

БЕЛАРУСКАЕ ГІСТАРЫЧНАЕ ТАВАРЫСТВА

ГІСТАРЫЧНЫ АЛЬМАНАХ Том 8. 2003

Навуковы гісторычны і краязнаўчы часопіс

У ТОМЕ

Гісторыя

Спірыдонаў Міхail (Менск)

Беларусь на карце Вялікага Княства Літоўскага 1613 г. 3

Макараў Максім (Торунь, Польшча)

Віцебскае мейскае права 56

Лукашэвіч Андрэй (Менск)

Камплектаванне расейскага войска беларускімі рэкрутамі ў канцы 18 ст. 65

Мондзік Марэк, Каежанёўскі Марыюш (Люблін, Польшча)

Польская грамадскія ратавальныя арганізацыі ў Беларусі ў часы I святой вайны 76

Ільін Аляксандар (Берасце)

Раман Скірмунт у грамадска-палітычным і культурным жыцці Піншчыны ў 20-30-я г. 20 ст. 98

Зубко Вольга (Кіев)

Знешнепалітычная чыннасць Беларускай Народнай Рэспублікі ў 1919 – 1920 г. ва ўкраінскай інтэрпрэтацыі 107

Археалогія і этнографія

Малашук Ірына (Бабруйск)

Сонца ў эпічных жанрах вуснапаэтычнай творчасці 118

Плавінскі Мікалай (Менск)

Слонімскі шлем (датаванне і паходжанне) 137

Гісторыяграфія

Гагуа Руслан (Гародня)

Вялікая вайна Вялікага Княства Літоўскага і Каралеўства Польскага з Тэўтонскім ордэнам у 1409-1411 г. 145

Прышляк Уладзімір (Луцк, Украіна)

Гісторычна постаць Вітаўта ў сучаснай беларускай гісторыяграфіі і навукова-папулярнай літаратуры 167

Малыхіна Людміла (Берасце)

Перыйяд існавання і прычыны ліквідацыі Літоўска-Беларускай ССР: дыскусійная пытанні 174

Рэцэнзіі

Краўчэвіч Аляксандар (Гародня-Беласток)

Да новай гісторыі старажытнай Беларусі (Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца 18 ст. Мінск, “Энцыклапедык”, 2001. - 412 с.) 188

Гардзееў Юры (Кракаў)

(Черепица В.Н. Гродненский православный некрополь (с древнейших времён до начала ХХ века). Гродно, 2001. – 230 с.) 195

Сінчук Іван (Менск)

(Гісторыка-культурная спадчына Кобрыншчыны / Склад. Ю.А.Барысюк.

Баранавічы, 2001 – 32 с., 38 іл.) 204

Краязнаўства

Саўчук Алеся (Гародня)

Кніга Станіслава Аўгуста Панятоўскага 207

Документ

Разгром “Грамады”

За кулісамі палітычнага скандалу 214

Кніжны анонс

Навуковыя выданні: 228

Краязнаўчыя і літаратурна-гістарычныя выданні 2002 г. 237

Міхаіл Спірідонав (Менск)

Беларусь на карце Вялікага Княства Літоўскага 1613 г.

Гісторыя населеных пунктаў – адна з актуальных проблемаў гістарычнай геаграфіі Беларусі*, асабліва “літоўскага” перыяду (другая палова 13 – 18 ст.) яе гісторыі, калі яна знаходзілася ў складзе Вялікага Княства Літоўскага, Рускага, Жамойцкага і (далей ВКЛ) [198, 202 і інш.]. Ступень вывучанасці гісторыі населеных пунктаў, перш за ўсё пачатковага этапу, і, у асноўным, сярэдніх малых, асабліва сельскіх паселішчаў, не адпавядае патрабаванням нашага часу. Так, у шырокіх вядомых “Беларускай савецкай энцыклапедыі” (Т. 1-12. Мінск, 1969–1975), слоўніках назваў населеных пунктаў Я.Н. Рапановіча [182-187], зборах помнікаў гісторыі і культуры [56-62] і выдадзеных кнігах-хроніках раёнаў серыі “Памяць” [165-175] гісторыя населеных пунктаў, да таго ж далёка не ўсіх, асвятляеца, на жаль, вельмі скрупа, фрагментарна, а іншы раз з істотнымі памылкамі. Напрыклад, гісторыя старажытнага мястэчка “Мосты” (цяпер вёскі Правыя Маstry і Левыя Маstry Маストоўскага раёна Гарадзенскай вобл.) Гарадзенскага павета прыпісана гораду Маstry – паселішчу, што ўзнікла толькі ў пачатку 20 ст. [191, 184; 176, 152; 218, 68; 219-220; 55, 234; 33, 75; 59, 248]. Першапачатковая ж гісторыя горада “Высокое” (цяпер г. Высокое Мазавецкі, цэнтр павета Падляшскага ваяводства Рэспублікі Польшча) Дарагічынскага павета [22, 78; 23, 59; 190, 961-962, 972-976, 999-1000; 78, 188; 79; 80, 39, 58, 63; 253, 89, 221, 225] прыпісана мястэчку “Высокое” (цяпер горад Высокое Камянецкага раёну Берасцейскай вобл.) Берасцейскага павету [81, 80 адв. - 84 адв.; 192, 1199; 239, 92-93; 56, 202-204; 213, 84-85]. Мястэчка “Городец” (цяпер вёска Гарадзец – цэнтр сельсавета Быхаўскага раёну Магілёўскай вобл.) Аршанская павету існавала ўжо ў 16 ст., але ў адпаведнай кнізе-хроніцы памылкова сцвярджаеца, што гэта вёска “вядома з 18 стагоддзя...” [84, 213 адв. - 214; 47, 687; 197; 32, 29].

Нездавальнічае асвятленне першапачатковай гісторыі населеных пунктаў, асабліва сельскіх, абумоўлена, на наш погляд, не толькі нігілізмам былога афіцыйнай гісторыяграфіі ў адносінах да гістарычнай геаграфіі, але і ігнараваннем аўтарамі адпаведных працаў вялікага фонду разнастайных гістарычных кропыніцаў ВКЛ 15 – 16 ст. Менавіта ў гэтых кропыніцах і адлюстравана першапачатковая пісьмовая гісторыя значнай колькасці населеных пунктаў Беларусі ўсіх тыпаў [196].

Адной з каштоўных кропыніцаў па гісторыі паселішчаў Беларусі з’яўляеца славутая арыгінальная карта “Вялікае Княства Літоўскае” (1:1 293 000). Яна была створана ў канцы 16 ст., упершыню надрукавана ў 1603 г. (перавыдадзена ў 1613,

* Тут і далей гэты тэрмін азначае сучасную тэрыторыю Рэспублікі Беларусь.

1631, 1635 і інш. гадах) на сродкі вядомага мецэната – магната пана Мікалая Крыштапа Радзівіла (“Радивіла”) Сіроткі (1549 – 1616 г.), князя Свяшчэннай Рымскай імперыі на Алыцы і Нясвіжу, графа на Шыдлаўцы і Міры [237]. Шматработ прысвечана яе стварэнню, перавыданням, аналізу зместу і некоторым іншым пытанням, але высветлены яны далёка ня поўнасцю [234, 119; 76, 3-7; 239; 225, 47-51; 215; 217; 221, 75-136]. У прыватнасці, менш за іншыя пакуль вывучана істотнае і складнае пытанне аб ступені адпаведнасці карты тагачаснай рэчаінасці, г. зн. перш за ёсё ўсе ёсць рэпрэзентатыўнасці як гісторычнай крыніцы.

Адну з першых спробаў аналізу яе зместу ў такім аспекте зрабіў польскі гісторык Станіслаў Александровіч. Аднак ён, па сутнасці, усё звёў толькі да парыўнання колькасці мястэчак, якія абазначаны на карце, з адпаведнымі данымі іншых крыніцаў. Таму яго меркаванне, што карта дае “адносна дакладную карціну сеткі гарадскіх паселішчаў” ВКЛ [215, 61; 221, 114-125], з’яўляецца аднабаковым і недастатковым. Яно не закранае многіх іншых істотных аспектаў аналізу зместу карты. Да таго ж шэраг закранутых пытанняў даследчык вырашыў апрыёрна і нярэдка памылкова. Не вытрымлівае навуковай крытыкі і прынятая ім традыцыйная для польскай гісторычнай картографіі схема адміністрацыйна-терытарыяльнага дзялення ВКЛ пасля яго рэформы ў 1565 г. [218, 65-66]. Як сведчаць шматлікія крыніцы 16 ст., яна ў многіх месцах не адпавядае рэчаінасці.

Значна больш увагі гісторыі пасяленняў Беларусі надае “Энцыклапедыя гісторыі Беларусі” (Т. 1-6. Кн. 1. Мінск, 1993-2001). Аднак і яна з рознай ступенню паўнаты і дакладнасці адлюстроўвае мінулае амаль выключна гарадоў, гарадскіх і рабочых пасёлкаў, а таксама толькі тых вёсак, якія з’яўляюцца цэнтрамі сельсаветаў і калгасаў або саўгасаў.

У дадзеным даследаванні высвятляеца проблема рэпрэзентатыўнасці звес-так карты ВКЛ выдання 1613 г. пра населенныя пункты Беларусі. Мы карыстаємся шырокай копіяй перавыдання карты 1613 г. [76, № 13-16]. Менавіта гэта копія або яе фрагменты ў апошні час шырокая выкарыстоўваюцца ў якасці ілюстрацый у розных выданнях, аднак без крыніцазнаўчага аналізу яе зместу [212, дадатак; 213; 63, фарз.]. Дарэчы, варта адзначыць, што ў 1999 г. у Вільні быў выдадзены альбом у дзвюх частках рэпрадукцый сярэднявечных картаў ВКЛ, у т.л. і разглядаемай карты выданняў сярэдзіны 17 ст. [247. 1, 10-11].

Адным з найбольш каштоўных для гісторыкаў і краязнаўцаў элементаў зместу карты 1613 г. з’яўляюцца звесткі аб значнай колькасці населеных пунктаў ВКЛ у яго граніцах не толькі ў канцы 16 ст., але і да Люблінскай уніі 1569 г. Акрамя таго, на ёй абазначана і шмат населеных пунктаў суседніх дзяржаваў, асабліва Каралеўства Польскага. Па падліках С.Александровіча, усяго на карце маецца 1 020 населеных пунктаў. З іх 543 (53,2%) паказаны на тэрыторыі ВКЛ у граніцах канцы 16 ст., у тым ліку 357 змешчаны ўпершыню. Іх не было на розных папярэдніх картах, што адлюстроўвалі тэрыторыю ВКЛ. [215, 42, 50-51; 221, 105-106, 118-119]. Па нашых жа падліках, на карце абазначаны ўсяго 1 039 пасяленняў, у т.л. 544 ВКЛ (52,3% усіх)

[200, 65]. На тэрыторыі ж Беларусі, абсалютна большая частка якой у канцы 16 ст. знаходзілася ў складзе ВКЛ, а невялікая – у складзе Каралеўства Польскага і Рускага царства (гл. дадатак 2), па нашых падліках, абазначаны 342 населенныя пункты (32,9% усіх і 62,8% ВКЛ), калі не ўлічваць мястэчак Цімкавічы і Юр’ева, якія паказаны на карце двойчы*. Сярод 342 паселішчаў Беларусі, умоўныя знакі якіх ёсць на карце, у шасці мястэчак, на жаль, няма подпісаў іхназваў. На розных падставах мы з пэўнай мерай верагоднасці ідэнтыфікавалі і лакалізавалі іх як Адэльск, Гайна, Лоск, Сакаўшчына, Хоўхлава і Ятра [200, 65]. Калі ж улічыць, што паказаныя на карце “Mosty” цяпер лічацца двумя населенымі пунктамі (вёскі Левыя Масты і Правыя Масты Мастоўскага раёна), то выявішча, што на карце 1613 г. фігуруюць 343 населенныя пункты Беларусі**.

Каштоўнае сама по сабе адлюстраванне на карце 1613 г. значнай колькасці населеных пунктаў Беларусі цікавае і тым, што пэўнымі ўмоўнымі знакамі на ёй вызначаны іх тып (“вялікі горад”, “горад”, “мястэчка”, “сяло*** з панскім дваром”, гзн. адміністрацыйна-гаспадарчым цэнтрам маёнтка), адміністрацыйнае і іншае значэнне (“горад ваяводскі”, “горад павятовы”, “горад судовы”, “рэзідэнцыя князя”, “рэзідэнцыя грэчаскага епіскапа”).

Пэўную цікаласць уяўляюць подпісы спаланізаваных і звычайна скажоных тагачасных “рускіх” назваў населеных пунктаў і форма іх напісання, а таксама магчымасць па абазначаных на карце граніцах дзяржаваў, ваяводстваў і паветаў, хаця і вельмі схематычна і недакладна, вызначыць адміністрацыйна-тэрытарыяльную прыналежнасць паселішчаў.

Дзякуючы такому багатаму зместу карты, ёю шырокі карыстаюцца, нягледзячы на тое, што да гэтага часу не даследавана шляхам крыніцнаўчага аналізу зместу яе прыналежнасць як гісторычнай крыніцы.

Каштоўнасць гісторычнай крыніцы абумоўлена галоўным чынам ступенню яе адпаведнасці тагачаснай рэчаіннасці. Значэнне карты ВКЛ 1613 г. як крыніцы па гісторыі населеных пунктаў Беларусі можна вызначыць толькі шляхам параннання ўсіх яе істотных харктарыстык населеных пунктаў (назва, тып паселішча, адміністрацыйнае і іншае значэнне, адміністрацыйна-тэрытарыяльная прыналежнасць) з адпаведнымі данымі іншых крыніцаў.

Неабходныя крыніцы збіраліся шмат гадоў у многіх фондах розных архіва-сховішчаў як Беларусі, так і іншых краінаў. Па колікі адна крыніца, як правіла, не мае ўсіх даных для ўсебаковай харктарыстыкі таго або іншага населенага пункта, для кожнага з 342 паселішчаў Беларусі, што абазначаны на карце 1613 г., мы выму-

* Тут і далей нашыя назіранні грунтуюцца на даных, якія згрупаваны ў дадатку 3.

** Адпаведныя падлікі Зіновія Капысцкага не вытрымліваюць навуковай крытыкі. Ён налічыў на карце 1613 г. толькі 312 населеных пунктаў Беларусі і, акрамя таго, даў вельмі недакладныя падлікі розных тыпаў паселішчаў [75, 22; 216, 416].

*** Адпаведныя лацінскія тэрмін карты мы пераклалі як сяло, таму што ў крыніцах 16 ст. вёскі абазначаюцца выключна тэрмінам “село”.

шаны былі шукаць па некалькі крыніцаў (да трох). Звычайна толькі сукупнасць даных менавіта некалькіх крыніцаў стварае магчымасць такой харэктарыстыкі. У выніку працяглых пошукаў сабраны фонд каля тысячы разнастайных па паходжанню, зместу і форме пісьмовых крыніцаў пераважна другой палаўіны 16 ст. Большасць іх выяўлена ў фондзе Метрыкі ВКЛ – архіве галоўным чынам канцылярыі вялікіх князёў літоўскіх, якая захоўваецца ў Расейскім дзяржаўным архіве старажытных актаў ў Маскве. Некаторыя з гэтых крыніцаў былі апублікованы толькі ў апошнія гады [77; 199; 201; 202; 206; 207; 208]. Даныя розных крыніцаў дазволілі выясветліць амаль усе асноўныя пытанні харэктарыстыкі большасці (299 або 87,4%) населеных пунктаў Беларусі, якія азначаны на карце ВКЛ 1613 г. На жаль, поўнасцю задачу забеспечэння дадзенага даследавання адпаведнымі крыніцамі пакуль што вырашыць не ўдалося. У прыватнасці, аб пяці паселішчах (“Gorcis law”, “Kiżczyn”, “Leśniczkipriewos”, “Osinhorodok” і “Radziwiłow”) ніякіх звестак пакуль адшуканы не ўдалося, а для 41 (12%) паселення даных пра іх тып у выкарыстаных намі крыніцах не аказалася [200, 65-66].

Адной з самых складаных задач пры вывучэнні карты 1613 г. з’яўляецца таксама ідэнтыфікацыя і лакалізацыя часткі населеных пунктаў, асабліва тых, якіх няма ні на адной з існуючых тапаграфічных і гістарычных картаў, ні ў адным з адпаведных слоўнікаў і спісаў населеных пунктаў (“Gorcislaw”, “In iow”, “Suchodolce” і інш.). Задача ўскладняецца і тым, што назвы населеных пунктаў падпісаны на карце лацінскім і літарамі, як правіла, значна скажоныя (“Bohomecz” замест “Бобыничі”, “Wiuzenne” – “Верхнєе”, “Dozarzi” – “Домжеричи” і інш.). Тут, дарэчы, трэба падкрэсліць, што такая форма назваў значайнай часткі населеных пунктаў Беларусі наогул істотна адрозніваецца ад іх звычайных тагачасных “рускіх” назваў, якія шырока ўжываліся ў афіцыйных і прыватных актах 16 ст. (“Osmiana” замест “Ошмана”, “Bressici” – “Берест’е”, “Grodnno” – “Городно”, “Minsk” – “Менск” і г.д., гл. дадатак 3). Тым не менш, пры дапамозе разнастайнай літаратуры і картаў усе населенія пункты карты, акрамя “Gorcislaw”, удалося ідэнтыфікація і лакалізація, хоць іншы раз і гіпатэтычна*.

Як ужо адзначалася, у Беларусі паказаны 342 тагачасныя населенія пункты. 24 (7%) з іх вызначаны як “гарады”. Большую частку іх (14) складаюць цэнтры ваяводстваў і паветаў. Аднак сярод такіх гарадоў чамусыці няма цэнтра ваяводства Мсціслава, які памылкова значыцца як мястэчка. Не адпавядае рэчаіснасці і тое, што цэнтр павету Ашмана (Ашмяны) паказаны як цэнтр ваяводства, а паветовы цэнтр Пінск – толькі як “рэзідэнцыя грэчаскага епіскапа”. Двум жа дзяржаўным гарадам (Барысаў і Магілёў), якія не выконвалі дзяржаўных адміністрацыйных функцый, аўтары карты беспадстаўна прыпісалі такія.

Вельмі няпоўна і тэндэнцыйна на карце адлюстравана роля прыватных гарадоў як цэнтраў буйных уладанняў. Асаблівая ўвага ўделена, у прыватнасці, рэ-

* Аўтар шчыра ўдзячны Г.Брэгеру і В.Насевічу за кансультацыі ў час напісання гэтай работы.

зідэнцыі самога М.К.Радзівіла – Нясвіжу, а таксама Слуцку – рэздэнцыі князёў Слуцкіх, які ў 1600 г. у выніку шлюбу Я.М.Радзівіла з адзінай спадкаемтай гэтага рода князёўнай С.Ю.Алелькаўнай-Слуцкай таксама апынуўся ў складзе латы-фундый біржанская лінія роду Радзівілаў. З некалькіх рэздэнцый праваслаўных епіскапаў у Беларусі паказаны толькі Пінск [215, 56-57; 221, 121-124, 128-129].

Такім чынам, гарады Беларусі канца 16 ст. на карце 1613 г. адлюстраваны з істотнымі памылкамі. Варта таксама дадаць, што ў сувязі з tym, што ў пісьмовых крыніцах 16 ст. тэрміны для абазначэння паселішчаў гарадскога тыпу, асабліва сярэдніх і малых па колькасці жыхароў, ужывающа часта недакладна, альтэрнатыўна, проблема крэтычнай вызначэння гарадоў, які мястэчак, ВКЛ у гісторыяграфіі застаецца дыскусійнай [75, 14-28; 37, 32-41].

Асноўны змест карты ВКЛ 1613 г. складають мястэчкі – аграрна-рамесна-гандлёвыя паселішчы. У Беларусі іх паказана 292, г.зн. 85,4% усіх яе населеных пунктаў, што маюцца на карце. С.Александровіч мяркуе, што гэта складае толькі 70% усіх існаваўшых у той час мястэчак. На яго думку, на карце абазначаны “усе сярэднія і вялікія мястэчкі”, а “малыя і дробныя ў многіх выпадках пратушчаны” [221, 119]. Аднак пры цяперашнім становішчы не ўдалося. Але ж большасць мястэчак карты вядома з крыніцаў папярэдняга часу, і, такім чынам, карта дадатковая пацвярджае іх існаванне ў канцы 16 ст.

Звесткі карты 1613 г. пра мястэчкі Беларусі каштоўныя ў многіх адносінах. Перш за ёсё трэба адзначыць, што карта інфармуе аб шэрагу мястэчак Беларусі, пра якія да гэтага часу даных у іншых крыніцах адшукаць не ўдалося. Але ж большасць мястэчак карты вядома з крыніцаў папярэдняга часу, і, такім чынам, карта дадатковая пацвярджае іх існаванне ў канцы 16 ст.

Аднак аднясенне складальнікамі карты дваццаці шасці паселішчаў да мястэчак пярэчыць даным іншых крыніцаў адпаведнага часу. Сёламі былі: “Городище” – “Нородзівіссе”, “Пуховичы” – “Puchowicze”, “Шацк” – “Szack” і інш. Разам з tym варта падкрэсліць, што пяць мястэчак, аб якіх маюцца звесткі ў іншых крыніцах, на карце памылкова абазначаны як сёлы: “Антоновічы” – “Antonow”, “Богушевичы” – “Bogusiewice”, “Княжицы” – “Kniazyze”, “Очіжа” – “Oczysza” і “Шупени” – “Supienno”.

Варта падкрэсліць і тое, што частка існаваўшых мястэчак па невядомых прычынах не знайшла адлюстравання на карце: “Белавічы”, “Голубічы”, “Деречін” і інш. Пакуль што па прычыне адсутнасці поўных даных меркаваць аб колькасці такіх мястэчак дакладна немагчыма.

Цікавым анахранізмам карты 1613 г. з’яўляецца тое, што на ёй абазначаны як мястэчкі некалькі замкаў (“горадов”), якія былі пабудаваны расейцамі на захопленых землях ВКЛ у гады Інфлянцкай (Лівонскай) вайны (1558 – 1583 гг.). Аднак у 1579 г., калі апошня вызваліліся ад акупантаў, некаторыя з гэтых замкаў былі разбураны. Да часу стварэння карты на месцы адных захаваліся толькі замчыш-

чы ("Сокол" – "Sokol"), на месцы іншых або калі іх працягвалі існаваць сёлы ("Козяны" – "Kosian", "Нешерда" – "Nießezerdo", "Ситно" – "Sitno", "Туровля" – "Turowla"), а не мястечкі.

Такім чынам, далёка не ўсе звесткі карты 1613 г. аб мястечках Беларусі адпавядаюць тагачаснай рэчаіснасці і таму выкарыстоўваць іх неабходна крытычна.

На карце ВКЛ 1613 г. па невядомаму прынцыпу адбору з вялікай колькасці сёлаў з панскімі дварамі, аб існаванні якіх вядома са шматлікіх крыніц 16 ст., у Беларусі абазначаны толькі 26 або 7,6% усіх яе населеных пунктаў, што маюцца на гэтай карце. Як ужо адзначалася, некалькі з іх у сапраўднасці былі мястечкамі.

Найбольш распаўсюджаная ў Беларусі ў эпоху феадалізму форма паселішчаў – сяло – па прычыне іх шматлікасці і недастатковага маштабу карты адпостравана на ёй у вельмі аблежаванай колькасці.

Адным з істотных элементаў зместу карты з'яўляюцца таксама дзяржаўныя граніцы ВКЛ, а таксама граніцы яго ваяводстваў і паветаў. Гэта дазваляе вызначыць адміністрацыйна-тэрытарыяльную прыналежнасць населеных пунктаў. Аднак па прычыне таго, што яны абазначаны схематычна, няпойнасцю і ў значнай меры памылкова, паказаная на ёй адміністрацыйна-тэрытарыяльная прыналежнасць значнай колькасці населеных пунктаў Беларусі не адпавядае рэчаіснасці.

Такім чынам, карта ВКЛ 1613 г. з'яўляецца вельмі каштоўнай крыніцай па гісторыі населеных пунктаў Беларусі. Аднак, як было паказана, карыстацца ёю можна толькі з улікам адзначаных шматлікіх істотных недахопаў. Гэтыя недахопы ў пэўнай ступені ўлічаны ў складзенай намі карце "Беларусь в конце 16 в." [197].

Карта ВКЛ 1613 г. у якасці і ілюстрацыі, і крыніцы па гісторыі населеных пунктаў Беларусі можа і павінна шырока выкарыстоўвацца, хаця і асцярожна, пры асвяленні далёкага мінулага нашай Бацькаўшчыны.

Нашы назіранні ў пэўнай ступені маюць папярэдні характар, бо некаторыя пытанні рэпрэзентатыўнасці карты ВКЛ 1613 г. пакуль што выяснялісь канчаткова не ўдалося.

Заўвагі да дадаткаў

Да артыкула ў якасці неабходных частак даследавання прыкладзены пяць дадаткаў: 1 – Карта: Беларусь на карце ВКЛ 1613 г.; 2 – Спіс населеных пунктаў Беларусі, што абазначаны на карце ВКЛ 1613 г., з дадатковымі гістарычнымі данымі; 3 – Табліца: Спаланізаваныя назвы населеных пунктаў Беларусі, якія абазначаны на карце ВКЛ 1613 г.; 4 – Пераклад з лацінскай мовы на беларускую назваў некаторых іншых геаграфічных хаб'ектаў, а таксама надпісаў-каментарыяў, што маюцца на карце ВКЛ 1613 г.; 5 – Пераклад з лацінскай мовы [228, 302-304] на беларускую кароткага апісання ВКЛ, напісанага адным з асноўных стваральнікаў дадзенай карты польскім географам Томашам Макоўскім з мэтай аভвергнучы

распаўсюджаныя ў тагачаснай Заходній Еўропе памылковыя ўяўленні аб гэтай краіне. Апісанне ВКЛ змешчана ў ніжній частцы другога і некаторых пазнейшых выданняў карты [221, герод. 15; 222].

На карце “Беларусь на карце ВКЛ 1613 г.” (дадатак 1) тып усіх населеных пунктаў паказаны ў адпаведнасці з крыніцай – картай 1613 г., а ўсе астатнія элементы яе зместу даюцца на аснове вышэй названай нашай карты “Беларусь в конце 16 в.”.

У “Спісе населеных пунктаў Беларусі, што абазначаны на карце ВКЛ 1613 г., з дадатковымі гісторычнымі данымі” (дадатак 2) прыводзяцца наступныя звесткі:

I. Нумары па парадку: 1 – у адпаведнасці з беларускім алфавітам; 2 – у дужках – паводле табліцы “Спаланізаваныя назвы населеных пунктаў Беларусі, што абазначаны на карце ВКЛ 1613 г.” (дадатак 3).

II. Даныя аб сучасным становішчы населеных пунктаў паводле слоўніка Я.Н. Рапановіча (182 – 187): 1 – назва на беларускай мове; 2 – назва на рускай мове; 3 – індэкс трапецыі карты “Беларусь на карце ВКЛ 1613 г.” (дадатак 2), у якой размешчана дадзеная пасяленне; 4 – тып населенага пункта (в. – вёска, г. – горад, г.п. – гарадскі пасёлак, м. – мястэчка, п. – пасёлак, р.п. – рабочы пасёлак, с. – сяло); 5 – раён, на тэрыторыі якога знаходзіцца ці знаходзіўся населены пункт. У тых выпадках, калі ідэнтыфікаваць і лакалізаваць населены пункт дакладна пакуль што не ўдалося, г.зн. атаясмленне гісторычнага паселішча з сучасным выклікае пэўныя сумненні, гэтым даным папярэднічае заўвага “верагодна” (вер.).

III. Асноўныя даныя з адной або некалькіх пісьмовых крыніц пераважна другой паловы 16 ст. аб адпаведным населеным пункце: 1 – год; 2 – гісторычная назва на тагачаснай “рускай” мове, г.зн. у адпаведнасці з формай яе напісання ў крыніцы; 3 – тып населенага пункта, а пры адсутнасці такіх даных – заўвага “звестак няма”; 4 – адміністрацыйна-тэрытарыяльная прыналежнасць (вядомства або павет); 5 – спасылка на крыніцу. Калі ж у крыніцах 16 ст. ніякіх звестак аб населеным пункце нам выявіць не ўдалося, замест гісторычных даных зроблена заўвага “даных у крыніцах 16 ст. мы пакуль што не знайшли”. Такім паселішчамі з’яўляюцца, як мы мяркуем, сучасныя Асінагарадок, Кішчына Слабада, Перавоз, Страбарысаў, а таксама невядомы Гарціслаў.

IV. Асноўныя звесткі, калі яны ёсць, аб населеных пунктах паводле даследавання С.Александровіча [218, 67-89]: 1 – нумар паводле адпаведнай табліцы; 2 – год заснавання мястэчка (у такіх выпадках год памечаны знакам “*”) або першага ўзгадвання населенага пункта як горада ці мястэчка ў крыніцах 15 – 16 ст., 3 – абазначаны або не абазначаны населены пункт на яго адпаведных картах [219-220].

У неабходных выпадках у канцы артыкулаў робяцца крытычныя заўвагі на конт памылковых меркаванняў С.Александровіча.

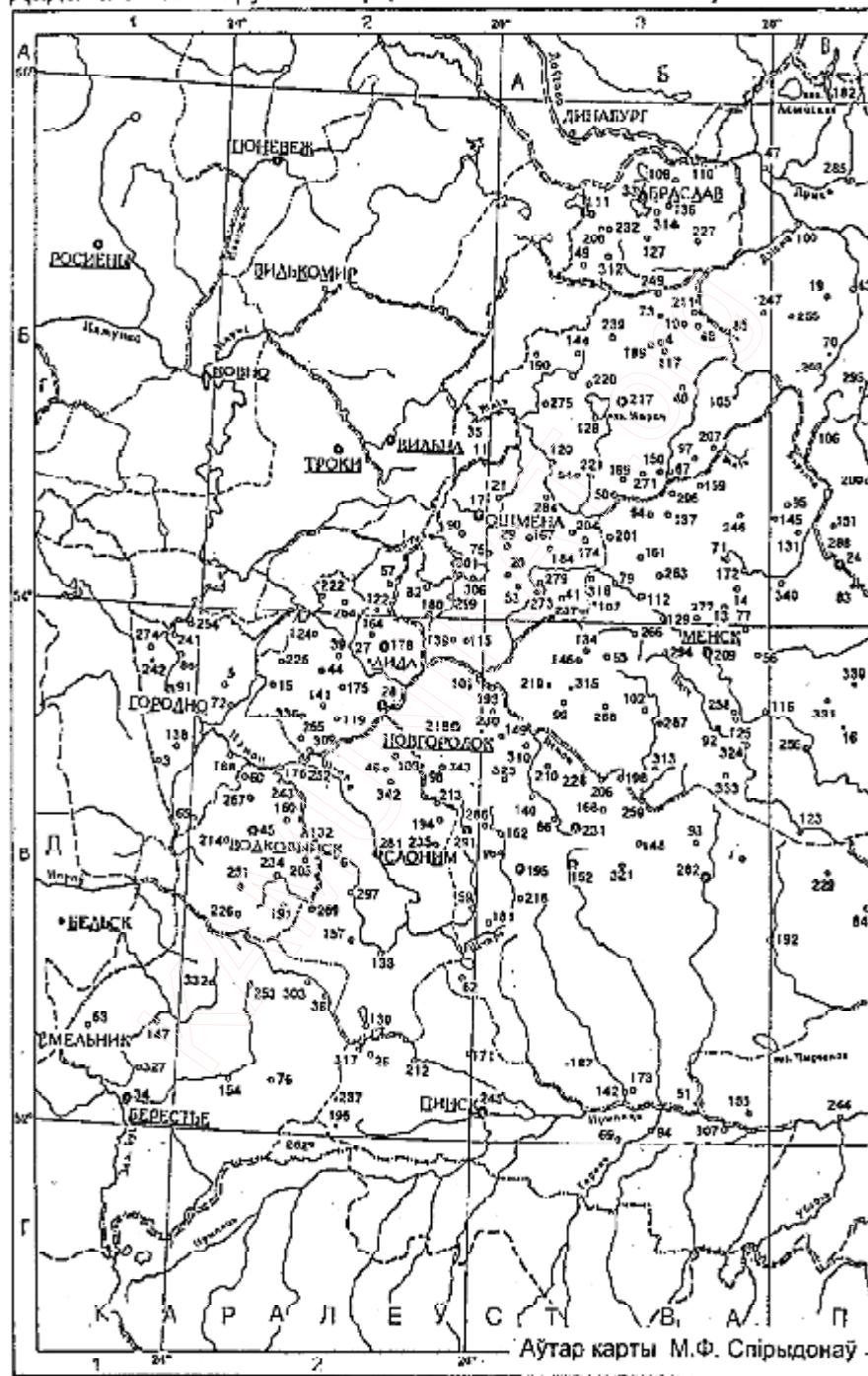
У якасці дадатковых (спасылочных) артыкулаў у гэты спіс уключаны таксама тыя тагачасныя “рускія” назвы населеных пунктаў, якія прыводзяцца ў яго гісторычнай частцы (III), але ў выніку іх паланізацыі, русіфікацыі і беларусізацыі або

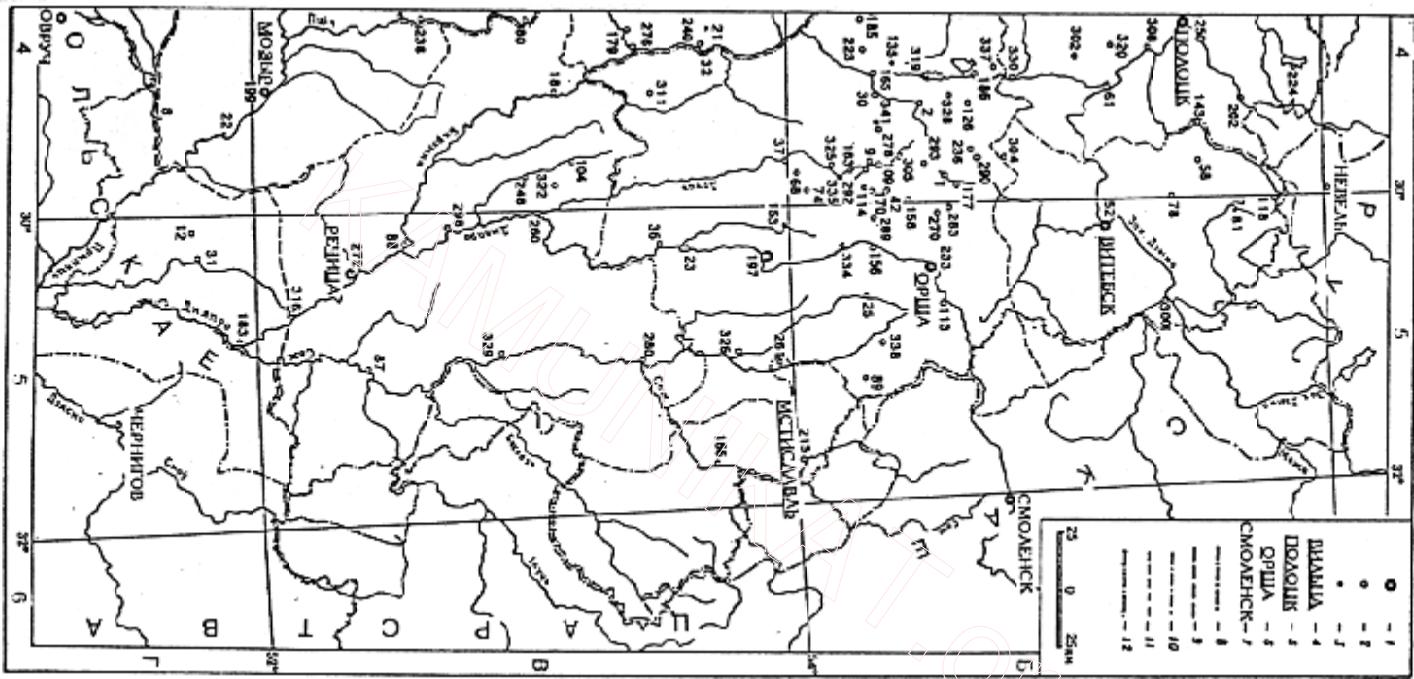
перайменавання ў і іншых прычынаў прыкметна адрозніваюцца ад сучасных: “Дрыса”, “Менск”, “Новагородок” (“Новгородок”, “Новогородок”), “Пропойск”, “Рожаная”, “Свержень” і інш.

Каб пры азнямленні з картай ВКЛ 1613 г. хутчэй высветліць, які менавіта населены пункт Беларусі на ёй абазначаны, да артыкула дадаецца таксама табліца “Спаланізаваныя назвы населеных пунктаў Беларусі, што абазначаны на карце ВКЛ 1613 г.” (дадатак 3). Тут маюцца: 1 – парадкавы нумар (па лацінскаму алфавіту); 2 – спаланізаваная назва, напісаная на карце лацінскім літарамі; 3 – індэкс трапецыі карты “Вялікае княства Літоўскае. 1613 г.” (дадатак 1, укладыш), у якой размешчана дадзеная паселішча; 4 – тып населенага пункта паводле карты 1613 г.; 5 – сучасная беларуская назва; 6 – сучасная руская назва; 7 – сучасны раён; 8 – парадкавы нумар населенага пункта па папярэдняму спісу (дадатак 2).

Дадзены артыкул заканчваецца спісам “Крыніцы і даследаванні”. У ім у алфавітным парадку пералічаны ўсе тыя публікацыі крыніцаў, даследаванні, гісторычныя і тапаграфічныя карты, слоўнікі і спісы населеных пунктаў, а таксама розныя архівасховішчы, адпаведныя матэрыялы якіхмы выкарысталі ў гэтым аналізе карты ВКЛ 1613 г. На яго абапіраюцца нашы спасылкі ва ўсіх частках артыкула. Спасылкі на старонкі або стаўбцы розных выданняў, а таксама на аркушы архіўных хадзінак захавання спецыяльца не агаворваюцца. Але ў шэрагу выпадкаў больш мэтазгоднымі мы лічым спасылкі не на старонкі археаграфічных зборнікаў, а на нумары апублікованых апошніх крыніцаў. Гэта адзначана ў канцы адпаведных пазіцый спіса.

Дадатак 1. Беларусь на карце Вялікага княства Літоўскага 1613 г.

Умоўныя абазначэнні. Населеныя пункты:

- а. Па тыпу паселішча (паводле карты 1613 г.): 1 – гарады; 2 – мястечкі; 3 – сёлы.
 б. Па адміністрацыйнаму значэнню: 4 – сталіца Вялікага княства Літоўскага (ВКЛ); 5 – цэнтры ваяводстваў ВКЛ; 6 – цэнтры паветаў ВКЛ; 7 – цэнтры адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак за межамі ВКЛ. Граніцы па стану на 1600 г.: 8 – Рэчы Паспалітай і Рускага царства; 9 – ВКЛ і каралеўства Польскага ў складзе Рэчы Паспалітай; 10 – ваяводстваў ВКЛ; 11 – паветаў ВКЛ. 12 – Сучасныя дзяржаўныя граніцы. Літарамі на карце абазначаны тэрыторыі: А – Курляндскага і Земгальскага герцагстваў; Б – Задзвінскага княства; В – Рускага царства; Г – Прускага герцагства; Д – каралеўства Польскага. (Карту склаў Міхал Спрыдонаў; аформіла Людміла Міхайлоўская)

ДАДАТАК 2

Спіс населеных пунктаў Беларусі, што абазначаны на карце ВКЛ 1613 г., з дадатковымі гістарычнымі данымі

- 1 (193). АБОЛЬЦЫ, ОБОЛЬЦЫ, Б–4, в., Талачынскі. **1543**, Обольцы, звестак няма, Аршанскі (223, 276). **1556**, Обольцы, звестак няма (107, 641 адв.–642 адв.). **1571**, Обольцы, звестак няма, Аршанскі (49, 113–113 адв.). **1589**, Обольцы, м. (97, 88–88 адв.). № 242, **1539**, абазначаны.
 - 2 (127). АБЧУГА, АБЧУГА, Б–4, в., Крупскі. **1602**, Красны Стан, м., Аршанскі (54, 2). № 526, **канец XVI***, абазначаны.
 - 3 (339). Вер., АДЭЛЬСК, ОДЕЛЬСК, В–1, м., Гродзенскі. **1580**, Одельск, м., Гародзенскі (177, 236). № 66, да **1492**, абазначаны. Паводле С. Александровіча, гэта мястэчка на карце 1613 г. не абазначана.
 - 4 (213). АЖУНЫ, ОЖУНЫ, Б–3, в., Пастаўскі. **1575**, ОЖУНИЧИ, звестак няма, Ашмянскі (154, 429–430 адв.). № 607, **1613**, абазначаны.
 - 5 (90). АЗЁРЫ, ОЗЁРЫ, В–2, в., Гродзенскі. **1597**, Озеры, м., Гародзенскі (119, 312). № 124, **1518**, абазначаны.
 - 6 (89). АЗЯРНІЦА, ОЗЕРНИЦА, В–2, в., Слонімскі. 1584, Озерница, м., Слонімскі (114, 229–240). № 307, **1559**, абазначаны.
 - 7 (198). АМГОВІЧЫ, ОМГОВИЧИ, В–3, в., Слуцкі. **1559**, Омговичи, с., Наўгародскі (127, 97). № 600, **1613**, абазначаны.
 - 8 (1). АНТОНАЎ, АНТОНОВ, Г–4, в. Нараўлянскі. **1595**, Антоновичы, вер., м., Мазырскі (100, 518).
- АНТОНОВИЧЫ гл. Антонаў
- 9 (200). АРАВА, АРАВА, Б–4, в., Круглянскі. **1600**, Орева, звестак няма, Аршанскі (26, 4). № 601, **1613**, абазначаны.
 - 10 (203). АСІНАГАРОДОК, ОСІНОГОРОДОК, Б–3, в., Пастаўскі. Даныху крыніцах XVI ст. мы пакуль што не знайшли. № 603, **1613**, абазначаны.
 - 11 (209). АСТРАВЕЦ, ОСТРОВЕЦ, Б–2, г.п., Астравецкі. **1549**, Островец, м. (106, 205, 207). **1567**, Островец, звестак няма, Віленскі (192, 454, 457, 550 і інш.). **1582**, Островец, м. (52). **1600**, Островец, м., Віленскі (155, 1282–1285 адв.). № 605, **1613**, абазначаны.
 - 12 (207). АСТРАГЛЯДЫ, ОСТРОГЛЯДЫ, Г–5, в., Брагінскі. **1574**. Остроглядовичи, звестак няма, Кіеўскі (141, 19).
 - 13 (81). АСТРАШЫЦКІ ГАРАДОК, ОСТРОШЫЦКІЙ ГОРОДОК, Б–3, м., Мінскі. 1590, горадок Острожчицкій, Острожчичи, Острошицы, м., Менскі (20, 442, 445, 460 і інш.). № 556, **1613**, абазначаны.
 - 14 (206). АСТРОШЫЦЫ, ОСТРОШЫЦЫ, Б–3, в., Лагойскі. **1598**, Острожчицы, Острошицы, с., Менскі (14, 165, 167). № 477, **1590**, абазначаны. С.Александ-

ровіч спасылаецца на крыніцу, у якой у сапраўднасці фігуруюць не Астрошыцы, а Астрашыцкі Гарадок. Іншы польскі гісторык К.Пяткевіч без неабходных аргументаў таксама памылкова атаясаміў гэтае паселішча з Астрашыцкім Гарадком (243, 84, 89, 91, 95–96, 114–115, 192).

15 (210). АСТРЫНА, АСТРЫНА, В–2, г., Шчучынскі. **1586**, Оstryна, м., Лідскі (115, 67–69). № 62, **1487**, абазначаны.

16 (194). АЧЫЖА, ОЧИЖА, В–4, в., Чэрвенскі. **1585**, Очижа, м., Менскі (118, 20 адв.–22 адв.). **1593**, Очижа, м., Менскі (Б. 588. 2.3: 12–15).

17 (205). АШМЯНЫ, ОШМЯНЫ, Б–2, г., Ашмянскі. **1566**, Ошмена, г., Ашменскі (80, 79), № 51, **1481**, абазначаны.

БАБІЧИ гл. Барбараў.

18 (14). БАБРУЙСК, БОБРУЙСК, В–4, г., Бабруйскі. **1594**, Бобруйск, м., Рэчыцкі (100, 676–677). № 212, **1534**, абазначаны.

19 (16). БАБЫНГЧЫ, БОБЫНИЧИ, Б–4, в., Полацкі. **1570**, Бобыничы, звестак няма, Полацкае (45, 1652–1653). **1627**, Бобыничы, м., Полацкае (67, 32). № 535, **1613**, абазначаны.

20 (15). БАГДАНАЎ, БОГДАНОВ, Б–3, в., Валожынскі. **1602**, Богданов, м., Ашменскі (246, 36). № 321, **1563***, абазначаны.

21 (17). БАГУШЭВЧЫ, БОГУШЕВИЧИ, В–4, в., Бярэзінскі. **1589**, Богушевичи, м., Менскі (98, 177 адв.–178 адв.). № 465, **1588***, абазначаны.

БОЛОТНИКИ гл. Воранава.

22 (2). БАРБАРАЎ, БАРБАРОВ, Г–4, в., Мазырскі. **1558**, Бабичи, с., Мазырскі (27, 85).

23 (3). БАРКАЛАБАВА, БАРКАЛАБОВО, В–5, в., Быхаўскі. **1599**, Баркулабов, м., Аршанскі (179, 184 і інш.). № 352, **1567***, абазначаны.

24 (18). БАРЫСАЎ, БОРИСОВ, Б–4, г., Барысаўскі. **1600**, г., Аршанскі (145, 134 адв., 190–191 адв., 614 адв.–615 і інш.). № 3, **1396**, абазначаны.

25 (4). БАСЯ, БАСЯ, Б–5, в., Горацкі. **1590**, Бася, звестак няма, Аршанскі (20, 481). № 530, **1613**, абазначаны.

26 (6). БЕЗДЗЕЖ, БЕЗДЕЖ, В–2, в., Драгічынскі. **1614**, Бездеж, м., Пінскі (14, 209). № 336, **1561**, абазначаны.

27 (7). БЕЛАГРУДА, БЕЛОГРУДА, В–2, в., Лідскі. **1567**, Белагруд, звестак няма, Лідскі (192, 469).

БЕЛИЦА гл. Старая Беліца.

28 (10). БЕЛИЦА, БЕЛИЦА, В–2, в., Лідскі. **1564**, Белица, м., Лідскі (42, 855–858). № 33, **1486**, абазначаны.

БЕЛЬЙ ГРОДОК гл. Замачак.

БЕЛЬМАКОВИЧИ гл. Замачак.

БЕРЕЗОЯ гл. Бяроза.

БЕРЕСТОВИЦА гл. Вялікая Берастовіца.

БЕРЕСТЬЕ гл. Брэст.

- 29** (11). БЛЮЦІШКІ, БІЮТИШКИ, Б–3, в., Ашмянскі. **1572**, Бютишки, звестак няма, Ашменскі (111, 484–486). № 533, **1613**, абазначаны.
- 30** (13). БОБР, БОБР, Б–4, г.п., Крупскі. **1573**, Бобр, м., Аршанскі (13, 11). № 381, да **1572***, абазначаны.
- 31** (19). БРАГІН, БРАГІН, Г–5, г.п., Брагінскі. **1574**, Брягин. м., Кіеўскі (201, 196).
- 32** (22). БРАДЗЕЦ, БРОДЕЦ, В–4, в., Бярэзінскі. **1592**, Бродец, с., Аршанскі (53, 19–22).
- 33** (20). БРАСЛАЎ, БРАСЛАВ, Б–3, г., Браслаўскі. **1566**, Браслав, г., Браслаўскі (80, 79). № 10, да **1424**, абазначаны.
- 34** (21). БРЭСТ, БРЕСТ, В–1, г., Брэсцкі. **1565**, Берестье, г., Берасцейскі (88, 103–109). № 2. **1390**, абазначаны.
- 35** (25). БЫСТРЫЦА, БЫСТРИЦА, Б–2, в., Астравецкі. **1593**, Быстрица, м., Віленскі (100, 443–443 адв.). № 226, **1537**, абазначаны.
- 36** (24). БЫХАЎ, БЫХОВ, В–5, г., Быхаўскі. **1598**, м., Аршанскі (47, 686). № 297, **1551–1556**, абазначаны.
- 37** (8). БЯЛЫНІЧЫ, БЕЛЫНИЧИ, В–4, г.п., Бялыніцкі. 1579, Бельничи, м., Аршанскі (112, 220–222 адв.). № 531, **1613**, абазначаны.
- 38** (5). БЯРОЗА, БЕРЁЗА, В–2, г., Бярозаўскі. **1610**, Береза, м., Берасцейскі (17, 90). № 162, **1507–1525***, абазначаны.
- 39** (306). ВАВЕРКА, ВАВЕРКА, В–2, м., Лідскі. **1570**, Ваверка Великая, м., Лідскі (16, 638). № 372, **1570**, абазначаны.
- 40** (315). ВАЛКАЛАТА, ВОЛКОЛАТА, Б–3, в., Докшыцкі. **1583**, Волколата, звестак няма, Ашменскі (114, 1–2 адв.). № 658, **1613**, абазначаны.
- 41** (319). ВАЛОЖЫН, ВОЛОЖИН, Б–3, г., Валожынскі. **1614**, Воложин, м., Ашменскі (133, 313–314). № 281, **1551**, абазначаны.
- 42** (322). ВАРАНЦЭВІЧЫ, ВОРОНЦЕВІЧИ, Б–4, в., Талачынскі. **1600**, Воронцевичи, звестак няма, Аршанскі (145, 1112–1114 адв.). № 660, **1613**, абазначаны.
- 43** (321). ВАРОНІЧЫ, ВОРОНИЧИ, Б–4, в., Полацкі. **1601**, Вороноч, Воронич, м., Полацкае (27, 73). № 396, **1563–1573***, абазначаны.
- 44** (305). ВАСІЛІШКІ, ВАСИЛИШКИ, В–2, в., Шчучынскі. **1581**, Василишки, м., Лідскі (96, 15 адв.–16). № 56, **1486**, абазначаны.
- 45** (316). ВАЎКАВЫСК, ВОЛКОВЫСК, В–2, г., Ваўкаўскі. **1566**, Волковыйск, г., Ваўкаўскі (80, 79). № 58, **1486**, абазначаны.
- 46** (304). ВЕНЗАВЕЦ, ВЕНЗОВЕЦ, В–2, в., Дзятлаўскі. **1583**, Везовец, м., Слонімскі (156, 95, 108). № 390, **1583**, абазначаны; № 653, **1613**, абазначаны. У табліцы і на карце С. Александровіча “Вензавец” памылкова фігуруе двойчы. Але Везовец інвентару 1583 г. і Узлавец карты 1613 г. – адзін і той жа населены пункт.
- 47** (57). ВЕРХНЯДЗВІНСК, ВЕРХНЕДВІНСК, Б–3, г., Верхнядзвінск. **1577**, Дрыса, м., Полацкае (89, 51–52). № 316, **1562**, абазначаны.
- 48** (313). ВЕРХНЯЕ, ВЕРХНЕЕ, Б–3, в., Глыбоцкі. **1589**, Верхнее, звестак няма, Ашменскі (246, 10). № 268, **1546***, не абазначаны; № 654, **1613**, абазначаны. У

- артыкуле С.Александровіча Верхняе памылкова фігуруе двойчы, аднак у абодвух выпадках звесткі сапраўднасці чы ўказана аднаго і таго ж населенага пункта.
- 49** (308). ВІДЗЫ, ВІДЗЫ, Б–3, г.п. Braslaўskі. **1595**, Видзы, м., Braslaўskі (235, 127–129). № 76, **XV**, абазначаны.
- 50** (310). ВІЛЕЙКА, ВІЛЕЙКА, Б–3, г., Вілейскі. **1588**, Куренец, м., Ашменскі (98, 113–113 адв.). № 652, **1613**, абазначаны.
- 51** (309). ВІЛЬЧА, ВІЛЬЧА, Б–3, в., Лунінецкі. **1588**, Вельче, с., Наўгародскі (44, 629–634).
- 52** (312). ВІЦЕБСК, ВІТЕБСК, Б–5, г., Віцебскі. **1566**, Вітебск, г., Віцебскі (80, 79). № 19, **1441**, абазначаны.
- 53** (311). ВІШНЕВА, ВІШНЕВО, Б–3, м., Валожынскі. **1583**, Вишнев, м., Ашменскі (163, 93). № 439, **1583**, абазначаны.
- 54** (314). ВОЙСТАМ, ВОЙСТОМ, Б–3, в., Смаргонскі. **1555**, Войстом, м. (107, 408 адв.–409 адв.). **1567**, Войстом, звестак няма, Ашменскі (192, 484, 525, 566 і інш.). № 657, **1613**, абазначаны.
- ВОЛКОВЫЙСК гл. Ваўкавыск.
- 55** (317). ВОЛМА, ВОЛМА, Б–3, в., Дзяржынскі. **1572**, Волма, м., Менскі (89, 41–44). № 423, **1581**, абазначаны.
- 56** (318). ВОЛМА, ВОЛМА, Б–3, в., Смалявіцкі. **1592**, Волма, м., Менскі (14, 128). № 659, **1613**, абазначаны.
- 57** (12) ВОРАНАВА, ВОРОНОВО, Б–2, г.п., Воранаўскі. 1591, Болотники, м., Лідскі (51). № 534, **1613**, абазначаны.
- 58** (204). ВОСКАТА, ВОСКАТА, Б–4, в., Гарадоцкі. **1589**, Оското, с., Віцебскі (99, 587, 678–679). № 604, **1613**, абазначаны.
- 59** (208). ВОСТРАЎ, ОСТРОВ, Б–2, в., Ляхавіцкі. **1589**, Остров, с., Наўгародскі (114, 251–253). № 606, **1613**, абазначаны.
- 60** (320). ВОУПА, ВОЛПА, Б–2, в., Ваўкавыскі. **1603**, Волпа, м., Ваўкавыскі (103, 52–53). № 84, **1442–1506***, абазначаны.
- 61** (302). ВУЛА, УЛА, Б–4, г.п., Бешанковіцкі. **1581**, Ула, м., Полацкае (94, 60–61). № 199, **1530**, абазначаны.
- 62** (323). ВЫГАНАШЧЫ, ВЫГОНОЩИ, Б–2, в., Івацэвіцкі. **1590**, Выгонош, с. (117, 112–114). **1599**, Выгонош, звестак няма, Наўгародскі (158, 77–79 адв.). № 661, **1613**, абазначаны.
- 63** (324). ВЫСОКАЕ, ВЫСОКОЕ, Б–1, г., Камянецкі. **1535**, Высокое, м., Берасцейскі (77, 393–394). **1549**, Высокое, м., Берасцейскі (82, 238 адв.–239). **1551**, Высокое, м., Берасцейскі (106, 16 адв.–17 адв.). **1567**, Высокое, звестак няма, Берасцейскі (192, 1199). **1572**, Высокое, звестак няма, Берасцейскі (111, 450 адв.–460 адв.). № 85, **1492–1506***, абазначаны.
- 64** (307). ВЯЗЫНЬ, ВЯЗЫНЬ, Б–3, в., Вілейскі. **1600**, Вязынь, м., Менскі (145, 542–544, 659 адв.–660 адв., 733 адв.–735 і інш.). № 647, **1613**, абазначаны.

- 65** (23). ВЯЛІКАЯ БЕРАСТОВІЦА, ВЕЛИКАЯ БЕРЕСТОВІЦА, В–2, г.п., Берес-
товіцкі. **1597**, Берестовица, м., Гародзенскі (119, 188–190). № 536, **1613**, абазна-
чаны.
- 66** (147). ВЯЛІКАЯ ЛІПА, ВЕЛИКАЯ ЛІПА, В–3, в., Нясвіжскі. **1577**, Липа, с.,
Наўгародскі (86, 269). № 583, **1613**, абазначаны.
- 67** (258). ВЯЛІКАЯ СЭРВАЧ, ВЕЛИКАЯ СЕРВЕЧ, Б–3, в., Вілейскі. **1600**, Сервеч,
м., Ашменскі (145, 141–142 адв.). № 629, **1613**, абазначаны.
- 68** (135). ВЯЛІКІ КУДЗІН, ВЕЛИКИЙ КУДИН, Б–4, в., Бялыніцкі. **1578**, Кудин, зве-
стак няма, Аршанска (89, 230–232). № 564, **1613**, абазначаны.
- 69** (201). ВЯЛІКІЯ АРЛЫ, ВЕЛИКІЕ ОРЛЫ, В–3, в., Столінскі. **1631**, Орлы Вели-
кие, с., Пінскі (14, 23). № 602, **1613**, абазначаны.
- 70** (49). ВЯЛІКІЯ ДОЛЬЦЫ, ВЕЛИКІЕ ДОЛЬЦЫ, Б–4, в., Ушацкі. **1600**, Дольцы
Великіе, с., Полацкае (145, 967–967 адв.).
- 71** (340). Вер., ГАЙНА, ГАЙНА, Б–3, в., Лагойскі. **1597**, Гайна, м., Менскі (14,
157). № 379, **1569–1572**, абазначаны. Паводле С.Александровіча, гэта мястэч-
ка на карце 1613 г. абазначана, хаця ў сапраўднасці на ёй маецца толькі адпа-
ведны ўмоўны знак.
- 72** (77). ГАЛАВАЧЫ, ГОЛОВАЧЫ, В–2, в., Гродзенскі. **1566**, Головачево, Голова-
чово, м., Гародзенскі (15, 200, 231). № 588, **1613**, абазначаны.
- 73** (196). ГАЛБЕЯ, ГОЛБЕЯ, Б–3, в., Пастаўскі. **1575**, Олбея, звестак няма, Аш-
менскі (154, 429–430). № 599, **1613**, абазначаны.
- 74** (78). ГАЛОЎЧЫН, ГОЛОВЧИН, Б–4, в., Бялыніцкі. **1600**, Головчин, м., Ар-
шанска (65, 261–264). № 399, **1577**, абазначаны.
- 75** (197). ГАЛЬШАНЫ, ГОЛЬШАНЫ, Б–3, в., Ашмянскі. **1597**, Гольшаны, м.,
Ашменскі (119, 155–156). № 326, **1562–1565**, абазначаны.
- 76** (82). ГАРАДЗЕЦ, ГОРODEЦ, В–2, в., Кобрынскі. **1589**, Городец, м., Берасцейскі
(162, 61). № 322, **1563**, абазначаны.
- 77** (83). ГАРАДЗІШЧА, ГОРодище, В–3, п., Мінскі. **1600**, Городище, с., Менскі (145,
156 адв.–157 адв.). № 428, **1582**, абазначаны. У табліцы і на карце С.Александро-
віча Гарадзішча карты 1613 г., мяркуючы па спасылцы на крыніцу, памылкова
атаясамлена з Гарадзішчам Шчомысліцкага сельсавета Мінскага раёна.
- 78** (80). ГАРАДОК, ГОРДОК, Б–4, г., Гарадоцкі. **1567**, Городок, с., Віцебскі (223,
127). № 559, **1613**, абазначаны.
- 79** (221). ГАРАДОК, ГОРДОК, Б–3, в., Маладзечанскі. **1600**, Печковский Горо-
док, м., Менскі (145, 220–221). № 195, **1530**, абазначаны.
- 80** (75). ГАРАДОК ГОРДОК, В–4, в., Глускі. **1597**, Глуск Погорельый, м., Наўга-
родскі (188). № 180, **1527**, абазначаны. Аднак С.Александровіч спасылаецца на
крыніцу, у якой у сапраўднасці фігуруе Глуск Дубровіцкі, а не Глуск Пагарэлы.
- 81** (69). ГАРЦІСЛАЎ, Б–5, не існуе, вер., Гарадоцкі. Даных у крыніцах XVI ст. мы
пакуль што не знайшли. № 554, **1613**.

- 82** (68). ГЕРАНЁНЫ, ГЕРАНЁНЫ, Б–2, в., Іўеўскі. **1560**, Гераноны, м., Ашменскі (147, 1296–1335). № 133, **1520**, абазначаны.
- 83** (28). ГЛІВІН, ГЛИВИН, Б–4, в., Барысаўскі. **1600**, Гливин, с., Менскі (145, 957 адв.–958).
- 84** (74). ГЛУСК, ГЛУСК, В–4, г.п., Глускі. **1600**, Глуск Дубровицкий, м., Наўгародскі (145, 144–145, 319–322 адв., 524 адв.). № 163, **1525**, абазначаны.
- ГЛУСК ДУБРОВИЦКІЙ гл. Глуск.
- ГЛУСК ПОГОРЕЛЬЫЙ гл. Гарадок.
- 85** (73). ГЛЫБОКАЕ, ГЛУБОКАЕ, Б–3, г., Глыбоцкі. **1582**, Глубокое, м., Ашменскі (181, 503–511). **1582**, Глубокое, м., Полацкае (226, 12). № 107, **1517**, абазначаны.
- 86** (211). ГОЖА, ГОЖА, В–1, в., Гродзенскі. **1576**, Ожа, м., Гародзенскі (90, 105–106). № 189, **1529**, абазначаны.
- ГОМЕЙ гл. Гомель.
- 87** (79). ГОМЕЛЬ, ГОМЕЛЬ, В–5, г., Гомельскі. **1560**, Гомей, м., Рэчыцкі (204, 160–161). № 229, **1537**, абазначаны.
- 88** (84). ГОРВАЛЬ, ГОРВАЛЬ, В–5, в., Рэчыцкі. **1571**, Горваль, м., Рэчыцкі (224, 309, 310). № 560, **1613**, абазначаны.
- ГОРОДЕЦ гл. Давыд-Гарадок.
- ГОРОДНО гл. Гродна.
- ГОРОДОК ОСТРОЖЧИЦКІЙ гл. Астрашыцкі Гарадок.
- ГОРОДОК СОЛОМИРЕЦКІЙ гл. Сёмкаў Гарадок.
- 89** (76). ГОРЫ, ГОРЫ, Б–5, м., Горацкі. **1597**, Горы, звестак няма, Аршанскі (156, 76–77). № 88, **1508**, абазначаны.
- 90** (70). ГРАЎЖЫШКІ, ГРАУЖИШКІ, Б–2, в., Ашмянскі. **1592**, Гровжишки, м., Ашменскі (148, 1–1 адв.). № 123, **1518***, абазначаны.
- 91** (71). ГРОДНА, ГРОДНО, В–1, г., Гродзенскі. **1566**, Городно, г., Гародзенскі (80, 79). № 15, **1441**, абазначаны.
- ГРУШКІ гл. Ігрушка.
- 92** (85). ГРЭБЕНЬ, ГРЕБЕНЬ, В–3, в., Пухавіцкі. **1600**, Гребень, с., Менскі (145, 77 адв.–80, 289–289 адв., 589 і інш.).
- 93** (86). ГРЭСК, ГРЭСК, В–3, в., Слуцкі. **1570**, Греськ, м., Наўгародскі (140, 1). № 474, **1590**, абазначаны.
- 94** (45). ДАВЫД-ГАРАДОК, ДАВИД-ГОРОДОК, В–4, г., Столінскі. **1591**, Городец, м., Пінскі (30, 40). № 127, **1519**, абазначаны.
- 95** (43). ДАЛЬКАВІЧЫ, ДАЛЬКОВИЧИ, Б–4, в., Лагойскі. **1600**, Дальковичи, м., Менскі (145, 577). № 544, **1613**, абазначаны.
- 96** (44). ДАРАВА, ДАРЕВО, В–3, в., Ляхавіцкі. **1561**, Доров, м., Наўгародскі (188, 72). № 545, **1613**, абазначаны.
- 97** (50). ДаўГІНАВА, ДОЛГИНОВО, Б–3, в., Вілейскі. **1590**, Долгинов, м., Ашменскі (20, 484). № 548, **1613**, абазначаны.

- 98** (65). ДВАРЭЦ, ДВОРЕЦ, Б–2, в., Дзятлаўскі. **1591, 1592, 1593**, м., Наўгародскі і Слонімскі (17, 49–51 і інш.). № 110, **1516**, абазначаны.
- ДЕВЯТКОВИЧЫ гл. Старыя Дзевяткавічы.
- 99** (46). ДЗЕРА ЎНАЯ, ДЕРЕВНАЯ, Б–3, в., Стадубцоўскі. **1595**, Деревна, м., Менскі (141, 81). № 165, **1525***, абазначаны.
- 100** (66). ДЗІСНА, ДІСНА, Б–4, г., Мёрскі. **1599**, Дисна, м., Полацкае (119, 462). № 351, **1563–1567***, абазначаны.
- 101** (48). ДЗЕЛЯЦЧЫ, ДЕЛЯТИЧИ, Б–2, в., Навагрудскі. **1591**, Долятычи, звестак няма, Наўгародскі (43, 889–892). № 564, **1613**, абазначаны.
- 102** (116). ДЗЯРЖЫНСК, ДЗЕРЖИНСК, Б–3, г., Дзяржынскі. **1598**, Койданово, м., Менскі (127, 16–101). № 305, **1558**, абазначаны.
- 103** (334). ДЗЯТЛАВА, ДЯТЛОВО, Б–2, г.п., Дзятлаўскі. **1580**, Здетель, м., Слонімскі (13, 18). № 301, **1556**, абазначаны.
- 104** (47). ДОБАСНА, ДОБОСНА, Б–4, в., Кіраўскі. **1580**, Добосна, м., Рэчыцкі (118, 104 адв.–107). № 547, **1613**, абазначаны.
- ДОБУЧЫН гл. Пружаны.
- 105** (53). ДОКШЫЦЫ, ДОКШЫЦЫ, Б–3, г., Докшыцкі. **1602**, Докшицы, с., Ашменскі (48, 568–575). № 687, **1621**, абазначаны.
- ДОЛЬЦЫ ВЕЛИКИЕ гл. Вялікія Дольцы.
- ДОЛЬЦЫ МАЛЫЕ гл. Малая Дольцы.
- 106** (54). ДОМЖАРЫЦЫ, ДОМЖЕРИЦЫ, Б–4, в., Лепельскі. **1600**, Домжеричи, с., Полацкае (145, 967–967 адв.).
- ДОРОВ гл. Дарава.
- ДОРОВО гл. Доры.
- ДОРОГИ гл. Новыя Дарогі.
- 107** (52). ДОРЫ, ДОРЫ, Б–3, в., Валожынскі. **1600**, Дорово, Доры, с., Менскі (145, 376–377).
- 108** (56). Вер., ДРУЙСК, ДРУЙСК, Б–3, в., Браслаўскі. **1608**, Друйск, звестак няма, Браслаўскі (195, 90). № 550, **1613**, Слободка (?), абазначаны.
- 109** (195). ДРУЦК, ДРУЦК, Б–4, в., Талачынскі. **1590**, Друцк, м., Аршанскі (20, 481). № 93, **1510**, абазначаны.
- 110** (55). ДРУЯ, ДРУЯ, Б–3, г.п., Браслаўскі. **1610**, Друя, м., Браслаўскі (151, 2–3). № 70, **1496**, абазначаны.
- ДРЫСА гл. Верхнядзвінск.
- 111** (58). ДРЫСВЯТЫ, ДРИСВЯТЫ, Б–3, в., Браслаўскі. **1568**, Дрисвяты, звестак няма, Браслаўскі (86, 138–140). № 105, **1514**, абазначаны.
- 112** (59). ДУБРАВА, ДУБРОВА, Б–3, в., Маладзечанскі. **1600**, Дубровы, м., Менскі (145, 164). № 398, **1577**, абазначаны.
- 113** (60). ДУБРОЎНА, ДУБРОВНА, Б–5, г., Дубровенскі. **1607**, Дубровна, м., Аршанскі (50, 80). № 106, **1514**, абазначаны.

- 114** (62). ДУДАКОВІЧЫ, ДУДАКОВИЧИ, Б–4, в., Круглянскі. **1556**, Дудаковичи, м., Аршанскі (83, 52–53). № 308, **1554–1560***, абазначаны.
- 115** (61). ДУДЫ, ДУДЫ, В–2, в., Іўеўскі. **1582**, Дуды, м., Ашменскі (94, 176–177). № 426, **1582**, абазначаны.
- 116** (63). ДУКОРА, ДУКОРА, В–3, м., Пухавіцкі. **1606**, Дукоры, с., Менскі (14, 198). № 551, **1613**, абазначаны.
- 117** (64). ДУНІЛАВІЧЫ, ДУНИЛОВИЧИ, Б–3, в., Пастаўскі. **1590**, Дуниловичи, м., Ашменскі (117, 330–332). № 304, **1558**, абазначаны.
- 118** (212). ЕЗЯРЫШЧА, ЕЗЕРИЩЕ, Б–5, г.п., Гарадоцкі. **1583**, Озерищи, м., Віцебскі (24, 136). № 214, **1534**, абазначаны.
- 119** (336). ЖАЛУДОК, ЖЕЛУДОК, В–2, г.п., Шчучынскі. **1582**, Жолудок, м., Лідскі (118, 22 адв.–25). № 60, **1486**, абазначаны.
- ЖАСЛАВ гл. Заслаўе.
- ЖАСЛАВЛЬ гл. Заслаўе.
- ЖЕСЛАВ гл. Заслаўе.
- ЖОСЛАВЛЬ гл. Заслаўе.
- 120** (335). ЖОДЗІШКІ, ЖОДИШКИ, Б–3, в., Смаргонскі. **1593**, Жодишкі, м., Ашменскі (25, 208). № 102, **1511***, абазначаны.
- 121** (337). ЖУПРАНЫ, ЖУПРАНЫ, Б–3, в., Ашмянскі. **1584**, Жупраны, звестак няма, Ашменскі (114, 282–285). № 668, **1613**, абазначаны.
- 122** (333). ЖЫРМУНЫ, ЖИРМУНЫ, Б–2, в., Воранаўскі. **1528**, Жирмуны, м. (243, 185). **1584**, Жирмуны, звестак няма, Лідскі (114, 282–285). № 669, **1613**, абазначаны.
- 123** (338). ЖЫЦІН, ЖИТИН, В–4, в., Асіповіцкі. **1588**, Житин, с., Менскі (127, 120–144, 162–163).
- 124** (325). ЗАБАЛАЦЬ, ЗАБОЛОТЬ, В–2, м., Воранаўскі. **1597**, Заболотье, звестак няма, Лідскі (157, 55–61, 63–64). № 224, **1536***, абазначаны.
- 125** (329). ЗАЗЕР’Е, ЗАЗЕРЬЕ, В–3, в., Пухавіцкі. **1590**, Зазерье, с., Менскі (13, 39). № 664, **1613**, абазначаны.
- 126** (168). ЗАМАЧАК, ЗАМОЧЕК, Б–4, в., Чашніцкі. **1580**, Белый Городок, Бельмаковичи, м., Аршанскі (95, 117 адв.–124). № 593, **1613**, абазначаны.
- 127** (326). ЗАМОШЧА, ЗАМОШЬЕ, Б–3, в., Браслаўскі. **1588**, Замошье, м., Браслаўскі (115, 177–179). № 665, **1613**, абазначаны.
- 128** (327). ЗАНАРАЧ, ЗАНАРОЧЬ, Б–3, в., Мядзельскі. **1579**, Занароч, звестак няма, Ашменскі (91, 70 адв.–74). **1598**, Занароч, с. (119, 397–399 адв.). № 349, **1566***, абазначаны.
- 129** (328). ЗАСЛАЎЕ, ЗАСЛАВЬЕ, Б–3, г.п., Мінскі. **1583**, Жаслав, Жаславль, Жеслав, Жославль, м., Менскі (199, 82–93). **1600**, Жаслав, Жеслав, м., Менскі (145, 135, 490–491, 594 адв.–595 адв. і інш.). № 436, **1582**, абазначаны.
- ЗДЕТЕЛЬ гл. Дзятлава.

- 130** (330). ЗДЗІТАВА, ЗДИТОВО, В–2, в., Бярозаўскі. **1594**, Здитов, м., Слонімскі (153, 278–280 адв.). № 13, да **1430**, абазначаны.
- ЗЕБІН гл. Зембін.
- ЗЕЛЬВА гл. Зэльва.
- 131** (331). ЗЕМБІН, ЗЕМБІН, Б–4, в., Барысаўскі. **1600**, Зебін, м., Менскі (145, 48–48 адв., 335 адв.–336 адв., 546–547 адв.). № 521, **1598**, абазначаны.
- 132** (332). ЗЭЛЬВА, ЗЕЛЬВА, В–2, г.п. Зэльвенскі. **1602**, Зельва, м., Ваўкаўскі (169, 45–46). № 333, **1565**, абазначаны.
- 133** (101). ІВАЦЭВІЧЫ, ИВАЦЕВИЧИ, В–2, г., Івацэвіцкі. **1567**, Івачевичи, звестак няма, Слонімскі (192, 517). **1591**, Івачевичи, Івачовічы, звестакняма, Слонімскі (14, 112). № 562, **1613**, абазначаны.
- ІВЬЕ гл. І ўе.
- 134** (103). ІВЯНЕЦ, ИВЕНЕЦ, В–3, г.п., Валожынскі. **1600**, Ивенец, м., Менскі (145, 176–178, 271 адв.–274, 316 адв.–317 і інш.). № 139, **1522**, абазначаны.
- 135** (72). ИГРУШКА, ИГРУШКА, Б–4, в., Крупскі. **1584**, Грушки, с., Аршанскі (114, 79–83).
- ИГУМЕН гл. Чэрвень.
- 136** (92). ИКАЗНЬ, ИКАЗНЬ, Б–3, в., Браслаўскі. **1592**, Икажно, м., Браслаўскі (134, 547–556). № 80, **1504***, абазначаны.
- 137** (93). ЛІЛЯ, ИЛЬЯ, Б–3, в., Вілейскі. **1572**, Илья, м., Менскі (90, 41–44). № 393, 1574, абазначаны.
- 138** (94). ІНДУРА, ИНДУРА, В–1, в., Гродзенскі. **1574**, Индура, м., Гародзенскі (28, 27). № 160, да **1525***, абазначаны.
- 139** (102). ІЎЕ, ИВЬЕ, В–2, г.п., І ўеўскі. **1586**, Ивье, м., Ашменскі (99, 164 адв.–165 адв.). № 314, **1561**, абазначаны.
- 140** (97). ШКАЛДЗЬ, ИШКОЛДЬ, В–3, в., Баранавіцкі. **1598**, Ишколдь, м., Наўгародскі (125, 1380). № 407, **1579**, абазначаны.
- 141** (96). ШЧАЛНА, ИЩЕЛНА, В–2, в., Шчучынскі. **1575**, Ищолна, м., Лідскі (92, 51–52). № 269, **1547***, абазначаны.
- 142** (125). КАЖАН-ГАРАДОК, КОЖАН-ГОРОДОК, В–3, в., Лунінецкі. **1599**, Ко жан Городок, м. (158, 77–79). № 574, **1613**, абазначаны.
- 143** (123). КАЗЯНЫ, КОЗЯНЫ, Б–4, не існуе, Шумілінскі. Да **1581**, Козяны, замак спалены, Віцебскі (95, 83 адв.–88). № 573, **1613**, абазначаны.
- 144** (118). КАМАІ, КОМАІ, Б–3, в., Пастаўскі. **1586**, Комаі, м., Ашменскі (115, 37–39). № 569, **1613**, абазначаны.
- 145** (104). КАМЕНА, КАМЕНО, Б–4, в., Лагойскі. **1600**, Камень Хорецкий, м., Менскі (14, 180). № 565, **1613**, абазначаны.
- 146** (105). КАМЕНЬ, КАМЕНЬ, В–3, в., Валожынскі. **1600**, Камень, м., Менскі (145, 17 адв.–18, 101 адв.–102 адв., 582 і інш.). № 141, **1522**, абазначаны.
- КАМЕНЬ ХОРЕЦКИЙ гл. Камена.

- 147** (106). КАМЯНЕЦ, КАМЕНЕЦ, В–1, г.п. Камянецкі. **1599**, Каменец, г., Берасцейскі (119, 566). № 38, **1486**, абазначаны.
- 148** (119). КАПЫЛЬ, КОПЫЛЬ, В–3, г.п. Капыльскі. **1582**, Копыль, м., Наўгародскі (122, 11). № 25, да **1480**, абазначаны.
- 149** (121). КАРЭЛІЧЫ, КОРЕЛИЧИ, В–3, г.п., Карэліцкі. **1600**, Кореличи, звестак няма, Наўгародскі (145, 144–145). № 491, **1594**, абазначаны.
- 150** (122). КАСЦЯНЕВІЧЫ, КОСТЕНЕВИЧИ, Б–3, м., Вілейскі. **1597**, Костеневичи, звестак няма, Ашменскі (137, 41). № 571, **1613**, абазначаны.
- 151** (110). Вер., КІШЧЫНА СЛАБАДА, КІЩИНА СЛОБОДА, Б–4, в., Барысаўскі. Даныху крыніцах XVI ст. мы пакуль што не знайшлі. № 566, **1613**, абазначаны.
- 152** (111). КЛЕЦК, КЛЕЦК, В–3, г., Клецкі. **1577**, Клецк, г., Наўгародскі (126, 1687). № 128, **1519**, абазначаны.
- 153** (112). КНЯЖЫЦЫ, КНЯЖИЦЫ, В–5, в., Магілёўскі. **1580**, Княжицы, м., Аршанскі (21, 597 і інш.). № 729, **1647**, абазначаны.
- 154** (114). КОБРЫН, КОБРИН, В–2, г., Кобрынскі. **1580**, Кобрын, г., Берасцейскі (93, 95). № 22, **1465**, абазначаны.
- КОБЫЛЬНИК гл. Нарач.
- КОЗЯНЫ гл. Казяны.
- КОЙДАНОВО гл. Дзяржынск.
- КОЛОДИЧИ гл. Холмеч.
- 155** (117). КОЛЬНА, КОЛЬНО, В–3, в., Жыткавіцкі. **1600**, Кольно Старое, с., Мазырскі (46, 310–317). № 567, **1613**, абазначаны.
- КОЛЬНО СТАРОЕ гл. Кольна.
- 156** (120). КОПЫСЬ, КОПЫСЬ, Б–5, г.п., Аршанскі. **1594**, Копысь, м., Аршанскі (119, 2–4, 24–25). № 401, **1577**, абазначаны.
- 157** (124). КОСАВА, КОСОВО, В–2, г., Івацэвіцкі. **1598**, Косово, м., Слонімскі (119, 389–390). № 94, **1510***, абазначаны.
- 158** (115). КОХАНАВА, КОХАНОВО, Б–4, г.п., Талачынскі. **1595**, Коханово, м., Аршанскі (246, 29). № 495, **1595**, абазначаны.
- 159** (126). КРАЙСК, КРАЙСК, Б–3, в., Лагойскі. **1600**, Крайск, м., Менскі (145, 80–81, 94 адв.–95, 135 і інш.). № 252, **1540**, абазначаны.
- 160** (134). КРАМЯНІЦА, КРЕМЯНИЦА, В–2, в., Зэльвенскі. **1567**, Кременица, звестак няма, Ваўкаўскі (192, 494, 497, 856 і інш.). № 577, **1613**, абазначаны.
- 161** (109). КРАСНАЕ, КРАСНОЕ, Б–3, в., Маладзечанскі. **1593**, Красное Село, м., Менскі (18, 102). № 40, **1436**, абазначаны.
- КРАСНЫ СТАН гл. Абчуга.
- 162** (130). КРОШЫН, КРОШИН, В–3, в., Баранавіцкі. **1585**, Крошин, м., Наўгародскі (18, 5, 33, 35 і інш.). № 111, **1516**, абазначаны.
- 163** (131). КРУГЛАЕ, КРУГЛОЕ, Б–4, г.п., Круглянскі. **1571**, Круглая, м., Аршанскі (87, 272–287, 312). № 506, **1596**, абазначаны.

- 164** (132). КРУПА ВА, КРУПОВО, В–2, в., Лідскі. **1567**, Крупая, звестак няма, Лідскі (192, 750). № 575, **1613**, абазначаны.
- 165** (133). КРУПКІ, КРУПКИ, Б–4, г.п., Крупскі. **1620**, Крупки, звестак няма, Аршанска (3, 610–613). № 576, **1613**, абазначаны.
- 166** (129). КРЫЧАЎ, КРИЧЕВ, В–5, г., Крычаўскі. **1596**, Крычов, м., Мсціслаўскае (120, 20 адв.–21). № 72, **1499**, абазначаны.
- 167** (128). КРЭВА, КРЕВО, Б–3, м., Смаргонскі. **1601**, Крево, м., Ашменскі (195, 82). № 41, **1486**, абазначаны.
- КУДИН гл. Вялікі Кудзін.
- 168** (107). КУНАСА, КУНОСА, В–3, в., Нясвіжскі. **1567**, Куноса, звестак няма, Наўгародскі (192, 505). № 578, **1613**, абазначаны.
- 169** (108). КУРАНЕЦ, КУРЕНЕЦ, Б–3, в., Віленскі. **1594**, Куренец, м., Ашменскі (153, 486 адв.–488). № 92, **1509***, абазначаны.
- КУРЕНЕЦ СТАРЫЙ гл. Вілейка.
- 170** (136). ЛАГАЎЩЫНА, ЛАГОВЩИНА, Б–4, в., Талачынскі. **1624**, Лаговчин, с., Аршанска (10). № 579, **1613**, абазначаны.
- 171** (152). ЛАГШЫН, ЛОГИШИН, В–2, г.п., Пінскі. **1569**, Лагишин, м., Пінскі (204, 161). № 364, да **1569***, абазначаны.
- 172** (153). ЛАГОЙСК, ЛОГОЙСК, Б–3, г.п., Лагойскі. **1567**, Логойск, м. (206, 204). **1600**, Логойск, м., Менскі (145, 127 адв.–128, 279 адв.–280, 289 адв.–290 і інш.). № 184, **1528**, абазначаны.
- 173** (139). ЛАХВА, ЛАХВА, В–3, в., Лунінецкі. **1599**, Лахва, м., Наўгародскі (158, 77–79). № 585, **1613**, абазначаны.
- 174** (146). ЛЕБЕДЗЕВА, ЛЕБЕДЕВО, Б–3, в., Маладзечанскі. **1600**, Лебедево, м., Ашменскі (145, 209 адв.–210 адв.). № 260, **1544**, абазначаны.
- 175** (145). ЛЕБЯДА, ЛЕБЕДА, В–2, в., Лідскі. **1585**, Лебеда, звестак няма, Лідскі (41, 468–469). **1603**, Лебеда, звестак няма, Лідскі (103, 69 адв.–70). № 580, **1613**, абазначаны.
- 176** (176). ЛЕВЫЯ МАСТЫ, ЛЕВЫЕ МОСТЫ, В–2, в., Мастоўскі. **1601**, Мосты, м., Гародзенскі (123, 6). № 48, **1486**, абазначаны.
- 177** (140). ЛЕМНІЦА, ЛЕМНИЦА, Б–4, п., Талачынскі. **1597**, Лемница, звестак няма, Аршанска (152, 48–50). № 581, **1613**, абазначаны.
- ЛЕПЕЛЬ гл. Стары Лепель.
- 178** (144). ЛІДА, ЛИДА, В–2, г., Лідскі. **1566**, Ліда, г., Лідскі (80, 79). № 42, **1486**, абазначаны.
- ЛІПА гл. Вялікая Ліпа.
- 179** (29). ЛІПЕНЬ, ЛИПЕНЬ, В–4, в., Асіповіцкі. **1593**, Холуя, с., Менскі (143, 9 адв.). **1594**, Холва, с., Менскі (13, 62). № 538, **1613**, абазначаны.
- 180** (148). ЛІПНІШКІ, ЛИПНИШКИ, Б–2, в., Іўеўскі. **1580**, Липнишки, м., Ашменскі (93, 73–74). № 142, **1522**, абазначаны.

- 181** (149). ЛІПСК, ЛІПСК, В–3, в., Ляхавіцкі. **1584**, Ліпск, м., Наўгародскі (203, 73–74; 208, 43–46). № 323, **1563**, абазначаны.
- 182** (150). ЛІСНА, ЛІСНО, А–4, в., Верхнядзвінскі. **1552**, Лисно, с., Полацкае (180, 3, 47).
- ЛОГОЖЕСК гл. Лагойск.
- ЛОЕВА ГОРА гл. Лоеў.
- 183** (154). ЛОЕЎ, ЛОЕВ, Г–5, г.п., Лоеўскі. **1580**, Лоева Гора, м., Кіеўскі (246, 9). Абазначаны.
- 184** (341). Вер., ЛОСК, ЛОСК, Б–3, в., Валожынскі. **1550**, Лоск, м. (104, 349 адв.). **1581**, Лоск, звестак няма, Ашменскі (94, 82–82 адв.). **1588**, Лоск, Лозк, звестак няма, Ашменскі (117, 241–243). Абазначаны.
- 185** (142). ЛОШНИЦА, ЛОШНИЦА, Б–4, в., Барысаўскі. Каля **1610**, Лошница, м., Аршанскі (19, 18). № 154, **1524**, абазначаны. У табліцы С. Александровіча, як і ў апублікованай крыніцы, год паказаны памылкова.
- 186** (158). ЛУКОМЛЬ, ЛУКОМЛЬ, Б–4, в., Чашицкі. **1605**, Лукомль, м., Аршанскі (68, 23). № 289, **1552**, абазначаны.
- 187** (160). ЛУНІН, ЛУНИН, В–3, в., Лунінецкі. **1599**, Лунин Великій, с., Наўгародскі (158, 77–79). № 767, **1661**, абазначаны.
- ЛУНИН ВЕЛИКИЙ гл. Лунін.
- 188** (159). ЛУННА, ЛУННА, В–2, м., Мастоўскі. **1589**, Лунная, м., Гародзенскі (99, 616). № 200, **1531***, абазначаны.
- 189** (157). ЛУЧАЙ, ЛУЧАЙ, Б–3, в., Пастаўскі. **1567**, Лучай, звестак няма, Ашменскі (192, 449). № 587, **1613**, абазначаны.
- ЛУНЕВО гл. Люшнева.
- 190** (151). ЛЫНТУПЫ, ЛЫНТУПЫ, Б–3, г.п., Пастаўскі. **1591**, Лынтупы, м., Ашменскі (8, 1–8). № 220, **1536**, абазначаны.
- 191** (161). ЛЫСКАВА, ЛЫСКОВО, В–2, в., Пружанскі. **1576**, Лыскова, м., Ваўкавыскі (87, 170–176). № 113, **1516**, абазначаны.
- 192** (155). ЛЮБАНЬ, ЛЮБАНЬ, В–3, г., Любанскае. **1566**, Любань, м., Наўгародскі (128, 224). № 342, **1566**, абазначаны.
- 193** (156). ЛЮБЧА, ЛЮБЧА, В–3, г.п., Навагрудскі. **1579**, Любча, м., Наўгародскі (91, 225–228). № 182, **1517–1528***, абазначаны.
- 194** (95). Вер., ЛЮШНЕВА, ЛЮШНЕВО, В–2, в., Баранавіцкі. **1599**, Лушнево, с., Слонімскі (7). № 561, **1613**, абазначаны. С. Александровіч “Інёў” не ідэнтыфікаваў.
- 195** (137). ЛЯХАВІЧЫ, ЛЯХОВИЧИ, В–3, г., Ляхавіцкі. **1572**, Ляховичи, г., Наўгародскі (202, 65–68). № 65, да **1492**, абазначаны.
- 196** (138). ЛЯХАВІЧЫ, ЛЯХОВИЧИ, В–2, в., Драгічынскі. **1559**, Ляховичи, с., Пінскі (189, 109).
- 197** (172). МАГІЛЁЎ, МОГІЛЁВ, В–5, г., Магілёўскі. **1580**, Могилёў, г., Аршанскі (93, 3–7). № 11, да **1430**, абазначаны.

- 198** (162). МАГІЛЬНА, МОГІЛЬНО, Б–3, в., Узденскі. **1592**, Могильная, м., Наўгародскі (13, 51). № 28, да **1480**, абазначаны.
- 199** (164). МАЗЫР, МОЗЫР, Б–4, г., Мазырскі. **1566**, Мозыр, г., Мазырскі (80, 79). № 86, **1506**, абазначаны.
- 200** (178). МАЙСЕЕЎЩЫНА, МОЙСЕЕВІЧНА, Б–4, в., Барысаўскі. **1600**, Мойсеевічы, звестак няма, Аршанскі (145, 525–526). № 594, **1613**, абазначаны.
- 201** (174). МАЛАДЗЕЧНА, МОЛОДЕЧНО, Б–3, г., Маладзечанскі. **1600**, Молодечно, м., Менскі (145, 132 адв.–133 адв., 136 адв.–139 адв., 153–154 і інш.). № 100, **1511**, абазначаны.
- 202** (262). МАЛОЕ СІТНА, МАЛОЕ СИТНО, Б–4, в., Полацкі. **1570**, Ситня, замак (“город”), Полацкае (178, 476). № 630, **1613**, абазначаны.
- 203** (280). МАЛЫЯ ДОЛЬЦЫ, МАЛЫЕ ДОЛЬЦЫ, Б–4, в., Ушацкі. **1563**, Дольцы Малые, с., Полацкае (178, 427, 439).
- 204** (163). МАРКАВА, МАРКОВО, Б–3, в., Маладзечанскі. **1588**, Марково, м., Ашменскі (98, 75–75 адв.). № 44, **1486**, абазначаны.
- МЕЖИРЕЧ гл. Міжэрычы.
МЕНСК гл. Мінск.
- 205** (166). МІЖЭРЫЧЫ, МИЖЕРИЧЫ, Б–2, в., Зэльвенскі. **1579**, Межиреч, м., Ваўкаўскі (91, 52–55). № 275, **1550**, абазначаны.
- 206** (167). МІКАЛАЕЎЩЫНА, МИКОЛАЕВІЧНА, Б–3, в., Стойблюскі. **1569**, Міколаевщина, м., Менскі (100, 151–155). № 591, **1613**, абазначаны.
- 207** (169). МІЛЬЧА, МИЛЬЧА, Б–3, в., Вілейскі. **1600**, Мильча, м., Ашменскі (145, 1171). № 592, **1613**, абазначаны.
- 208** (214). Вер., МІЛЮНЦЫ, МИЛЮНЦЫ, Б–3, в., Braslaўскі. **1568**, Полеканы, с., Braslaўскі (85, 225–227 адв.). № 608, **1613**, абазначаны.
- 209.** (170). МІНСК, МИНСК, Б–3, г., Мінскі. **1566**, Менск, г., Менскі (80, 79). № 16, **1441**, абазначаны.
- 210** (171). МІР, МИР, Б–3, г.л., Карэліцкі. **1567**, Мир, м., Наўгародскі (192, 504). № 408, **1579**, абазначаны.
- 211** (175). МОСАР, МОСАР, Б–3, в., Глыбоцкі. **1583**, Мосар, м., Ашменскі (232, 31; 233, 174). № 294, **1544***, абазначаны.
- МОСТЫ гл. Левыя Масты і Правыя Масты.
- 212** (177). МОТАЛЬ, МОТОЛЬ, Б–2, в., Іванаўскі. **1581**, Мотоль, м., Пінскі (113, 266–267). № 293, **1554***, абазначаны.
- 213** (173). МОЎЧАДЗЬ, МОЛЧАДЬ, Б–2, м., Баранавіцкі. **1580**, Молчадь, м., Слонімскі (93, 42 адв.–44). № 17, **1486**, абазначаны.
- 214** (179). МСЦІБАВА, МСТИБОВО, Б–2, в., Ваўкаўскі. **1580–1586**, Мстибогов, м., Ваўкаўскі (115, 74–75). № 67, **1492**, абазначаны.
- МСТИБОГОВ гл. Мсцібава.
МСТИСЛАВЛЬ гл. Мсціслаў.

- 215** (180). МСЦІСЛАЎ, МСТИСЛАВ, Б–5, г., Мсціслаўскі. **1566**, Мстиславль, г.,
Мсціслаўскае (80, 79). № 143, **1522**, абавязаны.
- МЫШ гл. Старая Мыш.
- 216** (187). МЯДЗВЕДЗЧЫ, МЕДВЕДИЧИ, В–3, в., Ляхавіцкі. **1588**, Недведичи, м.,
Наўгародскі (203, 74). № 512, **1595–1597**, абавязаны.
- 217** (165). МЯДЗЕЛ, МЯДЕЛ, Б–3, г.п., Мядзельскі. **1588**. Мядело, м., Ашменскі
(98, 75–75 адв.). № 262, **1545**, абавязаны.
- 218** (190). НАВАГРУДАК, НОВОГРУДОК, В–2, г., Навагрудскі. **1565**, Новгородок,
звестак няма, Наўгародскі (175, 102–104). **1566**, Новгородок, г., Наўгародскі
(80, 79). **1569**, Новгородок, Новы Городок, г., Наўгародскае (121, 157–159 адв.).
1586, Новгородок, г. (99, 145а–145а адв.). **1594**, **1597**, Новгородок, г., Наўга-
родская зямля (100, 659–660 адв.). **1597**, Новагородок, Новогородок, известак
няма, Наўгародскі (18, 164). **1599**, Новгородок, г. (102, 40–40 адв.). № 17, **1441**,
абязаны.
- 219** (184). НАЛІБАКІ, НАЛИБОКИ, В–3, в., Стайдубцоўскі. **1582**, Налибоки, с., Менскі
(20, 334).
- 220** (113). НАРАЧ, НАРОЧЬ, Б–3, в., Мядзельскі. **1579**, Кобыльник, м., Ашменскі
(24, 114; 112, 214–216). **1595**, Кобыльник, м., Ашменскі (119, 22 адв.–23 адв.). №
68, **1494**, абавязаны.
- 221** (185). НАРАЧ, НАРОЧЬ, Б–3, в., Вілейскі. **1582**, Нароч, м., Ашменскі (5). №
595, **1613**, абавязаны.
- 222** (182). НАЧА, НАЧА, Б–2, в., Воранаўскі. **1574**, Нача, м., Лідскі (139, 10). № 176,
1526*, абавязаны.
- 223** (183). НАЧА, НАЧА, Б–4, в., Крупскі. **1586**, Нача, Радивилова Воля, м., Ар-
шанскае (142, 41). № 452, **1586***, абавязаны.
- НЕДВЕДИЧІ гл. Мядзведзчы.
- 224** (189). НЕШЧАРДА, НЕЩЕРДА, Б–4, не існуе, Расонскі. **1571**, Нешерда, “го-
род”, Полацкае (178, 549). № 597, **1613**, абавязаны.
- НОВАГОРОДОК гл. Навагрудак.
- НОВГОРОДОК гл. Навагрудак.
- НОВОГОРОДОК гл. Навагрудак.
- 225** (191). НОВЫ ДВОР, НОВЫЙ ДВОР, В–2, в., Шчучынскі. **1567**, Новый Двор, м.,
Лідскі (121, 34–36). № 320, **1561–1563**, абавязаны.
- 226** (192). НОВЫ ДВОР, НОВЫЙ ДВОР, В–2, в., Свіслацкі. **1595**, Новый Двор, м.,
Ваўкаўскі (100, 535 адв.–537 адв.). № 126, **1518**, абавязаны.
- 227** (228). НОВЫ ПАГОСТ, НОВЫЙ ПОГОСТ, Б–3, в., Мёрскі. **1592**, Погост, м.,
Браслаўскі (134, 547–556). № 73, **1499**, абавязаны.
- 228** (286). НОВЫ СВЕРЖАН, НОВЫЙ СВЕРЖАН, В–3, в., Стайдубцоўскі. **1578**, Свер-
жень, м., Наўгародскі (112, 80–82). № 359, **1568**, абавязаны.
- 229** (51). НОВЫЯ ДАРОГІ, НОВЫЕ ДОРОГИ, В–4, в., Старадарожскі. **1582**, Доро-
ги, м., Наўгародскі (122, 11). № 549, **1613**, абавязаны.

- 230** (188). НЯГНЕВІЧЫ, НЕГНЕВИЧИ, В–3, в., Навагрудскі. **1600**, Негневичи, звестак ніяма, Наўгародскі (19, 118). № 569, **1613**, абазначаны.
- 231** (186). НЯСВІЖ, НЕСВІЖ, В–3, г., Нясвіжскі. **1585**, Несвіж, г., Ноўгародскі (110, 420–424). **1586**, Несвіж, г., Наўгародскі (208, 51–52). № 213, **1534**, абазначаны.
- ОЖУНИЧИ гл. Ажуны.
- ОЗЕРИЩІ гл. Езярышча.
- ОЛБЕЯ гл. Галбяя.
- 232** (199). ОПСА, ОПСА, Б–3, в., Браслаўскі. **1580**, Опса, м., Браслаўскі (93, 104–206). № 415, **1580**, абазначаны.
- ОРЕВА гл. Арава.
- ОРЛЫ ВЕЛИКИЕ гл. Вялікія Арлы.
- 233** (202). ОРША, ОРША, Б–5, г., Аршанскі. **1566**, Орша, г., Аршанскі (80, 79). № 29, да **1480**, абазначаны.
- ОСТРИНА гл. Аstryна.
- ОСТРОЖЧИЦЫ гл. Астрошыцы.
- ОСТРОЖЧИЧИ гл. Астрашыцкі Гарадок.
- ОСТРОШИЦЫ гл. Астрашыцкі Гарадок.
- ОСТРОШИЦЫ гл. Астрошыцы.
- ОЧИЖА гл. Ачыжа.
- ОШМЕНА гл. Ашмяны.
- 234** (227). ПАДАРОСК, ПОДОРОСК, В–2, в., Ваўкаўыскі. **1567**, Подороск, звестак ніяма, Ваўкаўыйскі (192, 495). № 612, **1613**, абазначаны.
- 235** (231). ПАЛОНКА, ПОЛОНКА, В–2, в., Баранавіцкі. **1594**, Полонка, м., Слонімскі (157, 38–41). № 310, **1554–1560***, абазначаны.
- 236** (230). ПАЛОННА, ПОЛОННО, Б–4, не існуе, Сенненскі. **1591**, Полоное, м., Аршанскі (35, 100–101). № 613, **1613**, абазначаны.
- 237** (233). ПАПІНА, ПАПІНО, В–2, в., Драгічынскі. **1580**, Попіная, с., Пінскі (164, 18).
- 238** (216). ПАРЭЧЧА, ПОРЕЧЬЕ, В–4, в., Акцябрскі. **1597**, Поречье, с., Наўгародскі (188). № 618, **1613**, абазначаны.
- 239** (235). ПАСТАВЫ, ПОСТАВЫ, Б–3, г., Пастаўскі. **1602**, Поставы, м., Ашменскі (64, 9). № 144, **1522**, абазначаны.
- ПЕЛИКАНЫ гл. Мілюнцы.
- 240** (143). Вер., ПЕРАВОЗ, ПЕРЕВОЗ, В–4, в., Бярэзінскі. Даных у крыніцах XVI ст. мы пакуль што не знайшлі. № 582, **1613**, абазначаны.
- 241** (238). ПЕРАЛОМ, ПЕРЕЛОМ, В–1, в., Гродзенскі. **1572**, Перелом, м., Гародзенскі (90, 105 адв.–106 адв.). № 376, **1566–1572**, абазначаны.
- ПЕРЕВАЛКА гл. Прывалка.
- 242** (217). ПЕРСТУНЬ, ПЕРСТУНЬ, В–1, в., Гродзенскі. **1577**, **1582**, Перстунь, звестак ніяма, Гародзенскі (94, 201 адв.–202 адв.).
- ПЕРЕЖИР гл. Пярэжыр.

- 243** (220). ПЕСКІ, ПЕСКИ, В–2, м., Мастоўскі. **1580**, Пески, м., Ваўкаўскі (119, 104 адв.–107). № 256, **1542**, абазначаны.
- 244** (218). ПЕТРЫКАЎ, ПЕТРИКОВ, В–4, г., Петрыкаўскі. **1582**, Петровичи, м., Мазырскі (122, 11). № 357, **1568**, абазначаны.
- ПЕЧКОВСКИЙ ГОРОДОК гл. Гарадок.
- 245** (223). ПІНСК, ПИНСК, В–3, г., Пінскі. **1566**, Пинск, г., Пінскі (80, 79). № 20, **1460**, абазначаны.
- 246** (224). ПЛЕШЧАНИЦЫ, ПЛЕЩЕНИЦЫ, Б–3, г.п., Лагойскі. **1612**, Плещеницы, м., Менскі (138, 14–16). № 610, **1613**, абазначаны.
- 247** (225). ПЛІСА, ПЛИСА, Б–3, м., Глыбоцкі. **1585**, Плиса, м., Полацкі (115, 2). № 286, **1551–1552***, абазначаны.
- 248** (226). ПОБАЛАВА, ПОБОЛОВО, В–4, в., Рагачоўскі. **1597**, Поболово, м., Рэчыцкі (119, 153–154). № 496, **1595***, абазначаны.
- ПОГОСТ гл. Новы Пагост.
- 249** (232). ПОЛАВА, ПОЛОВО, Б–3, в., Пастаўскі. **1586**, Полово, с., Ашменскі (115, 118–122). № 614, **1613**, абазначаны.
- 250** (229). ПОЛАЦК, ПОЛОЦК, Б–4, г., Полацкі. **1566**, Полоцк, г., Полацкае (80, 79). № 18, **1441**, абазначаны.
- ПОЛОНОЕ гл. Палонна.
- 251** (234). ПОРАЗАВА, ПОРОЗОВО, В–2, г.п., Свіслацкі. **1595**, Порозово, м., Ваўкаўскі (6). № 101, **1511**, абазначаны.
- 252** (176). ПРАВЫЯ МАСТЫ, ПРАВЫЕ МОСТЫ, в., Мастоўскі. Гл. Левыя Масты. ПРОПОЙСК гл. Слаўгарад.
- 253** (237). ПРУЖАНЫ, ПРУЖАНЫ, В–2, г., Пружанскі. **1597**, Пружана, Добучын, м., Берасцейскі (13, С. 579–584). № 63, **1487**, абазначаны.
- 254** (239). ПРЫВАЛКА, ПРИВАЛКА, В–1, в., Гродзенскі. **1586**, Перевалка, м., Гародзенскі (99, 130–131). № 425, **1581–1582**, абазначаны.
- 255** (240). ПСУЯ, ПСУЯ, Б–4, в., Глыбоцкі. **1593**, Псуха, звестак няма, Полацкае (144, 1647–1650). № 619, **1613**, абазначаны.
- 256** (241). ПУХАВІЧЫ, ПУХОВИЧИ, В–4, в., Пухавіцкі. **1600**, Пуховичи, с., Менскі (145, 848, 889–889 адв., 1191 і інш.). № 620, **1613**, абазначаны.
- 257** (222). ПЯРШАІ, ПЕРШАИ, Б–3, в., Валожынскі. **1595**, Першаі, м., Ашменскі (18, 141, 154). № 243, **1539**, абазначаны.
- 258** (215). ПЯРЭЖЫР, ПЕРЕЖИР, В–3, в., Пухавіцкі. **1582**, Переджир, Перејир, с., Менскі (20, 101, 118, 247 і інш.). № 609, **1613**, абазначаны.
- 259** (219). ПЯСОЧНАЕ, ПЕСОЧНОЕ, В–3, в., Капыльскі. **1602**, Песочная, м., Нав'ярадскі (136, 2–3). № 358, **1568***, абазначаны.
- 260** (249). РАГАЧОЎ, РОГАЧОВ, В–5, г., Рагачоўскі. **1592**, Рогачев, м., Рэчыцкі (100, 246 адв.–248). № 129, **1519**, абазначаны.
- 261** (243). РАДАМЛЯ, РАДОМЛЯ, В–5, в., Чавускі. **1586**, Радомль, м., Мсціслаўскае (115, 48 адв.–49). № 145, **1522**, абазначаны.

- 262** (244). РАДАСТАВА, РАДОСТОВО, Г–2, .в., Драгічынскі. **1546**, Радостов, с., Хэлмскі, каралеўства Польскае (27, с. 67). № 622, **1613**, абазначаны.
- 263** (245). РАДАШКОВІЧЫ, РАДАШКОВИЧИ, Б–3, г.п., Маладзечанскі. **1600**, Радашковичи, м., Менскі (145, 76–77 адв., 111 адв.–112 адв., 212 адв.–213 адв. і інш.). № 245, **1539**, абазначаны.
- РАДИВІЛОВА ВОЛЯ гл. Нача.
- 264** (246). РАДУНЬ, РАДУНЬ, Б–2, г.п., Воранаўскі. **1580**, Радунь, м., Лідскі (115, 22–28). № 53, **1486**, абазначаны.
- РАДЧА гл. Старая Радча.
- 265** (252). РАЖАНКА, РОЖАНКА, В–2, м., Шчучынскі. **1599**, Рожанка, м., Лідскі (13, 89). № 525, **1599**, абазначаны.
- 266** (248). РАКАЎ, РАКОВ, В–3, в., Валожынскі. **1563**, Раков, м., Менскі (129, 144). № 410, **1579**, абазначаны.
- РОЖАНАЯ гл. Ружаны.
- РОЖАНКА гл. Рожанка.
- 267** (250). РОСЬ, РОСЬ, В–2, г.п., Ваўкавыскі. **1569**, Рось, с., Ваўкавыскі (29, 66). № 624, **1613**, абазначаны.
- 268** (253). РУБЯЖЭВІЧЫ, РУБЕЖЕВИЧИ, В–3, с., Стадубцоўскі. **1590**, Ребежевичи, м., Менскі (20, 460, 486). № 207, **1533***, абазначаны.
- 269** (251). РУЖАНЫ, РУЖАНЫ, В–2, г.п., Пружанскі. **1566**, Рожаная, м., Слонімскі (157, 22–26). № 280, **1551**, абазначаны.
- 270** (256). РЭПУХАВА, РЕПУХОВО, Б–5, в., Аршанскі. **1607**, Репухов, м., Аршанскі (103, 285 адв.–286). № 627, **1613**, абазначаны.
- 271** (254). РЭЧКІ, РЕЧКИ, Б–3, в., Вілейскі. **1579**, Речки, м., Ашменскі (97, 61 адв.–62 адв.). № 626, **1613**, абазначаны.
- 272** (255). РЭЧЫЦА, РЕЧИЦА, В–5, г., Рэчыцкі. **1566**, Речица, г., Рэчыцкі (80, 79). № 187, **1522–1529***, абазначаны.
- 273** (342). Вер., САКАЎШЧЫНА, САКОВІЧНА, Б–3, в., Валожынскі. **1584**, Саковщина, звестак няма, Ашменскі (114, 282–288). **1614**, Саковский, Саковщизна, фальварак, Ашменскі (218, 81–82).
- 274** (273). САПОЦКІН, САПОЦКИН, В–1, г.п., Гродзенскі. **1560**, Сопоткин, м., Гродзенскі (11, 74–80). № 290, **1552**, абазначаны.
- СВЕРЖЕНЬ гл. Новы Свержан.
- 275** (285). СВІР, СВІРЬ, Б–3, г.п., Мядзельскі. **1599**, Свир, м., Ашменскі (119, 509–511). № 231, **1537**, абазначаны.
- 276** (287). СВІСЛАЧ, СВІСЛОЧЬ, В–4, в., Асіповіцкі. **1568**, Свислоч, м., (207, 130). 1579, Свислоч, м., Менскі (91, 205–210). № 185, **1528**, абазначаны.
- 277** (272). СЁМКАЎ ГАРАДОК, СЁМКОВ ГОРДОДОК, Б–3, в., Мінскі. **1600**, Городок Соломирецкий, м., Менскі (145, 264 адв.–265, 355 адв.–357, 359–359 адв. і інш.). № 437, **1583**, абазначаны.
- СЕРВЕЧ гл. Вялікая Сэрвач.

СИТНЯ гл. Малое Ситна.

- 278** (264). СЛАВЕНІ, СЛОВЕНИ, Б–4, в., Талачынскі. **1590**, Словени, м., Аршанскі (20, 481). № 479, **1590**, абазначаны; № 631, **1613**, абазначаны. У табліцы і на карце С. Александровіча менавіта гэтыя Славені фігуруюць двойчы. Другі раз, спасылаючыся на карту 1613 г., на якой быццам бы абазначаны яшчэ адны Славені, ён памылкова атаясам іў гэты міфічны населены пункт з Вялікім Славенямі Шклойскага раёна.
- 279** (265). СЛАВЕНСК, СЛАВЕНСК, Б–3, в., Валожынскі. **1550**, Словенск, м. (105, 397 адв.–399). **1590**, Словенск, звестак няма, Ашменскі (117, 118–119). № 632, **1613**, абазначаны.
- 280** (236). СЛАЎГАРАД, СЛАВГОРОД, В–5, г., Слаўгарадскі. **1609**, Пропойск, м., Рэчыцкі (135, 135). № 215, **1534**, абазначаны.
- 281** (263). СЛОНІМ, СЛОНІМ, В–2, г., Слонімскі. 1566, Слонім, г., Слонімскі (80, 79). № 21, **1460**, абазначаны.
- 282** (266). СЛУЦК, СЛУЦК, В–3, г., Слуцкі. **1600**, Слуцк, г., Наўгародскі (131, 1–8). № 14, **1439**, абазначаны.
- 283** (267). СМАЛЯНЫ, СМОЛЯНЫ, Б–5, п., Аршанскі. **1594**, Смольяны, м., Аршанскі (13, 58). № 30, да **1480***, **1522***, абазначаны.
- 284** (268). СМАРГОНЬ, СМОРГОНЬ, Б–3, г., Смаргонскі. **1579**, Сморгони, Сморгойни, м., Ашменскі (91, 212–217). № 151, **1523**, абазначаны.
- СМОЛЬЯНЫ гл. Смоляны.
- СМОРГОВНИ гл. Смаргонь.
- СМОРГОЙНИ гл. Смаргонь.
- 285** (270). СОКАЛ, СОКОЛ, Б–4, не існуе, Расонскі. **1579**, Сокол, замак, Полацкае (179, 118–119, 122). № 633, **1513**, абазначаны.
- СОКОЛИНО гл. Старое Саколіна.
- СОПОТКИН гл. Сапоцкін.
- 286** (279). СТАЛОВІЧЫ, СТОЛОВИЧИ, В–3, в., Баранавіцкі. **1580**, Столовичи, м., Наўгародскі (132, 1–2). № 434, **1582**, абазначаны.
- 287** (274). СТАНЬКАВА, СТАНЬКОВО, В–3, в., Дзяржынскі. **1600**, Станьково, м., Менскі (145, 85, 176–178, 191–195 і інш.). № 463, да **1588***, абазначаны.
- 288** (247). СТАРАБАРЫСАЎ, СТАРОБОРИСОВ, Б–4, в., Барысаўскі. Даных у крыніцах 16 ст. мы пакуль што не знайшли. № 623, **1613**, абазначаны.
- 289** (276). СТАРАСЕЛІЕ, СТАРОСЕЛЬЕ, Б–5, в., Шклойскі. **1598**, Староселье, м., Аршанскі (119, 420–422). № 499, **1595**, абазначаны.
- 290** (9). СТАРАЯ БЕЛІЦА, СТАРАЯ БЕЛИЦА, Б–4, в., Сенненскі. **1578**, Белица, м. (69, 494). **1579**, Белица, звестак няма, Аршанскі (91, 212–217). № 532, **1613**, абазначаны.
- 291** (181). СТАРАЯ МЫШ, СТАРАЯ МЫШЬ, В–2, в., Баранавіцкі. **1566**, Мыш, м., Наўгародскі (16, 560). № 344, **1566**, абазначаны. У артыкуле С. Александровіча не агадорана, якая Мыш – Новая або Старая – маецца на ўзвеze.

- 292** (242). СТАРАЯ РАДЧА, СТАРАЯ РАДЧА, Б–4, в., Круглянскі. **1565**, Радча, звестак няма, Аршанскі (117, 280–282). **1590**, Регча, звестак няма, Аршанскі (20, 481). № 621, **1613**, абазначаны.
- 293** (271). СТАРОЕ САКОЛИНА, СТАРОЕ СОКОЛИНО, Б–4, в., Талачынскі. **1592**, Соколино, м., Аршанскі (66, 487). № 324, **1563***, абазначаны.
- 294** (275). СТАРОЕ СЯЛО, СТАРОЕ СЕЛО, В–3, в., Мінскі. **1600**, Старое Село, м., Менскі (145, 7–8, 156–156 адв., 361–361 адв. і інш.). № 634, **1613**, абазначаны.
- 295** (141). СТАРЫ ЛЕПЕЛЬ, СТАРЫЙ ЛЕПЕЛЬ, Б–4, в., Лепельскі. **1576**, Лепель, м., Полацкае (87, 63–64). № 356, **1568**, абазначаны.
- 296** (277). СТАРЫНКІ, СТАРИНКИ, Б–3, в., Вілейскі. **1582**, Старинки, Старынки, м., Менскі (20, 38, 61, 83 і інш.). № 246, **1539**, абазначаны. У сваёй табліцы С.Александровіч у дадзеным выпадку спасылаецца на крыніцу, у якой фігуруе зусім іншы населены пункт – Старынкі Валожынскага раёна.
- 297** (67). СТАРЫЯ ДЗЕВЯТКАВІЧЫ, СТАРЫЕ ДЕВЯТКОВИЧИ, В–2, в., Слонімскі. **1589**, Девятковичи, м., Слонімскі (99, 552). № 228, **1537***, абазначаны.
- СТВОЛОВІЧИ гл. Сталовічы.
- 298** (278). СТРЭШЫН, СТРЕШИН, В–5, г.п., Жлобінскі. **1599**, Стрешин, м., Рэчыцкі (4). № 31, да **1480**, абазначаны.
- 299** (269). СУБОТНІКІ, СУБОТНИКИ, Б–2, в., Іёеўскі. **1573**, Суботники, м., Ашменскі (233, 138). № 389, **1583**, абазначаны.
- 300** (282). СУРАЖ, СУРАЖ, Б–5, г.п., Віцебскі. **1570**, Сураж, м., Віцебскі (24, 50). № 329, **1564–1565***, абазначаны.
- 301** (283). СУРВІЛІШКІ, СУРВІЛИШКИ, Б–2, в., Іёеўскі. **1594**, Сурвилишки, звестак няма, Ашменскі (231, 190–191). № 483, **1591**, абазначаны.
- 302** (284). СУША, СУША, Б–4, в., Лепельскі. **1600**, Суша, м., Полацкае (102, 124–125). № 500, **1595**, абазначаны.
- 303** (260). СЯЛЕЦ, СЕЛЕЦ, В–2, в., Бярозаўскі. **1579**, Селец, м., Берасцейскі (112, 115–119). № 205, **1532***, абазначаны.
- 304** (259). СЯННО, СЕННО, Б–4, г., Сенненскі. **1594**, Сенно, м., Віцебскі (66, 442–449). № 492, **1594**, абазначаны.
- 305** (294). ТАЛАЧЫН, ТОЛОЧИН, Б–4, г., Талачынскі. **1600**, Толочин, м., Аршанскі (145, 1112–1114 адв.). № 630, **1613**, абазначаны.
- ТЁТЧА гл. Цётча.
- ТИМКОВІЧИ гл. Цімкавічы.
- ТИТВА гл. Цытва.
- ТИХІНІЧИ гл. Ціхінічы.
- 306** (295). ТРАБЫ, ТРАБЫ, Б–2, в., Іёеўскі. **1568**, Трабы, м., Ашменскі (115, 158–159). № 237, **1538**, абазначаны.
- 307** (293). ТУРАЎ, ТУРОВ, В–3, г.п., Жыткавіцкі. **1518**, Туров, м. (147, 911–911 адв.). **1608**, Туров, звестак няма, Пінскі(30, 92). **1627**, Туров, г. (“место”), Пінскі (30, 127). № 32, да **1480**, абазначаны.

- 308** (296). ТУРА ЎЛЯ, ТУРОВЛЯ, Б–4, не існуе, Полацкі. **1584**, Туровля, гарадзішча, Полацкае (97, 119–120 адв.). № 640, **1613**, абазначаны.
- 309** (299). ТУРЭЙСК, ТУРЕЙСК, В–2, в., Шчучынскі. **1561**, Турейск, м., Лідскі (176, 216). № 643, **1613**, абазначаны.
- 310** (297). ТУРЭЦ, ТУРЕЦ, В–3, м., Карэліцкі. **1565**, Турец, м., Ноўгародскі (110, 934–935). № 641, **1613**, абазначаны.
- 311** (298). ТУРЭЦ, ТУРЕЦ, В–4, в., Клічаўскі. **1568**, Турец, звестак няма, Аршанскі (30, 23). № 642, **1613**, абазначаны.
- 312** (300). УГОРА, УГОРА, Б–3, не існуе, Braslaўскі. **1581**, Угор, м., Braslaўскі (113, 276–277 адв.). № 473, да **1590**, абазначаны.
- 313** (303). УЗДА, УЗДА, В–3, г.п., Уздзенскі. **1568**, Узда, м., Менскі (91, 116–123). № 435, **1590**, абазначаны.
- 314** (301). УКОЛЬСК, УКОЛЬСК, Б–3, в., Braslaўскі. **1605**, Укольск, звестак няма, Braslaўскі (150, 153 адв.–155). № 645, **1613**, абазначаны.
- 315** (31). ХАТАВА, ХОТОВО, В–3, в., Стадубцоўскі. **1582**, Хотова, с., Менскі (20, 300). ХОЛВА гл. Ліпень.
- 316** (27). ХОЛМЕЧ, ХОЛМЕЧЬ, В–5, в., Рэчыцкі. **1598**, Холмич, Колодчичи, м., Рэчыцкі (188, 437). № 438, **1583**, абазначаны; 537, **1613**, абазначаны. У табліцы і на карце С. Александровіча менавіта гэты населены пункт, мяркуючы па яго спасылцы на крыніцу і карце, у першым выпадку памылкова атаясамлены з Калацічамі Глускага раёна.
- ХОЛУЯ гл. Ліпень.
- ХОЛХЛО гл. Хоўхлава.
- 317** (30). ХОМСК, ХОМСК, В–2, в., Драгічынскі. **1605**, Хомск, м., Пінскі (17, 66, 69, 71). № 282, **1551–1552**, абазначаны.
- 318** (343). Вер., ХОЎХЛАВА, ХОЛХЛОВО, Б–3, в., Маладзечанскі. **1581**, Холхло, м., Менскі (130, 510). № 392, **1574***, абазначаны. Паводле С. Александровіча, гэта мястэчка на карце 1613 г. не паказана.
- 319** (32). ХУДАВА, ХУДОВО, Б–4, в., Крупскі. **1562**, Худово, звестак няма, Аршанскі (246, 32). **1624**, Худово, с., Аршанскі (9). № 539, **1613**, абазначаны.
- 320** (37). ЦЁТЧА, ТЁТЧА, Б–4, в., Ушацкі. **1588**, Тетча, с., Полацкае (27, 59). № 540, **1613**, абазначаны.
- 321** (36, 261). ЦІМКАВІЧЫ, ТИМКОВИЧИ, В–3, в., Капыльскі. **1587**, Тимковичи, м., Наўгародскі (12, 171). № 459, **1587**, абазначаны.
- 322** (35). ЦІХІНІЧЫ, ТИХІNІЧI, В–4, м., Рагачоўскі. **1585**, Тихіничы, звестак няма, Рэчыцкі (25, 153). № 137, да **1522**, абазначаны.
- 323** (26). ЦЫРЫН, ЦЫРИН, В–3, в., Карэліцкі. **1598**, Церин, м., Ноўгародскі (100, 790–790 адв.). № 298, **1551–1556**, абазначаны.
- 324** (38). ЦЫТВА, ЦЫТВА, В–3, в., Пухавіцкі. **1600**, Титва, с., Менскі (145, 44, 86 адв.–87 адв., 333–333 адв. і інш.). № 541, **1613**, абазначаны.

- 325** (34). ЦЯЦЕРЫН, ТЕТЕРИН, Б–4, в., Круглянскі. **1584**, Тетерин, м., Аршанскі (114, 112–115). № 250, **1540**, абазначаны.
- 326** (41). ЧАВУСЫ, ЧАУСЫ, В–5, г., Чавускі. **1604**, Чаусы, м., Аршанскі (9, 525). № 542, **1613**, абазначаны.
- 327** (39). ЧАРНА ЎЧЫЦЫ, ЧЕРНАВЧИЦЫ, В–1, в., Брэсцкі. **1586**, Чарнавчицы, м., Берасцейскі (116, 14). № 179, **1529**, абазначаны.
- 328** (42). ЧАРЭЯ, ЧЕРЕЯ, Б–4, в., Чашніцкі. **1591**, Черея, звестак няма, Аршанскі (2, 1–9). **1595**, Черея, звестак няма, Аршанскі (119, 20–21). № 543, **1613**, абазначаны.
- 329** (33). ЧАЧЭРСК, ЧЕЧЕРСК, В–5, г., Чачэрскі. **1609**, Чечэрск, м., Рэчыцкі (135, 135). № 91, **1509**, абазначаны.
- 330** (40). ЧАШНІКІ, ЧАШНИКІ, Б–4, г., Чашніцкі. **1550**, Чашники, м. (1, 113). **1602**, Чашники, м., Палацкае (134, 189–191 адв.). № 202, **1532**, абазначаны.
- 331** (91). ЧЭРВЕНЬ, ЧЕРВЕНЬ, В–4, г., Чэрвенъскі. **1598**, Игумен, м., Менскі (14, 139, 140, 164). № 239, **1539**, абазначаны.
- 332** (290). ШАРАШОВА, ШЕРЕШЕВО, В–2, г.п., Пружанскі. **1589**, Шерешово, м., Берасцейскі (98, 180 адв.–187). № 292, **1552–1553**, абазначаны.
- 333** (288). ШАЦК, ШАЦК, В–3, в., Пухавіцкі. **1600**, с., Менскі (145, 44, 77 адв.–80, 86 адв.–87 адв. і інш.). № 636, **1613**, абазначаны.
- 334** (291). ШКЛОЎ, ШКЛОВ, Б–5, г., Шклюўскі. **1579**, Шклов, м., Аршанскі (91, 22–26). № 404, **1578**, абазначаны.
- 335** (281). ШУПЕНИ, ШУПЕНИ, Б–4, в., Круглянскі. **1551**, Шупени, звестак няма, Аршанскі (104, 509 адв.–510 адв.). **1600**, Шупени, м., Аршанскі (101, 74 адв.–78). № 147, **1522**, абазначаны.
- 336** (299). ШЧУЧЫН, ЩУЧИН, В–2, г., Шчучынскі. **1579**, Щучин, звестак няма, Лідскі (14, 139). № 230, **1537**, абазначаны.
- 337** (257). ШЧЫДУТЫ, Б–4, не існуе, Чашніцкі. **1593**, Щидут, звестак няма, Аршанскі (163, 147). № 637, **1613**, не абазначаны.
- 338** (292). ШЫШОВА, ШИШОВО, Б–5, в., Горацкі. **1599**, Шишово, звестак няма, Аршанскі (159, 104–123). № 638, **1613**, абазначаны.
- 339** (97). ЮРАВЧЫ, ЮРОВИЧИ, В–4, в., Чэрвенскі. **1594**, Юрьевичи, с., Менскі (14, 139).
- 340** (99, 100). ЮР'ЕВА, ЮРЬЕВО, Б–4, в., Смалявіцкі. **1600**, Юрьево, м., Менскі (145, 1268–1269). № 475, **1590**, абазначаны.
- ЮРЬЕВИЧИ гл. Юравичы.
- 341** (87). ЯБЛЫНКА, ЯБЛОНЬКА, Б–4, в., Талачынскі. **1624**, Яблонка. м., Аршанскі (10).
- 342** (88). ЯВАР, ЯВОР, В–2, в., Дзятлаўскі. **1570**, Явор, звестак няма, Слонімскі (16, 613). № 563, **1613**, абазначаны
- 343** (344). ЯТРА, ЯТРА, В–2, в., Навагрудскі. **1562**, Ятра, м. (83, 340–341; 205, 108). **1584**, Ятра, звестак няма, Наўгародскі (114, 54–55 адв.). № 317, **1562***, абазначаны. Паводле С. Александровіча, гэта мястэчка на карце 1613 г. адсутнічае.

ДАДАТАК 3

Табліца.

Спаланізаваныя назвы населеных пунктаў Беларусі, што абазначаны на карце ВКЛ 1613 г.

№ п/п	Назва на карце	Індэкс	Тып	Сучасная назва		Раён	№ паводле дадатку 3
				беларуская	руская		
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Antonow	Ж-12	с	Антонаў	Антонов	Наравлянскі	8
2	Babica	Ж-12	с	Барбараў	Барбаров	Мазырскі	22
3	Barkalabow	Д-13	м	Баркалабава	Баркалабово	Быхаўскі	23
4	Baszeia	Г-14	м	Бася	Бася	Горацкі	25
5	Bereza	Е-8	м	Бяроза	Береза	Бярозаўскі	38
6	Bezdzies	Е-8	м	Бездзеж	Бездеж	Драгічынскі	26
7	Bialogrod	Д-8	с	Белагруды	Белогруда	Лідскі	27
8	Bialymsie	Г-13	м	Бялынічы	Белыничы	Бялыніцкі	37
9	Bielica	Г-13	м	Стара Беліца	Старая Белица	Сенненскі	290
10	Bielica	Д-8	г	Беліца	Белица	Лідскі	28
11	BiveiЯki	Г-9	м	Біюцішкі	Биотишкі	Ашмянскі	29
12	Blotna	Г-8	м	Воранава	Вороново	Воранаўскі	57
13	Bobr	Г-12	м	Бобр	Бобр	Крупскі	30
14	Bobruisk	Д-11	м	Бабруйск	Бобруйск	Бабруйскі	18
15	Bogdanow	Г-9	м	Багданаў	Богданов	Валожынскі	20
16	Bohomedz	В-11	м	Бабынічы	Бобыничы	Полацкі	19
17	Bogušewice	Д-11	с	Багушэвічы	Богушевичи	Бярэзінскі	21
18	Borysow	Г-11	г	Барысаў	Борисов	Барысаўскі	24
19	Brahin	Ж-13	м	Брагін	Брагин	Брагінскі	31
20	Braslaw	В-9	г	Браслаў	Браслав	Браслаўскі	33
21	Bressici	Ж-7	г	Брест	Брест	Брэсцкі	34
22	Brodziec	Д-12	с	Брадзец	Бродец	Бярэзінскі	32
23	Brzestowica	Д-7	м	Вялікая Берастовіца	Великая Берастовица	Берастовіцкі	65
24	Bychow	Д-13	м	Быхаў	Быхов	Быхаўскі	36
25	Bystrzyca	Г-8	м	Быстрыца	Быстрица	Астрасвецкі	35
26	Ceryn	Д-7	м	Цырын	Цырин	Карэліцкі	323
27	Chelmiez	Ж-13	м	Холмеч	Холмеч	Рэчыцкі	316
28	Chliwino	Г-11	с	Глівін	Глівін	Барысаўскі	83

1	2	3	4	5	6	7	8
29	Cholwia	Д-11	м	Ліпень	Липень	Асіповіцкі	179
30	Chomsk	E-8	м	Хомск	Хомск	Драгічынскі	317
31	Chotowa	Д-9	с	Хатава	Хотово	Стайбцоўскі	315
32	Chudow	Г-12	м	Худава	Худово	Крупскі	319
33	Ciecierek	Д-14	м	Чачэрск	Чачерск	Чачэрскі	329
34	Ciecieryn	Г-13	м	Цяцерын	Тетерин	Круглянскі	325
35	Cihince	Д-12	м	Ціхінчы	Тихиничи	Рагачоўскі	322
36	Cimkowicze	Д-9	м	Цімкавічы	Тимковичи	Капыльскі	321
37	Ciotcka	B-12	м	Цётча	Тетча	Ушацкі	320
38	Citwa	Д-10	м	Цытва	Цытва	Пухавіцкі	324
39	Czarnawezycze	E-7	м	Чарнаўчыцы	Чернавчицы	Брэсцкі	327
40	Czaßniki	B-12	м	Чашнікі	Чашники	Чашніцкі	330
41	Czausy	Г-14	м	Чавусы	Чаусы	Чавускі	326
42	Czereia	Г-12	м	Чарэя	Черэя	Чашніцкі	328
43	Dalkowicze	Г-11	м	Далькавічы	Дальковичи	Лагойскі	95
44	Darow	E-9	м	Дараўа	Дарэво	Ляхавіцкі	96
45	Dawidow Horodok	E-10	м	Давыд- Гарадок	Давид- Городок	Столінскі	94
46	Derewnia	Д-9	м	Дзераўная	Деревная	Стайбцоўскі	99
47	Doboўna	Д-12	м	Добасна	Добосна	Кіраўскі	104
48	Dolalyeze	Д-8	м	Дзяляцічы	Делятичи	Навагрудскі	101
49	Dolce	B-11	с	Вялікія Дольцы	Великие Дольцы	Ушацкі	70
50	Dolhinow	Г-10	м	Даўгінава	Долгиново	Вілейскі	97
51	Dorohy	Д-11	м	Новыя Дарогі	Новые Дороги	Старадарожскі	229
52	Dory	Г-9	с	Доры	Доры	Валожынскі	107
53	Doxicó	Г-10	с	Докшыцы	Докшицы	Докшыцкі	105
54	Dozarzi	Г-11	с	Домжарычы	Домжерицы	Лепельскі	106
55	Druia	B-9	м	Друя	Друя	Браслаўскі	110
56	Druyskidwor	B-9	м	Вер., Друйск	Друйск	Браслаўскі	108
57	Dryssa	B-10	м	Верхнядзвінск	Верхнедвинск	Верхнядзвінскі	47
58	Dryswiath	B-9	м	Дрысвяты	Дрисвяты	Браслаўскі	111
59	Dubrowa	Г-9	м	Дубрава	Дуброва	Маладзечанскі	112
60	Dubrowna	Г-14	м	Дуброўна	Дубровна	Дубровенскі	113
61	Duda	Д-8	м	Дуды	Дуды	Іўеўскі	115
62	Dudakowuze	Г-13	м	Дудаковічы	Дудаковичи	Круглянскі	114
63	Dukora	Д-10	м	Ду́кора	Ду́кора	Пухавіцкі	116
64	Dunilowicze	B-10	м	Дунілавічы	Дуніловичи	Пастаўскі	117
65	Dworzei	Д-7	м	Дварэц	Дворец	Дзятлаўскі	98
66	Dziesna	B-11	м	Дзісна	Дисна	Мёрскі	100
67	Dziewiatkowieze	E-8	м	Старая Дзеявиткавічы	Старые Девятивковичи	Слонімскі	297
68	Gieranoupy	Г-8	м	Геранёны	Геранёны	Іўеўскі	82
69	Gorcislaw	Б-13	м	—	—	Вер., Гарадзцкі	81

1	2	3	4	5	6	7	8
70	Grauþyßki	Г-8	м	Граўжышкі	Граужишки	Ашмянскі	90
71	Grodno	Д-6	г	Гродна	Гродно	Гродзенскі	91
72	Grußka	Г-12	с	Ігрушка	Ігрушка	Крупскі	135
73	Hlubokie	В-10	м	Глыбокое	Глубокое	Глыбоцкі	85
74	Hluskodubrowiczkie	Е-11	м	Глуск	Глуск	Глускі	84
75	Hluskopohoryle	Д-11	м	Гарадок	Городок	Глускі	80
76	Hoki	Г-14	м	Горы	Горы	Горацкі	89
77	Holowaeza	Д-7	м	Галавачы	Головачи	Гродзенскі	72
78	Holowczyn	Г-13	м	Галоўчын	Головчин	Бялыніцкі	74
79	Homel	Е-14	м	Гомель	Гомель	Гомельскі	87
80	Horodek	В-13	м	Гарадок	Городок	Гарадоцкі	78
81	Horodek Ostroczyzczki	Г-10	м	Астрашыцкі Гарадок	Острошицкій Городок	Мінскі	13
82	Horodok	Ж-7	м	Гарадзец	Городец	Кобрынскі	76
83	Horodzißcze	Д-10	м	Гарадзішча	Городище	Мінскі	77
84	Horwol	Е-13	м	Горваль	Горваль	Рэчыцкі	88
85	Hrebiennia	Д-10	с	Грэбень	Гребень	Пухавіцкі	92
86	Hresko	Д-10	м	Грэск	Грек	Слуцкі	93
87	Iablonka	Г-12	с	Яблынька	Яблонька	Талачынскі	341
88	Iawor	Е-8	м	Явар	Явор	Дзятлаўскі	342
89	Ieziernica	Д-8	м	Азярніца	Озерница	Слонімскі	6
90	Ieziora	Д-7	м	АЗёры	Озёры	Гродзенскі	5
91	Ihumain	Д-11	м	Чэрвень	Червень	Чэрвенскі	331
92	Ikaznia	В-9	м	Іказнь	Иказнь	Браслаўскі	136
93	Ilia	Г-10	м	Ілля	Ілья	Вілейскі	137
94	Indura	Д-6	м	Індура	Індура	Гродзенскі	138
95	Iniow	Д-8	м	Люшнева	Люшнево	Баранавіцкі	194
96	Isciolna	Д-7	м	Ішчална	Іщелна	Шчучынскі	141
97	Iskule	Д-9	м	Ішкалдзь	Ішколдь	Баранавіцкі	140
98	Iuriewicze	Д-11	с	Юравічы	Юровичи	Чэрвенскі	339
99	Iuriewo	Г-10	м	Юр'ева	Юрьево	Смалявіцкі	340
100	Iuriewo	Г-11	м	Юр'ева	Юрьево	Смалявіцкі	340
101	Iwaczewice	Е-8	м	Івацэвічы	Івацевичи	Івацэвіцкі	133
102	Iwie	Д-8	м	Іўе	Івье	Іўеўскі	139
103	Iwieniec	Д-9	м	Івянец	Івенец	Валожынскі	134
104	Kamien	Г-11	м	Камена	Камено	Лагойскі	145
105	Kamien	Д-9	м	Камень	Камень	Валожынскі	146
106	Kamieniec	Е-7	м	Камянец	Каменец	Камянецкі	147
107	Kanosa	Д-9	м	Кунаса	Куноса	Нясвіжскі	168
108	Karzeniec	Г-9	м	Куранец	Куренец	Вілейскі	169
109	Kiasnesiolo	Г-10	м	Краснае	Красное	Маладзечанскі	161
110	Kiþcin	В-11	м	Кішчына Слабада	Кишина Слобода	Барысаўскі	151

1	2	3	4	5	6	7	8
111 Kleezk		Д-9	г	Клецк	Клецк	Клецкі	152
112 Kniazyze		Г-13	с	Княжыцы	Княжицы	Магілёўскі	153
113 Kobylniki		Г-9	м	Нарач	Нарочь	Мядзельскі	220
114 Kobyn		Ж-7	м	Кобрын	Кобрин	Кобрынскі	154
115 Kochanow		Г-13	м	Коханава	Коханово	Талачынскі	158
116 Koidatiow		Д-10	м	Дзяржынск	Дзержинск	Дзяржынскі	102
117 Kolno		Е-11	м	Кольна	Кольно	Жыткавіцкі	155
118 Komaie		Г-9	м	Камаі	Комаі	Пастаўскі	144
119 Kopyl		Д-9	м	Копыль	Копыль	Копыльскі	148
120 Kopys		Г-13	м	Копысь	Копысь	Аршансکі	156
121 Korelicze		Д-9	м	Карэлічы	Кореличи	Карэліцкі	149
122 Koseinicze		Г-10	м	Касцяневічы	Костеневичи	Вілейскі	150
123 Kosian		Б-12	м	-	-	Шумілінскі	143
124 Kossow		Е-8	м	Косава	Косово	Івацвіцкі	157
125 Kozan Horodi		Е-9	м	Кажан-Гарадок	Кожан-Городок	Лунінецкі	142
126 Krais		Г-10	м	Крайск	Крайск	Лагойскі	159
127 Krasnystaw		Г-12	м	Абчуга	Абчуга	Крупскі	2
128 Krewo		Г-9	м	Крэва	Крево	Смаргонскі	167
129 Kriyczow		Г-15	м	Крычаў	Кричев	Крычаўскі	166
130 Krobyn		Д-9	м	Крошын	Крошин	Баранавіцкі	162
131 Kruhla		Г-13	м	Круглае	Круглое	Круглянскі	163
132 Krupa		Д-8	м	Крупава	Крупово	Лідскі	164
133 Krupka		Г-12	м	Крупкі	Крупки	Крупскі	165
134 Krzemicnica		Д-7	м	Крамяница	Кремяница	Зэльвенскі	160
135 Kudzin		Г-13	м	Вялікі Кудзін	Великий Кудин	Бялыніцкі	68
136 Lachowczyn		Г-13	м	Лагаўшчына	Логовщина	Талачынскі	170
137 Lachowicze		Е-9	г	Ляхавічы	Ляховичи	Ляхавіцкі	195
138 Lachowicze		Ж-8	с	Ляхавічы	Ляховичи	Драгічынскі	196
139 Lachwa		Е-10	м	Лахва	Лахва	Лунінецкі	173
140 Lemnica		Г-13	м	Лемніца	Лемница	Талачынскі	177
141 Lepel		В-12	м	Стары Лепель	Старый Лепель	Лепельскі	295
142 Leßnica		Г-11	м	Лошица	Лошица	Барысаўскі	185
143 Leßniczkipriewos		Д-12	м	Вер., Перавоз	Перевоз	Бярэзінскі	240
144 Lida		Д-8	г	Ліда	Лида	Лідскі	178
145 Liebieda		Д-8	м	Лебядка	Лебедка	Лідскі	175
146 Liebiedziow		Г-9	м	Лебедзева	Лебедево	Маладзечанскі	174
147 Lipa		Д-9	м	Вялікая Ліпа	Великая Липа	Нясвіжскі	66
148 Lipniški		Д-8	м	Ліпнішкі	Липнишки	Губінскі	180
149 Lipsk		Е-9	м	Ліпск	Липск	Ляхавіцкі	181
150 Lisna		Б-10	м	Лісна	Лисно	Верхнядзвінскі	182
151 Lmtapy		Г-9	м	Лынтупы	Лынтупы	Пастаўскі	190
152 Lohibyn		Е-9	м	Лагішын	Логишин	Пінскі	171
153 Lohoisk		Г-10	м	Лагойск	Логойск	Лагойскі	172

1	2	3	4	5	6	7	8
154 Loiowagord		Ж-14	м	Лоеў	Лоев	Лоеўскі	183
155 Luban		Е-10	м	Любань	Любань	Любанскі	192
156 Lubiecz		Д-9	м	Любча	Любча	Навагрудскі	193
157 Luczay		В-9	м	Лучай	Лучай	Пастаўскі	189
158 Lukomla		Г-12	м	Лукомль	Лукомль	Чашніцкі	186
159 Luna		Д-7	м	Лунна	Лунна	Мастоўскі	188
160 Lunia		Е-9	с	Лунін	Лунин	Лунінецкі	187
161 Lyskow		Е-7	м	Лыскава	Лысково	Пружанскі	191
162 Mahylna		Д-10	м	Магільна	Могильно	Узденскі	198
163 Markow		Г-9	м	Маркава	Марково	Маладзечанскі	204
164 Mazy		Ж-12	г	Мазыр	Мозыр	Мазырскі	199
165 Miadzial		Г-9	г	Мядзел	Мядзел	Мядзельскі	217
166 Miedzyrzecz		Д-7	м	Міжэрэчы	Міжеричи	Зэльвенскі	205
167 Mikolaiwtzyna		Д-9	м	Мікалаеўшчына	Міколаевщына	Стайбцоўскі	206
168 Milebeuskihorodek		Г-12	м	Замачак	Замочек	Чашніцкі	126
169 Mileza		Г-10	м	Мільча	Мильча	Вілейскі	207
170 Minsk		Д-10	г	Мінск	Мінск	Мінскі	209
171 Mir		Д-9	м	Мір	Мір	Карэліцкі	210
172 Mohilow		Г-13	г	Магілёў	Магілев	Магілёўскі	197
173 Molczar		Д-8	м	Моўчадзь	Молчадь	Баранавіцкі	213
174 Molodcezno		Г-9	м	Маладзечна	Молодечно	Маладзечанскі	201
175 Moßar		В-10	м	Мосар	Мосар	Глыбоцкі	211
176 Mosty		Д-7	м	Левыя Масты	Левые Мосты	Мастоўскі	176
				Правыя Масты	Правые Мосты	Мастоўскі	252
177 Motol		Е-8	м	Моталь	Мотоль	Іванаўскі	212
178 Moysieiewicze		Г-11	м	Майсесеўшчына	Моисеевщына	Барысаўскі	200
179 Mseiobohow		Д-7	м	Мсібава	Мстібово	Вайкавыскі	214
180 Mseislaw		Г-15	м	Мсіслаў	Мстислав	Мсіслаўскі	215
181 Myß		Е-8	г	Старая Мыш	Старая Мышь	Баранавіцкі	291
182 Nacza		Г-12	м	Нача	Нача	Воранаўскі	222
183 Nacza		Д-7	м	Нача	Нача	Крупскі	223
184 Naliboki		Д-9	с	Налібакі	Налибокі	Стайбцоўскі	219
185 Narocz		Г-9	м	Нарач	Нарочь	Вілейскі	221
186 Nesuisium		Д-9	г	Нясвіж	Несвіж	Нясвіжскі	231
187 Niedzwiedzice		Е-9	м	Мядзведзечы	Медведичи	Ляхавіцкі	216
188 Niehniewieze		Д-8	м	Нягневічы	Негневичи	Навагрудскі	230
189 Nießezerda		Б-11	м	-	-	Расонскі	224
190 Nowogrodek		Д-8	г	Навагрудак	Новогрудок	Навагрудскі	218
191 Nowydwor		Д-7	м	Новы Двор	Новый Двор	Шчучынскі	225
192 Nowydwor		Е-7	м	Новы Двор	Новый Двор	Свіслацкі	226
193 Obolce		Г-13	м	Абольцы	Обольцы	Талачынскі	1
194 Oczysca		Д-11	с	Ачыжа	Очижа	Чэрвенскі	16
195 Odruczko		Г-13	м	Друцк	Друцк	Талачынскі	109

1	2	3	4	5	6	7	8
196	Olbiey	B-9	м	Галбяя	Голбяя	Пастаўскі	73
197	Olsiany	Г-8	м	Гальшаны	Гольшаны	Ашмянскі	75
198	Omchowceze	E-10	м	Амговічы	Омговичи	Слуцкі	7
199	Opsa	B-9	м	Опса	Опса	Браслаўскі	232
200	Orewa	Г-12	м	Арава	Арава	Круглянскі	9
201	Orly	E-9	м	Вялікія Арлы	Великіе Орлы	Столінскі	69
202	Orba	Г-13	г	Орша	Орша	Аршанскі	233
203	Osinhorodok	B-10	м	Асінагарадок	Осіногородок	Пастаўскі	10
204	Oskala	B-12	м	Воската	Воската	Гарадоцкі	58
205	Obmiana	Г-8	г	Ашмяны	Ошмяны	Ашмянскі	17
206	Ostrocyze	Г-10	м	Астрошицы	Острошицы	Лагойскі	14
207	Ostroladowicze	Ж-13	м	Астрагляды	Острогляды	Брагінскі	12
208	Ostrow	E-9	м	Востраў	Остров	Ляхавіцкі	59
209	Ostrowie	Г-8	м	Астравец	Островец	Астравецкі	11
210	Ostrywnna	Д-7	м	Астына	Астына	Шчучынскі	15
211	Oza	Д-6	м	Гожа	Гожа	Гродзенскі	86
212	Ozierzyzcia	B-12	м	Езярышча	Езерыще	Гарадоцкі	118
213	Ozunicze	B-9	м	Ажуны	Ожуны	Пастаўскі	4
214	Pelikany	B-9	м	Вер., Мілюнцы	Мілюнцы	Браслаўскі	208
215	Perezdzir	Д-10	м	Пярэжыр	Пережир	Пухавіцкі	258
216	Periecze	E-11	м	Парэчча	Поречье	Акцябрскі	238
217	Perstun	Д-6	с	Перстунь	Перстунь	Гродзенскі	242
218	Petrykowicze	E-11	м	Петрыкаў	Петриков	Петрыкаўскі	244
219	Piaseczna	Д-10	м	Пясочнае	Песочное	Капыльскі	259
220	Piaski	Д-7	м	Пескі	Пески	Мастоўскі	243
221	Pieczkowski-horodek	Г-9	м	Гарадок	Городок	Маладзечанскі	79
222	Pierbaie	Д-9	м	Пяршаі	Першаі	Валожынскі	257
223	Pinsk	E-9	г	Пінск	Пинск	Пінскі	245
224	Pleßczenice	Г-11	м	Плещаніцы	Плещеницы	Лагойскі	246
225	Pliša	B-10	м	Пліса	Плиса	Глыбоцкі	247
226	Pobolowo	E-12	м	Побалава	Поболово	Рагачоўскі	248
227	Podorosk	E-7	м	Падароск	Подороск	Ваўкавыскі	234
228	Pohost	B-9	м	Новы Пагост	Новый Погост	Мёрскі	227
229	Poloczk	B-11	г	Полацк	Полоцк	Полацкі	250
230	Polone	Г-13	м	-	-	Сенненскі	236
231	Polonka	E-8	м	Палонка	Полонка	Баранавіцкі	235
232	Polovo	B-9	м	Полова	Полово	Пастаўскі	249
233	Popina	Ж-8	с	Папіна	Попино	Драгічынскі	237
234	Porozow	E-7	м	Поразава	Порозово	Свіслацкі	251
235	Postawy	B-9	м	Паставы	Поставы	Пастаўскі	239
236	Propoisk	Д-14	м	Слаўгарад	Славгород	Слаўгарадскі	280
237	Pruzana	E-7	м	Пружаны	Пружаны	Пружанскі	253

1	2	3	4	5	6	7	8
238 Przelom	Д-6	м	Пералом	Перелом	Гродзенски	241	
239 Przywalka	Д-6	м	Прывалка	Привалка	Гродзенски	254	
240 Psuia	В-11	м	Псуя	Псуя	Глыбоцкі	255	
241 Puchowicze	Д-11	м	Пухавічы	Пуховичи	Пухавіцкі	256	
242 Radcza	Г-13	м	Стара Радча	Стара Радча	Круглянски	292	
243 Radoml	Г-14	м	Радамля	Радомля	Чавускі	261	
244 Radostowo	Г-10	м	Радастава	Радостово	Драгічынски	262	
245 Radoškowice	Ж-8	м	Радашковічы	Радашковичи	Маладзечанскі	263	
246 Radun	Д-7	м	Радунь	Радунь	Воранаўскі	264	
247 Radziwiłow	Г-12	м	Старабарысаў	Староборисов	Барысаўскі	288	
248 Rakow	Д-10	м	Ракаў	Раков	Валожынски	266	
249 Rohaczow	Е-13	м	Рагачоў	Рогачов	Рагачоўскі	260	
250 Ros	Д-7	м	Рось	Рось	Ваўкавыскі	267	
251 Rozanna	Е-7	м	Ружаны	Ружаны	Пружански	269	
252 Rozauka	Д-7	м	Ражанка	Рожанка	Шчучынски	265	
253 Rubieziewieze	Д-9	м	Рубяжэвічы	Рубежевичи	Стаўбцоўскі	268	
254 Rzeczki	Г-9	м	Рэчкі	Речки	Вілейскі	271	
255 Rzeczyca	Е-13	г	Рэчыца	Речица	Рэчыцкі	272	
256 Rzepuchow	Г-13	м	Рэпухава	Репухово	Аршанскі	270	
257 Sczydat	Г-12	м	-	-	Чашніцкі	337	
258 Serwecz	Г-10	м	Вялікай Сэрвач	Великая Сервеч	Вілейскі	67	
259 Sienno	В-13	м	Сянно	Сенно	Сенненскі	304	
260 Silce	Е-7	м	Сялец	Селец	Бярозаўскі	303	
261 Simkowicze	Д-9	м	Цімкавічы	Тимковичи	Капыльскі	321	
262 Sitno	Б-11	м	Малое Сітна	Малое Ситно	Полацкі	202	
263 Slonim	Е-8	г	Слонім	Слонім	Слонімскі	281	
264 Slowienie	Г-12	м	Славені	Словени	Талачынскі	278	
265 Slowiensk	Г-9	м	Славенск	Славенск	Валожынскі	279	
266 Sluczk	Е-10	г	Слуцк	Слуцк	Слуцкі	282	
267 Smoluny	Г-13	м	Смаляны	Смоляны	Аршанскі	283	
268 Smorgonie	Г-9	м	Смаргонь	Сморгонь	Смаргонскі	284	
269 Sobotniki	Д-8	м	Суботнікі	Суботники	Іўеўскі	299	
270 Sokol	В-11	м	-	-	Расонскі	285	
271 Sokolnia	Г-13	м	Старое Саколіна	Старое Соколино	Талачынскі	93	
272 Solomireczki	Г-10	м	Сёмкаў Horodek	Сёмков Гарадок	Мінскі Городок	277	
273 Sopockini	Д-6	м	Сапоцкін	Сапоцкін	Гродзенски	274	
274 Stankow	Д-10	м	Станькава	Станьково	Дзяржынскі	287	
275 Staresiolo	Д-10	м	Старое Сяло	Старое Село	Мінскі	294	
276 Starosiele	Г-13	м	Стараселле	Староселье	Шклюцкі	289	
277 Starynki	Г-10	м	Старынкі	Старинки	Вілейскі	296	
278 Striebyn	Е-13	м	Стрэшын	Стрешин	Жлобінскі	298	

1	2	3	4	5	6	7	8
279 Stwolowitze	Д-9	м	Сталовічы	Столовичи	Баранавіцкі	286	
280 Suchodolce	В-11	с	Малья Дольцы	Малые Дольцы	Ушацкі	203	
281 Supienno	Г-13	с	Шупені	Шупени	Круглянскі	335	
282 Suraß	В-13	м	Сураж	Сураж	Віцебскі	300	
283 Surywilißki	Г-8	м	Сурвілішкі	Сурвилишки	Іўеўскі	301	
284 Sußa	Г-12	м	Суша	Суша	Лепельскі	302	
285 Swier	Г-9	м	Свір	Свирь	Мядзельскі	275	
286 Swierzno	Д-9	м	Новы Свержан	Новый Свержан	Стаўбцоўскі	228	
287 Swislocz	Д-11	м	Свіслач	Свислочь	Асіповіцкі	276	
288 Szaczk	Д-10	м	Шацк	Шацк	Пухавіцкі	333	
289 Szczucim	Д-7	м	Шчучын	Шучин	Шчучынскі	336	
290 Szerebrow	Е-7	м	Шарашова	Шерешево	Пружанскі	332	
291 Szklow	Г-13	м	Шклоў	Шклов	Шклоўскі	334	
292 Szyßrwo	Г-14	м	Шышова	Шишово	Горацкі	338	
293 Tarow	Е-10	м	Тураў	Туров	Жыткавіцкі	307	
294 Toloczyn	Г-13	м	Талачын	Толочин	Талачынскі	305	
295 Traby	Г-8	м	Трабы	Трабы	Іўеўскі	306	
296 Turowla	В-12	м	-	-	Полацкі	308	
297 Turze	Д-9	м	Турэц	Турец	Карэліцкі	310	
298 Turzec	Д-13	м	Турэц	Турец	Клічаўскі	311	
299 Turzysk	Д-8	м	Турэйск	Турейск	Шчучынскі	309	
300 Uhora	В-9	м	-	-	Браслаўскі	312	
301 Ukolskidwor	В-9	м	Укольск	Укольск	Браслаўскі	314	
302 Ula	В-12	м	Вула	Ула	Бешанковіцкі	61	
303 Uzda	Д-9	м	Узда	Узда	Уздзенскі	313	
304 Uzlowiec	Е-8	м	Вензавец	Вензовец	Дзятлаўскі	46	
305 Wasielißki	Д-7	м	Васілішкі	Василишки	Шчучынскі	44	
306 Wawiecka	Д-7	м	Ваверка	Ваверка	Лідскі	39	
307 Wiazyn	Г-9	м	Вязынь	Вязынь	Вілейскі	64	
308 Widzi	В-9	м	Відзы	Видзы	Браслаўскі	49	
309 Wieleze	Е-10	с	Вільча	Вильча	Лунінецкі	51	
310 Wilika	Г-9	м	Вілейка	Вілейка	Вілейскі	50	
311 Wisniow	Г-9	м	Вішнева	Вишнево	Валожынскі	53	
312 Witepsk	В-13	г	Віцебск	Вітебск	Віцебскі	52	
313 Wiuzenne	В-10	м	Верхніе	Верхнєе	Глыбоцкі	48	
314 Woistoma	Г-9	м	Войстам	Войстом	Смаргонскі	54	
315 Wolkolata	В-10	м	Валкалата	Волколата	Докшыцкі	40	
316 Wolkowiska	Д-7	г	Ваўкаўыск	Волковыск	Ваўкаўыйскі	45	
317 Wolma	Д-9	м	Волма	Волма	Дзяржынскі	55	
318 Wolma	Д-10	м	Волма	Волма	Смалявіцкі	56	
319 Wolozyn	Д-9	м	Валожын	Воложин	Валожынскі	41	
320 Wolpa	Д-7	м	Воўпа	Волпа	Ваўкаўыскі	60	
321 Woromecz	В-11	м	Варонічы	Вороничи	Полацкі	43	

1	2	3	4	5	6	7	8
322 Woronczewice		Г-13	м	Варанцэвічы	Воронцевичи	Талачынскі	42
323 Wyhonebzcz		E-9	м	Выганашчы	Выгоноши	Івацэвіцкі	62
324 Wybokie		E-6	м	Высокое	Высокое	Камянецкі	63
325 Zablocie		Д-7	м	Забалаць	Заболотъ	Воранаўскі	124
326 Zamошье		B-9	м	Замошша	Замошье	Браслаўскі	127
327 Zanorozeze		Г-9	м	Занарач	Занарочъ	Мядзельскі	128
328 Zaslaw		Г-10	м	Заслаўе	Заславье	Мінскі	129
329 Zazierze		Д-10	м	Зазер'е	Зазер'е	Пухавіцкі	125
330 Zditowo		E-8	м	Здзітава	Здитово	Бярэзаўскі	130
331 Zebin		Г-11	м	Зембін	Зембин	Барысаўскі	131
332 Zelwia		Д-7	м	Зэльва	Зельва	Зэльвенскі	132
333 Zermony		Д-8	м	Жырмуны	Жирмуны	Воранаўскі	122
334 Zieciola		Д-8	м	Дзятлава	Дзятлово	Дзятлаўскі	103
335 Zodzішki		Г-9	м	Жодзішкі	Жодишки	Смаргонскі	120
336 Zoludeki		Д-7	м	Жалудок	Желудок	Шчучынскі	119
337 Zuprany		Г-8	м	Жупраны	Жупраны	Ашмянскі	121
338 Zycin		Д-10	с	Жыцін	Житин	Асіповіцкі	123
339 Без назвы		Д-6	м	Адэльск	Одельск	Гродзенскі	3
340 Без назвы		Г-10	м	Вер., Гайна	Гайна	Лагойскі	71
341 Без назвы		Г-9	м	Вер., Лоск	Лоск	Валожынскі	184
342 Без назвы		Г-9	м	Вер., Сакаўшчына	Саковщина	Валожынскі	273
343 Без назвы		Г-9	м	Вер., Хоўхлава	Холхово	Маладзечанскі	318
344 Без назвы		Д-8	м	Вер., Ятра	Ятра	Навагрудскі	343

ДАДАТАК 4

Пераклад з лацінскай мовы на беларускую назваў некаторых іншых географічных аб'ектаў, а таксама надпісаў-камептарыў, што маюцца на карце “Вялікае Княства Літоўскае. 1: 1 293 000”. 1613 г.

(А-1 – індэкс трапецый, што ўтвараеца паралелямі і мерыдыянамі)

1. А-1. Балтыйская мора.
2. А-5. Частка Азіі.
3. А-5. Вялікі Лівонскі залив.
4. А-7. Частка Лівоніі.
5. А-9. Дакладнае апісанне ВКЛ ды іншых, прылеглых да яго краёў, зробленае і выдадзенае ў свет стараннем, клопатам і на сродкі найяснейшага і найвялікшага валадара і пана Мікалая Крыштофа Радзівіла, з ласкі Божай князя Свяшчэнай Рымскай імперыі на Алыцы і Нясьвіжу, графа на Шыдлаўцы і Міры, рыцара Святой Труны Ерусалімской ды інш.
6. А-12. Межы вялікага маскоўскага князя.

7. А–14. Касцёл Вітаўта.
8. Б–5. Курляндскае княства.
9. Б–7. Земгалія.
10. Б–9. Лівонцаў, падбітых маскоўскай зброяй і тыраніяй, бярэ ў 1559 г. у Пазітоліі пад сваю ахову і апеку польскі кароль.
11. В–1. Балтыйскае мора.
12. В–4. Жамойць.
13. В–4. Куронскае возера.
14. В–10. Р. Индрыца, мяжа Лівоніі.
15. В–10. Р. Дуна, альбо Дзвіна, у Пталемэя Рубон.
16. В–12. Палацк забраны маскавітам у 1563 г. пры Жыгімонце Аўгусце, адабраны назад каралём Стэфанам.
17. В–12. У 1564 г. ля крэпасці Ула Мікалаем Радзівілам, князем на Дубінках і Біржах пад камандаваннем Жыгімonta Аўгуста было знішчана 30 000 чалавек войска маскавітаў, якім кіраваў Сівіццій.
18. В–13. Віцебск – самы надзеіны абарончы пункт Літвы супроць набегаў маскавітаў.
19. В–14. Літвіны стрымліваюць і адбіваюць уварванні маскавітаў.
20. Г–3. Прусія.
21. Г–5. Р. Хронан (Кронан), а цяпер Нёман.
22. Г–8. Альшаны, даўней княства.
23. Г–14. Палову гэтага маста робяць і рамантуюць нашыя, а палову – маскавіты.
24. Тут у 1514 г. Канстанцінам, князем на Астрогу, пад камандаваннем Жыгімonta Першага было знішчана 40 000 маскоўскага войска.
25. Г–14. Магілёўскі павет.
26. Д–1. Р. Вістула, альбо Вейзель.
27. Д–2. Частка Күявіі – правінцыі Вялікай Польшчы.
28. Д–10. Выток Нёмана.
29. Д–10. Лічба 5 азначае межы Слуцкага княства, хоць яно належыць да Новагародскага ваяводства.
30. Д–12. Рагачоўская тэрыторыя.
31. Е–2. Р. Вістула, інакш Юстула і Істула, даўней – Вандал.
32. Е–4. Частка Мазовіі.
33. Е–6. Падляшша.
34. Е–8. Падлессе, (якое) некаторыя называюць Палессем, а жыхары Полесьём.
Гэта частка Літвы, край сумежны з Валынню, лясісты і балоцісты, адкуль і атрымаў сваю назыву. Ён настолькі багаты мёдам і рыбою, што ўсе суседнія краі спажываюць рыбу, прывезеную адсюль. Яна высушваецца на паветры і выстаўляецца на продаж.
35. Е–9. Р. Струмень, тут набывае назыву Прыпяць.
36. Е–10. Слуцкае княства.

37. Е–10. Балоты Палесся. На прасторы гэтай надзвычай вялікай правінцыі сустракаюцца месцы настолькі забалочаныя і такія вялікія, што ў некаторых мясцінах, здаецца, маюць выгляд велізарнага возера. У гэтым прычыне таго, што мы не пазначылі сапрайдную адлегласць гэтых месцаў. Аднак, каб ты меў уяўленне пра іх і пра тое, наколькі далёка адно ад іншага, мы паставілі лічбы, а кропкамі акрэслілі іх крывізу. Бо калі б ты захацеў вызначыць на мясцовасці тое, што адзначае цыркуль, то атрымаецца, што рака Прыпяць, якая на сваім шляху ад Гарадка да Кіева цячэ не больш за 60 міль, дасягае 120 міль.

38. Е–11. Прыпяць, альбо Перэпець.

39. Е–13. Барыстэн, які ціпер называецца Непр (Днепр)*.

40. Е–13. Наглядны паказ межаў ВКЛ:

* – гэты знак, паставілены між кропкамі, паказвае старажытныя межы ВКЛ;

— а гэтым знакам абазначаюцца новыя межы гэтага ж Княства.

Там жа, дзе між кропак стаяць абодва гэтыя знакі (як бачым перад сабою), лічы, што сучасныя межы супадаюць з даўнімі.

41. Ж–2–3. Тлумачэнне знакаў альбо выяў: Вялікі горад. Горад. Горад ваяводскі. Горад судовы, альбо павятовы, дзе разбіраюцца справы шляхты. Княская рэзідэнцыя. Рэзідэнцыя рымскага біскупа. Сядзіба грэцкага епіскапа, якіх народ заве ўладыкамі. Мястечка. Сяло з домамі шляхціча.

42. Ж–4. Частка Малой Польшчы.

43. Ж–6. Чырвоная Русь (“Руссія”).

44. Ж–7. Уладава, даўней – княства.

45. Ж–7. Палессе.

46. Ж–8. Валынь гэтабочная.

47. З–2. Выразаная ў Гэссэля Гэрарда.

48. З–3. Выбю Вільгельм Янсон пад знакам пазалочанага сонечнага гадзінніка ў Амстэрдаме ў 1613 г.

49. З–3. Вялічка, салінныя капальні.

50. З–4. Бокіна, салінныя капальні.

51. З–6. Таму, хто глядзіць на карту. Краі, прылеглыя да ВКЛ, мы выпісваем на гэты ліст не так дакладна, як таго патрабавала справа (ідучы за звычаем іншых географаў). Бо тут старанна і дакладна апісваеца толькі Вялікае княства Літоўскае, так, як яно размяшчалася ў сваіх даўніх межах. Не здзіўляйся таксама, калі велічыні ў цыркуле па даўжыні міляў, паказаных тут, не будзе дакладна адпавядаць нейкае месца, бо гэта выкліканы крывізною шляху і няроўнасцю міляў, бо літоўскія большыя за польскія, а рускія і падольскія – за літоўскія.

52. З–10. Валынь тагабочная, якую некаторыя называюць то Украінаю, то Нізам.

53. З–14. Крэпасць Мараўск, нядайна збудаваная маскавітамі.

54. З–15. Частка Севярскага княства.

* На карце ў гэтым месцы памылкова “Niemen” — Нёман.

55. И–3. Мілі вялікія. Мілі сярэднія. Мілі звычайныя, альбо ўжываныя.
 56. И–7. Р. Днестр, названая Пталемэм Тырас за хуткасць і імклівасць плыні.
 57. И–7. Частка Покуця.
 58. И–9–10. Падолія.
 59. И–12. Пусткі з гэтага боку Дняпра.
 60. И–13. Горад Корсунь, збудаваны каралём Стэфанам у 1581 г.
 61. И–14. Пусткі за Дняпром.

Пераклад Алеся Жлуткі і Міхала Спрыданава

ДАДАТАК 5

Пераклад з лацінскай мовы на беларускую картку апісання ВКЛ, што зменшана ў другім і некаторых пазнейшых перавыданіях карты “Вялікае Княства Літоўскае. 1: 1 293 000”. 1613 г.

Зычліваму чытчу нашае вітанне!

Складаючы з усёй магчымай стараннасцю гэтую геаграфічную карту ВКЛ, мы палічылі вартым намаганняў дадаць да яе нейкія звесткі пра становішча краіны і пра звычай людзей, каб тым самым найлепши запірэчыць выказванням і творам тых аўтараў, якія падалі ў сваіх книгах пра гэтую краіну шмат сумніўнага.

Абышоўшы дзеля складання карты гэты край амаль цалкам, мы пабачылі тое, што не адпавядае або нават супірэчыць іхнім пісанням. Вялікае Княства Літоўскае – гэта найабсяжнейшы і найцудоўнейшы край, які багаты азёрамі, рыбнымі ставамі, вялікімі ішматводнымі рэкамі, галоўнымі з якіх суднаходнымі з'яўляюцца Хранон, які цяпер называецца Нёманам, Рубон, сёння – Дзвіною, Барысфен, па-народнаму званы Дняпром, Буг, Прывіць, Вілія, Бярэзіна, Шчара, Святая, Нявіжа, Свіслач, Случ, Лань ды інш. Ён увесе пакрыты вельмі каштоўнымі лясамі, якія даюць найбольшы плён ад палявання і збирання мёду і ў якіх здабываецца дастатковая колькасць матэрыйалу для караблёў, дамоў і атрымання попелу.

Насуперак меркаванню некаторых пісьменнікаў, якія сцвярджаюць, што ён даступны толькі зімою, гэты край мае лёгкі доступ з усіх бакоў надзейнымі і зусім не цяжкапраходнымі шляхамі, бо падарожнік, які ідзе з Польшчы, не замочыць, як мы кажам, нават падэшвы нагі.

Край вельмі ўрадлівы і багаты на ўсялякае збожжа, пасевы якога заўсёды выспяваюць.

Пасведчыць пра яго плоднасць і ўрадлівасць могуць Караблявец і Рыга, найславутейшыя гандлёвые гарады, якія дастаўляюць збожжа, прывезенае караблемі з Літвы, у заморскія краі. І таму літвіны цяпер вядуть широкі гандаль рознымі таварамі з іншымі народамі, бо апрача разнастайных відаў збожжа, а менавіта высокаякасныя пшаніцы, ячменю і г.д., адсюль вывозяцца таксама лён, каноплі, валовыя шкуры, лой, воск, попел, а таксама футры дзікіх жывёл, асабліва куніц, баброў, лісаў і многае іншае.

Хоць тут і няма капальняў золата, срэбра і медзі, але металаў гэтых заўсёды было і цяпер ёсьць цалкам дастаткова. І тут не выменьваюць рэчаў за рэчы, як пішуць некаторыя, а народ моцна траціцца хіба толькі на водары і розныя прыправы да страв, разнастайныя напоі ды залататканыя і ядвабныя шаты.

У краіне вельмі шмат гарадоў, мястечак і вёсак. Першы з іх – Вільня, сталіца ўсяго краю, горад шматлюдны і найвялікшы: у акружнасці разам з прадмесцямі яна займае каля дзвюх нямецкіх міль. Яна размешчана каля сутоку рэк Віліі і Вільні, з якіх тая, што дала імя гораду, меншая, а другая – большая і суднаходная. Апошняя, калі адмераць ніжэй Вільні чатыроццаць міль, каля Коўна злываецца з Нёманам. У самім горадзе бачна шмат выдатна збудаваных грамадскіх і прыватных будынкаў. Драўляных жа дамоў сёння малі, і яны стаяць у закавулках, аддаленых месцах і ў прадмесцях. У Вільні ёсьць таксама два прыгожыя, але не вельмі моцныя замкі. Адзін знаходзіцца на пагорку, называным Тур, і збудаваны ў часы паганства, але ён ужо частковая разваліўся ад старасці. Другі размешчаны на раўніне, дзе рака Вільня ўпадае ў Вілю. У Вільніза велізарны кошт пабудаваны біскупскі касцёл, прысвечаны св. Станіславу. Апрача таго, у горадзе ёсьць шмат храмаў рымскага падпарадкавання і рускага абраду, а таксама квітнёе шматлікімі высадак-роднымі і навукамі заснаваная на немалія сродкі Акадэмія Таварыства Езуітавага. Там жа мае сваю сядзібу ў выдатнай царкве грэцкага абраду пад вызваннем Найсвяцейшай Дзевы Марыі мітрапаліт Русі.

У гэтым Княстве ёсьць таксама іншыя біскупствы рымскага веравызнання – Жамойцкае і Янаўскае (яно ж і Луцкае), ёсьць і епіскапы грэцкага веравызнання, а менавіта – Полацкі і Пінскі, якіх па-народнаму называюць уладыкамі, і якія паддягаюць рымскаму касцёлу, чыйму падпарадкаванню яны паддалі сябе ў 1596 г. у Бярэсці. У Княстве славяцца таксама два іншыя калегіумы: Полацкі, які фундаваў польскі кароль Стэфан, атрымаўшы шмат перамог над маскавітамі, і Нясвіжскі, збудаваны князем гэтага горада.

Не апошній годнасці таксама каралеўскія гарады: Трокі, Коўна, Гародна, Бярэсце, Полацк, Менск, Магілёў, Новагародак і княжацкія: Слуцк, Нясвіж і Біржы.

У малых гарадах радзей можна сустрэць памяшканні з грубакаю, бо замест грубак яны ставяць усярэдзіне печы для варкі ежы і выпечкі хлеба. Як і ў іншых суседніх краях, яны ў большасці выпадкаў не маюць комінаў. Ад іх яны атрымліваюць цяпло, дым жа выходитзіць з пакою праз дзвёры і адтуліну, праробленую дзеля гэтага ўверсе будынка, і дым гэты не асляпляе, як мяркуюць некаторыя, усіх у памяшканні. Гэткае ж сустракаецца і ў вёсках, але не ў маёнткахі дамахшляхты, якія звычайна бываюць больш упараткованымі і прасторнымі. Магнаты ж маюць палацы і цудоўныя замкі, упрыгожаныя ўсялякімі замежнымі аздабленнямі, абстаўленыя разнастайнаю мэбллю і ўбранствам, а некаторыя з іх умацаваны мурамі, валамі і шматлікімі ваеннымі машынамі.

Сяляне-жамойты, якія насяляюць вёскі, у зімовы час жывуць у хатах, але не падобных да шалома з тэлеронамі, як памылкова апавядаюць многія, узяўшы

гэта, думаю, з паведамленняў іншых, а прадаўгаватых, дзе ў сярэдзіне палае запалена вогнішча, да якога сядоаць гэтыя вяскоўцы, і размяшчаюць тут коней ды іншую жывёлу і ўсе хатніе начынне, хоць у іх не бракуе і вялікіх печаў. Гэта яны робяць, каб засцерагчы адсцюжы рабочую жывёлу, як сведчыць Кромер у кнізе «Пра становішча Польшчы».

Пра паходжанне літвінаў і найменне Літвы пісьменнікі, пішучы кожны па-свойму, прыводзяць розныя меркаванні. Мы ж, дбаючы пра сцісласць выкладу, не будзем пра гэта пісаць, адсылаючы зацікаўленага ў высвятынні гэтых пытанняў да гісторыкаў, а менавіта да Мехавіта (кн. 4, раздз. 39, і кн. 2, раздз. 2) пра Літву, Ёдкі Дэцыя «Пра фамілію Ягелонаў» ды інш. Літвіны – народ, які карыстаецца шматлікімі вольнасцямі, надзвычай ветліві, абыходліві і гасцінны, так што яны не толькі ахвотна прымаюць незнаёмых, але нават самі запрашаюць іх атачаюць усялякім клюпатам. Літвіны падатлівыя да наследавання звычаяў тых, з кім жывуць, асабліва чужаземцаў.

На вайне яны славяцца сваёй конніцай. І на вайну едуць на высадакародных конях, а не, як пішуть некаторыя аўтары, на тыхмаленъкіхі слабых, якія прызначаны толькі для хатній працы. А некаторыя з магнатаў не шкадуюць сродкаў на выдатных коней, купляючы і прывозячы іх з Італіі, Нямеччыны і Турцыі, і маюць іх цэлья табуны. Да спехі яны носяць на ўзор палякаў. Вайну вядуць заўсёды, аднак ніколі не пачынаюць яе, калі толькі не напалі на іх саміх, і ваююць не толькі зімою, як апавядаюць гісторыі, выдадзеныя чужаземцамі, якія не ведаюць становішча ў краіне.

Адзенне ў літвінаў даволі багатае. Яны маюць яго шмат і розных відаў. У іх выдатнае харчаванне: апрача мяса хатній жывёлы і птушак, на стол падаюцца таксама стравы з дзікіх жывёл, птушак і рыбы з рознымі спецыямі ды іншымі прыправамі. Напой, які робіцца з мёду, вады і хмелю, да якога дадаюцца сок, выціснуты з вішняў, і розныя прыправы. Ён захоўваецца, асабліва ў дамахвяльможаў, да ста і больш гадоў, а сваёю слодыччу і смакам, здаецца, пераўзыходзіць і мальвазійскае віно. Не так ужо і даўно тут прызываіліся таксама да ўжывання віна, гэтак, што яго п'е цяпер і просты люд на сваіх бяседах. Яно вазамі прывозіцца з Вугоршчыны, а з Гішпаніі, Францыі і з Рэйну дастаўляецца да Карабляўца і Рыгі, а пасля адтуль караблямі завозіцца ў Літву.

Вяскоўцы жывуць больш бедна і ашчадна. Ядуць чорны хлеб і харчуюцца гароднінай і мясам свойскай жывёлы, якой тут велізарная колькасць. Звычайны напой – гарэлка, п’юць таксама піва і ваду з мёдам, але радзей.

Літвіны, адкінуўшы бязбожнае шанаванне дэманаў, прынялі Хрыстовую веру тады, калі Ягайла, вялікі князь Літвы, узяў у жонкі Ядвігу, каралеву Польшчы, а 4 лютага 1386 г., калі быў закладзены падмурак дамоваў іуніі між палякамі і літвінамі, быў ахрышчаны ў Кракаве архыбіскупам гнезненскім Бадзантам разам з роднымі братамі Вітаутам і Свідрыгайлам. За іх прыкладам з радасцю прынялі христ шляхта і плебс, а прыняўшы, захоўвалі яго так доўга, пакуль ужо ў нашыя часы не

былі завезены з Нямеччыны ў Польшчу ерасі, якія заразілі таксама і Літву. Але цяпер яны жывуць згодна з хрысціянскім звычаем, як іншыя каталіцкія народы, а тыя звычай старажытных літвінаў, пра якія пісаў Эней Сільвій, яны адкінулі так, што яны ў іх ці звязліся, ці іхня продкі ніколі не былі да іх прывязаны. Гэта, як ты ўбачыш, больш адпавядзе рэчаіснасці.

Вось жа, гэтае блаславёнае Княства, аднавіўшы і паширыўшы старыя дамоўы, аднадушнаю згодаю, а не з-за страху, як сцвярджаюць некаторыя недасведчаныя людзі, у 1569 г. нарэшце з'ядналася і амаль зраслося з Каралеўствам Польскім у адно дзяржаўнае цела, захаваўшы свае права і вольнасці, бо літвіны гэтак жа, як і раней, утрымалі свае законы і асобныя літоўскія ўрады. Абедзве часткі ўжо шчасліва з'яднаны і дапамагаюць адной у змаганні супраць ворагаў.

Калі хочаш даведацца пра гэтыя рэчы болей, звязріся да гісторыкаў, бо мы сцісля выклалі тут толькі тое, што неабходна для выяўлення прауды і абавяржэння непраудзіва напісанага некаторымі гісторыкамі. Ты ж, калі будзеш тут, пабачыш сам тое, пра што даведаўся ад нас, а не іншае.

На разе бывай і прымізычліва гэтую вялікую справу найяснейшага князя, які аддаў на яе выкананне столькі клопату і сродкаў, а таксама нашу нічэмную працу. Бывай здаровы і карыстайся!

Т[омаш] М[акоўскі],польскі географ.

У Амстэрдаме.

Выбіў Гульельм Янсан, пад знакам сонечнага гадзінніка 1613.

Пераклад А.Жлуткі і М.Спрыданава

Крыніцы, даследаванні і карты

1. Аддзел рукапісаў Бібліятэкі АН Літвы. Ф. 16. А.з. 22.
2. Там жа. А.з. 51.
3. Там жа. Ф. 18. А.з. 120.
4. Там жа. Ф. 43. А.з. 3940.
5. Там жа. А.з. 1331.
6. Аддзел рукапісаў Бібліятэкі Вільнюськага ўніверсітета. Ф. 4. А.з. 91.
7. Там жа. А.з. 1217.
8. Там жа. А.з. 1609.
9. Там жа. А.з. 4914.
10. Там жа. А.з. 34365.
11. Акты, издаваемые Комиссию, высочайше учрежденной для разбора древних актов в Вильне. Т. 1. Вильна, 1865.
12. Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией. Т. 8. Вильна, 1875. №.
13. Там жа. Т. 14. Вильна, 1887. №.
14. Там жа. Т. 18. Вильна, 1891. №.
15. Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов. Т. 21. Вильна, 1894. №.
16. Там жа. Т. 22. Вильна, 1895. №.
17. Там жа. Т. 28. Вильна, 1901. №.
18. Там жа. Т. 31. Вильна, 1904. №.
19. Там жа. Т. 33. Вильна, 1908. №.

20. Там жа. Т. 36. Вильна, 1912. №.
21. Там жа. Т. 39. Вильна, 1915. №.
22. Акты Литовско-Русского государства. Вып. 1. М., 1899.
23. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 2. СПб., 1848. №.
24. Там жа. Т. 3. СПб., 1848. №.
25. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 1. СПб., 1863. №.
26. Там жа. Т. 2. СПб., 1865. №.
27. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при Управлении Виленского учебного округа. Т. 1. Вильна, 1867. №.
28. Там жа. Т. 3. Вильна, 1867. №.
29. Там жа. Т. 4. Вильна, 1867. №.
30. Там жа. Т. 6. Вильна, 1869. №.
31. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе. Ч. 7. Т. 1. Киев, 1886. №.
32. Барысаў Г.Е., Удалыцоў В.М. Старонкі мінулага // Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Быхаўскага раёна. Мн., 1990.
33. Беларусская савецкая энцыклапедыя. Т. 7. Мн., 1973.
34. Военно-топографическая карта России. 1:126 000. 1855–1875. РядХ, л. 6–8, рядXI, л. 5–9, рядXII, л. 5–9, рядXIII, л. 4–10, рядXIV, л. 4–10, рядXV, л. 2–10, рядXVI, л. 2–10, рядXVII, л. 2–10, рядXVIII, л. 2–10, рядXIX, л. 2–10, рядXX, л. 2–10.
35. Гильтебрандт П.А. Рукописное отделение Виленской публичной библиотеки. Вып. 1. Вильна, 1871.
36. Гашкевич И.И. Виленская губерния: Полный список населенных мест со статистическими данными о каждом поселении. Вильна, 1905.
37. Грицкевич А.П. Частновладельческие города Белоруссии в XVI–XVIII вв. Мн., 1975.
38. Грушевский А.С. Пинское Полесье: Исторические очерки. Ч. 2: XIV–XVI вв. 1903.
39. Ён жа. Карта Туровского и Городецкого районов в половине XVI в. // Там жа. Приложение 1.
40. Ён жа. Карта Пинского района в половине XVI в. // Там жа. Приложение 2.
41. Дзяржаўны гістарычны архіў Літвы. Фонд Старажытныя акты. А.з. 25.
42. Там жа. А.з. 60.
43. Там жа. А.з. 108.
44. Там жа. А.з. 113.
45. Там жа. А.з. 114.
46. Там жа. А.з. 4753.
47. Там жа. А.з. 5349.
48. Там жа. А.з. 15474.
49. Там жа. А.з. 15518.
50. Там жа. Ф. 16. А.з. 13.
51. Там жа. Ф. 525. Воп. 8. А.з. 710. Документ 4.
52. Там жа. А.з. 771. Пакунак 2. Документ 1.
53. Там жа. Ф. 1276. Воп. 1. А.з. 378.
54. Довгялло Д.И. Черейский монастырь. Могилев, 1900. Приложения. №.
55. Жучкевич В.А., Малышев А.Я., Рогозин Н.Е. Города и села Белорусской ССР. Мн., 1959.
56. Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі: Брэсцкая вобласць. Мн., 1984.
57. Там жа: Віцебская вобласць. Мн., 1985.
58. Там жа: Гомельская вобласць. Мн., 1985.
59. Там жа: Гродзенская вобласць. Мн., 1986.
60. Там жа: Магілёўская вобласць. Мн., 1986.
61. Там жа: Мінская вобласць. Кн. 1. Мн., 1987.

62. Там жа. Кн. 2. Мн., 1987.
63. Имя тваё Белая Русь. Мн., 1991.
64. Инвентари Литвы XVII в.: Сб. док. Вильнюс, 1962. №.
65. Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской, хранящихся в Центральном архиве в Витебске... Вып. 8. Витебск, 1877.
66. Там жа. Вып. 20. Витебск, 1890.
67. Там жа. Вып. 29. Витебск, 1901. №.
68. Там жа. Вып. 30. Витебск, 1903. №.
69. Там жа. Вып. 32. Витебск, 1906. №.
70. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. Т. 1: Литовский период Одессы, 1912.
71. Ён жа. Карта Мозырского повета // Там жа. С. 196–197.
72. Ён жа. Карта Овручского повета // Там жа. С. 230–231.
73. Ён жа. Карта Любечского повета // Там жа. С. 276–277.
74. Ён жа. Карта Чернобыльского повета // Там жа. С. 312–313.
75. Копысский З.Ю. Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI–первой половине XVII в. Мн., 1966.
76. Кордт В. Материалы по истории русской картографии. Вып. 2: Карты всей России и западных ее областей до конца XVII в. Киев., 1910.
77. Литовская Метрика. Кн. 227: Кн. судных дел 8 (1533–1535) / Подгот. И. Валиконите, С. Лазутка, Н. Шимене. Вильнюс, 1997.
78. Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута: Исторические очерки. М., 1892.
79. Ён жа. Политическая карта Литовско-Русского государства конца XV и начала XVI в. 1:2 520 000 // Там жа. Приложение.
80. Ён жа. Литовско-русский сейм: Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнюю жизнью государства. М., 1901. Приложения. №.
81. Метрыка ВКЛ (Расійскі дзяржаўны архіў старажытных актаў. Ф. 389 – “Литовская метрика”. Воп. 1) А.з. 13.
82. Там жа. А.з. 31.
83. Там жа. А.з. 38.
84. Там жа. А.з. 41.
85. Там жа. А.з. 50.
86. Там жа. А.з. 51.
87. Там жа. А.з. 58.
88. Там жа. А.з. 59.
89. Там жа. А.з. 60.
90. Там жа. А.з. 63.
91. Там жа. А.з. 64.
92. Там жа. А.з. 65.
93. Там жа. А.з. 66.
94. Там жа. А.з. 67.
95. Там жа. А.з. 68.
96. Там жа. А.з. 69.
97. Там жа. А.з. 70.
98. Там жа. А.з. 72.
99. Там жа. А.з. 73.
100. Там жа. А.з. 76.
101. Там жа. А.з. 85.
102. Там жа. А.з. 86.
103. Там жа. А.з. 88.
104. Там жа. А.з. 237.

105. Там жа. А.з. 238.
106. Там жа. А.з. 242.
107. Там жа. А.з. 246.
108. Там жа. А.з. 247.
109. Там жа. А.з. 256.
110. Там жа. А.з. 260.
111. Там жа. А.з. 268.
112. Там жа. А.з. 272.
113. Там жа. А.з. 274.
114. Там жа. А.з. 275.
115. Там жа. А.з. 278.
116. Там жа. А.з. 281.
117. Там жа. А.з. 282.
118. Там жа. А.з. 284.
119. Там жа. А.з. 285.
120. Там жа. А.з. 286.
121. Там жа. А.з. 531.
122. Минская старина. Вып. 4: Тройчанский архив. Мн., 1913. №
123. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Гродне. Ф 1. Воп. 1. А.з. 43.
124. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. КМФ 5. Воп. 1. А.з. 673.
125. Там жа. А.з. 1380.
126. Там жа. А.з. 1687.
127. Там жа. А.з. 1696.
128. Там жа. А.з. 1767.
129. Там жа. Ф. 694. Воп. 2. А.з. 1995.
130. Там жа. А.з. 4960.
131. Там жа. А.з. 7381.
132. Там жа. Воп. 3. А.з. 1118.
133. Там жа. Воп. 4. А.з. 813.
134. Там жа. А.з. 1336.
135. Там жа. А.з. 1556.
136. Там жа. А.з. 1731.
137. Там жа. А.з. 1942.
138. Там жа. А.з. 1974.
139. Там жа. А.з. 5700.
140. Там жа. А.з. 5719.
141. Там жа. Воп. 7. А.з. 655.
142. Там жа. А.з. 764.
143. Там жа. Ф. 1324. Воп. 1. А.з. 3.
144. Там жа. Ф. 1722. Воп. 1. А.з. 14.
145. Там жа. Ф. 1727. Воп. 1. А.з. 1.
146. Там жа. Ф. 1732. Воп. 1. А.з. 6.
147. Там жа. Ф. 1736. Воп. 1. А.з. 4.
148. Там жа. Ф. 1737. Воп. 1. А.з. 3.
149. Там жа. А.з. 6.
150. Там жа. Ф. 1747. Воп. 1. А.з. 1.
151. Там жа. А.з. 2.
152. Там жа. Ф. 1751. Воп. 1. А.з. 1.
153. Там жа. Ф. 1755. Воп. 1. А.з. 13.
154. Там жа. Ф. 1776. Воп. 1. А.з. 1.
155. Там жа. А.з. 2.

156. Там жа. Ф. 1785. Воп. 1. А.з. 7.
157. Там жа. А.з. 15.
158. Там жа. Ф. 1848. Воп. 1. А.з. 1.
159. Там жа. Ф. 1928. Воп. 1. А.з. 69.
160. Оглоблин Н.Н. Объяснительная записка к карте Полоцкого повета во 2-й половине XVI в. // Сб. Археологического института. СПб., 1880. Кн. 3. Отд. 2. С. 3–53; Кн. 4. Отд. 2. С. 3–75.
161. Ён жа. Карта Полоцкого повета во второй половине XVI в. 1:378 000 // Там жа. Кн. 4. Отд. 2. Приложение.
162. Описание рукописного отделения Виленской публичной библиотеки. Вып. 3. Вильна, 1898. Приложения. №.
163. Опись документов Виленского центрального архива древних актовых книг. Вып. 1. Вильна, 1901.
164. Там жа. Вып. 10. Вильна, 1913. №.
165. Память: Ист.-докум. хроника Шумилинскага района. Мн., 1985.
166. Там жа: Ист.-докум. хроника Березовскага района. Мн., 1987.
167. Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Талачынскага раёна. Мн., 1988.
168. Там жа: Гіст.-дакум. хроніка Ляхавіцкага раёна. Мн., 1989.
169. Там жа: Гіст.-дакум. хроніка Быхаўскага раёна. Мн., 1990.
170. Там жа: Гіст.-дакум. хроніка Бешанковіцкага раёна. Мн., 1991.
171. Там жа: Гіст.-дакум. хроніка Лёзенскага раёна. Мн., 1992.
172. Там жа: Гіст.-дакум. хроніка Пружанскага раёна. Мн., 1992.
173. Там жа: Гіст.-дакум. хроніка Гродзенскага раёна. Мн., 1993.
174. Там жа: Гіст.-дакум. хроніка Хойніцкага раёна. Мн., 1993.
175. Там жа: Гіст.-дакум. хроніка Навагрудскага раёна. Мн., 1996.
176. Писцовая книга Гродненской экономии с прибавлениями, изданная Виленской комиссией для разбора древних актов. Ч. 1. Вильна, 1881.
177. Там жа. Ч. 2. Вильна, 1882.
178. Писцовые книги Московского государства. Ч. 1: Писцовые книги XVI в. СПб., 1877.
179. Полное собрание русских летописей. Т. 32. М., 1975.
180. Полоцкая ревизия 1552 г. М., 1905.
181. Пташицкий С.Л. Завещание Юрия Деспота Зеновича 1582 г. // Русская старина. 1878. № 6. С. 503–511.
182. Рапановіч Я.Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Віцебскай вобласці. Мн., 1977.
183. Ён жа. Слоўнік назваў населеных пунктаў Брэсцкай вобласці. Мн., 1980.
184. Ён жа. Слоўнік назваў населеных пунктаў Мінскай вобласці. Мн., 1981.
185. Ён жа. Слоўнік назваў населеных пунктаў Гродзенскай вобласці. Мн., 1982.
186. Ён жа. Слоўнік назваў населеных пунктаў Магілёўскай вобласці. Мн., 1983.
187. Ён жа. Слоўнік назваў населеных пунктаў Гомельскай вобласці. Мн., 1986.
188. Расійскі дзяржаўны гістарычны архіў. Ф. 823. Воп. 1. А.з. 211.
189. Ревизия пущ и переходов звериных в бывшем Великом княжестве Литовском с присою-
куплением грамот и привилегий на входы в пущи и на земли, составленная старостой
мстобоговским Григорием Богдановичем Воловичем в 1559 г., с прибавлением другой
актовой книги, содержащей в себе привилегии, данные дворянами и священникам Пинско-
го повета, составленной в 1554 г. Вильна, 1867.
190. Русская историческая библиотека. Т. 20. СПб., 1903.
191. Там жа. Т. 27. СПб., 1910.
192. Там жа. Т. 33. Пг., 1915.
193. Специальная карта Европейской России. 1:420 000. 1865–1875. Л. 6, 7, 14, 15, 16, 28, 29,
30, 44.

194. Специальная карта западной части России. 1:420 000. 1826–1840. Л. XXII, XXIII, XXVII, XXXIII, XXXIV.
195. Социально-политическая борьба народных масс Белоруссии: Сб. док. и материалов. В 3 т. Т. 1: конец XVI–1648 г. Мн., 1988. №.
196. Спирidonов М.Ф. Исторический документ – для современной серии книг: Населенные пункты Белоруссии в Переписи войска Великого княжества Литовского 1567 г. // Навіны Беларускай акадэміі. 1991. 28 чэрв.
197. Ён жа. Беларусь в конце XVI в. 1:1 000 000 // Ён жа. Закрепощение крестьянства Беларуси (XV–XVI вв.). Мн., 1993. Приложение.
198. Ён жа. Создание истории поселений Беларуси – актуальная задача // М.М. Улашчык і праблемы беларускай гістарыграffii, крыніцаў і археаграфіі (да 90-х угодкаў вучонага). Матэр. наувк.-канф. Мінск, 14–15 лютага 1996 г. Мн., 1997. С. 202–208, 319–320.
199. Ён жа. Заславль в XVI в. Мн., 1998.
200. Ён жа. Карта Великого княжества Литовского (1613 г.) как источник по истории населённых пунктов Беларуси // Гістарычныя крыніцы: праблемы класіфікацыі, вывучэння і выкладання. Матэр. да Міжнар. наувк.-практ. канф., прысвечанай 120-годдзю з дня нараджэння У.І. Пічэты. Мн., 1998. С. 65–66.
201. Ён жа. Акт о разделе имения Брягин. 1574 г. // Беларускі археаграфічны штогоднік. Вып. 1. Мн., 2000. С. 194–204.
202. Спрыданоў М.Ф. З свой даўніны// Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Ляхавіцкага раёна. С.65–68.
203. Ён жа. Вытокі // Там жа. С. 71–75.
204. Ён жа. Гербы гарадоў феадальнай Беларусі // Маладосць. 1990. № 12. С. 156–163. Рэц. на кн.: Цітоў А.К. Гарадская геральдыка Беларусі. Мн., 1989.
205. Ён жа. Паны і прыгоннія // Памяць. Гіст.-дакум. хроніка Навагрудскага раёна. С. 93–123.
206. Ён жа. Першая ардынацыя ў Беларусі // Гістарычна-археалагічны зборнік. Мн., 1996. № 8. С. 198–216.
207. Ён жа. Наданне Свіслацкай воласці Mіхаілу Гарабурду (Да праблемы скарачэння дзяржаўных уладанняў у Вялікім княстве Літоўскім у XV–XVI стст.) // Штогоднік Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі науку Беларусі, 1999. Мн., 1999. С. 124–137.
208. Ён жа. Як з'явіліся езуіты ў Нясвіжы // Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Нясвіжскага раёна. Мінск, 2001. С. 41–46; Документы сведчаць (Прышлій Нясвіжу на магдэбургскія права) // Там жа. С. 51–52.
209. Список населенных мест Витебской губернии. Витебск, 1906.
210. Список населенных мест Могилевской губернии. Могилев, 1910.
211. Указатель населенных местам Гродненской губернии. Гродна, 1911.
212. Францыск Скарына і яго час: Энцыкл. давед. Мн., 1988.
213. Цітоў А. Гарадская геральдыка Беларусі. Мн., 1989.
214. Ярмолович В.С. Список населенных пунктов Минской губернии. Мн., 1909.
215. Alexandrowicz S. Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r. tzw. "radziwiłłowska" jako źródło do dziejów Litwy i Białorusi // Studia zródłoznawcze. Warszawa; Poznań, 1965. T. 10. S. 33–67.
216. Ён жа. Miasta Białorusi w XVI i pierwszej połowie XVII w. // Kwartalnik historyczny. 1968. q 2. S. 411–420. Рэц. на кн.: Копысский З.Ю. Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI–первой половине XVII в. Мн., 1966.
217. Ён жа. Pierwsze zaginione wydanie radziwiłłowskiej mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego // Kwartalnik historii kultury materialnej. 1968. № 3. S. 539–545.
218. Ён жа. Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII w. // Acta Baltico-Slavica. Białystok, 1970. T. 7. S. 47–108.

219. Ён жа. Miasta i miasteczka Białorusi i Litwy około 1650 r. (w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1582 r.) 1:2 220 000 // Tam же. Dodatek.
220. Ён жа. Miasta i miasteczka Wlk. Ks. Litewskiego i Podlasia około 1650 r. (w granicach 1582 r.) 1:2 000 000 // Ён жа. Powstanie sieci miejskiej Podlasia na tle wczesnych procesów urbanizacyjnych w Wielkim Księstwie Litewskim // Kwartałnik historii kultury materialnej. 1980. № 3. Dodatek.
221. Ён жа. Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII w. Wyd. 2, popr. i uzupełn. Poznań, 1989.
222. Ён жа. Kartografia wojskowa Wielkiego i Litewskiego do połowy XVII w. // Kartografia wojskowa krajów strefy bałtyckiej XVI–XX w. Toruń, 1996. Dodatek 1. Kopię drugiego abordażu wydania 1613 g.
223. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. T. 4. Lwów, 1890. №.
224. Tam же. T. 7. 1554–1572. Diplomataryusz gałęzi Niesuchojezskiej. T. 2. Lwów, 1910. ą.
225. Buczek K. Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII w. Zarys analityczno-syntetyczny. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1963.
226. Hedemann O. Glebokie: Szkiec dziejów. Wilno, 1935.
227. Jabłonowski A. Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI na XVII. Dział 2: "Ziemie Ruskie" Rzeczypospolitej. Warszawa; Wiedeń, 1899–1904.
228. Jakubowski J. W sprawie mapy Litwy Tomasza Makowskiego (1613) // Przegląd geograficzny. Ron 1. 1918–1919. S. 297–306.
229. Ён жа. Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI w. 1. Część północna. 1:1 600 000. Kraków, 1928. S. 5–21. Dodatek.
230. Ён жа. Powiat grodzieński w w. XVI. 1:400 000. Kraków, 1934. S. 1–16. Dodatek.
231. Jankowski Cz. Powiat oszmiański: Materiały do dziejów ziemi i ludzi. Cz. 1. Kraków, 1896.
232. Tam же. Cz. 2. Kraków, 1897.
233. Tam же. Cz. 3. Kraków, 1898
234. Jaroszewicz J. Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII. Cz. 2: Litwa w pierwszych trzech wiekach po przyjęciu wiary chrześciańskiej. Wilno, 1844.
235. Kuzminski M. Posiadłości Gasztoldów w XV–XVI. 1:2 000 000 // Olbracht Marcinowicz Gasztold // Ateneum Wilenskie. 1928. R. 5. Dodatek.
236. Lietuwo s TSР administraciniu-teritorinio suskirstymo zinynas / Parengė Z. Norejka, V. Strawinskas. 2 dalis. Vilnius, 1976.
237. Lulewicz H. Radziwiłł Mikołaj Krzysztof // Polski słownik biograficzny. T. 30. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1987. S. 349–361.
238. Malczewska M. Latyfundium Radziwiłłów w. XV do połowy XVI w. Warszawa; Poznań, 1985.
239. Merczyng H. Mapa Litwy z r. 1613 ks. Radziwiłła Sierotki pod względem matematycznym i kartograficznym // Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Wydział 3. R. 6 (1913). Z. 6. S. 416–440.
240. Ochmanski J. Powiat kobryński II poł. XVI w: Mapa // Ён жа. Gospodarka folwarczna dóbr hospodarskich na Kobryńsczyźnie: Studium z dziejów folwarku w dobrach na Białorusi. Koniec XV–pocz. XVII w // Kwartałnik historii kultury materialnej. Warszawa, 1958. № 3. S. 374.
241. Ён жа. Powstanie i rozwój latyfundium biskupstwa wileńskiego (1387–1550). Poznań 1963.
242. Ён жа. Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Poznań, 1972.
243. Pietkiewicz K. Księzgajłowie i ich latyfundium do połowy XVI w. Poznań, 1982.
244. Ён жа. Najstarszy inwentarz dóbr Radziwiłłowskich z 1528 r. // Lituano-Slavica Posnaniensis. Studia historica. 1985. T. 1. S. 175–186.
245. Ён жа. Mapa 1: Latyfundia Kiežgajłów w XV i XVI w. // Tam же. Dodatek.
246. Sapiehowie: Materiały historyczno-genealogiczne i majątkowe. T. 1. Pb., 1890. Dokumenty. №.
247. Senieji Lietuvos æmélaiapiai: Iš Vilniaus universiteto bibliotekos rinkinių / Sudarė, aprašus parengė A. Bražiūnienė. 1–2. Vilnius, 1999.

248. Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników Pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. T. 7. Cz. 1: Województwo nowogródzkie. Warszawa, 1923.
249. Tam ja. T. 7. Cz. 2: Ziemia Wileńska. Warszawa, 1923.
250. Tam ja. T. 5: Województwo białostockie. Warszawa, 1924.
251. Tam ja. T. 8: Województwo poleskie. Warszawa, 1924.
252. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. 1–15. Warszawa, 1880–1902.
253. Wawrzynzyk A. Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI w. Wrocław, 1951.
254. Яна ж. Powiat brzeski w drugiej połowie XVI w. 1:1 000 000 // Там же. Dodatek.
255. Wojtkowiak Z. Mapa: Podziały administracyjno-terytorialne Litwy Zawilejskiej w XV-połowy XVI w // Ён же. Litwa Zawilejska w XV ipierwszej połowie XVI w. Poznań, 1980. S. 124–125.

Міхаіл Спрыдонаў

канд.гіст.навук, старши нав. супр. Інстытута Гісторыі НАН Беларусі
Асноўны кірунак даследавання:

Беларусь часоў ВКЛ: эканамічна гісторыя, гісторыя населеных пунктаў
Адрас: Інстытут гісторыі НАН Беларусі
в.Акадэмічная 1
220072 Менск
т.пр. (017) 284-18-81

Максім Макараў (Горуń, Польчча)

Віцебскае мейскае права

Віцебск атрымаў Магдэбургскае права толькі ў 1597 г., калі большасць буйных мейскіх паселішчаў ВКЛ ужо працяглы час карысталася яго нормамі. Гэта здаўна выклікала здзіўленне і прыцягвала ўвагу даследчыкаў¹. На наш погляд прычыны “спазнення” крытоца ў асаблівасцях урбаністычных працэсаў рэгіёна. У 16 ст. у Віцебску склалася і функцыянувала ўласная арыгінальная мадэль мейскага права, якая ва ўмовах несупынных канфліктаў ВКЛ з Маскоўскай дзяржавай была больш прыдатнай, чым магдэбурскага. Паспрабуем прасачыць гісторыю ўзнікнення і выявіць сістэму нормаў віцебскага мейскага права.

У 1570 г. да караля польскага і вялікага князя літоўскага Жыгімonta Аўгуста звярнуўся войт места Суражка Іван Тарасавіч Хіма. Ад імя ўсіх суражскіх мяшчанаў ён прасіў гаспадара надаць Суражу мейскія права і вольнасці. Войт і мяшчане аргументавалі свою просьбу тым, што Сураж знаходзіўся на небяспечнай мяжы з Маскоўскай дзяржавай, дзе практична не спыняліся баявыя дзеянні. Наданне адпаведнага мейскага права мусіла паспрыяць таму, каб “лепей и беспечней въ томъ месте Суражъскомъ люди оседели и угрунтовалиссе”. Войт і мяшчане прасілі гаспадара перавесці Сураж на канкрэтную і добра вядомую ім мадэль мейскага права, а менавіта “жебыхмо, прыкладомъ места нашога Витебскаго, такове право и вольности имъ надали и узычыли, якихъ подданые нашы, мещане Витебские мають и его ужывають”. Жыгімонт Аўгуст задаволіў просьбу сваіх падданых і замацаваў новыя прававыя стан Суражка адпаведным прывілеем².

У 1577 г. да караля польскага і вялікага князя літоўскага Стэфана Баторыя з падобнай просьбай ад імя ўсіхульскіх мяшчанаў звярнуўся войт места Улы Ходан Ходаравіч Бяляй. Ён паведаміў гаспадару, што Ула размешчана ў вельмі неспакойным месцам на мяжы з варожай ВКЛ Маскоўскай дзяржавай. На думку войта і мяшчанаў, наданне адпаведнага мейскага права мусіла ізноў жа (узгадаем Сураж) паспрыяць таму, каб “лепей и беспечней во ономъ месте Ульскомъ люди оседали и кгрунтовалиссе”. Войт і мяшчане прасілі гаспадара аб наданні Уле ўсёй той жа канкрэтнай мадэлі мейскага права, а менавіта “же быхмо, прикладомъ

¹ Копысский З.Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI-первой половине XVII в. Минск, 1975. С. 4.

² Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской. Т. 1-32, Витебск 1871-1906 (Далей – ИЮМ). Т. 2. С. 244.

места нашего Витебского таковое право и волности имъ надали и узычили, якихъ подданные наши мещане места Витебского и mestечка Суражского уживають³. Гаспадар задаволў просьбу падданыхі выдаў адпаведны прывілей. Ула атрымала мейскага права па ўзору Віцебска і Суражу⁴.

Наданне мейскага права па прыкладу Віцебска Суражу ў 1570 г. і Уле ў 1577 г. не магло датычыць нейкага рэгіянальнага варыянту заходненеурапейскага мейскага права, бо сам Віцебск у 1570-х гадах ім яшчэ не карыстаўся. Нагадаем, што Віцебск атрымаў Магдэбургскае права толькі ў 1597 г. Такім чынам у 16 ст. Віцебск ужываў уласную сістэму мейскага права, якая як нешта цэласнае і завершанае пераймалася іншымі мейскімі паселішчамі.

Паспрабуем прасачыць гісторыю ўзнікнення віцебскага мейскага права. Яно выводзілася са старога земскага права Віцебшчыны, нормы якога фіксаваліся віцебскім земскім прывілеем. Звернемся да гісторыі гэтага дакументу.

У 1503 г. “вси князи и бояре и слуги витебъские и войть и мещане места витебъского и въся земля Витебъская” прасілі караля польскага і вялікага князя літоўскага Аляксандра пацвердзіць віцебскі земскі прывілей, бо арыгінал дакумента, які захоўваўся ў царкве “Пречыстое Богоматери”, быў скрадзены. Аляксандр ахвотна задаволў просьбу падданых і выдаў ім новы прывілей, прычым фактычна ён толькі перапісаў слова ў слова грамату свайго бацькі Казіміра згодна з копіяй²². Тэкст віцебскага земскага прывілею Аляксандра 1503 г. (больш старажытныя не захаваліся) прыцягваў пільную ўвагу даследчыкаў яшчэ ў канцы 19 ст.⁴ У пачатку 20 ст. ён быў грунтоўна вывучаны Янам Якубоўскім. Даследчык выдзяліў у ім асобныя пласты палажэнняў, якія 1) адносіліся яшчэ да эпохі ўдзельных князёў, 2) увайшлі разам з папярэднім групай у склад прывілею Віцебскай зямлі эпохі Вітаўта, 3) папоўнілі прывілей пры Свідрыгайле і Жыгімонце Кейстутавічу, 4) былі дададзеныя ў 1440 - 1447 г. пры Казіміры⁵. На думку даследчыка, у сярэдзіне 15 ст. дакумент набыў свой канчатковы выгляд, і пры пазнейшых пацвярдженнях ён перапісваўся без істотных зменаў.

У 1509 г. віцебскі земскі прывілей быў пацвержданы каралём польскім і вялікім князем літоўскім Жыгімонтам Старым. Справа ізноў звязлася да перапісання архаічных палажэнняў дакументаў Казіміра і Аляксандра. Прывілей Жыгімонта Старога 1509 г., як і папярэднія, адрасаваўся “всім княземъ, боярамъ и слугам витебским, войту и мещаномъ места тамошнего, и всей земле Витебской”⁶.

Князі і баяры з аднаго боку, войт і мяшчане з іншага – доўгі час супольна карысталіся адзіным агульным прывілеем, але каля 1540 г. паміж гэтымі сацыяль-

³ Акты относящиеся к истории Южной и Западной России. Петербург, 1865 (Далей – АЮЗР). Т. 1. С. 208.

ИЮМ. Т. 2. С. 233-234.

⁴ Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. Киев, 1889.

⁵ Якубовский И. Земские привилеи Великого княжества Литовского // Журнал Министерства Народного Просвещения. 1903 июнь. Ч. 2. С. 265, 271-272, 276-278.

⁶ Витебская старина. Составил и издал А.П. Сапунов. Витебск, 1883. Т. 1. С. 63.

ным і групам і ўзнік востры канфлікт. Галоўнай прычынай сутыкнення ў паслужыла тое, што прывілей захоўваўся менавіта ў войта і мяшчану, які “княземъ и боярам ховати его не давали”⁷. Па краёў джаняя князі і баяры Віцебскай зямлі ездзілі шукаць справядлівасці ў Вільню, дзе скардзіліся на дзеянні войта і мяшчан Панам Радзе ВКЛ. Улады выклікалі прадстаўнікоў абодвух бакоў ў сталіцу дзяржавы, дзе ў прысутнасці радных паноў яны востра спрачаліся паміж сабой за права захоўваць прывілей. Неўзабаве выхадз з гэтай складанай сітуацыі быў знайдзены. Паны Рада загадалі князям, баярам і мяшчанам трymаць агульны для ўсіх земскі прывілей у спецыяльна прызначанай для гэтага скрынцы, адзін ключ ад якой мусілі захоўваць князі і баяры, а другі – войт і мяшчане. Арыгінал прывілея можна было браць як адным, так і другім толькі ў найбольш адказны і ўрачыстыя моманты. Для вырашэння менш важных паўсядзённых пытанняў, былі зроблены дзве замацаваныя дзяржаўнай пячаткай копіі прывілея. Адна копія прызначалася князям і баярам, а другая – войту і мяшчанам⁸. Мяшчанская копія прывілею (як, дарэчы, і княска-баярская) сама па сабе не мела юрыдычнай моцы, бо з’яўлялася толькі копіяй, але яна адыграла прыкметную ролю ў становленні віцебскага мейскага права. Перададзеная віцебскім мяшчанам 9 ліпеня 1541 г. копія віцебскага земскага прывілея адрасавалася менавіта ім: “А такъ мають воит и мещане места... Витебскаго тот лист нашъ у себе держати и тым листом въ потребах своихъ оброну чинити и во всемъ томъ заховатися”⁹.

Але віцебскія князі і баяры не спыніліся на дасягнутым. У хуткім часе яны выпрасілі ў новага караля польскага і вялікага князя літоўскага Жыгімонта Аўгуста пацвярдзенне іх копіі віцебскага земскага прывілею. Копія набыла моц юрыдычнага дакумента і стала першым выключна княска-баярскім прывілеем Віцебскай зямлі¹⁰. Цяпер у сваіх дзеяннях, накіраваных супраць войта і мяшчан, князі і баяры абапіраліся на юрыдычную моц двух дакументаў. Апошні прывілей, які, дарэчы, слова ў слова паўтараў стары земскі, дадаў князям і баярам упэўненасці, што яны карыстаюцца больш широкім наборам правоў, чым мяшчане.

Яшчэ стары віцебскі земскі прывілей 1503 г., атрымальнікамі якога адначасова з’яўляліся князі з баярамі, мяшчане іншыя сацыяльныя групы Віцебскай зямлі, надаваў “витбліном” некаторыя землі недалёка ад замка: “пожаловали есьмо ихъ, придали имъ на садибу и на выгонъ Койтинъ воръ, а Михайловский воръ, а Заручевский воръ”¹¹. Цяпер віцебскія баяры выкарысталі сваё “больш упрывілеванае” становішча і пачалі “подданых своих похожихъ на тыхъ пляцахъ осаживать”. Баярскія людзі падпірадкоўваліся непасрэдна сваім гаспадарам. Яны не

⁷ Тамсама. С. 62.

⁸ Тамсама. С. 62-63.

⁹ Тамсама. С. 66.

¹⁰ Тамсама. С. 63

¹¹ Тамсама. С. 35

выконвалі ніякіх павіннасцяў на карысць вялікакняскага замковага ўраду, не плацілі агульнадзяржайных і ўнутраных мейскіх падаткаў разам з мяшчанамі¹².

Незадаволеныя войт і мяшчане звярнуліся да вялікага князя. Жыгімонт Аўгуст разгледзеў іх скаргі і падцвердзіў перададзеную мяшчанам у 1541 г. копію старажытнага віцебскага земскага прывілею, чым надаў ёй моц юрыдычнага дакументу. Такім чынам, 6 чэрвеня 1561 г. віцебскія мяшчане атрымалі свой першы выключна мейскі прывілей, які фармальна “ураўняў” іх у правах з князямі і баярамі віцебскай зямлі¹³.

Гаспадар вырашыў таксама пытанне “о Койтын вор, Міхайловскій вор, Заручевскій вор”. Усе асаджаныя на пералічаных землях людзі з гэтага часу павінны былі знаходзіцца выключна пад юрысдыкцыяй вялікакняскай замковай адміністрацыі, выконваць усе павіннасці і плаціць ўсе падаткі разам з мяшчанамі¹⁴.

У выніку з аднаго старога віцебскага земскага прывілея атрымалася два: княска-баярскі і мяшчанскі. Яны нічым не адрозніваліся адзін ададнага. Іхтэксты былі практична (за выключэннем вызначэння атрымальніка) ідэнтычныя. Але ў прававой свядомасці грамадства Віцебскай зямлі адбыліся значныя змены. Раней уся зямля карысталася адзіным прывілеем, які кансалідаваў усе сацыяльныя групы і з’яўляўся гарантый рэгіянальнай аўтаноміі. Цяпер князіз баярамі і мяшчане карысталіся гэтым дакументам асобна. Першыя бачылі ў тым жа наборы пала-жэнняў права земськае (шляхецкае), другія – права мейскія.

Тэкст віцебскага мейскага прывілея не адпавядаў рэаліям віцебскага мейскага права. У другой палове 16 ст. ён утрымліваў усё той жа набор неактуальных ужо пераважна палажэнняў, многія з якіх трапілі ў яго склад яшчэ ў 14 ст. Пры чартовых пацверджанях мейскага прывілею ў 1582 г. Стэфанам Баторыем і ў 1592 г. Жыгімонтам Вазай яго, згодна са звычаем, перапісвалі ўсё ў тым жа нязменным выглядзе¹⁵. Спецыфічная сітуацыя памежнай Віцебскай зямлі прымушала ўлады ВКЛ з павагай ставіцца да традыцыі мясцовага права. Усе сацыяльныя групы віцебскага грамадства, у першую чаргу баяры і мяшчане, лічылі тэкст старога віцебскага земскага прывілею натуральным пачаткам усіх правоў, якімі яны, як першыя, так і другія, карысталіся. Да гэтага дакумента ставіліся з павагай і нічога ў ім не змянялі.

Адлюстраванне рэальных нормаў і практикі віцебскага мейскага права другой паловы 16 ст. знаходзім у тэкстах прывілеяў Суражу 1570 г. і Улы 1577 г. Яны былі нададзеныя па ўзору Віцебска і рэальна ўтрымлівалі асноўныя нормы яго мейскага права. Прывілеі Суражу 1570 г. і Улы 1577 г. гарантавалі сваім атрымальнікамі цалкам ідэнтычны набор правоў. Іх тэксты толькі нязначна адрозніваліся паміж сабой. Звернем увагу на гэтыя дакументы.

¹² Тамсама. С. 63.

¹³ Тамсама. С. 66.

¹⁴ Тамсама. С. 66.

¹⁵ Тамсама. С. 66-67.

Гаспадар гарантаваў мяшчанам, што ён толькі асабіста, а не праз сваіх ураднікаў, будзе прызначаць войтаў для Суражу і Улы. Фактычна мяшчане атрымлівалі права выбару войта, бо гаспадар забавязаўся прызначаць на гэтыя пасады менавіта тых людзей, якіхса свайго асяроддзя абяруць мяшчане¹⁷. Дарэчы, Віцебск карыстаўся правам выбіраць войта да 1597 г. Пры наданні Магдэбурскага права выбарны войт быў заменены прызначаным¹⁸.

Згодна з тэкстам прывілея Суражу і Улы мяшчане, як і раней, заставаліся пад прысудам гаспадарскіх ураднікаў: суражскія – ваяводы віцебскага і яго суражскага намесніка, ульскія – дзяржаўцы ульскага. Але ўсе судовыя справы павінны былі разглядацца толькі ў прысутнасці войта і прадстаўнікоў мяшчанаў. Гэта норма не была навінаю. Віцебскі земскі прывілей 1503 г. прадугледжваў прысутнасць прадстаўнікоў мяшчанаў разам з прадстаўнікамі князёў і баяраў на пасяджэннях суда наместніка-ваяводы¹⁹. Судовыя пошліны згодна са зместам прывілея Суражу і Улы не ішлі выключна на карысць урадніка, а дзяліліся паміж ім, войтам і мяшчанамі, якія бралі ўдзел у пасяджэнні суда²⁰.

Абвінавачанага ў злачынстве мешчаніна, за якога паручыліся “веры годные” жыхары места, нельга было на час следства пазбаўляць волі²¹. Гэты артыкул, без сумнення, быў запазычаны з тэксту віцебскага земскага прывілея, у якім чытаецца: “Через поруку въ железа ихъ не засажаючи, а ни въ которую муку”²². Гаспадар дазваляў мяшчанам пабудаваць і ўтрымліваць асобную мейскую турму для ўсіх катэгорый мясцовых правапарушальнікаў акрамя “злодеевъ, зрадецъ и розбойниковъ”²³.

Калі ў суражскага або ульскага мешчаніна было нешта скрадзена, а злачынца выяўлены, пацярпейшы мей права вярнуць сабе свае рэчы, знайденыя ў дому злачынцы, а вартасць нязнойдзенага з “дому и маєтности злодейское маеть быти плачоно”. Самога ж злачынцу трэба было пакараць згодна з нормамі Статуту

¹⁶ ИЮМ. Т. 2. С. 244; АЮЗР. Т. 1. С. 208.

¹⁷ Копысский З.Ю. Социально-политическое... С. 89.

¹⁸ Для паруцнання: 1) У віцебскім земскім прывілеі „Такежъ который отъ насилия жаловати будетъ намъ видблянинъ на видблянина жъ приехавъ въ Литву и безъ истца, намъ на него децкого з Литвы не слати, давати ему намъ листъ къ нашему воеводе, хотябы о смертной вине, а ему (ваяводзе—М.М.) судити по целованью нашимъ судомъ досмотрети права (зы) князи и бояры и мещаны, а осудивши его казнити въ Вітебску по ихъ праву” (Вітебская старина. Составили и издал А.П. Сапунов. Вітебск, 1883. Т. 1. С. 36); 2) У прывілеях Суражу і Улы „а судити мешанъ суражскіхъ (ульскіхъ) о кождую речъ воеводове вітебскіе и намесники ихъ суражскіе (державцы наши ульскіе и намесники ихъ) ихъ одны самі не мають, одно маючи пры собе войта меского и колько особъ старшыхъ мешанъ суражскіхъ (ульскіхъ)”(ИЮМ. Т. 2. С. 244; АЮЗР. Т. 1. С. 208).

¹⁹ ИЮМ. Т. 2. С. 244-245; АЮЗР. Т. 1. С. 208.

²⁰ ИЮМ, Т 2. С. 245; АЮЗР, Т. 1, С. 209.

²¹ Вітебская старина. Т. 1. С. 35.

²² ИЮМ, Т 2. С. 245; АЮЗР. Т. 1, С. 209.

²³ ИЮМ. Т 2. С. 245; АЮЗР. Т. 1. С.209.

таў ВКЛ²⁴. Гэта палажэнне мейскіх прывілеяў Суража і Улы нагадвала адпаведны пункт віцебскага земскага прывілею, але да некаторай ступені мадэрнізавала архаічную мову і сутнасць апошняга²⁵. Пацярпелы не мог як раней “жону его (злачынцы—М.М.) и детьми” кампенсаваць свае страты. Злачынца, які не быў у стане сваей маёмасцю задаволіць пацярпелага не перадаваўся як раней (“где его всходзить, тамъ его денеть”) апошняму.

Гаспадар надаваў мяшчанам “для лепшого и латвейшого выхованья и запоможенья” землі, лясы і сенажаці “около замку и места Суражского (Ульского) на все стороны на милю”. З гэтай зямлі яны мелі па прыкладу віцебскіх мяшчанаў несці конную вайсковую службу²⁶. У тэксце віцебскага земскага прывілею па гэтым пытанні знаходзім наступнае: “А на войну быти имъ съ нами посполь готовымъ”²⁷. Кожны мешчанін атрымліваў ад вялікакняскіх ураднікаў і рэвізораў на пасадзе пад замкам плац зямлі пад збудаванне дому. Жыхары Суража і Улы вызываляліся ад павіннасці прыгонаў і ловаў²⁸.

Суражская і ульская мяшчане атрымалі права на бязмытны гандаль па ўсёй тэрыторыі ВКЛ. Некаторая выключэнніз гэтага правіла былі спецыяльна агавораны ў тэкстах прывілеяў²⁹. Дарэчы, у старажытным віцебскім земскім прывілеі таксама знаходзім артыкул аб праве вядзення бязмытнага гандлю па ўсёй дзяржаве³⁰. Акрамя таго, Сураж і Ула атрымалі права на правядзенне двух кірмашоў у год³¹.

Калі два суражскіх (ульскіх) мяшчаніна біліся паміж сабой, а пасля мірыліся пры пасрэдніцтве “децкага”³², яны мусілі плаціць шэсць грошаў замкаваму ура-

²⁴ Для паруцння: 1) У віцебскім земскім прывілеі „А станется у котораго витбляніна татба, а доишутся татбы лицомъ, ино витбляніна вся татба лицомъ вернуты. А того лицомъ не доишутся которое татбы, ино истцу съ татиного дому жону его и детьми заплатити его гибель, а въ томъ тати мы вольны, а не будетъ у татя чимъ платити татбы, ино его истцу выдати, и где его всходзить тамъ его денеть” (Віцебская старина. Т. 1. С. 35); 2) У прывілеях Суража і Улы „А если бы се у юго зъ мещанъ суражскихъ (ульскихъ) якое покрадене речей и маєтностей станетъ а доишут ли ся злодейства у юго зъ лицомъ, тогда все то, что се найдеть, цело и добровольне тому, у юго покрадено, маєтъ быти вернено, а чого не достанеть, то зъ дому и маєтности злодейское маєтъ быти плачено, а самъ тотъ, кто въ томъ дознанъ будеть, водле выступъку своего и права посполитого каранъ быти маеть” (ІЮМ. Т. 2. С. 245; АЮЗР. Т. 1. С. 209).

²⁵ ІЮМ. Т. 2. С. 245; АЮЗР. Т. 1. С. 209.

²⁶ Віцебская старина. Т. 1. С. 35.

²⁷ ІЮМ. Т. 2. С. 245; АЮЗР. Т. 1. С. 209.

²⁸ ІЮМ. Т. 2. С. 246; АЮЗР. Т. 1. С. 209.

²⁹ Віцебская старина. Т. 1. С. 35.

³⁰ ІЮ. Т. 2. С. 246; АЮЗР. Т. 1. С. 209.

³¹ „Децкий – лицо посылаемое судом для задержания, ареста и выполнения различных распоряжений; княжеские слуги, выполнявшие распоряжения и наблюдавшие за выполнением их” (Статут Великого Княжества Литовского 1529 г. Под редакцией К.И. Яблонскиса. Минск, 1960. С 232.)

³² ІЮМ. Т. 2. С. 246; АЮЗР. Т. 1. С. 209.

ду. Калі яны мірыліся без дапамогі “децкого”, яны нічога не плацілі. У тым выпадку, калі адзін з бакоў, рагуча адмаўляў свой удел у канфлікце, грошы на карысць замкавага урада таксама не браліся³³. Гэты пункт фактычна слова ў слова перапісаны з віцебскага земскага прывілею з той толькі розніцаю, што архаічная мова апошняга мадэрнізавана, а “куница шерстю съ миршины” заменена грашовым падаткам³⁴.

Усе судовыя справы (“хотя бы о горло шло”) паміж суражскім (ульскім) мяшчанамі, а таксама справы паміж кім-небудзь з іх і “постороннимъ человекомъ” малі разглядацца толькі ў Суражу (Уле) мясцовым гаспадарскім ураднікам у прысутнасці войта і прадстаўнікоў мяшчан. Калі віцебскі ваявода (дзяржаўца ульскі) “з ласки..господарское” за службу ўзнагароджваў суражскага (ульскага) мяшчаніна, такое наданне прызнавалася за апошнім “вечне”³⁵.

Суражская (ульская) мяшчане мелі права свабодна завяшчаць у спадчыну сваю маё масць як сваяку, так і любому іншаму чалавеку³⁶. У віцебскім земскім прывілеі знаходзім аналагічны пункт: “А который витблянин умирая откажеть остатокъ своего имения кому, и въ то намъ не вступатися”³⁷.

Калі суражскі (ульскі) мяшчанін не жадаў больш па нейкіх прычынах жыць у Суражу (Уле), ён меў права завядоміць аб гэтым урадніка, прадаць усю сваю

³³ Для парапінання: 1) У віцебскім земскім прывілеі „Тежъ которыи витбляне межы собою побиются, а за детскимъ поеднаются, ино намъ куница шерстю съ миршины, а коли о чомъ посвортатся а выдадутся въ кольце оба, то вина на насъ, а выдасть ся одинъ, а другой не выдастся, за то ихъ намъ не казнити” (Віцебская старина. Т. 1. С. 35); 2) У прывілеях Суража і Улы „А коли кто зъ мещанъ суражскихъ (ульскихъ) сами межы собою побиются, а за дечькимъ погодятся, отъ каждого куницы заплатити на враду тамошний замковый шесть грошъ мають, а кгды безъ дечьюго поеднаютъ, тогды ничего враду нашему замъковому платить не повиннъи, а у посварце межы собою, если бы се одинъ выдалъ у вине, а другой бы се не выдалъ, тогды тое вины на обеихъ враду нашъ суражский (ульский – М.М.) брати и правити не маеть” (ІНОМ. Т. 2. С. 246; АЮЗР. Т. 1. С. 209).

³⁴ ИНОМ. Т. 2. С. 246; АЮЗР. Т. 1. С. 209.

³⁵ ИНОМ. Т. 2 С. 247; АЮЗР. Т. 1. С. 209-210.

³⁶ Віцебская старина. Т. 1. С. 35.

³⁷ Для парапінання: 1) У віцебскім земскім прывілеі “Так же витбляномъ жити въ Вітебску добровольно всякому по старому, покуль хто всхочеть, а которому будеть витблянину отъ насъ насилино, а будеть ему нелюбо, намъ его силою не держати, ино ему путь чистъ, куды хочетъ безо всякое зацепки, а пойти ему прочь въ нашу отчину въ Литву не тайно, Светому Благовещению чоломъ ударивши, и нашему воеводе объявится и своей братии мужомъ Відбліяномъ, а во своем имении волень во всемъ: идя прочь продасть, або откажеть, намъ въ то не вступатися” (Віцебская старина. Т. 1. С. 36); 2) У прывілеях Суража і Улы „Еслибы тежъ мещанинъ который суражский тамъ, у месте Суражьскомъ (ульский тамъ у месте Ульскомъ) мешкати не хотель и до инъшого места въ панѣстве волю мель (въ панѣстве нашемъ пойти волю мель – у прывілеі Улы), тогды таковому, продавъши домъ и пашню свою, зо всемъ статьюю и маєтностю его, до инъшого места въ панѣстве нашемъ, указавши ся враду тамошнему у войта (у прывілеі Улы няма апошняга слова), воля будеть (пойти волно будеть – у прывілеі Улы), а врадъ нашъ замъковый никотоное трудьности въ томъ ему задавати и его ни въ чомъ гамовати не маеть” (ИНОМ. Т. 2. С. 247; АЮЗР. Т. 1. С. 210).

маёmacь і перасяліца ў любое іншае мейскае паселішча ВКЛ. Гэты пункт у падобных выразах знаходзім і ў тэксце віцебскага земскага прывілею³⁸. Пры запа-зычэнні яго архаічная лексіка была мадэрнізавана, а атрымальнік, згодна з рэалі-ямі другій паловы 16 ст., канкрэтыхаваны: замест сацыяльна бязлікага “вітбліяни-на” у яго ролі выступае суражскі (ульскі) мяшчанін.

Жыхары Суража (Улы) павінны былі па ўзору Віцебска выконваць падвод-ную павіннасць³⁹. Гаспадар абяцаў таксама, што і далей будзе надаваць суражскім (ульскім) мяшчанам розныя дадатковыя права. Ён строга загадваў сваім ураднікам прытымлівіцацу стану рэчаў, зацверджанага гэтымі прывілеямі⁴⁰.

Такім чынам у склад прывілеяў Суража і Улы былі ўключаны ўсе пункты віцебскага мейскага прывілею (ідэнтычны земскаму), якія маглі практична выка-рыстоўвацца ў другой палове 16 ст. Астатнія саставэлыя нормы – напр., гонар і гістарычна памяць мяшчанаў Віцебска – ужо аддаўна страцілі практичны сэнс і былі адкінутыя. Да актуальных халажэнняў быў дададзены шэраг новых пунктаў, якія рэгулявалі канкрэтныя бакі мейскага жыцця, але адсутнічалі ў архаічным тэксце віцебскага мейскага прывілею. Мейскія прывілеі Віцебска (не адпавядай фактывічнаму стану рэчаў), Суража і Улы рэгулявалі толькі ключавыя моманты мейскага жыцця. У паўсядзённай практицы мяшчане карысталіся статутамі ВКЛ.

Зробім яшчэ адну заўвагу. Тэксты мейскіх прывілеяў Суража і Улы сведчаць аб tym, што адной з галоўных павіннасцяў віцебскіх, суражскіх і ульскіх мяшчан у другой палове 16 ст. было “службу конную военную напротивко неприятелю нашему заступовати”⁴¹. Размова ў дадзеным выпадку ідзе не пра тых мяшчанаў, якія валодалі маёнткамі на праве земскім і выконвалі павіннасць вайсковой службы разам са шляхтаю. У Віцебскай зямлі гэта група выразна адрознівалася ад звычайных мяшчанаў і акраслялася тэрмінам “мяшчане конныя”. У другой пало-ве 16 ст. у Віцебску, Суражы і Уле вайсковая конная служба была абавязкам усёй масы “посполитого” мяшчанства.

З сярэдзіны 16 ст. у ВКЛ паступова ўкараняеца меркаванне, што вайско-вая служба з’яўляеца абавязкам і прывілегіяй выключна шляхты. Аднак, як слышна адзначыў Аляксандар Грушэўскі, “не везде можно было с одинаковою легкостью провести эти новые взгляды и обоснение шляхты. На тревожном порубежье нужны были военные силы и не приходилось разбирать кто какого происхождения: сильные руки да зоркий глаз мещанина стоили иногда больше, чем хорошая генеалогия земянина. Старосты у краинных замков мало интерес-

³⁸ Аб камунікацыйных павіннасцях мяшчанаў ВКЛ у кнізе: Wysłouch S. Posługi komunikacyjne w miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego na prawie magdeburskim do połowy XVI w. Wilno, 1936.

³⁹ ИЮМ. Т. 2. С. 247; АЮЗР. Т. 1. С. 210.

⁴⁰ ИЮМ. Т 2. С. 245; АЮЗР. Т. 1. С. 209.

⁴¹ Грушевский А.С. Города Великого Княжества Литовского в XIV-XVI вв. Старина и борьба за старину. Киев, 1918. С. 194.

⁴² Віцебская старина. Т. 1. С. 66.

совались предкам и, а охотно брали всякого желавшего помочь в трудном деле обороны замков”⁴².

У сваім прывілеі 1561 г. віцебскім мяшчанам кароль польскі і вялікі князь літоўскі Жыгімонт Аўгуст гарантаваў ім тыя ж правы і вольнасці, “яко и князи и бояре тамошние за листом на них особы от нас даным... уживають”⁶¹. Віцебская мейскае права выводзілася з земскага і па сутнасці сваёй мала ад яго адрознівалася. Мяшчане карысталіся рыцарскім правам і выконвалі княска-баярскую конную службу.

Наданне Магдэбурскага права выключала мяшчанаў з-пад непасрэднага кантроля ваяводы ці гаспадарскага намесніка ніжэйшага рангу (стараста, дзяржаўца), які з’являўся кіраўніком ўзброеных сілаў даверанага яму рэгіёну. На памежжы з Маскоўскай дзяржавай, асабліва ў гады Лівонскай вайны, улады ВКЛ не дапускалі аслаблення абароназдольнасці краіны і выкарыстоўвалі альтэрнатыўную магдэбурскай мадэль мейскага права. Упрывілеяваныя земскім правам мяшчане Віцебска, Суражжа і Улы апынуліся фактычна ў больш карысных хорыдычных варунках, чым мяшчане местаў на Магдэбурскім праве.

Максім Макараў

Аспірант(дактарант) Універсітэту імя Мікалая Каперніка ў Торуні (Польшча)
Асноўны кірунак даследавання:

Гісторыя сярэднявечча Беларусі
e-mail: makarau@uni.torun.pl

Камплектаванне расейскага войска беларускімі рэкрутамі ў канцы 18 ст.

Пытанне пра асноўныя напрамкі палітыкі расейскіх уладаў на тэрыторыі Беларусі ў канцы 18 ст. не аднойчы ўздымалася ў абагульняючых працах беларускіх гісторыкаў. У асноўным яны закраналі такія аспекты палітыкі як уядзенне новага адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу беларускіх земель, усталяванне расейскай адміністрацыі і суда¹, вырашэнне канфесійнага пытання². І толькі ў даследаваннях Уладзіміра Сосны³ найбольш поўна была прасочана палітыка царызму ў дачыненні да беларускага сялянства. Але і ён фактычна пакінуў у баку такі важны аспект, як выкарыстанне беларускіх сялян для патрэбаў ваеннага ведомства Расей.

У другой палове 18 ст. камплектаванне расейскага войска радавым саставам ажыццяўлялася шляхам правядзення рэкрутскіх набораў. У 1766 г. было выдадзена “Генеральное учреждение о сборе в государстве рекрут и о порядках, какие при наборе исполнять должно”⁴. Гэты дакумент упрадкаваў сістэму папаўнення войска. Рэкрутская павіннасць распаўсюджвалася на ўсе саслоўі, “положенные в подушный оклад”⁵. Да другой паловы 60-х гг. 18 ст. наборы ажыццяўляліся толькі ў дзесяці велікарускіх губернях. У канцы 18 ст., пасля падзелаў Рэчы Паспалітай (1772, 1793 і 1795 г.), рэкрутская павіннасць была распаўсюджана на Беларусь і Украіну. Аднак, уводзілася яна не адразу.

Да 1794 г. рэкрутскіх набораў на тэрыторыі Беларусі не праводзілася. Гэта можна растлумачыць нежаданнем новых уладаў істотна ўскладняць сацыяльную і палітычную напружанасць на вёсцы, выкліканую масавымі падараваннямі беларускіх сялянаў у прыватную ўласнасць. Пашираючы рускае памешчыцтва землеўладанне пераважна за кошт дзяржаўных маёнткаў, царызм непазбежна асуджая сялян на пагаршэнне іх прававога і маёманага стану. Новыя ўладальнікі маглі іх прадаць, перасяліць у іншае месца, сяляне ж не мелі права скардзіцца на

¹ Гл.: Анішчанка Я.К. Беларусь у часы Кацярыны II (1772-1796) / Пад. рэд. У.А. Сосна. Мінск, 1998.

² Гл.: Канфесіі на Беларусі (канец XVIII-XX ст.) / Навук. рэд. У.І. Навіцкі. Мінск, 1998; і інш.

³ Сосна У.А. Фарміраванне саслоўна-групавога складу сялянства Беларусі ў канцы XVII-першай палове XIX ст. Мінск, 2000.

⁴ Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Собрание I (Далей – ПСЗ – I). Санкт-Петербург, 1830. Т. XVI. №12748.

⁵ Столетие Военного министерства. 1802-1902 (Далей – СВМ). Т. 4. Главный штаб. Исторический очерк. Ч. 1. Кн. 1. Отд. 1. Вооруженные силы России до царствования императора Александра I / Сост. Н.П. Михневич. Санкт-Петербург, 1902. С. 122-123.

паноў, уласнасць іхне была абароненая. Таму хуткае ўвядзенне рэкруцкай павіннасці сярод беларускіх сялян магло прывесці да шырокіх акый пратэсту.

Тым не менш у сакавіку 1788 г. падчас падрыхтоўкі Расей да вайны са Швецыяй (1788 – 1790 г.), Савет пры двары імператрыцы Кацярыны II (1762 – 1796 г.) разглядаў пытанне пра ўвядзенне ва ўсходняй Беларусі часовай рэкруцкай павіннасці з прыгонных сялянаў. Прапаноўвалася ў Полацкім і Магілёўскім намесніцтвах правесці надзвычайны набор (1 рэкррут са 100 рэвізскіх душ), з абязаннем адпусціць сялянаў па хатах пасля перамогі. Аднак, у канчатковым варыянце ад падобнага набору адмовіліся⁶.

Згодна “Росписаниям” пра рэкруцкія наборы за перыяд 1786 – 1793 г.⁷ з Полацкага намесніцтва было ўзята, у асноўным у залік, толькі 34 чал. (1786 г. – 2, 1787 г. – 8, 1788 г. – 9, 1790 г. – 12, 1793 г. – 3)⁸. Ставанішча карэнным чынам змянілася ў 1794 г., калі землі Вялікага Княства Літоўскага і Польшчы ахапіла нацыянальна-вызваленчае паўстанне пад кіраўніцтвам Андрэя Тадэвуша Касцюшкі.

У верасні 1794 г. быў абвешчаны 68-ы рэкруцкі набор, з разліку 5 чалавек з 500 душ⁹. У перыяд з 15 кастрычніка 1794 г. да 1 студзеня 1795 г. ва ўсёй імперыі планавалася сабраць 92866 чалавек (у тым ліку з Полацкага намесніцтва 11 чалавек)¹⁰.

Аднак 7 верасня таго ж года Кацярына II падпісала яшчэ адзін указ Сенату, які фактычна распаўсюдзіў рэкруцкую павіннасць на тэрыторыю трох губерняў Беларусі¹¹. Згодна указу, пачынаючы з 1794 г., 8 карабінерных і драгунскіх палкоў павінны былі камплеktавацца мяшчанамі і сялянамі Ізяславскай і Брацлаўскай губ., а 5 егерскіх карпусоў (Беларускі, Кацярынасліўскі, Эстляндскі, Ліфляндскі і Фінляндскі) – з Менскай, Полацкай і Магілёўскай губ. Набор абвішчайся з разліку 1 рэкррут з 200 душ. Мэта правядзення гэтага набора пропісвалася наступным чынам: “Для облегчения губерний, с которых собираются рекрутами для наполнения сухопутных и морских наших сил, и для установления все возможной соразмерности в обязанностях, относительно обороны государства”. У далейшым абыцалася штогод збіраць толькі тую колькасць рэкрутаў, якая сапраўды будзе патрэбна для ўкамплектавання карабінерных, драгунскіх

⁶ Анішчанка Я.К. Беларусь у часы Кацярыны... С. 40; Гл.: Архив Государственного совета. Санкт-Петербург, 1869. Т. 1. Ч. 1. С. 545; Ч. 2. С. 45.

⁷ Гл.: СВМ. Т. 4. Ч. 1. Кн. 1. Отд. 1. Приложение № 68-86.

⁸ СВМ. Т. 4. Ч. 1. Кн. 1. Отд. 1. С. 209, 221, 232, 238, 245, 252. Приложения № 81-86.

⁹ ПСЗ – I. 1830. Т. XXIII. № 17247.

¹⁰ СВМ. Т. 4. Ч. 1. Кн. 1. Отд. 1. С. 3. Приложение № 1; С. 251. Приложение № 86.

¹¹ ПСЗ – I. Т. XXIII. № 17249. Імянны, дадзены Сенату: “Об укомплектовании карабинерных и драгунских полков из мещан и крестьян казенных и поместичьих Изяславской и Брацлавской губерний, а егерских корпусов из таковых же Минской, Полоцкой и Могилевской; о сроке службы набираемым людям; о поступлении во взыскание рекрутских денег с купечества и евреев по указу 3 мая 783, о и наполнении полков Лейб военного ордена и Казанского кирасирских людьми из карабинерных и драгунских полков”.

палкоў і егерскіх карпусоў, адпаведна. Тэрмін службы для рэкрутаў гэтых пяці губерняў быў вызначаны у 20 гадоў. Пасля заканчэння гэтага тэрміну кожны “добропорядочно и беспорочно служившій” меў права на звальненне, і, згодна жаданню, атрымліваў вольную, ці вяртаўся “на прежнее его жилище, или на поселение”. Для забеспячэння паспяховага правядзення рэкруцкага набору губернатарам прадпісвалася вызначыць “кантоны” для напаўнення конных палкоў і егерскіх карпусоў¹². Тых рэкрутаў, якія былі сабраны з пяці губерняў звыш камплекта, прадпісвалася “обратить в другие войска по способности”¹³.

У выніку, дадаткова да агульнага рэкруцкага набора, з пяці заходніх губерняў, якія адышлі да Расіі па першаму і другому падзелам Рэчы Паспалітай, планавалася сабраць 11 442 чалавек¹⁴. Такім чынам, агульны збор у 1794 г. павінен быў скласці 10 4308 чалавек. Што тычыцца жыдоў, то замест пастаўкі рэкрутаў з 1794 г. яны павінны былі плаціць па 500 руб. за чалавека. І толькі з адной Менскай губ. збор з жыдоў склаў 53 142 руб. 50 кап.¹⁵ Што тычыцца купецтва, то яно вызвалялася ад пастаўкі рэкрутаў “натурою”, і па указу ад 3 мая 1783 г. плаціла па 500 руб. за кожнага чалавека.

Аднак ажыццяўленне самага буйнога за ўсю гісторыю 18 ст. рэкруцкага набора праходзіла з некаторымі ўскладненнямі. На 11 лютага 1796 г. агульная нядоімка па 68-му набору па імперыі склаала 2111 чалавек¹⁶, у тым ліку па Менскай губ. заставалася 34 рэкруты і 6285 руб. рэкруцкіх грошоў. Таму расейскія ўлады ў асобе менскага, вільніскага, брацлаўскага і падольскага генерал-губернатара, сенатара і генерал-анізэфа Цімафея Туталміна прыспяшалі намесніцкае кіраўніцтва да ліквідацыі нядоімкі¹⁷. Але, нягледзячы на ўсе старанні, нават да 7 кастрычніка 1797 г. па набору 1794 г. з беларускіх губерняў у нядоімке заставаўся адзін рэкрут (па Чэркаўскаму павету)¹⁸.

Адначасова з абвяшчэннем рэкруцкага набора 1794 г. вырашыўся лёс палонных, “которые взяты в Польше, или в продолжении настоящего тамо мятежа вперед взяты будут”. Іх прадпісвалася накіроўваць ва ўнутраныя гарнізоны і ў штатныя каманды. Такім жа чынам неабходна было паступаць із тымі, хто раней служыў у польскім войску, а зараз знаходзіўся на расейскай службе¹⁹. Даверу да такіх вайскоўцаў было не шмат.

¹² ПСЗ – I. Т. ХХIII. № 17249. С. 554.

¹³ Тамсама. № 17250. С. 555. Імянны, дадзены графу Салтыкову ад 7 верасня 1794 г. “Об укомплектаванні флотоў; о зачете рэкрутскіх квітанцій и об определении пленных и бывших у уничтоженных Польских полках людей, во внутренне полки и гарнізоны”.

¹⁴ СВМ. Т. 4. Ч. 1. Кн. 1. Отд. 1. С. 3. Приложение №1.

¹⁵ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі у Менску (далей – НГАБ у Менску). Ф. 333, воп. 1, ад.з. 676, арк. 44 адв.

¹⁶ НГАБ у Менску. Ф. 333, воп. 1, ад.з. 676, арк. 44.

¹⁷ Тамсама. Арк. 47-47 зв.

¹⁸ Тамсама. Ф. 3219, воп. 1, ад.з. 343, арк. 109.

¹⁹ ПСЗ – I. Т. ХХIII. № 17250. С. 555.

15 лістапада 1794 г. быў выдадзены яшчэ адзін указ, які істотна пагоршыў становішча сялянаў Беларусі²⁰. Гісторыя яго з'яўлення была наступная. У час правядзення набору 1794 г. графіня Праскоўя Аляксандраўна Зубава (жонка камер-юнкера графа Дзмітрыя Зубава) зварнулася ў Ваенну калегію з просьбай паставіць за Маскоўскую і Яраслаўскую Землі рэкрутаў з вотчыны, падараванай ёй у Суражскай акрузе Полацкага намесніцтва. Ваенная калегія самастойна не адવажылася вырашыць гэтае пытанне, паколькі на тэрыторыю Беларусі яшчэ не распаўсюджвалася “Генеральное о наборе рекрутучреждение”, а авшышчаны набор праходзіў на асобных умовах, у якіх “и срок службы и выгоды по миновании срока назначены особые”. Пытанне было перададзена на разгляд у Сенат, які не знайшоў падстаў для забароны Зубавай аддаць сваіх сялян з беларускіх вотчын за маскоўскую і яраслаўскую вотчыны. Па указу ад 20 кастрычніка 1782 г. памешчык меў поўнае права пераводзіць сваіх сялянаў, без усякага дазволу, з аднаго павета ў другі, з адной губерні ў другую. Таму зубаўскіх рэкрутаў дазвалялася прыняць у залік, паколькі і з беларускіх маёнткаў з 1794 г. выстаўляліся рэкруты для егерскіх карпусоў. Заліковых рэкрутаў, як і рэкрутаў спецыяльнага набора, прадпісвалася залічваць ў егерскія карпусы²¹. Такім чынам, дзяя рускіх памешчыкаў быў створаны прэцэдэнт, якім многія паспяшалі скарысташца.

У 1795 г. рэкрутская павіннасць быў распаўсюджана яшчэ на 10 губерняў Расей, раней ад яе вызваленых. Усе гэта ажыццяўлялася пад відам уніфікацыі павіннасцяў і аблігачэння рэкрутчыны ў іншых губернях імперыі. Згодна ўказу ад 6 кастрычніка 1795 г. тэрмін службы для рэкрутаў (мяшчанаў і сялянаў) Кіеўскай, Чарнігаўскай, Ноўгарад-Северскай, Харкаўскай, Варонежскай, Тамбовскай, Саратовскай, Кацярынаслабодскай, Вазнесенскай губерняў і Таўрыческай вобласці быў вызначаны ў 15 гадоў²². Збор прадпісвалася праводзіць “по точной сіле Рекрутскага учреждения” 1766 г. Пасля заканчэння тэрміна службы рэкрутаў абыцалі звольніць ці адпусціць на ранейшае паселішча. З гэтага набору выключаўся толькі тыя, хто меў асаблівыя дараўненія граматы, ці для каго яшчэ не скончыліся “льготныя годы”²³.

Пасля задушэння паўстання 1794 г. адпала неабходнасць у асобных умовах для былых “польскіх” губерняў. Таму 69-ы набор 1795 г., авшышчаны 8 кастрычніка²⁴, праходзіў ужо на агульных умовах. Беларускія губерні не выводзіліся ў асобны

²⁰ Тамсама. № 17268. Сенатскі: “О дозволении приема от Белорусских помещиков представляемых ими из тамошних их деревень крестьян за Великороссийские вотчины в рекруты, в зачет будущих наборов”.

²¹ ПСЗ – I. Т. XXIII. № 17268. С. 589-590.

²² Тамсама. № 17393. Імянны, дадзены Сенату: “О сборе рекрут в губерниях: Киевской, Черниговской, Новгородско-Северской, Харьковской, Воронежской, Тамбовской, Саратовской, Екатеринославской, Вознесенской и Таврической области, с мещан и крестьян казенно-го ведомства и помещичьих, с назначением для службы срока 15 лет”.

²³ Тамсама. С. 804.

²⁴ Тамсама. № 17394. Указ Сенату ад 8 кастрычніка 1795 г. Гл. тамсама № 17399.

разрад, што знайшло адлюстраванне нават у тэксце імяннога указа. “Для надле-
жащего наполнения сухопутных морских сил наших, в безопасность империи, –
гаварылася ва указе, – повелеваем собрать со всего государства, не исключая
губерний (тут і далей курсіў мой – А.Л.) С.-Петербургской, Малороссийских,
Белорусских, Минской, Волынской, Подольской и Брацлавской, и округ отшед-
ших от сих губерний к сопредельным, Екатеринославской, Вознесенской и Таври-
ческой области, с 500 душ одного рекрута...”²⁵.

Набор планавалася правесці з 1 лістапада 1795 г. да 15 студзеня 1796 г., па
правілах, устаноўленым указам ад 19 верасня 1776 г. Агульная колькасць заплана-
ваних да збору навабранцаў павінна была скласці 24 742 чалавекі²⁶. Згодна раз-
ліковых дадзеных з трох губерняў Беларусі належала сабраць 1971 рэкрута (616 з
Полацкага намесніцтва, 689 – з Магілёўскага, і 666 – з Менскага).

12 каstryчніка 1795 г.²⁷ кантроль за дакладным выкананнем правілаў і тэрмі-
наў правядзення рэкруцкага набора быў ускладзены на генерал-пракурора Аляк-
сандра Самойлава. “Собранных рекрут до места, куда отправление их назначено
будет, – гаварылася ва указе на яго імя, – препровождать так, чтобы не имели они
с одной стороны в пути никакого в содержании их недостатка и изнурения, а с
другой, чтобы и от них никому обид делано не было”. Пры гэты “асабліва” прад-
пісвалася збіраць “наиточнейшие сведения” і складаць “вернейшие ведомости”
аб колькасці насельніцтва ў губернях, якія камплектавалі конныя палкі і іншыя
войскі. Патрабавалася дакладнае указанне “рода людей, числа душ” з дадаткам
падрабязных ведамасцей за 10 гадоў: “Сколько в каждый год для укомплектования
положенных войск взято было рекрут и сколько в которой губернии по новой
ревизии будет душ в селениях тех поселян”. Пасля новай (1795 г.) рэвізіі ўлады
імкнуліся “во всей точности видеть <...> состояние и повинности <...> подданных
наших”²⁸.

У канцы свайго жыцця Кацярына II мела намер падтрымаць “крыжовы па-
ход” феадальных манархій супраць буржуазнай Францыі. Дзяля гэтага трэба
было сабраць вялікае войска, і перакінуць яго ў Еўропу. Таму набор 1796 г., аб-
вешчаны 13 верасня, павінен быў па сваіх памерах перасягнуць набор 1794 г.

З усіх губерняў, “в безопасность и ограждение империи” прапаноўвалася
сабраць з 500 душ па 5 чалавек. У гэтым годзе рэкруцкая павіннасць упершыню
распаўсюджвалася на Віленскую і Слонімскую губ. Такім чынам, у адрозненне
ад Магілёўскай і Полацкай губерняў, “літоўскія” губерні, якія адышлі да Рasei ў
выніку трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай, практычна не мелі “льготаў” у адносі-
нах пастаўкі людзей у войска. Набор планавалася праводзіць у адпаведнасці з
указамі ад 19 верасня 1776 г. і 12 каstryчніка 1795 г., у перыяд з 15 каstryчніка

²⁵ Цыт. па: НГАБ у Менску. Ф. 320, вол. 3, ад.з. 3, арк. 2; ПСЗ – I. Т. ХХIII. № 17394.

²⁶ СВМ. Т. 4. Ч. 1. Кн. 1. Отд. 1. С. 3. Приложение №1.

²⁷ Тамсама. С. 166-167. Приложение № 73; ПСЗ – I. Т. ХХIII. № 17399.

²⁸ СВМ. Т. 4. Ч. 1. Кн. 1. Отд. 1. С. 166-167.

1796 г. да 1 студзеня 1797 г.²⁹ Такім чынам, набор 1796 г. упершыню ахопліваў усе губерні Беларусі. Ён сапраўды мог стаць грандывёзным!

Па набору 1796 г. беларускімі рэкрутамі планавалася папаўняць войскі, якія знаходзіліся ў Літве на чале з генерал-аншэфам Мікалаем Рапніным і ў Фінляндый на чале з генерал-паручнікам Міхаілам Галянішчавым-Кутузавым. У прыватнасці, некамплект размешчаных у Літве 4 карабінерных, 2 драгунскіх, 2 грэнадёрскіх, 11 мушкецёрскіх палкоў, Эстляндскага, Ліфляндскага і Літоўскага егерскіх карпусоў (10754 чалавека) планавалася запоўніць рэкрутамі Цвярскага, Полацкага (2447), Магілёўскага (2745), Смаленскага, Пскоўскага, Валынскага і Яраслаўскага намесніцтв. Такім чынам, з “беларускіх” намесніцтв планавалася сабраць 5192 рэкрута. Для адвода навабранцаў да палкоў выдзяляліся адпаведныя партыі прыёмшчыкаў з штаб-, обер-афіцэраў, уніцер-афіцэраў і салдатаў³⁰.

Некамплект у войсках, на чале якіх стаяў Кутузав – 8 мушкецёрскіх палках і Фінляндскім егерскім корпусе – складаў 4401 чалавек. Папаўненне яго павінна было ажыццяўляцца з Пецярбургскага, Слонімскага (181 чалавек) і Менскага (2488) намесніцтв. Такім чынам, дадаткова з тэрыторыі Беларусі збіралася 2669 рэкрутаў³¹. Усяго ў палявые войскі планавалася набраць 85 683 рэкрута, з іх з Беларусі – 7861 чалавек альбо 9,2% ад агульнай колькасці.

Акрамя таго, у памежныя і ўнутраныя гарнізоныя батальёны планавалася набраць 24 373 рэкрута, з іх з намесніцтваў Беларусі – 8207 чал. ці 33,7%³². Беларускія рэкруты павінны былі паствуаць на ўкамплектаванне Пецярбургскага (2637 чал. з Віленскага намесніцтва), Выбаргскага (1182 з Віленскага і 1751 з Слонімскага), Рэвельскага (642 з Слонімскага), Наўгародскага (794 з Менскага) і Беларускага дэпартаментаў (601 з Магілёўскага і 600 з Полацкага)³³. Яшчэ планавалася набраць 196 беларускіх рэкрутаў у губернскія роты і ў Рэвельскую каманду (з Магілёўскага намесніцтва – 100, з Полацкага – 34, з Менскага – 50, і з Слонімскага – 12 чал.)³⁴. Такім чынам, усяго з 5 губерняў Беларусі ў 1796 г. планавалася набраць 16 264 рэкрута з 115 936, што складаў 14,02% (!) ад агульнай колькасці. Здзяйсненію гэтага плана перашкодзіла раптоўная смерць Кацярыны II.

Павел I (1796 – 1801 г.) пасля ўзыходу на трон асуздзіў палітыку сваёй маці і авбяксціў мірныя прынцыпы ўласнай палітыкі. Ён адмовіўся выконваць авбяканкі Кацярыны II наконт далучэння да сілаў кааліцыі, якая ваявала супраць Францыі. Павел I вывёў расейскую эскадру з Ла-Манша, дзе яна дзейнічала сумесна з англічанамі; адклікаў корпус Валерыяна Зубава, накіраваны раней для ўдзелу ў кам-

²⁹ Тамсама. С. 167. Приложение № 74; ПСЗ – I. Т. XXIII. № 17507.

³⁰ СВМ. Т. 4. Ч. 1. Кн. 1. Отд. 1. С. 261-262. Приложение № 87.

³¹ Тамсама. С. 264-265, 267. Приложение № 87.

³² Тамсама. С. 267-268. Приложение № 87.

³³ Тамсама.

³⁴ Тамсама. С. 269-270. Приложение № 87.

панії супраць Персіі; запэўніў туркаў у сваіх мірных намерах, і адмяніў рэкруцкі набор 1796 г. Гэта, сапраўды быў яўны разрыў са зневшняй палітыкай маці³⁵.

Нягледзячы на адмену набору 1796 г., да 5 верасня 1797 г. па імперыі было сабрана да 13 448 рэкрутаў³⁶, якія залічваліся паставшчыкам пры наступных наборах. З іх 1098 рэкрутаў былі паставлены Магілёўскім (746) і Полацкім (352) намесніцтвам³⁷, паколькі яшчэ ўказам ад 16 красавіка 1796 г. было дазволена прыдатных да службы рэкрутаў з беларускіх губерняў “принимать в зачет будущих наборов во всякое время”³⁸.

1 верасня 1797 г. Паўлам I быў абвешчаны чарговы 70-ы рэкруцкі набор. Яго прычына тлумачылася наступным чынам: “Нашед при вступлении нашем на престол сухопутные и морские войска наши в некомплекте, употребили мы все способы к уменьшению недостающего числа; но недостаток сей таков, что требует на сей раз собрать со всего государства с 500 душ по 3 рекрута”. Набор прадпісалася правесці згодна з “Генеральным учреждением” і “особо повеленного <...> для сохранения людей распоряжения”. У далейшым камплементаванне войскаў абязвалася праводзіць “по мере только одной обыкновенной убыли людей, каковая произойти может ежегодно отставкою и смертью оных”. Набор загадвалася правесці з 1 лістапада 1797 г. да 1 студзеня 1798 г.³⁹

У той самы дзень імянным указам генерал-пракурору “О приёме рекрут в уездных городах”⁴⁰ дазвалялася набор праводзіць не ў дакладна вызначаных гаратах, а ва ўсіх павятовых цэнтрах. Пасля заканчэння тэрміну набору недаімачных рэкрутаў дазвалялася прымаць толькі ў губернскіх гаратах.

Згодна “росписанию”, якое было складзена ў 1797 г. Ваенай калегіі, да набора было прызначана звыш некамплекта 3801 чалавек. Але гэты “рэзерв” фактычна пакрываўся за кошт “зачетных хвітанций”⁴¹. Усяго па імперыі планавалася сабраць 86 300 чалавек. Па разліковым дадзеным, з губерняў Беларусі планавалася сабраць 10 129 рэкрутаў (3805 – з Беларускай, 2187 – з Менскай, 14 137 – з Літоўскай губ.). Але паколькі рэкруты з губерняў Беларусі прымаліся на працыту 1796 і 1797 г. (у залік будучых набораў), то рэальна сабраная колькасць была значна меншай.

Пра тое, якім чынам планавалася раскладка, сведчыць прыклад Беларускай губ. У адносінах да рэкруцкай павіннасці ўсіх жыхароў губерні можна было падзяліць на тро катэгорыі: вызваленыхад рэкруцтва (дваранства, шляхта); тых, хто ўносіў грашовы эквівалент (купецтва, жыды); тых, хто ставіў “натурую” (сяляне, мяшчане-хрысціяне). Так, па 3-й рэвіі ў Беларускай губ. лічылася 1240 купшоў-

³⁵ Гл.: Рэгістар X. Просвещенный абсолютизм и внешняя политика России в 1762-1815 г. // Отечественная история. 2001. № 3. С. 11.

³⁶ ПСЗ – I. 1830. Т. XXIV. № 18214.

³⁷ НГАБ у Менску. Ф. 3219, вол. 1, адз. 343, арк. 107-107 адв., 110 адв.

³⁸ ПСЗ – I. Т. XXIII. № 17454.

³⁹ СВМ. Т. 4. Ч. 1. Кн. 1. Отд. 1. С. 167. Приложение №75; ПСЗ – I. Т. XXIV. № 18125.

⁴⁰ ПСЗ – I. Т. XXIV. № 18125. Указ ад 23 кастрычніка 1797 г.

хрысціян. Па ўказу ад 3 мая 1783 г. яны плацілі па 500 руб. за кожнага рэкрута. Агульная колькасць жыдоў у губерні дасягала 17183 душ (купцоў – 607, мяшчанаў – 16576). Па ўказу ад 7 верасня 1794 г. мяшчане-жыды плацілі нароўні з купцамі па 500 руб. за рэкрута. Такім чынам, агульная колькасць купцоў, купцоў-жыдоў імяшчанаў-жыдоў складаў 18 423 душки, із іхналежала сабраць па 500 руб. за рэкрута, і за кожнага застаўшагася чалавека – па 3 руб. Усяго належала сабраць 55 269 руб.⁴²

Мяшчанаў-хрысціяну ў Беларускай губ. было 16 263 душки, і 617 977 душ сялянаў (казеных – 48 485, памешчыцкіх – 532 904, духоўных – 23 780, езуіцкіх – 12 808). Таму з 634 240 душ было падлічана сабраць 3805 рекрутаў і 157 руб. 68 кап. за 73 душки (па 2 руб. 16 кап.)⁴³. Рэальна, з улікам паставаўкі 1098 рэкрутаў у лік будучых набораў, збору належала толькі 2707 чал. і 55 426 руб. 68 кап.⁴⁴

Пры Паўле I правядзенне рэкруцкіх набораў было ўпрадкавана і злойжыванні ў гэтай галіне звязліся да мінімуму. Але вельмі часта ў губерняхне ўдавалася своечасова закончыць набор і выставіць разліковую колькасць рэкрутаў. У выніку павялічваліся нядоімкі. Таму было вырашана ўзмацніць адказнасць службовых асобаў за правядзенне набораў. З 15 красавіка 1797 г. грамадзянскія губернатары сталі адказваць “за не доставление определенной суммы” (нядоімкі) *свайм маёнткамі*. Павел I пагражая сектвстрям. А ўказам ад 18 ліпеня 1797 г., у кожным выпадку, “где откроется каковая-либо медленность” спагнанне абязналася перекласці “в полной сумме на присутствующих губернских правлений”. Яны ж маглі трапіць пад суд⁴⁵. У далейшым гэткія ўмовы пацвярджаліся сенатскімі указамі. Так, 17 і 31 сакавіка 1798 г. усім грамадзянскім губернатарам і губернскім праўленням прадпісалася, каб яны “о взыскании остающихся в недоимке как рекрут, так и складочных денег, приложили всемерное старание, и Государственное дело сие привели, как наискорее по важности оного к окончанию, под опасением неминуемого взыскания с виновных, не только за упущение сего, но и за медленность в исполнении повеленного”. Для пацвярджэння указаў пасыпаліся нарачныя. Кантроль за зборам рэкрутаў быў ускладзены на генерал-пракурора Аляксандра Беклешова, які 30 верасня 1799 г. патрабаваў ад грамадзянскіх губернатаў звестак аб наяўнасці недаймачных рэкрутаў, і па якіх наборах⁴⁶.

Нягледзячы на ўсе гэтыя указы, да 7 студзеня 1799 г. нядоімка па набору 1797 г. па Менскай губ. складаў 344 руб. 41,5 кап., а па набору 1798 г. – 290 руб. Таму 31 сакавіка 1799 г. Сенат прадпісаў менскаму грамадзянскаму губернатору Захару Карнееву неадкладна спагнаць нядоімкі, якія лічыліся на губерні⁴⁷.

⁴¹ Гл.: ПСЗ – I. Т. XXIV. №18214. Сенацкі указ ад 22 кастрычніка 1797 г. “О распределении рекрут в армейские дивизии”.

⁴² НГАБ у Менску. Ф. 3219, воп. 1, ад.з. 343, арк. 107.

⁴³ Тамсама.

⁴⁴ Тамсама. Арк. 107-107 адв., 110 адв.

⁴⁵ НГАБ у Менску. Ф. 295, воп. 1, ад.з. 6, арк. 86.

⁴⁶ Тамсама. Арк. 273-273 адв.

⁴⁷ Тамсама. Арк. 86.

Уцягванне Рәсеi ў вайну супраць Францыі ў складзе 2-й кааліцы (1798 – 1802 г.) патрабавала істотнага папаўнення армii. Таму 31 жніўня 1798 г. быў абвешчаны 71-й набор⁴⁸. Ён праводзiўся па норме 1 рэкрут з 500 душ. Згодна разліковых дадзеных⁴⁹ агульны збор з губернiяй Беларусi павiнен быў скласці 3301 чалавек (з Беларускай губ. – 1283, Менскай – 729, Літоўскай – 1289), і за 844 чалавекi належала сабраць грошы. Усяго па iмперыi планавалася сабраць 31 994 рэкрута.

А менш чым праз году ліпені 1799 г.⁵⁰ быў абвешчаны 72-й набор. Ён праводзiўся з разліку 1 рэкрут з 350 душ. Усяго па iмперыi планавалася сабраць 45 623 чалавекi, у тым лiку па трохгубернiях Беларусi – 4845 рэкрутаў (з Беларускай губ. – 1833, з Менскай – 1042, з Літоўскай – 1970)⁵¹. Што тычыцца размеркавання навабранцаў з Беларусi, то яны ішлі на папаўненне аддаленых інспекцый. У прыватнасцi, рэкруты Літоўскай, Беларускай і Менскай губернiяй у 1799 г. ішлі на папаўненне войскаў адпаведна Каўказскай, Фінляндской і Сібірскай інспекцый⁵².

Набор 1799 г. на тэрыторыi Беларусi прайшоў бездаймачна⁵³. Так, па Менскай губ. агульны збор з 364 700 душ “мещан и разного звания поселян” склаў усё таяж 1042 рэкрута⁵⁴. Аднак складачная грошы (за 284 души ў казну належала 292 руб. 11 кап.) да 10 лістапада 1800 г. не былі спагнаны з-за блытаніны, якая ўзнікла ў час прылічэння і адлічэння душ у розных паветах. Так, пры праверцы аказалася, што па Менскаму павету ў аблкладзе знаходзілася 36247 душ. Затым было прылічана 3636 (з Вілейскага павета – 568, Ігуменскага – 1338, Бабруйскага – 1227, Рэчыцкага – 503) і адлічана 664 душки (у Вілейскi павет – 110, у Ігуменскi – 78, у Барысаўскi – 455, у Слуцкi – 21). Пасля ўсiх гэтых аперацый стала 39 219 душ, і ад пастаўкi заставалася 19 душ – за якiх неабходна было ўзяць у казну 19 руб. 54 коп. (па 1 руб. 2 6/7 кап.). Таму 10 лістапада менская казенная палата прадпiсала павятовому казначэю спагнаць гэтую суму⁵⁵.

Увогуле, пры Паўле I рэкруцкiя наборы з губернiяй Беларусi праходзiлі практычна бездаймачна, што было адзначана ў сенацкiм указе ад 20 снежня 1801 г. “О немедленном взыскании складочных рекрутских денег”. Сярод 10 губернiяў, якiя цалкам разлiчылiся з рэкруцкiм наборамi за мiнулыя гады, былi Беларуская, Менская і Літоўская губ⁵⁶.

Пасля выхаду Рәсеi са складу 2-й антыфранцузской кааліцы (1800 г.) і змены зневiспалiтъчнага курса Павел I адмовiўся ад правядзення рэкруцкага набора,

⁴⁸ ПСЗ – I. 1830. Т. XXV. № 19646.

⁴⁹ СВМ. Т. 4. Ч. 1. Кн. 1. Отд. 1. С. 272-317. Приложение №88.

⁵⁰ ПСЗ – I. Т. XXV. № 19045. Гл.: Сенацкi указ ад 8 жніўня на iмя менскага грамадзянскага губернатора Карнеева. – НГАБ у Менску. Ф. 295, воп. 1, ад.з. 6, арк. 215-216.

⁵¹ СВМ. Т. 4. Ч. 1. Кн. 1. Отд. 1. С. 272-317. Приложение №88.

⁵² Тамсама; М.И. Кутузов. Сборник документов. Москва, 1950. Т. 1. С. 511.

⁵³ НГАБ у Менску. Ф. 320, воп. 3, ад.з. 3, арк. 24.

⁵⁴ Тамсама.

⁵⁵ Тамсама. Арк. 24 зв.

⁵⁶ ПСЗ – I. 1830. Т. XXVI. № 20085. С. 868.

Табл. 1. Колькасць рэкрутаў з тэрыторыі Беларусі ў 1794 - 1801 г.*

KAMUNIKAT.org

*Крыніцы: Столетие Военного министерства. 1802-1902. Т. 4. Ч. 1. Кн. 1. Отд. 1. Санкт-Петербург, 1902. С. 3, 261-317. Приложения №1, 87, 88; НГАБ у Менску. Ф. 320, вол. 3, адз. 3, арк. 24; Ф. 3219, вол. 1, адз. 347, арк. 107-107 адв., 110 адв.

** У 1800 і 1801 г. набораў не праводзілася. (Курсівам вызначаны разлік; тлустым - фактычнае выкананне).

1800 г. 11 сакавіка 1801 г. імператар быў забіты, і таму набор 1799 г. стаў апошнім пры яго жыцці.

Такім чынам, увядзенне на тэрыторыі Беларусі рэкруцкай павіннасці ажыццяўлялася ў 2 этапы. У 1794 г. павіннасць была распаўсюджана спачатку на “беларускія” (Полацкую і Віцебскую) і Менскую губ.; а ў 1796 г. пасля канчатковага падзелу Рэчы Паспалітай – на Віленскую і Слонімскую губ. Рэкруцкія наборы на тэрыторыі Беларусі праходзілі практычна бездаймачна. Агульная колькасць рэкрутаў, сабранных у канцы 18 ст. з губерняў Беларусі склада 31688 (з улікам Ізяславскай і Брацлаўскай губ. у 1794 г.), ці каля 10,8% ад агульнай колькасці (гл. Табл. 1). Гэта сведчыла пра тое, што асноўныя цяжар рэкруцкай павіннасці царызм паствурова пераклаў з вялікарасейскіх губерняў на новадалучаныя тэрыторыі.

Андрэй Лукашэвіч

Канд. гіст. навук,
дацэнт кафедры гісторыі Беларусі новага і навейшага часу БДУ
Асноўны напрамак даследавання:
Ваенная і палітычная гісторыя Беларусі і Расеі канца 18 – пачатку 20 ст.
Тэл. пр. (017) 227 – 63 – 71;
E-mail: andrejluk@mail.ru

*Марэк Монодзік,
Марыюш Каражанёўскі
(Любін, Польша)*

Польскія грамадскія ратавальныя арганізацыі ў Беларусі ў часы I святовай вайны

Для польскіх жыхароў Расейскай імперыі перыяд 1914 – 1918 г. стаў часам надзвычайнай актыўнасці ў грамадскай, культурнай, эканамічнай ды палітычнай сферах. З’яднанню палякаў ў Рэсеі спрыяла пагроза існаванню нацыі, выкліканая распачатым у 1914 г. і прымусовым перасяленнем насельніцтва з Польскага Карапалеўства, Беларусі, Літвы ды Украіны. Іншым фактам было патрэба забяспечыць нармальнае функцыянаванне разнастайных установаў, неабходных для штодзённага побыту выгнаннікаў.

Узрастанне актыўнасці найбольш выразна прасочвалася ў польскіх губернях. Аднак яно ж было ўласцівым для карэннага насельніцтва, старой эміграцыі, а, пачынаючы з другой паловы 1915 г., і для ўцекачоў з Польскага Карапалеўства, што рушылі ў беларускія, украінскія ды расейскія губерні манархіі Раманавых.

Беларусь, як і расейская дзяржава ў цэлым, спазнала разнастайныя формы польскай ратавальнай дзеянасці. З 1915 г. яна зрабілася тэрыторыяй, прасякнутай эвакуацыйнымі шляхамі ў глыбіню Рэсеі, а таксама прытулкам для соцень тысяч прымусовых эмігрантаў – палякаў, расейцаў, жыдоў, літоўцаў ды беларусаў. Апрача таго, выклікам для мясцовага і прышлага польскага насельніцтва стала жыццё ў непасрэднай блізкасці ад фронту, які праходзіў праз Беларусь з другой паловы 1915 г.

Мэта дадзенага даследавання – паспрабаваць ацаніць дзеянасць некаторых ратавальных ды грамадскіх арганізацый, што функцыянавалі на беларускай тэрыторыі ў гады I святовай вайны, вызначыць крытэрый іх дзеянасці, а таксама формы і дасягнутыя вынікі. Асобнай праблемай з’яўляецца сасланне насельніцтва, якое трапіла ў беларускія губерні ў ваенныя гады.

Адзначым, што пад тэрыторыяй Беларусі аўтары разумеюць абшар, які знаходзіцца ў межах Менскай, Магілёўскай, Віцебскай, частковая Гарадзенская і Віленская губ. На другі год вайны беларускія землі былі падзелены лініяй расейсканіямецкага фронту. На ўсход ад яе апынуліся паветы трох адміністрацыйных адзінак, а менавіта Менскай, Магілёўскай ды Віцебскай губ. Храналагічная цэзура абумоўленая бальшавіцкім пераваротам. Прыход да ўлады Уладзіміра Леніна з паплечнікамі змяніў абставіны развіцця і дзеянасці польскіх установаў. З гэтай прычыны іх лёс заслугоўвае асобнага даследавання.

Інфармацыя пра паглыбленне крызісу ў Польскім Каралеўстве, просьбы мясцовых ратавальныхных арганізацый пра дапамогу сталі прычынай стварэння ў 1914 г. першых філій Польскага таварыства дапамогі ахвярам вайны (ПТДАВ), арганізацыі, створанай пры падтрымцы польскага карэннага насельніцтва і старай эміграцыі ў Рәсей.

Заснавальнікамі Таварыства былі тагачасны рэдактар петраградскага “Glosu Polskiego” Рэмігіуш Квяткоўскі, мецэнат Баліяслаў Альшаноўскі ды віленскі дэпутат IV Дзяржаўной Думы Генрык Свяньціцкі. На першым пасяджэнні Камітэта па прыніці статута арганізацыі (яго пасля сталі называць “Галоўны Камітэт”) старшынёй быў абраны Уладыслаў Жукоўскі, які прадстаўляў на Ніве інтарэсы польскіх прамыслуўцаў. Намеснікамі сталі Г.Свяньціцкі ды ксёндз Констанцін Будкевіч, пробашч парапфіі св. Кацярыны¹.

Галоўнай мэтай Таварыства, акрэсленай ў Статуте вельмі агульна, з’яўлялася аказанне дапамогі “непасрэдным і ўскосным ахвярам вайны” на тэрыторыі ўсёй расейскай дзяржавы.

Істотным для функцыянавання ПТДАВ ва ўсіх расейскіх губернях быў запіс у статуте, які прадугледжваў мажлівасць яго актыўнай дзеянасці праз пасрэдніцтва філій. Філіі маглі быць створаны там, дзе стала пражывалі не менш за 10 сябраў Таварыства. Пры ўтварэнні філіі заснавальнікі павінны былі атрымаць фармальную згоду Галоўнага Камітэта, а падставы яе дзеянасці мусілі абавірацца на статут ПТДАВ і інструкцыі, запверджаныя агульным сходам арганізацыі. Апрача таго, парадак стварэння філіяў быў акрэслены інструкцыяй, ухваленай на першым агульным сходзе, які адбыўся 21 лістапада 1914 г. Паводле яе, сяброўства ў Таварыстве набывалася праз паданне заяўкі аб намеры ўвайсці ў арганізацыю, а таксама праз выплату даволі высокага ўступнага ўнёску і вызначанай штогадовай складкі. Філію ўтвараў альбо адзін з сябраў Галоўнага Камітэта, альбо адзін з мясцовых сябраў. Заснаванне чарговай секцыі Таварыства заўсёды ажыццяўлялася з ініцыятывы Галоўнага Камітэта. Філіі не мелі юрыдычнай самастойнасці, аднак запісы ў статуте Таварыства дазвалялі яе атрымаць, праз прадстаўленне да рэгістрацыі ў месцы адкрыцця спецыяльнага “унутранага статута” філіі, згодна закону ад 4 сакавіка 1906 г. аб суполках і задзіночаннях².

У Беларусі першыя філіі Таварыства з’яўліся ўвосень 1914 г. Да канца лістапада яны ўзінклі ў Кобрыне, Менску, Мазыры, Слоніме, Быхаве. Найвялікшая і найбольш актыўная філія паўстала 7 лістапада 1914 г. у Менску. Ѕі кіраваў спачатку Юзаф Мачульскі, пасля Уладзімір Крынъскі. Адметным у дзеянасці Таварыства Менскай губ. было тое, што філія ў Менску мела каля 30 правінцыйных секцый, аднак фармальна філія ПТДАВ дзеянічала толькі ў Мазыры ды Рэчыцы³.

¹ Polskie Towarzystwo Pomocy dla Ofiar Wojny // Glos Polski. 1914. № 51. Odbitka. S. 2.

² Ustawa Towarzystwa Pomocy biednym rodzinom Polaków, uczestniczących wojnie oraz zubożałej przez wojnę ludności polskiej. Piotrogród. 1915. S. 1.

³ Гл., Kalendorz Polski za rok 1917. S. 224.

Апрача таго, 30 лістапада на пасядженні Аграрнага таварыства ў Сянне (Магілёўская губ.) быў створаны Камітэт дапамогі ахвярам вайны, які ў студзені 1916 г. фармальна стаў філій Таварыства. У Магілёўскай губ. аддзяленняў было значна больш. Акрамя згаданай, яшчэ існавалі філіі ў Магілёве, Быхаве, Чэркасаве, Гомелі, Лазаўніцах (Клімавіцкі пав.) ды Рагачове. Пасля прымусовай эвакуацыі іхдзеянасць атрымала падтрымку аддзяленняў з Коўна, Панявежыса ды Вільні, а некаторыя знайшлі сабе новыя месцы прытулку на Магілёўшчыне⁴.

У Віцебскай губерні філій Таварыства паўсталі ў Дынебургу, Дзвінску, Рэжыцы, Себежы, Веліжы ды Лепелі. У самім Віцебску дзейнічала Польскі Камітэт пры мясцовым Таварыстве дабрачыннасці. На 1 лістапада 1916 г. ва ўсёй Рэспубцы існавала 247 аддзяленняў Таварыства, прызнаных расейскімі ўладамі. У Беларусі ды Літве ратавальная дзейнасць сярод выгнаннікаў вялася 26 філіямі ПТДАВ⁵.

Колькасць аддзяленняў Таварыства ў Беларусі, калі парашунаць з 76 украінскімі, падаеща нязначнай. Трэба, аднак, помніць, што сваю актыўнасць філій ПТДАВ залізоўвалі таксама і праз іншыя арганізацыйныя формы. Аўтаномнай установай Таварыства была, напр., Санітарна-харчовая секцыя ПТДАВ (СХС). Яна была створана ў жніўні 1915 г., калі пачаўся стыхійны наплыў уцекачоў з тэрыторый, ахопленых вайной. Дапамога секцыі прызначалася губерням, дзе аддзяленні Таварыства былі нешматлікі і слабыя, а інструктары Цэнтральнага Грамадзянскага Камітэта (ЦГК) губерняў Польскага Карапеўства, які дзейнічала ў Рэспубцы са жніўня 1915 г., туды яшчэ не трапілі. Такі стан прымусіў мясцовых землеўласнікаў разам з польскімі ўстановамі стварыць арганізацыю, якая б аказвала дапамогу выгнаннікам на эвакуацыйных шляхах, а менавіта забяспечвала ежай, адзеннем ды ажыццяўляла медычны нагляд.

Працай Секцыі кіраваў Баліслаў Ялавецкі. Яе ратавальная дзейнасць вялася пераважна ў Петраградской, Пскоўскай, Віцебскай, Менскай, Магілёўскай губ. і ў двух паветах Чарнігаўскай губ. Увогуле, СХС праводзіла ратавальную дзейнасць, падзяліўшы тэрыторыю ўздзеяння на адзінаццаць раёнаў. Неабходна дадаць, што ў Беларусі знаходзіліся пяць раёнаў дзейнасці СХС – Магілёўскі, Полацкі, Віцебскі, Рэжыцкі ды Менскі. Упачуваным арганізацыямі ў заходніх губернях стаў Эдмунд Івашкевіч, а на поўначы Мацей Ямант⁶.

Спад хвалі выгнаннікаў ды іх рассяленне абумовілі змену ролі СХС, якая адхукай дапамогі беспрытульным перайшла да правядзення сістэматычнай ратавальнай дзейнасці сярод уцекачоў. Аднак расейскі ўрад, – адзначаў Марэк Мондзік, – не пагаджаўся, каб паблізу фронту, дзейнічала якая-небудзь ратавальная арганізацыя⁷. Згаданая акалінасць прымусіла СХС напрыканцы кастрычніка 1915 г. увайсці

⁴ Ibidem.

⁵ Mądzik M. Z działalności Polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny na Białorusi // Zapiski Historyczne. T. LXI. 1996. Z. 1. S. 65.

⁶ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN). Centralna Agencja Prasowa w Lozannie (dalej cyt.: CAPL), pudło 38 (wycinki prasowe).

⁷ Mądzik M. op.cit. S. 66.

ў пагадненне з Сяргеем Зубчаніным, якога ў ліпені 1915 г. царскі ўрад прызнаў кіраваць дапамогай ўцекачам у тыле. Згодна з дамовай, прадстаўнікі Секцыі рабіліся супрацоўнікамі кіраванай С.Зубчаніним Паўночнай дапамогі (Северопомошы – заўвага перакл.). Секцыя ператварылася ў яе аддзяленне са значнай аўтаноміяй.

Сувязь з Паўночнай дапамогай несла небяспеку празмернай залежнасці ад гэтай арганізацыі. Прадстаўнікі Секцыі часта ўспрымаліся ўцекачамі “як супрацоўнікі ўрадавай установы, што, бясспрэчна, паслабляла польскія харктар ратаўальныя дзеяйнасці ПТДАВ, які імі заўсёды падкрэсліваўся <...>⁸”.

У сярэдзіне 1915 г. пачаўся масавы наплыў у глыб Рasei з Польскага Карапеўства выгнаннікаў, вымушаных пакінуць яго па ўказанні расейскіх улад ды вайсковага кіраўніцтва. Здзяйсненне дапамогі ўцекачам падчас іх бадзяння і ў месцах прытулку абумовіла не толькі ўзнаўленне дзеяйнасці, але і стварэнне ў Rasei структур Цэнтральнага Грамадзянскага Камітэта губерні ў Польскага Карапеўства, які да прымусовай эвакуацыі дапамагаў гаротным у Кангрэсоўцы. Гэтая ратаўальнаяная ўстанова была заснавана 24 жніўня 1915 г. Яе апека скіроўвалася на новую прымусовую эміграцыю, расселеную па расейскіх, беларускіх, украінскіх і азіяцкіх губерніяхцарской Rasei. У парыўнальні кароткі тэрмін Камітэт здолеў ахапіць сеткай арганізацый усю тэрыторыю еўрапейскай Расіі, а таксама яе азіяцкую частку. У канцы 1916 г. дзеяйнасць ЦГК была распаўсюджана на сем раёнаў, кожны з якіх ахопліваў некалькі губерні, падзелены на акругі (тыя звычайна адпавядалі тэрыторыі губерні) і філіі (іх дзеяйнасць вялася ў адным ці некалькіх паветах). З 1917 г. размежаванне ратаўальной дзеяйнасці па раёнах было скасавана. Цяпер яна вялася ў акрузе, якая па памеры мусіла адпавядаць адміністрацыйным межам дадзенай губерні. Кіраўніцтва ЦГК прызнала, што раённая структура выканала сваё прызначэнне стварэннем арганізацыйнай сеткі ЦГК у Расіі, забеспечэннем яе стабільнасці ды пачаткам ратаўальной дзеяйнасці. Больш плённай павінна была стаць дзеяйнасць акруг, якія мусілі належным чынам размяркоўваць ахвяраваную для ўцекачоў дапамогу, а таксама эфектыўна клапаціцца пра яе атрыманне ад губернскіх улад, што ад імі царскага ўрада кіравалі дабрачыннасцю на гэтай тэрыторыі.

Уласную ратаўальную дзеяйнасць здзяйснялі таксама выгнанніцкія партыі (суполкі, задзіночанні) ды г.зв. “калоніі”, што ўтвараліся ўцекачамі з адной вёскі, гміны, павета альбо губерні Польскага Карапеўства. Неабходна адзначыць, што ў 1917 г. ЦГК прыняў пастанову аб г.зв. дэмакратызацыі сваіх шэрагаў, што абумовіла ўвядзенне ў структуры Камітэта значнай колькасці ўцекачоў. Рашэнне падтрымалі скліканыя для выбараў раённыя, акруговыя ды Галоўная Рада ЦГК.

Аб эфектыўнай дзеяйнасці Камітэта ў Rasei сведчыць колькасць ўцекачоў, якім была аказаная дапамога. 333 794 чал. былі размешчаны ў 5 тыс. населеных пунктах і абыднаныя у 3 054 партыі і “калоніі”. Уцекачамі зімаліся на пачатку

⁸ Ibidem.

1918 г. 2754 кіраунікі і заседацелі, 300 інструктараў і старэйшых інструктараў, а таксама 33 акруговыя ўпайнаважаныя⁹.

Дынамічным развіццем і бяспрэчным аўтарытэтам у выгнаннікаў ды польской грамадскасці ЦГКабавязаны свайму старшыні (1915–1918 гг.). Уладыславу Грабскому, а таксама прадстаўнікам новай і старой эміграцыі, польскім палітыкам, а перадусім адданым ратавальнай справе супрацоўнікам.

Пачатак дзеяніасці ЦГК у Беларусі бяспрэчна звязаны з прымусовай эвакуацыйяй насельніцтва ўсходніх губерняў Польскага Каралеўства. Працэс утварэння структур Камітэта можна размежаваць на два этапы. Першы ахоплівае перыяд прамашчэння ўцекачоў у глыб Расіі з чэрвеня па сярэдніну каstryчніка 1915 г. У гэты час адбылося стварэнне ратавальныххарганізацый намаганнямі саміх ўцекачоў (сярод якіх быў і прадстаўнік Камітэта), мясцовых палалякаў, лакальных Камітэтаў дапамогі выгнаннікам. Таксама на гэты перыяд прыпадае разгортанне УГрабскім дзеяніасці па аказанні неадкладнай дапамогі беспрытульным на шляхах іх прамашчэння. Сюды ж можна аднесці спробы ўладкаваць як мага больш ўцекачоў у беларускіх губернях, утварэнне падмурковай структуры ЦГК і, нарэшце, стварэнне Заходній выканаўчай камісіі (Заходні раён ЦГК) і Паўночна-заходнія раёны ЦГК.

Падчас другога перыяду, азначанага аслабленнем эміграцыінай хвалі, быў створаны Раён Франтавога камітэта (сакавік 1916 г.), значна пашырыліся і ўзмацніліся пазіцыі Заходній выканаўчай камісіі (ЗВК) ЦГК. Адбылося з'яднанне большасці ўцекачоў у партыі, ратавальная кампанія ў Расіі набыла стабільнасць і мажлівасць паслядоўнага здзяйснення. У сакавіку 1916 г. канчаткова вылучаюцца тэрыторыяльныя межы і структура ЦГК у гэтай частцы імперыі.

Першымі прайвамі актыўнасці ўцекачоў, таксама і ЦГК, на разглядаемай тэрыторыі варта лічыць арганізацыі, якія паўсталі альбо ўласнымі намаганнямі, альбо з ініцыятывы У.Грабскага. З (16) жніўня 1916 г. дзеячы падлеглых эвакуацыі з Кангрэсоўкі грамадзянскіх камітэтаў утварылі ў Пружанах у прысутнасці Грабскага Плюцка-Ломжынскі грамадзянскі падкамітэт (іншая назва – Камісія апекі над выгнаннікамі з Польскага Каралеўства). Яго ўзначаліў Юзаф Дангель (пазнейшы асабны ўпайнаважаны ЦГК у Заходнім раёне), падтрыманы між іншымі ксяндзомі канонікамі пробашчам пружанскай парафіі Віктарам Адамам Белазорам¹⁰.

“Пружанскі камітэт” ажыццяўляў сваю дзеянісць не толькі на эмігранцкіх шляхах. Прадстаўнікі Сувальскага грамадзянскага камітэта (далей СГК) Адольф Сьвіда і Ян Шмыт па прыбыцці ў Менск прапанавалі стварыць арганізацыю, якая будзе аказвала дапамогу ўцекачам. Іх ініцыятыва адпавядала ідэі менскага ПТДАВ аб стварэнні пры ім Камітэта апекі надахвярамі вайны ў Менскай губ. (іншая назва – Камітэт апекі над выгнаннікамі ў Менскай губ.). Яго ўтварылі на скліканым 12

⁹ AAN. Gabinet Cywilny Rady Regencyjnej (GCRR). Sygn. 26. Pismo Centralnego Komitetu Obywatelskiego do Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego z 3 stycznia 1918 r. S. 93.

¹⁰ AAN. Centralny Komitet Obywatelski Królestwa Polskiego w Piotrogrodzie (CKO). Sygn. 645. Protokół Nr 6 z 23 lipca (5 września) 1916 r. S. 55.

(25) жніўня 1915 г. з'ездзе, верагодна, сябраў ПТДАВ ды ЦГК, а таксама схільных да грамадской дзейнасці асобаў. Старшыней Менскага камітэта стаў Юзаф Чапскі. Пасады другога намесніка ды намесніка сакратара былі пакінуты для сябраў СГК¹¹.

Да пачатка дзейнасці СГК у Беларусі трэба залічыць акцыі, звязаныя з г.зв. планам У.Грабскага. У ім прадугледжвалася прысутнасць на пралягаючых праз беларускія землі эвакуацыйных шляхах трываліцца прадстаўнікоў Камітэта дзеля аказання ўцекачам мажлівай дапамогі, а перадусім ядналі польскіх выгнаннікаў у партыі. Адначасова з іх прыбыццём, у Беларусі пачалі ўтварацца першыя, яшчэ нетрываўшыя арганізацыйныя структуры. У Слуцку, на пачатку верасня 1915 г., паўстала камісія ЦГК, праца якой набыла размах дзякуючы намаганням інструктара Станіслава Корвін-Пятроўскага. Слуцкая камісія існавала да 8 верасня 1915 г. Хуткае спыненне яе працы было абумоўлена тым, што ў сярэдзіне верасня 1915 г. выгнанніцкія партыі пакінулі Слуцк. Амаль адразу ў ім распачаў арганізацыю і кіраванне дапамогай інструктар ЦГК Аляксандар Свяянткоўскі¹².

Дзякуючы намаганням інструктараў Камітэта, якім з 23 жніўня (5 верасня) 1915 г. кіраваў Ян Закрэўскі, ратавальнай дзейнасцю былі атулены ўцекачы на ўсход ад Бабруйска. Актыўнасць інструктараў паспрыяла разгортванню добрачыннай працы ў Рагачове, Доўску, Гомелі і Чэркаве. Сваёй дзейнасцю яны ахапілі эвакуацыйныя шляхі ад Чэркава да Рослава ды берасцейска-слуцка-рагачоўскую шашу, таксама паспрыялі з'яўленню мясцовых камітэтаў у Крычаве, Чэркаве, Рагачове¹³.

Апрача таго, ЦГК склікаў спецыяльныя органы, якія “мелі на месцы ўсялянуюю творчую і арганізацыйную ўладу”. Такую ролю выконвалі ўпаўнаважаныя ЦГК: у мінскай губерні – Марыян Лютаслаўскі (яго замяніў А.Сьвіда), у Магілёўскай і Віцебскай губернях – Яўхім Галера¹⁴. “Пружанскі камітэт” ды згаданыя дзеянні ЦГК у Беларусі дазволілі ў кароткі тэрмін стварыць сталую структуру Камітэта – Заходні ды Паўночна-заходні раёны.

Заходняя выканаўчая камісія была ўтворана ЦГК у Петраградзе 18 верасня (1 каstryчніка) 1915 г. А 14-15 (27-28 каstryчніка) таго ж года Камітэт заснаваў раённае аддзяленне з месцам побыту ў Магілёве¹⁵.

З часам ЗВК планавала праводзіць ратавальную дзейнасць у Менскай, Смаленскай, Арлоўскай, Чарнігаўскай губ., а таксама ў паўднёвых пав. Магілёўскай

¹¹ Ludkiewicz Z. Komitet opieki nad wygnańcami w guberni Mińskiej // Nowy Kurier Lubelski (NKL). Nr 3 z 25 lipca (7 września) 1915 r. S. 1.

¹² AAN. CKO. Sygn. 645, Protokół nr 6. S. 59-60; AAN. CKO. Sygn. 722. Zarys powstania i działalności Słuckiej Komisji Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego. S. 104-105.

¹³ Korzeniowski M. Na wygnańczym szlaku... Działalność Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa polskiego na Białorusi w latach 1915-1918. Lublin, 2001. S. 67-68.

¹⁴ Korzeniowski M. Rejon Zachodni Centralnego Komitetu Obywatelskiego-powstanie i początki działalności // Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej. T. XXIX. 1994. S. 33.

¹⁵ AAN. CKO. Sygn. 2. Protokół z narady członków CKO z 18. IX. (1. X.) 1915 r. S. 4.

(г. зн. Чэрыкаўскім, Гомельскім, Клімавіцкім і Рагачоўскім). Дзеянасцю ЗВК кіраваў Юзаф Дангэль. Яе ўправа і бюро знаходзіліся спачатку ў Бабруйску, а з 1 (14) кастрычніка 1915 г. у Рославе¹⁶.

Аказанне дапамогі ўцекачам з польскіх іншых губерняў на тэрыторыі, ахопленай дзеянасцю ЗВК, патрабавала наладжвання эфектыўнай арганізацыйнай сеткі, якая б дазволіла супрацоўнікам ЦГК знаходзіць ды рэгістрацаць выгнаннікаў, здвойсніць хуткую, а ў перспектыве сталую дапамогу. Такая сетка мусіла забяспечыць Камітэту бесперапыннасць працы, замацоўваць давер да ЦГК, спрыяць кантактам з расейскім і дабрачыннымі арганізацыямі ды прадстаўнікамі мясцовых дзяржаўных уладаў. З гэтай мэтай раён ЗВК быў падзелены на адзінаццаць адміністрацыйных адзінак: з іх трох акругі былі пад кіраваннем акруговых упраўнаважаных ЦГК, сямёра ў яўлялі з сябе філіі, адзін – інструктарат.

З верасня па лістапад 1915 г. акругі ды філіі Заходняга раёна ЦГК былі заснаваны ў Бранску (Алоўская губ.), Арле, Рославе (Смаленская губ.), Смаленску, Чарнігаве, Крычаве, Рагачове, Гомелі (Магілёўская губ.), Менску, Мазыры і Бабруйску (Менская губ.). Тэрыторыя дзеянасці ЗВК была скарочана з прычыны ўтварэння Франтавога раёна ЦГК. Рашэнне аб яго заснаванні прыняла Галоўная ўправа ЦГК 24 лютага (8 сакавіка) 1916 г. 1 (14) сакавіка 1916 г. з Заходняга раёна вылучылася Менская акруга, якую ўзначаліў Адальф Сьвіда, асобны ўпраўнаважаны і тагачасны загадчык акругі ЗВК у Менску. Пасля яго змяніў намеснікам асобнага Камітэта ў Кіеве Міхал Станіслаў Корвін-Касакоўскі¹⁷.

На момант свайго ўтварэння 23 сакавіка 1916 г. Франтавы раён ахопліваў толькі няпоўную Менскую губ., гзн. адну з акруг Заходняга раёна, а таксама кавалкі Віленскай губ., што месціліся «паблізу фронта ды мяжаваліся з Менскай губ., дзе насельніцтва не было атулена апекай ЦГК». Паводле справаздачы А. Сьвідзі, у красавіку 1916 г. былі арганізаваны інструктараты ЦГК у Валожыне і Красным, якія працавалі з выгнаннікамі па лініі Крэва-Палачаны і Маладзечна-Лебедзева-Вілейка¹⁸. Дзеянасць ЦГК у гэтым раёне абапіралася на інструктараты, якіх, па звестках ад 29 сакавіка 1916 г., было вясемнаццаць¹⁹.

Значна раней за раённае аддзяленне, заснаванае ў Менску, быў створаны ўжо згаданы Паўночна-захадні раён, што праводзіў ратавальную кампанію ў Аршанскім, Магілёўскім, Горацкім, Чавускім, Быхаўскім ды Мсціслаўскім пав. Магілёўскай губ. Апрача таго, ён ахопліваў Віцебскую ды частку Віленскай губ. Праца ў ім вялася на падставе дзеянасці трынаццаці абласцей, якія не заўсёды

¹⁶ AAN. СКО. Sygn. 645. Protokół nr 1 z 1-2 (14-15). XII. 1915 г. S. 3.

¹⁷ Ibidem. Protokół z trzeciego plenarnego posiedzenia ZKW СКО z 15(28) i 16(29). III. 1916 г. Protokół nr 4. S. 41; Sprawozdanie z działalności Centralnego Komitetu Obywatelskiego wśród wygnaniców Rosji z czas od 1 sierpnia 1915 r. do dnia 1 października 1916 r. // Materiały i studia w sprawach odbudowy Państwa Polskiego. T. I. Piotrogród, 1918. Z. 1. S. 10.

¹⁸ AAN. СКО. Sygn. 88. Pismo A. Świdzi do Zarządu Głównego СКО z 22. VI. 1916 r. S. 281.

¹⁹ AAN. СКО. Sygn. 645. Protokół nr 6. S. 65.

супадалі з тэрыторый павета. Працай раёна ў Магілёве кіраваў Яўхім Галера, асобны ўпáнаважаны ЦГК²⁰.

Гэтая структура ЦГК у Беларусі пратрымалася да 1 студзеня 1917 г. Пасля раёны былі скасаваныя, а ратавальная дзейнасць вялася ва ўтвораных Менскай (А. Сьвіда ды М. Ст. Корвін-Касакоўскі), Магілёўскай (Я. Галера), Віцебскай (Эдвард Залескі), Смаленскай, Чарнігаўскай, Арлоўскай акругах. Акругі існавалі да 1918 г., г.зн. да моманту іх ліквідацыі бальшавікамі і ўступленню немцаў на тэрыторыю ўсходняй Беларусі²¹.

Выгнаннікі з Польскага Каралеўства адчувалі дапамогу на эвакуацыйных шляхах і ў месцах прытулку не толькі ад ЦГК, ПТДАВ і СХС, але таксама і ад іншых польскіх ратавальных установаў, напрыклад, мясцовых, звычайна польскіх, рымска-каталіцкіх Таварыстваў дабрачыннасці, а таксама Польскага камітэта санітарнай дапамогі – ПКСД. Гэты Камітэт быў заснаваны ў Варшаве 25-26 жніўня 1914 г. Яго старшынёю стаў князь Здзіслаў Любамірскі, намеснікамі князь Севярын Свяцін-Чатвяртынскі ды княгиня Францішка Варанецка. Стварэнне асобнай польскай санітарнай установы, якая фармальна падпарадкоўвалася расейскаму Чырвонаму Крыжу, мела на мэце з'яднаць намаганні палякаў, што аказвалі дапамогу парапененым суйчыннікам – жаўнерам царскага войска²².

Да сваёй эвакуацыі Камітэт ажыццяўляў санітарную дзейнасць шляхам стварэння санітарных “чалувак” (пярэдніх аддзелаў), эвакуацыйна-харчовых пунктаў на чыгуначных вакзалах, а таксама праз шпіталі і амбулаторыі.

Загад расейскіх уладаў пра эвакуацыю Варшавы ў сярэдзіне 1915 г. выклікаў рэарганізацыю дзейнасці ПКСД. Эвакуацыя соцень тысяч грамадзянаў аbumовіла змены ў ратавальнай дзейнасці Камітэта. ПКСД распачаў апеку таксама над цывільным насельніцтвам. У выніку ўзікі Франтавая і Тылавая філіі. Першай кіравала Ф. Варанецка, другой – М. Лютаслаўскі.

Франтавая філія працягвала дзейнасць ПКСД Польскага Каралеўства. Яна была звязана з установамі Камітэта, якія дзейнічалі пры вайсковых хадзінках царскага войска ды польскіх вайсковых аддзелах. Кіраўніцтва філіі знаходзілася ў Менску²³.

Тылавая філія (альбо філія Тылавога раёна) займалася аказаннем медычнай дапамогі выгнаннікам, для якіх стварала шпіталі, амбулаторыі ды фельчарска-акушэрскія пасты. Паводле Анджэя Фэльхнэра, імі наладжвалася медычная дапамога ў цэнтральных губернях Расіі, што было звязана са знаходжаннем кіраўніцтва філіі ў Москве.

²⁰ Chrucki T. Zjazd instruktorów w Mohylewie // Głos Polski z 14(27). II. 1916 г. S. 14-15.

²¹ Korzeniowski M. Rejon Zachodni... S. 38.

²² Lutosławski M. Polski Komitet Pomocy Sanitarnej // Kalendarz Polski. Rocznik wychodźstwa polskiego rok 1916. Moskwa, 1916. S. 92; Болей пра ПКСД гл: Felchner R. Działalność Polskiego Komitetu Pomocy Sanitarnej (1914-1918). Rozprawa doktorska (maszynopis znajduje się w Bibliotece Uniwersytetu Łódzkiego). Łódź, 1976.

²³ Felchner A. op. cit. S. 40-41.

Таксама ПКСД ажыццяўляў дзеянасць ў Менску, Смаленску і Кіеве, г.зн у раёнах найбольшай канцентрацыі выгнанікаў з Польскага Каралеўства. Франтавой філіі былі падпірадкованы трох раёны, у якіх ПКСД аказваў медычную дапамогу цывільному выгнаному насельніцтву. Заходні раён ПКСД з месцамі побыту ў Менску ўзначальваў Тэадор Лібішоўскі, Смаленскі – Севярын Камароўскі, Паўднёва-заходні з месцамі побыту ў Кіеве – Павел Гурскі. Неабходна адзначыць, што С.Камароўскі і П.Гурскі адначасова кіравалі структурамі ЦГКУ Смаленску і ў Кіеве.

У Менску дзеянасць ПКСД была распачата ў канцы 1915 г.: 27 лістапада адбыўся першы арганізацыйны сход.

З самага пачатку ПКСД ў Расіі ажыццяўляў ратавальную дзеянасць у шчыльным кантакце ды паразуменні з ЦГК. Менавіта гэтым глумачыца пашыраная думка пра ПКСД, як пра адзін з органаў Цэнтральнага Грамадзянскага Камітэта. Такому меркаванню спрыяюць асабістыя сувязі паміж супрацоўнікамі, медычная дапамога, ажыццяўляемая дзякуючы фінансавай падтрымцы Камітэта, а таксама карэспандэнцыя. Тым не менш неабходна падкрэсліць, што ПКСД настойліва дбаў аб захаванні ўласнай незалежнасці.

У першай палове 1916 г. структуры ЦГК на Меншчыне і Магілёўшчыне ўтрымлівалі 8 шпіталяў на 206 ложкаў і 24 амбулаторыі, якія абслугоўваліся медперсаналам колькасцю ў 51 чалавек. Штогод імі ажыццяўлялася звыш за 5000 кансультаций. Акрамя таго, ПКСД ўзначальваў медычныя прадстаўніцтвы ў 11 мясцовасцях Беларусі²⁴.

Сярод арганізацый, якія сустракалі ўцекачоў у Беларусі, трэба называць рымска-каталіцкія Таварысты дабрачыннасці. Па большай частцы яны ствараліся з ініцыятывы польскага мясцовага насельніцтва, старой эміграцыі ды каталіцкіх святароў. Аддзяленні такога кшталту паўставалі і праводзілі акцыі дапамогі ў гарадах і мясцовасцях, дзе існавалі рымска-каталіцкія парафіі. Выбух вайны, а пасля з'яўленне на эвакуацыйных шляхах уцекачоў значна актывізавалі іх дзеянасць. На разглядаемай тэрыторыі існавала дзесяць каталіцкіх Таварыстваў дабрачыннасці²⁵.

Ратавальная кампанія вялася галоўным чынам шляхам аказання дапамогі ды апекавання выгнанікаў. Аднак з цягам часу да галоўных накірункаў далучылася дзеянасць па задавальненню культурных патрэбай, выхаванню дзетак уцекачоў. Неабходна было забяспечыць задавальненне гэтых патрэбай ва ўмовах, калі старшыня таварыства ці мясцовы ксёндз пробащ быў няпольскай нацыянальнасці.

Польская арганізацыя, што дзеялічала на тэрыторыі Беларусі, займаўся не толькі аказаннем дапамогі ахвярам вайны. У выніку эвакуацыі Польскага Каралеўства ды разладу ў штодзённым жыцці на разглядаемай тэрыторыі ў сур’ёзнай

²⁴ AAN. СКО. Sygn. 284. Pomoc sanitarna. Tabela nr 6. S. 23.

²⁵ Grabski W., Źabko-Potopowicz A. Ratownictwo społeczne w czasie wielkiej wojny // Polska w czasie wielkiej wojny (1914-1918). T. 2. Warszawa, 1932. S. 93.

небяспечы апынуліся помнікі польскай культуры, як вывезеныя з польскіх губерняў, так і тыя, што знаходзіліся на тэрыторыі Беларусі. Праца па іх захаванню вялася аддзяленнемі Таварыства апекі над помнікамі гісторыі культуры і мастацтва. Гэтая арганізацыя паўстала за некалькі гадоў да пачатку I сусветнай вайны, падзеі якой абумовілі яе пашырэнне ды актывізацыю.

Прадстаўніцтвы Таварыства апекі (па сутнасці, самастойныя аддзяленні) на разглядаемай тэрыторыі існавалі ў Менску, Магілёве ды Смаленску. Характэрнай рысай арганізацыі было тое, што яе аддзяленні ствараліся пры іншых польскіх арганізацыях, якія праводзілі дапамогу ахварам вайны ды аб'ядноўвалі прадстаўнікоў мясцовай польскай грамадскасці і новай эміграцыі.

Абставіны склікання пры менскім ЦГК Аддзела апекі над помнікамі мастацтва і культуры вызначыць складана. Бяспрэчна, ён быў скліканы 20 лютага 1916 г., а прынцыпы яго дзейнасці зацвердзіла Галоўная Управа ЦГК. Сваё прызначэнне арганізацыя бачыла ў захаванні падчас ваенных падзеяў твораў мастацтва ды іншых каштоўных нацыянальных здабыткаў, зборанні малюнкаў, фотаздымкаў, дакументаў, што мелі дачыненне да гісторыі Польскага Каралеўства, наладжванні іх перамяшчэння з небяспечных месцаў у Менск ці ў глыб Рәсей, набыванні твораў мастацтва ды спрыянні іх продажу прыватным уласнікам, якія мусілі абараніць іх ад вывазу з Рәсей²⁶.

Аддзел апекі над помнікамі мастацтва і культуры не абмяжоўваў сваю дзейнасць толькі захаваннем помнікаў матэрыяльнай культуры. Адзін з яго заснавальнікаў Людвік Савіцкі пісаў: «Абарона мноства польскіх выгнаннікаў – вось задача, якая яднае польскі народ, раскіданы па чужыне і падлеглы чужому упльыву, які можа знішчыць яго польскую культуру, яго нацыянальны дух»²⁷.

Менскі аддзел здзяйсняў інвентарызацыю помнікаў польскай культуры, займаўся іх набыццём. Былі ўзятыя на захаванне некаторыя прыватныя калекцыі. Паказальным прыкладам дзейнасці аддзялення была зладжаная на мяжы красавіка-мая 1916 г. выставка карцін польскіх мастакоў і рэтраспектыўны прагляд мастацтва ў лістападзе і снежні таго ж года.

Прадстаўнікі аддзела намагаліся таксама зацікаўіць ЦГК у Менску супрацоўніцтвам у пошуку страчаных помнікаў, вывезеных з Кангрэсоўкі, дасылаючы яму матэрыялы па гэтай справе. Ініцыятыва сябраў аддзела, відаць, сустрэла прыхильнасць Управы Франтавога раёна, аднак не была рэалізавана з прычыны Лютаўскай рэвалюцыі²⁸.

З сярэдзіны 1915 г. Беларусь, як ужо адзначалася, зрабілася месцам надзвычайнай актыўнасці ратавальных арганізацый. Прычына ў тым, што праз Менс-

²⁶ Z działalności Wydziału opieki nad Zabytkami Sztuki i kultury przy CKO w Mińsku // NKL. Nr 221/348 z 18(31). III. 1916 r. S. 3.

²⁷ Opieka nad zabytkami // NKL. Nr 412 z 13(26). II. 1916 r. S. 2.

²⁸ Sprawozdanie Wydziału opieki nad Zabytkami Sztuki i Kultury w Mińsku od 28 XI 1916 r. do 1 IV 1917 r. // Muzeum Polskie. 1917. S. 89.

кую і Магілёўскую губ. праходзілі галоўныя эвакуацыйныя шляхі з Польскага Каралеўства, заходній Беларусі ды літоўскіх губерняў у глыб Рasei. На гэтых шляхах знаходзіліся сотні тысяч уцекачоў, ахопленых эвакуацыйным шалам, выкліканым бяздушным і бяздумным рагшэннем цывільных ды вайсковых расейскіх уладаў. Пра памер хвалі ўцекачоў, якія рушылі праз Беларусь, сведчыць велізарны затор, што ўтварыўся на брэсцка-магілёўскай шашы ў жніўні 1915 г. У наваколлі Кобрына з-за яго сабралася звыш за 200тыс. уцекачоў. Падобная сітуацыя склалася вакол Бабруйска, дзе ў кастрычніку 1915 г. стварыўся лагер са 100 тыс. чал.²⁹

Праз беларускія ды ўкраінскія землі з Польскага Каралеўства рухаліся тысячи прымусовых эмігрантаў, пераважна з яго ўсходніх губерняў. Паводле розных меркаванняў, у Рaseю трапілі ад 750 тыс. да 1 500 тыс. выгнаннікаў з польскіх зямель. Традыцыйна лічыцца, што ў беларускіх, украінскіх ды расейскіх губернях знаходзілася каля 1 млн. уцекачоў з Кангрэсоўкі. Верагоднасць прыведзенай лічбы пацвярдждаецца статыстычнымі звесткамі польскіх выгнанніцкіх арганізацый. Значны працэнт выгнаннікаў затрымалі польская ўстановы апекі надахвярамі вайны ў Беларусі ды Украіне. Менавіта беларускія землі сталі галоўным месцам прытулку польскіх уцекачоў³⁰.

На тэрыторыі Віцебскай, Магілёўской ды Менскай губ. у восень 1916 г. знаходзілася 287 250 уцекачоў розных нацыянальнасцяў, з якіх польская арганізацыя ўзялі пад сваю апеку 163 056 асобы. Неабходна дадаць, што ЦГК з гэтай лічбы апекаваўся 22 027 выгнаннікамі³¹.

Лічба ўцекачоў з Польскага Каралеўства можа значна перавышаць колькасць карыстальнікаў дапамогай польскіх ратавальных установаў. Паводле падлікаў Валянціны Найдус, у Беларусі затрымаліся 240 700 уцекачоў, з якіх 122 500 пасяліліся ў Менскай губ., 94 700 – у Магілёўской, 23 500 – у Віцебскай. Гэтая лічба адрозніваецца ад звестак Уладыслава Грабскага і Антонія Жабка-Патаповіча, паводле якіх у Заходнім і Паўночна-заходнім раёне размясціліся ў сукупнасці 241 870 уцекачоў. Пры гэтым улічаны ўцекачы, размешчаны ў Чарнігаўской (20 387), Смаленскай (26 827), Арлоўской (20 271) губ. У суме – 67 485 выгнаннікаў³².

Паводле звестак УГрабскага ды А.Жабка-Патаповіча, напачатку 1917 г. з агульнай колькасцю польскіх уцекачоў у Беларусі (174 925) на Менскую губ. прыпадала 99 573 асобы, сярод якіх палякаў з Каралеўства было 46 277. У Магілёўской губ. палава з 75 352 (37 558) асобы паходзіла з надвіслаўскіх губерняў. Высокі працэнт

²⁹ Grabski W., Žabko-Potopowicz A.. Op. cit. S. 58-60; W Bobrujsku // Dziennik Kijowski. Nr 307 z 7(20). XI. 1915 г. S. 3.

³⁰ Korzeniowski M. Na wygnańcym... S. 106-111.

³¹ Ibidem. S. 120.

³² AAN. Rada Główna Opiekuńcza w Warszawie (dalej cyt.: RGO). Sygn. 1340. Wydział Opieki nad uchodźcami. Tablica porównawcza. S. 17; AAN. CKO. Sygn. 284. Tablica porównawcza. S. 2; Najdus W. Uchodźcy polscy w Rosji. Sprawa polska w polityce caratu // Historia Polski. / Red. Ź. Kormanowa, W. Najdus. T. III. Cz. 3. Warszawa, 1974. S. 271; Grabski W., Žabko-Potopowicz A.. Op. cit. S. 64.

уцекачоў з польскіх земляў абумовіў становішча ЦГК у Беларусі як найбольш аўтарытэтнай ратавальнай установы³³. Значная частка палякаў, што знайшлі прытулак у Беларусі, была размешчана па вёсках, а ЦГК апекаваўся якраз жыхарамі правінцыі. Пад апекай Камітэта знаходзіліся каля 60-70% (у Віцебскай губ. – 61%, Менскай – 66%, Магілёўскай – 70%) уцекачоў.

30-40% палякаў, расселеных у гарадах, карысталіся дапамогай іншых арганізацый, галоўным чынам Польскага таварыства дапамогі ахвярам вайны³⁴. Да 1 верасня 1916 г. на тэрыторыі дзеянасці 14 філіяў ПТДАВ у Літве ды Беларусі размясцілася 55 939 уцекачоў-палякаў. Упаўнаважаныя СХС ахапілі ратавальнай дзеянасцю ў Менскай губ. 25 тыс. выгнаннікаў, у Магілёўскай – 9 тыс., у Віленскай – 6 тыс. У Менскай губ. знаходзілася найбольшая колькасць палякаў, якімі апекавалася ПТДАВ (каля 34 000 асобаў)³⁵.

Польская арганізацыя, якая дзеянічала ў Беларусі ў гады I сусветнай вайны, накіравала сваю актыўнасць на задавальненне розных патрэбаў людзей, пацярпелых ад вайны. Філіі ПТДАВ, ПКСД, СХС, ЦГК забяспечвалі іх адзеннем, ежай, жытлом, дапамагалі знайсці працу, аказвалі медычную, асветніцкую ды рэлігійную дапамогу. У дзеянасці некаторых з іх выразна вылучаюцца два перыяды, размяжаваныя бітвамі ў Польскім Каралеўстве ды г.зв. “Заходнім крае”, а таксама наплывам уцекачоў у глыб Рәсей.

У першы перыяд, да восені 1915 г. беларускіх філій Таварыства ажыццяўлялі акцыі, зацверджаныя Галоўным Камітэтам ПТДАВ. Паказальным прыкладам дзеянасці ПТДАВ у Беларусі за гэты перыяд з'яўляецца праца філіі Таварыства ў Менску. Так, у восень 1914 г. яе працтавінкі размяшчалі прыезджых, займаліся аказаннем матэрыяльнай дапамогі жыхарам Польскага Карабеўства ды Галіцыі. Спецыяльная камісія “Польскіх дзён” на ўзор акцыі у Петраградзе ды Маскве зладзіла ў Менску трохдзённы збор ахвяраванняў на карысць пацярпельм ад вайны. Ён прынёс 10 тыс. руб., а таксама некалькі соцень пудоў адзення, што былі дасланы ў Варшаўскі ЦГК. Таксама была распачата дзеянасць секцыі дапамогі для Галіцыі. Яна сабрала 2,4 тыс. руб., з якіх палова была перасланая ў варшаўскі ПТДАВ з прызначэннем наладзіць хуткія санітарныя аддзяленні ў Галіцыі. Апрача таго, аоказвалася дапамога г.зв. грамадзянскім палонным. Спецыяльная секцыя дасылала пасведчанні пра польскую паходжанне грамадзянскіх палонных, высланых у глыб Рәсей, аказвала ім першую матэрыяльнную дапамогу. У другі перыяд дзеянасці Менскай арганізацыі была пашыраная праз адкрыццё новых сектый – шпітальний, педагогічны, раздачы адзення, грашовай дапамогі, дзіцячых прытулкаў. Іхузнікненне было абумоўлена хваляй уцекачоў, якія са жніўня 1915 г. пачалі рухацца праз Беларусь³⁶.

³³ Grabski W., Żabko-Potopowicz A. Op. cit. S. 64.

³⁴ Mądzik M. Op. cit. S. 73.

³⁵ AAN. CAPL. Pudło 38. Dziennik Petrogradzki z 23. III. 1916 r.

³⁶ Grabski W., Żabko-Potopowicz A. Op. cit. S. 32-33; Mądzik M. Op. cit. S. 67-68.

Неўзабаве Менская філія здзяйсняла нагляд за працай 4 шпіталяў, 3 амбулаторый, аптэкі. Яна дамаглася стварэння 2 сярэдніх 8-класавых, 7 пачатковых, 2 рамесніцкіх школ.

Для ПТДАВ ваенныя падзеі 1915 г. былі вельмі значнымі таксама з той прычыны, што арганізацыі, якія трапілі пад німецкую акупацыю, перапынілі сваю актыўнасць. У свою чаргу ўзнікненне і развіццё новых філіяў ПТДАВ адбывалася менавіта з восені 1915 г. па пачатак 1916 г. Іх актыўнасць і плён у аказанні дапамогі часам была надзвычай высокай (напр., Гомель), а часам выклікала заўвагі (напр., Орша)³⁷.

Шматувагі філіі ПТДАВ надавалі праблеме забеспечэння ўцекачам даху над галавой. Выгнаннікі прыбывалі ў Беларусь летам ды ўвесень 1915 г., і наядходзячая зіма рабіла гэту праблему выключна важнай. Філіі часцяком вырашалі праблему шляхам арэнды (напр., у Віцебску Польскі камітэт заклаў для ўцекачоў паселішчы, арендаваўшы 28 дамоў)³⁸.

Распаўсюджанай формай дапамогі была харчовая падтрымка. Уцекачы атрымоўвалі яе ўжо на эвакуацыйным шляху, што забяспечвалася працай некалькіх дзесяткаў харчавальных пунктаў. У месцах пасялення выдавалася ежа, ствараліся сталовыя, танныя кухні, чайнія, харчовыя склады (напр., у Полацку), крамы ды г.д. Такую дапамогу атрымоўвалі 70% зарэгістраваных падапечных ПТДАВ. У 1916 г., аднак, гэтая лічба знізілася да 50%.

Філіі ПТДАВ таксама прыкладалі намаганні, асабліва ўзімку 1915 – 1916 г., каб забяспечыць ўцекачоў адзеннем: набывалася вопратка, бялізна, абутак, ствараліся кравецкая ды шавецкая майстэрні, вышукваліся адпаведныя сродкі³⁹. Па-колькі ў выгнанніцкім асяроддзі выбухалі эпідэміі тыфу, халеры, адру, шкарльятыны, неабходна было здзяйсніць медычную дапамогу. Гэту задачу выконвалі шпіталі ды амбулаторыі, створаныя праз ПТДАВ ды СХС.

Дзейнасць Таварыстваў у Беларусі патрабавала значных субсідый. Цяпер складана знайсці канкрэтныя лічбавыя звесткі. Вядома, аднак, што Галоўны Камітэт да красавіка 1917 г. атрымаў каля 18,5 млн. руб. Неабходна дадаць, што філіі фінансавалі сваю дзейнасць таксама з сяброўскіх складак⁴⁰.

Крыху больш інфармацыі мы маём пра фінансы СХС, на патрэбы якой да сярэдзіны 1916 г. было перададзена 1 142 257 рублёў, з якіх ад ПТДАВ яна атрымала 759 596 рублёў. Астатнія частка прыйшла з “Паўночнай дапамогі” ды Камітэта вялікай княгіні Таццяны Мікалаеўны. Уласныя сродкі Секцыі складалі суму 27 678 рублёў. Таксама ёй была атрымана натуральная дапамога вартасцю звыш за 1 млн. руб.⁴¹

³⁷ AAN. СКО. Sygn. 94. Relacja L.Pęskiego z Homla, 3. II. 1916 г. S. 95.

³⁸ Ibidem. Relacja L.Pęskiego z Witebska. 24. I. 1916 г. S. 788.

³⁹ AAN. CAPL. Pudło 38. Dziennik Petrogradzki z 9. III. 1916 г.

⁴⁰ Spustek I. Polacy w Piotrogrrodzie 1914-1917. Warszawa, 1966. S. 187.

⁴¹ Grabski W., Żabko-Potopowicz A. Op. cit. S. 90-91.

Наяўнасць адпаведных сродкаў дазволіла Санітарна-Харчовай Секцыі ПТДАВ разгарнуць сапраўды ўсеагульную дзейнасць. Увесну 1916 г. яна мела ўжо 214 аддзяленняў рознага кшталту. Увосень лічба дасягнула 254 у 78 мясцовасцях. Секцыя кіравала працай 2 шпіталяў, 13 амбулаторый і дамоў здароўя, 2 пунктаў хуткай дапамогі, 1 ізаляцыйнага пункта і 3 лазняў. З мэтай уласнага размеркавання харчовай дапамогі было створана 15 харчавальных пунктаў, 6 сталовых. Таксама існавалі 7 складаў харчавання і 29 адзення. Былі адчынены 12 харчовых крамаў і 2 пякарні. Секцыя наладзіла дзейнасць рамесніцкіх майстэрн на вытворчасці для выгнаннікаў вонраткі, абутку ды бляізны. Асаблівым клопатам агортваліся дзеци, для якіх Секцыя стварыла 30 прытулкаў, 34 школы ды 13 ясліяў. У яе аддзяленнях знайшлі апеку 4737 дзяцей⁴².

Дапамога малым выгнаннікам, забеспячэнне мажлівасці выхоўвацца і вучыцца ва ўлоні роднай польскай мовы дзесятам ды моладзі з'яўляліся адной з галоўных мэтаў дзейнасці структур ЦГК у Беларусі. У Менскай губ. Камітэт на 1 кастрычніка 1916 г. кіраваў 119 навучальна-выхаваўчымі ўстановамі для 6459 дзяцей-уцекачоў, у Магілёўскай – 116-цю для 5576-ці, у Віцебскай – 16-цю для 591-го. Такім чынам, з агульнай лічбы 981 асветных асяродкаў ЦГК у Расіі на разглядаемай тэрыторыі знаходзіўся 251. Яны ядналі 12 626 дзяцей з ліку 48 425, што знаходзіліся пад апекай Камітета ў расейскіх губернях. Неабходна дадаць, што ЦГК засноўваў для дзяцей таксама прытулкі з навучаннем і без яго і пачатковыя школы⁴³.

За найбольш значнае дасягненне ЦГК у Беларусі варта прызнаць заснаванне ў Магілёве увосень 1915 г. 6-класнай сумеснай сярэдняй школы для дзяцей уцекачоў з Польскага Каралеўства, у якой навучанне праводзілася на роднай мове. Таксама структуры ЦГК дбалі пра прафесійную адукацыю сваіх падапечных. З гэтай прычыны была створана рамесніцкая школа ў Сянне (Магілёўская губ.)⁴⁴.

Развіццё польскіх асветных установаў у Беларусі сустрэла моцную зацікаўленасць з боку польскіх карэнных жыхароў, якія неаднойчы звярталіся наконт уладкавання туды сваіх дзяцей. Гэта ставіла ЦГК у надзвычай далікатнае становішча. Кіраўнікі Камітета непакоіліся, што прыняцце дзяцей мясцовага насельніцтва можа стаць прычынай закрыцця ўсіх асветных установаў расейскімі ўладамі. Каб пазбегнуць непараразуменняў, скасавання прытулкаў і школаў, яны катэгарычна забаранялі (напр., Захадні раён) прымаць дзяцей мясцовых жыхароў. Калі гэта ўсё ж адбывалася, загадвалі адразу адлічваць гэтых вучняў, а бацькам прапанавалі заснаваць уласны прытулак, якім бы маглі таксама карыстацца дзеци ўцекачоў⁴⁵.

⁴² Ibidem. S. 91.

⁴³ AAN. CKO. Sygn. 11. Komunikat nr 12. S. 34–35.

⁴⁴ Spustek I. Działalność kulturalno-kształcąca Poloni w Rosji w latach I wojny światowej // Kultura skupisk polonijnych. Sympozjum zorganizowane przez Bibliotekę Narodową oraz Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie przy współpracy Towarzystwa Łączności z Polonią Zagraniczną “Polonia”, Radziejowice. 1980. Warszawa, 1981. S. 241; AAN. CKO. Sygn. 463. Działalność CKO w Mohylewie // Dziennik Kijowski. Nr 340 z 10. XII. 1915. S. 2.

⁴⁵ Korzeniowski M. Na wygnańczym szlaku... S. 264.

Прытулкі і школы ЦГК, у якіх большасць складалі мясцовыя дзецы, ЗВК загадвала безадкладна перадаваць філіям ПТДАВ, каб вярнуць сродкі, выдаткаваныя на іх заснаванне. Неабходна дадаць, што філіі ПТДАВ знаходзіліся ў лепшым становішчы і ў гарадах, калі адзіліся пачатковыя школы, маглі вучыцца дзецы не толькі ўцекачоў, але і мясцовых палякаў.

Пазіцыя ЦГК у гэтым пытанні не была беспадстаўнай. Расейскія ўлады, баючыся зваротнага спалячвання беларускіх жыхароў польскага паходжання*, не дазвалялі “насаджаць польскасць”, г.зн. навучаць дзеций на роднай мове⁴⁶.

Прадстаўнікі Камітэта ставіліся да стварэння школ і прытулкаў, як да сродку замацавання польскасці крэсаў колішній Рэчы Паспалітай. Іх дзеянісць была разлічана не толькі на перыяд выгнання, але таксама і на час пасля яго заканчэння, каб задавальняць патрэбы мясцовага польскага насельніцтва. Паказальнай з'яўляецца ініцыятыва Я. Галеры, падтрыманая дакладнымі лістамі “грамадскасці” з Магілёўшчыны. Камітэт пастанавіў перапыніць стварэнне школ пад шыльдай ЦГК у сітуацыях, дзе неабходны польскія школы, якія б ператрывалі час вайны і выгнанніцтва. ЦГК звяртаў увагу, што такія школы мусіць быць заснаваны намаганнямі мясцовых асветных таварыстваў альбо прыватных асобаў. У выпадку навучання ў іх дзетак з Польскага Каралеўства ЦГК мяркаваў прадстаўляць ім дапамогу праз стварэнне інтэрнатаў, апложчанне ўступнага ўнёску ды інш.⁴⁷

Асветная дапамога была толькі адным з накірункаў ратавальнай дзеянісці структур ЦГК у Беларусі, таксама як ПТДАВ ды СХСаказвалі ўцекачам з Польскага Каралеўства падтрымку рознага кшталту. На разглядаемай тэрыторыі на 1 кастрычніка 1916 г. дапамогу ў выглядзе адзення атрымоўвалі каля 60 тыс. падапечных ЦГК (50%). Да хам над галавой, напрыканцы 1916 г., Камітэт забяспечваў 54 тыс. выгнаннікаў (каля 50%), харчаваннем 74 тыс. (каля 65%)⁴⁸. Уцекачы таксама маглі разлічваць на грашовыя дапамогі і пазыкі ад ЦГК, а яшчэ на юрыдычную падтрымку – напрыклад, пры спагнанні кампенсацый за знішчаную ў выніку ваенных дзеяў маёmacь, рэкламацый з войска ды інш.

Значным элементам ратавальнай дзеянісці была санітарная дапамога ўцекачам, якую ЦГК право дзіў, як ужо адзначалася, сумесна з ПКСД. Пэўнае ўяўленне аб памерах аказвае санітарнай дапамогі можа дадзіць ста тыстыка, прыведзеная вышэй пры асвяленні дзеянісці ПКСД. Можна зрабіць выиснову, што ЦГК надаваў вялікае значэнне аказанию медычнай дапамогі сваім падапеччым,

* Наўрадці можна казаць пра “звартонае спалячванне беларускіх жыхароў польскага паходжання”, паколькі жыхароў сапраўды “польскага паходжання” была мізерная колькасць. Сярод мясцовых польскай грамадскасці выразна пераважалі палякі беларускага і літоўскага паходжання. – заўвага ред.

⁴⁶ Korzeniowski M. Na wygańczym szlaku... S. 264-265.

⁴⁷ AAN. CKO. Sygn. 88. Pismo CKO w Mińsku do instruktorów Rejonu Frontowego 11. III. 1916 r. S. 54.

⁴⁸ AAN. CKO. Sygn. 284. Pomoc materialna. Tablica Nr 5. S. 155.

аднак не менш за яго ў гэтым рэчышчы прыкладалі намаганні ПКСД ды расейскія службы здароўя⁴⁹.

Ратавальная дзейнасць ЦГК у Беларусі грунтавалася не толькі на забеспя-
чэнні ўцекачоў сродкамі існавання, бо гэта магло ў выніку прывесці да паглыб-
лення іх спажывецкіх схільнасцяў. Уся праца ладзілася на падставе пераканання,
што выгнаннікі павінны супрацоўнічаць з органамі ЦГК, а таксама самастойна
дбаць пра паляпшэнне ўмоваў свайго існавання. З гэтай прычыны ЦГК прапано-
ўваў уцекачам выкананць тую ці іншую працу, а адначасова браў на сябе ролю
пасрэдніка ў пошуку, арганізацыі пра палягчэнні мажлівасцяў заробку. Пры выка-
нанні гэтай задачы ЦГК сыходзіў з прынцыпу, што атрыманне выгнаннікамі пра-
цы на чужыне дазволіць ім забыць свой гаротны стан, а таксама дапаможа зда-
быць сродкі на ўтрыманне сям'і.

Развіццю гэтага напрамку дзейнасці спрыяла перакананне, што такім чынам
можна прадухіліць пагрозу дэмаралізацыі і апатыі, якія выклікала выгнанне. Пра-
ца падапечных бачылася Камітэтам як адзін са шляху ратавальнай кампаніі. Тым
больш што сродкі, прызначаныя на ўтрыманне выгнаннікаў, можна было перана-
кіраваць на іншыя мэты, у прыватнасці, на дапамогу старым, на наладжванне
школ, прытулкаў, шпіталяў ды інш. У гэтым напрамку Камітэт ўбачыў перспектывы
для наступнай дзейнасці пасля вяртання на радзіму. Набытыя ў выгнанні во-
пыт і навыкі мусілі паспрыяць атрыманню выгнаннікамі працы ў змішчанай вай-
ной гаспадарцы альбо ў працоўнай майстэрні⁵⁰. Ажыццяўленню такой дапамогі
спрыяла сталая патрэба ў работніках сельской гаспадарцы ды ў прамысловасці,
выкліканая ўзделам Расіі ў І сусветнай войне.

У працягу сваёй дзейнасці з самога пачатку структуры ЦГК у Беларусі мусілі
пераадольваць нежаданне землеўласнікаў ды прамыслоўцаў даваць выгнанні-
кам працу, а таксама агульнае непрыхільнае стаўленне з боку ўладаў. Апрача
таго, трэба было пераадольваць абыякаваць значнай колькасці ўцекачоў да маж-
лівасці працаўцаў, а яшчэ пераконваць працадаўцаў даваць работнікам прытулак,
не раздзяляючы пры гэтым сем'яў⁵¹.

Працоўныя месцы забяспечваліся шляхам арэнды зямлі (часам цэлых зя-
мельных сядзібаў), дзе ўцекачы (пераважна польскія селяне) не толькі знаходзілі
занятак ды сродкі на існаванне, але яшчэ і маглі пратрымаць да часу вяртання на
радзіму жывы інвентар. Арэнду сядзібаў наладзіў рагачоўскі ЦГК. Сабе ён узяў
пяць, а шэсць (з сотняй вырабляемых надзелаў) сядзібаў атрымаў Паўночна-за-
ходні раён⁵².

⁴⁹ Korzeniowski M. Na wygnacczym szlaku... S. 227-234.

⁵⁰ Ibidem. S. 235.

⁵¹ Ibidem. S. 237.

⁵² Ibidem. S. 243–245; AAN. CKO. Sygn. 101. Sprawozdanie z działalności sekcji rolnej przy CKO Północno-Zachodniego Rejonu w Mohylewie z 20.V. 1916 г. S. 10; AAN. CKO. Sygn. 675. Wniosek oddziału rohaczewskiego CKO.

ЦГК, як і іншыя польскія ратавальнія арганізацыі, таксама арганізоўваў працоўныя месцы для ўцекачоў праз заснаванне рамесніцкіх майстэрн, швалені. ЗВК вызначыўся стварэннем 24 мая (6 чэрвеня) 1916 г. Аддзялення вытворчых майстэрн, якім кіраваў Станіслаў Вайчахоўскі. Гэтае рашэнне было выкліканы развіццём буйных сельскагаспадарчых прадпрыемстваў, падпрарадкованых ЦГК, а перадусім – наяўнасцю значнага абаротнага капіталу (500 тыс. руб.). Эканамічна дзеянасць патрабавала нагляду з боку ЗВК, а менавіта вызначэння прыярытэтнага накірунку, кантроля рэнтабельнасці, утрымання ці ліквідацыі прадпрыемстваў ў выпадку стратнасці⁵³.

ЦГК у беларускіх губернях дбаў пра задавальненне матэрыяльных і духоўных патрэбай выгнаннікаў з Польскага Каралеўства. Спрыянне здзяйсненню рэлігійных абрадаў у першую чаргу было абумоўлена глыбокай рэлігійнасцю “польскага люду”, а таксама перакананнем уладаў ЦГК, што хрысціянская каштоўнасці стануць перашкодай для ўпадку нораваў выгнаннікаў з Польскага Каралеўства. Апошнія ў пэўным сэнсе мела месца – узрасла колькасць выпадкаў прастытуцыі, крадзяжу ды інш. Такая дапамога мусіла стаць падтрымкай для соцень тысяч выгнаннікаў, замацаваць іх веру ў вяртанне на Радзіму. Задавальненне патрэбы ў рэлігійных абрадах разумелася Камітэтам як адзін са шляхоў захавання адметнасці жыхароў Польскага Каралеўства. Гэта была дзеянасць, націраваная на ўзмацненне пачуцця нацыянальнай свядомасці польскіх сялянаў.

Дапамога ажыццяўлялася ў шчыльным супрацоўніцтве з магілёўскім арцыбіскупствам. На пачатак верасня 1917 г. на тэрыторыі былога Заходняга, Паўночна-заходняга ды Франтавога раёнаў рэлігійныя паслугі сярод уцекачоў здзяйсняліся 31 ксіндзом-капеланам. Акрамя таго, выгнаннікі маглі карыстацца паслугамі мясцовага духовенства⁵⁴.

Шырока задуманая ратавальная кампанія стварала патрэбу беларускіх структур Камітэта ў пэўных фінансавых сродах. Іхатрым оўвали за пасрэдніцтвам цэнтральных улад ЦГК ад расейскіх дзяржаўных уладаў, Камітэта вялікай княгіні Таццяны Мікалаеўны, губернскіх уладаў, мясцовых земстваў, а таксама ад мясцовай польскай грамадскасці. З 24 млн. руб., якія былі выдзелены ЦГК у 1915–1918 г. на дапамогу ўцекачам у былога Заходнім, Паўночна-заходнім ды Франтавым раёнах, ЗВКу каstryчніку 1915 г. выдатковала звыш за 1 825 317 руб., раённае аддзяленне

⁵³ Korzeniowski M. Op. cit. S. 245-246.

⁵⁴ AAN. CKO. Sygn. 105. Pismo Rady Zjazdów POPOW do CKO w Piotrogrodzie z 4. IX. 1917 r. S. 805-811; Дадатковыя звесткі адносна колькасці ксіндзоў, якія працавалі сярод уцекачоў можна знайсці: Ibidem. S. 17-24, 363, 370-371, 379, 405, 492, 519, 646, 755-756, 367; AAN. CKO. Sygn. 722. Sprawozdanie. Zebranie Instruktorów CKO w Rosławiu w dniu 23. IX. 1915 r. S. 56; Sprawozdanie opisowe prac CKO okręgu smoleńskiego za czas od 16. IX. 1915 r. do 1. IV. 1916 r. S. 185; AAN. CKO. Sygn. 714; AAN. CKO. Sygn. 49. Pismo S.Komoro wskiego do Wł.Grabskiego z 29. XI. 1915 r. S. 140; Opieka nad wychodźcami. Działalność rejonów CKO // Sprawa Polska. Nr 5 z 31. I(13. II). 1916 r. S. 74; AAN. CKO. Sygn. 808. Opieka religijna VII-IX. 1916 r.; AAN. CKO. Sygn. 666. Księża i kapelani. S. 178-180.

ў Магілёве з паловы ліпеня да канца таго ж года – 306 682 руб. У 1916–1918 г. ЦГК прызначыў выгнаннікам у Менскай губ. 7 920 787 руб. Магілёўскай – 6 886 527 руб., Віцебскай – 966 305 руб. Сукупна органы ЦГК у Беларусі выдатковалі на патрэбы выгнаннікаў ды ўтрыманне адпаведных установаў 17 965 618 руб.⁵⁵ Неабходна адзначыць, што гэтых сродкаў хапала на задавальненне толькі асноўных патрэбаў уцекачоў. З іхтаксама пакрываліся выдаткі на ўтрыманне шпіталяў, прытулкаў, школаў ды інш.

Польская ратавальныя арганізацыі, з прычыны таго, што іх дзейнасць вялася на адной тэрыторыі ды накіроўвалася на адну мэтовую групу, мусілі ўзаемна каардынаваць ды аб'ядноўваць намаганні ў дапамозе ахвярам вайны. На працягу 1914 – 1918 гг. у Рэспубліцы, таксама як і ў Беларусі, супрацоўнічалі ды супернічалі ў аказанні дапамогі выгнаннікам дзве найбуйнейшыя польскія ратавальныя арганізацыі – ЦГК ды ПТДАВ. Варта пры гэтым адзначыць, што філія Таварыства ў перыяд I сусветнай вайны сутыкнулася з дзвюма рознымі арганізацыямі пад называй “Цэнтральны грамадзянскі камітэт”. Да эвакуацыі з Польскага Карапеўства яны супрацоўнічалі з установай, якая дзеялічала толькі ў польскіх губернях, створанай намаганнямі саміх жыхароў, з даволі моцнай унутранай аўтаноміяй асобных грамадзянскіх камітэтаў. Пасля з’яўлення ЦГК у Расіі, ПТДАВ і яго філіі ў Беларусі мелісправу ўжо з цэнтралізаванай арганізацыяй, створанай зверху. Гэты новы ЦГК выказваў намер кіраваць уцекачамі і апекавацца ўсім польскім насельніцтвам у расейскіх губернях.

Дынамічнае развіццё структураў ЦГК у беларускіх губернях не ў забаве зрабіла яго аўтарытэтнай сярод выгнаннікаў установай, якая істотна ўплывала на дзейнасць іншых грамадска-дабрачынных арганізацый, спрыяла акты ўнасці польскага карэннага насельніцтва ды старой эміграцыі⁵⁶.

Неабходнасць апекавацца мноствам выгнаннікаў вымагала ад ЦГК і ПТДАВ узаемнага ўзгаднення дзеянасці. 2 снежня 1915 г. Таварыства ды Камітэт пагадзіліся на тым, што ПТДАВ будзе ажыццяўляць ратавальнную кампанію ў Рэспубліцы ў гарадах і наваколлі, дзе ўжо месціліся яго аддзяленні. ЦГК мусіў дзеялічыць у расейскай правінцыі.

Якім жа чынам складвалася супрацоўніцтва паміж ЦГК ды ПТДАВ і яго аўтаномным адгалінаваннем СХС? У якіх накірунках ратавальнай дзеянасці адбылося збліжэнне? Як ацэньвалі працу ПТДАВ прадстаўнікі ЦГК, і наадварот? Чаму не мела поспеху спроба стварыць адзінную ратавальную ўстанову ў 1917 г.?

Новаствораная структура ЦГК у Менскай, Магілёўскай і Віцебскай губ. паўрыйнальна хутка наладжвала контакты з філіямі Таварыства. Гэта было абумоўлена неадкладнай патрэбай уцекачоў у реальнай дапамозе, іншымі грамадскімі ды тэрытарыяльнымі акалічнасцямі, а таксама перакананнем у значнай ролі польскіх

⁵⁵ Korzeniowski M. Op. cit. S. 167-180.

⁵⁶ Ibidem. S. 347-348.

землеўласнікаў, інтэлігенцыі ды духавенства ў ратавальнай дзейнасці і пошукам падтрымкі ў створаных імі дабрачынных харганизацыях. Напрыклад, у філіях ПТДАВ Камітэт бачыў адну з мажлівасцяў шукаць сродкі на дапамогу ахвярам вайны. Праз пасрэдніцтва Таварыства ён імкнуўся дамагчыся фінансавання ад расейскіх дзяржайных уладаў.

Маштаб сумесных акций у першую чаргу залежыў ад жадання бакоў супрацоўніцаць. Абедзве арганізацыі ў Беларусі імкнуліся да ўпрадкаванасці. Яе адсутнасць прыводзіла, напрыклад, у Менскай акрузе ЦГК да дубліравання Камітэта дапамогі, якую аказвала Таварыства. Гэта выклікала пралікі пры размеркаванні сродкаў ПТДАВ паміж горадам і правінцыяй (вёскай). Як спробу ўпрадкавання ратавальнай дзейнасці неабходна разглядаць перадачу Камітэту падапеку ПТДАВ 11 970 выгнаннікаў, што размясціліся ў Менску і мелі фінансавую дапамогу ад Менскай акругі Камітэта, а таксама перадачу нясвіжскім ЦГК мясцоваму Таварыству апекі над малымі выгнаннікамі⁵⁷.

З мэтай пазбегнучы дубліравання дапамогі былі выкананы спробы падзяліць ратавальную дзейнасць. Ідэя супольнай працы ЦГК ды ПТДАВ была здзейнена ў бабруйскай філіі ЗВК, дзе Таварыства мусіла аказваць падтрымку жытлом ды лекарскую дапамогу, а Камітэт – юрыдычную ды фінансавую. У Крычаве было вырашана, што ПТДАВ будзе весці апеку над палякаміз па-замежаў Карапеўства, а ЦГК – з польскіх губерняў. Падобныя размежаванні меркавалася ўвесці і ў Віцебску⁵⁸.

Захаванне трывалага контакту дазваляла ЦГК і ПТДАВ пазбегнучы аказання дапамогі ўзекачам адначасова дзвюма арганізацыямі. З гэтай мэтай праводзіўся ўзаемны абмен спісамі апекаваных асобаў. Палягчэнню дзейнасці спрыяла таксама ўзаемадапамога розных апекавальных установаў. Так, бабруйскі ЦГК дазваляў ПТДАВ выкарыстоўваць свае памяшканні пад чайнія, забяспечваў медычную дапамогу ягоным падапечным, а Камітэт у Віцебску фінансаваў дзейнасць сярэдняй школы Таварыства⁵⁹.

СХС у Віцебску імкнулася забяспечыць беспрытульных ежай праз наладжванне дзейнасці крамаў, правядзенне акцыі “Кропля Малака” ды інш. У Менскай акрузе ЦГК адбыўся абмен з ПТДАВ некаторымі раёнамі дзейнасці, а таксама ўстановамі.

ЦГК і ПТДАВ не абмяжоўваліся дзейнасцю па аказанні дапамогі ахвярам вайны. Сумесна з іншымі польскімі ратавальнымі ўстановамі яны ладзілі акцыі, што сведчылі не толькі пра ўвагу да выгнаннікаў, але і пра імкненне ўпłyваць і кіраваць нацыянальным жыццём на быльых крэсах Рэчы Паспалітай.

На Меншчыне мясцовая філія ПТДАВ ды Франтавы раён ЦГК, разам з Заднім раёнам ПКСД, у свята Божага Нараджэння 1916 г. зладзілі выставу, мэтай

⁵⁷ AAN. СКО. Sygn. 88. Pismo A.Ньюді do CKO w Piotrogródzie z 22. V. 1916 г. S. 219.

⁵⁸ AAN. СКО. Sygn. 662. Pismo CKO w Krzyczewie do ZKW z 29. I. 1916 г.; AAN. СКО. Sygn. 94. Raport L.Pęskiego... S. 786.

⁵⁹ AAN. СКО. Sygn. 662. Pismo A.Chrostowskiego do ZKW z 24. XII. 1916 г.

якой было адлюстраванне дзейнасці на Міншчыне польскіх ратавальных арганізацый. Выстава прадстаўвіла дзейнасць статыстычна-дыдактычнага і школьнага аддзелаў, вырабы ра месніцкіх установаў, арганізацый і прыватных асобаў. Таксама былі аб'яднаны намаганні ўстано ваў пры сумесным наладжванні ўрачыстасцяў, прысвечаных памяці Генрыха Сянкевіча, святкаванню гадавіны Канстытуцыі 3 мая, ды інш.⁶⁰

ЦГК на разглядаемай тэрыторыі не толькі супрацоўнічаў з актыўнымі аддзяленнямі ПТДАВ, але нават спрыяў іх дзейнасці, часам падтрымліваў яго слабейшыя групы. Кіраунік Камітэта ў Рагачове Ян Закрэускі пісаў, што мясцовая філія Таварыства існавала толькі дзякуючы падтрымцы ЦГК. Каб надаць яго дзейнасці большую актыўнасць, Камітэт даручыў гэтаму аддзяленню апеку над дзецьмі⁶¹. Дзейнасць ПТДАВ у Орши значна ажыўлялася толькі пасля наплыvu ўцекачоў, а сярод іх інтэлігэнцыі, перадусім дзякуючы актыўнасці інструктараў ЦГК. З боку ПТДАВ, у сваю чаргу, таксама мела месца падтрымка дзяяння Камітэта. Людвік Пэнскі ў сваіх рапартах адзначаў, што ЦГК у Гомелі, якому пастаянна не хапала грашовых сродкаў, мог праводзіць сваю дзейнасць толькі дзякуючы добрым адносінам з мясцовым ПТДАВ, які пакрываў яго выдаткі⁶². Супрацоўніцтва ЦГК ды ПТДАВ у Беларусі абузовіла дзейнасць, скіраваную на стварэнне адзінай ратавальнай арганізацыі. Прыняццю рашэння пра аб'яднанне паспрыяла зменлівая пасля Лютаўскай рэвалюцыі палітычная кан'юктура і асабліва Каstryчніцкі пераварот.

Не будзе памылкай сцвярджэнне, што ідэя з'яднання гэтых установаў тычылася пераважна тэрыторыі, на якіх меліся шматлікія згрупаванні выгнаннікаў, і праз якія мусілі пралягаць галоўныя шляхі вяртання ў родныя мясціны. Працэс аб'яднання быў распачаты ў Кіеве, Пскове, Віцебску, а таксама ў Менску⁶³.

Складана адказаць на пытанне, ці ўздымалася ідэя злучэння ЦГК з ПТДАВ у Магілёўскай губ. Можна зрабіць вынікову, што працэс быў распачаты, аднак вызначыць, як далёка ён зайшоў, не ўяўляецца магчымым. Гэту ж заўвагу можна аднесці да “віцебскай ініцыятывы”. З карэспандэнцыі ўпаўнаважанага ЦГК у Віцебску Эдварда Залескага вынікае, што 1 студзеня 1918 г. распачаўся працэс аб'яднання ЦГК з мясцовай філіяй ПТДАВ (Польскі Камітэт). Гэтаму спрыяяла таксама перадача ў пачатку лютага 1918 г. вядзенне юрыдычных справаў ЦГК ды выданне выгнанніцкіх пасведчанняў старшыні мясцовай філіі Таварыства Аляксандру Ражноўскаму⁶⁴. У Менску значную ролю ў наладжванні супрацоўніцтва ЦГК з мясцовой філіяй ПТДАВ адыграла ўніфікацыя дапамогі.

⁶⁰ Korzeniowski M. Op. cit. S. 352-355; Wystawa w Mińsku // NKL. Nr 314/441 z 19. XI(2. XII) 1916 r. S. 2-3.

⁶¹ AAN. CKO. Sygn. 662. Pismo J.Zakrzewskiego do ZKW w Rosławiu. (дата паступлення. 11.II.1916г.).

⁶² Ibidem. Pismo Jaworskiego do ZKW z 23. I. 1916 r.; AAN. CKO. Sygn. 94. Raport L.Pęskiego... S. 97.

⁶³ AAN. CKO. Sygn. 89. Pismo M. S. Korwin-Kossakowskiego do W. Grabskiego z 29. X(11. XI) 1917 r. S. 135.

⁶⁴ AAN. CKO. Sygn. 67. Pismo E.Zaleskiego do Zarządu Głównego CKO w Piotrogrodzie z 7. IV. 1918. S. 217-218.

Працэс аб'яднання ў Меншчыне дзвюх польскіх ратавальных арганізацый мусіў стаць укаранаваннем іх пленнага супрацоўніцтва. Яго галоўная мэтай была арганізацыя вяртання на радзіму. Няўдача была абумоўленая супрацьлеглымі задачамі ПТДАВ ды ЦГК, узаемнай непрыязнасцю іх сябrou і імкненнем бальшавіцкіх ўладаў перахапіць кантроль над выгнаннікамі⁶⁵.

Нягледзячы на пераважна паспяховую працу, узаемападтрымку і ўзаемадапаўненне ратавальнай дзейнасці, аўтары рапартаў і справаўдачаў крытычна ацэньвалі дзейнасць некаторых структураў Камітэта ды Таварыства. Прадстаўнікі ЦГК выказвалі шэраг нараканняў, якія датычылі акалічнасцяў сумеснай працы, нездзяйснення дамоўленасцяў, невыканання пастановаў Рады з'езду польскіх арганізацый дапамогі ахвярам вайны, а таксама недастатковай плённасці ратавальнай кампаніі. Да непараразуменняў і канфліктаў, спараджаючыхахаладжэнне ва ўзаемных контактах, вялі таксама спрэчкі пра формы дапамогі, аказваемай выгнаннікам.

Дзейнасць ратавальных ды грамадскіх арганізацый у Беларусі, бяспрэчна, адыграла істотную ролю ў наладжванні грамадскага, культурнага, палітычнага і гаспадарчага жыцця як старой, так і новай польскай эміграцыі ды польскага карэннага насельніцтва на беларускіх і літоўскіх землях. Іх сапраўднай галоўнай мэтай было ўратаванне для радзімы шматтысячнай грамады бяспрытульных. Нельга прынізіць таксама ролю, якую гэтыя ўстановы адыграўлі ва ўмацаванні і пашырэнні польскасці ў Менскай, Магілёўскай ды Віцебскай губ. Дзейнасць у галіне нацыянальнай асветы, спробы (напрыклад, ЦГК) прыцягнуць да дзейнасці польскіх мясцовых землеўласнікаў ды жыхароў шляхецкіх засценкаў, падтрымка польскага селяніна грунтаваліся на перакананні, што памеры гэтай дзейнасці маюць не толькі тэрытарыяльную, але і культурную прыналежнасць да польскай дзяржавы.

Нягледзячы на тое, што арганізацыям не ўдалося прывесці да лагічнага канца сваю дзейнасць, гэта наядзіць арганізаванае вяртанне на радзіму, неабходна прызнаць, што ідэя, якой яны служылі, была станоўча ўспрынітая ўцекачамі. Пераважная большасць уцекачоў, наступерак радыкальнай змене палітычных настроў у РССР, не трапіла пад іхуплыў, захавала пачуццё ўласнай адметнасці ды перакананне пра часовасць побыту ў імперыі Раманавых.

Польская арганізацыі ў Беларусі, такім чынам, выканалі ролю не толькі ўстановаў апекі. Іх грамадская і нацыянальная дзейнасць выратавала тысячы палякаў і была для выгнаннікаў пэўнай гарантыйяй бяспечнага існавання ў Рэспубліцы імперыі.

Пераклад з польскай Вольгі Мазуравай

⁶⁵ Праблеме аб'яднання ЦГК і ПТДАВ на Меншчыне прысвечана асобная праца. Гл.: Mądzik M. Polscie Towarzystwo Pomocy Ofiarom Wojny i Centralny Komitet Obywatelski w Mińsku. Próba zjednoczenia organizacji na przełomie 1917/1918 r. // Annales UMCS. Sec. F. Vol. L. 1995. S. 235-257.

Марэк Мондзік

доктар габілітаваны,

прафесар, загадчык аддзелу гісторыі краінаў Усходняй Еўропы

Інстытуту гісторыі Універсітэту імя Марыі Кюры-Складоўскай у Любліне
Асноўны кірунак даследаванняў:

Палякі і польскія арганізацыі ў Расейскай імперыі 19 – 20 ст.

Адрес: Instytut Historii UMCS
pl. M. C.-Skłodowskiej, 4
20-031 Lublin, Polska

Марыуш Кажанёўскі

доктар, ад'юнкт аддзелу гісторыі краінаў Усходняй Еўропы Інстытуту

гісторыі Універсітэту імя Марыі Кюры-Складоўскай у Любліне

Асноўны кірунак даследаванняў:

Палякі і польскія арганізацыі ў Расейскай імперыі ў перыяд I
святовай вайны.

e-mail: mkorzeni@klio.umcs.lublin.pl

Аляксандар Ільін (Берасце)

Раман Скірмунт у грамадска-палітычным і культурным жыцці Піншчыны ў 20-30-я г. 20 ст.

Жыццё і дзейнасць вядомага беларускага і польскага грамадскага і палітычнага дзеяча Рамана Скірмунта (1868-1939) у міжваенны перыяд 20-30-хг. амаль не даследавана. Пасправуем часткова запоўніць гэты прагал, абапіраючыся на матэрыялы Дзяржаўнага архіва Берасцейскай вобласці.

Паводле інфармацыі Польскага біографічнага слоўніка, Раман Скірмунт вярнуўся ў Парэччу ў жніўні 1919 г.¹ Маёнтак быў моцна знішчаны яшчэ падчас нямецкай акупацыі. Аднак Р.Скірмунт не абмяжаваўся выключна гаспадарчай працай. Ён прыняў актыўны ўдзел у палітычным жыцці Палесся і ўсёй Польшчы.

Перадвыбарамі 1922 г. Р.Скірмунт разам з Янам Сянкевічам і Зыгмунтам Корсакам стварылі рэгіянальны выбарчы блок “Краёвае аб’яднанне Палесся” (“Krajowe Zjednoczenie Polesia”). У друку сустракаецца таксама неафіцыйная назва блока – “Хлебаробы-русыны”. Магчыма, у гэты перыяд Р.Скірмунт быў захоплены “хлебаробскім” ідэямі славутага ўкраінскага філосафа і гісторыка Вячаслава Ліпінскага (1882-1931). У барацьбе за стварэнне незалежнай Украінскай дзяржавы апошні рабіў стаўку на “хлебаробаў”, г.зн. на заможнае сялянства і землеўладальнікаў. Менавіта яны, на думку В.Ліпінскага, павінны быті стаць той кіруючай сілай, якая здолее павесці за сабой усе іншыя колы грамадства ў дзяржавастваральнай працы. У адрозненні ад сацыялістычных лідэраў Украінскай Цэнтральнай Рады і Дырэкторыі УНР ён не лічыў магчымым развіваць нацыянальна-вызвольны рух пераважна на падмурку ідэі сацыяльнага вызвалення². Будучыню Украінскай дзяржавы В.Ліпінскі звязваў з аднаўленнем інтыгу гетманства. Дарэчы, вядома, што ўжо згаданыя Ян Сянкевіч і Зыгмунт Корсак таксама быті манархістамі.

Можна выказаць меркаванне пра магчымае непасрэднае знаёмства Р.Скірмунта і В.Ліпінскага. Справа ў тым, што ідэолаг украінскага кансерватызму быў блізкі да гетмана Паўла Скарападскага, з якім у чэрвені 1918 г. у Кіеве вёў перамовы прэм'єр-міністр БНР Р.Скірмунт.

Афіцыйная назва выбарчага блока (“Краёвае аб’яднанне Палесся”) прымуше ўспомніць асаблівасці палітычнай пазіцыі Р.Скірмунта напачатку яго палітычнай дзейнасці. Нагадаем, што распачыналася яна ў перыяд рэвалюцыі 1905 – 1907 г. У той час Р.Скірмунт належала да г.зв. “краёвага” накірунку польскага руху

¹ Brzoza Cz., Stepan K. Skirmunt Roman (1868-1939) // Polski słownik biograficzny. T. XXXVIII/2. Zesz. 158. S. 186.

² Довіднік з історії України. Т. 2. Кіев, 1995. С. 160.

ў Беларусі і Літве. Гісторык Але́сь Смалянчук, які лічыць краёўцаў дамінуючай плынню польскага руху на беларускіх землях напачатку 20 ст., сцвярджае, што стрыжнем краёвай ідэалогіі была ідэя палітычнай нацыі: усе, хто ўсведамляе сябе “грамадзянамі Краю”, належаць да адзінай нацыі, незалежна ад этнічнага паходжання і культурнай прыналежнасці. Вызначальнымі нацыянальнымі рысамі краёўцы лічылі патрыятызм і любоў да роднага краю, пад якім разумеліся землі былога Вялікага Княства Літоўскага. У палітычнай дзеянасці яны зыходзілі з пас-тулату роўнасці ўсіх карэнных народаў Беларусі і Літвы³.

Краёвасць як феномен палітычнага жыцця была цалкам перакрэслена ў 1918 г., калі ў выніку ўзнікнення незалежных Літвы і Польшчы, а таксама ў выніку бальшавіцкай экспансіі на беларускія землі “Край” аказаўся падзеленым паміж некалькімі дзяржавамі. Аднак краёвасць як своеасаблівы рэгіоналізм па-раней-шым прысутнічала ў свядомасці Рамана Аляксандравіча Скірунта.

У справаўдачы паліцыі, якая збрала інфармацыю пра перадвыбарчыя сходы розных палітычных груповак, адзначалася, што на мітынгу, арганізаваным Краёвым аб'яднаннем 1 кастрычніка 1922 г. прысутнічала каля 200 чалавек. Выступіўшыя Раман Скірунт і Ян Сянкевіч падкрэслівалі надпартыйнасць Краёвага аб'яднання і заклікалі прысутных падтрымашаць толькі той выбарчы спіс, у якім будуть кандыдаты, добра вядомыя мясцовому насельніцтву. Яны папярэджвалі, што на Палессе з агітацыйнымі мэтамі прыехала шмат нікому невядомых агітатарап, якія імкнуцца падмануць людзей, каб патрапіць у сейм і сенат. Прадстаўнікі Краёвага аб'яднання сцвярджалі, што чужынцы ніколі не будуць клапаціцца пра патрэбы мясцовага насельніцтва⁴.

З матэрыялаў іншай паліцыйнай справаўдачы можна зрабіць выснову, што Краёвае аб'яднанне дзеля стварэння годнай канкурэнцыі дэмакратычнаму “Дзяржавінаму аб'яднанню на крэсах” (адным з яго лідэраў з'яўляўся Генеральны камі-сар грамадзянскага кіравання Усходніх земляў Ежы Асмалоўскі) заключыла пагадненне з мясцовымі нацыянальнымі дэмакратамі і польскай хадэцыяй. Агульным лозунгам стаў заклік абароны інтэрэсаў Палесскага краю. У выніку дамоўленасці былі складзеныя г.зв. “краёвые спісы” (“listy krajowe”)⁵. Гэтая інфармацыя здзіўляе, бо гісторыкам добра вядома тая ўзаемная варожасць, якая традыцыйна падзяляла краёўца Р.Скірунта і нацыянальных дэмакратоў. Аднак сур’ёзна аднесціся да паліцыйскага дакумента прымушае рапарт пінска-

³ Смалянчук А.Ф. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864-1917 г. Гродна, 2001. С. 105.

⁴ Дзяржаўны архіў Берасцейскай вобл. (ДАБВ). Ф. 2001, воп. 4, ад.з. 362, арк. 102.

⁵ “Шавіністычнае разакція, якую прадстаўлялі землеўласнікі і каталіцкія кір, прыступіла да выбараў у другі сейм пад лозунгам абароны рэгіональных інтэрэсаў, утвараючы г.зв. “краёвые спісы”, якія аб'ядналі мясцовых нацыянальных дэмакратоў, хадэкоў, а таксама кансерватораў. Яны разам выступілі супраць “Дзяржавінага аб'яднання на крэсах” (Тамсама. Ф. 2001, воп. 4, ад.з. 4419б, арк. 7).

га старасты: “<...> партыя “Краёвае аб’яднанне Палесся” (спіс № 24) агітацыю вядзе слаба. Яна атрымлівае прыхільнікаў не агітацыяй, а дзякуючы перакананню часткі насельніцтва – электарата нацыянальна-дэмакратычнай партыі, якую Краёвае аб’яднанне прадстаўляе на тэрыторыі Пінскага павету”⁶.

Напачатку выбарчай кампаніі шанцы Краёвага аб’яднання ацэньваліся паліцыяй вельмі сціпла: “Краёвае аб’яднанне Палесся, якім кіруюць Раман Скірмунт і Ян Сянкевіч, мае мізэрную колькасць прыхільнікаў сярод мясцовага насельніцтва. З дапамогай шляхты і малога працэнту чыноўнікаў яны імкнуцца заснаваць гмінныя арганізацыі, але, зыходзячы з той дзейнасці, якая праводзілася да гэтага часу, не могуць разлічваць на абранные свайго кандыдата ў сейм”⁷. Аднак паствурова блок новых “краёўцаў” значна актыўізаваў уласную выбарчую кампанію. І гэта таксама адлюстравалася ў матэрыялах паліцыі: “Краёвае аб’яднанне зараз дзейнічае інтэнсіўна, не шкадуючы фінансавых сродкаў і распаўсюджваючы вялікую колькасць агітацыйных лісткоў”. Чыноўнік паліцыі выказваў думку, што дэпутатам сейма можа стаць Раман Скірмунт, які мае велізарную папулярнасць “сярод шырокіх колаў шляхты і ў часткі мясцовага насельніцтва”⁸.

Трэба адзначыць, што поспехі Краёвага аб’яднання напалохалі канкурэнтаў. У выніку ў друку распачаўся сапраўдны пераслед Р.Скірмунта, якому ўспомнілі і кіраўніцтва Беларускай Народнай Рэспублікай і выступы ў падтрымку беларускіх школі інш. Магчыма, што гэта прааганда непасрэдна прычынілася да паражэння Р.Скірмунта і ягонага блоку. За “краёвы спіс”, паводле паліцэйскай справаздачы, праагаласавала толькі 8 767 выбаршчыкаў (3,71% галасоў). Але няўдачай скончыліся выбары і для Дзяржжаўнага аб’яднання на крэсах. Блок Е.Асмалоўскага набраў 5,23% галасоў (12 343). Перамаглі ППС і “Вызваленне”, якія разам атрымалі 114 021 галасоў (больш за 50%). Той жа паліцэйскі чыноўнік заўважыў, што выбарчыя блокі Е.Асмалоўскага і Р.Скірмунта знайшлі падтрымку толькі сярод часткі польскага насельніцтва Палесся. Мясцовасць сялянства не выказала ім даверу⁹.

Выбарчая кампанія Краёвага аб’яднання Палесся патрабуе далейшага вывучэння на падставе аналізу непасрэдна выбарчых матэрыялаў. Паразуменне Р.Скірмунта з нацыянальнымі дэмакратамі, нягледзячы на тое, што яно пацвярджае ўчаста матэрыяламі мясцовых органаў улады, патрабуе далейшай праверкі. Занадта вялікая палітычна і ідэалагічна дыстанцыя заўсёды падзяляла былога кіраўніка БНР і сяброў партыі Рамана Дмоўскага. Да таго ж згаданыя абвінавачванні Р.Скірмунта ў недастатковым польскім патрыятызме вельмі нагадваюць нападкі эндэцкі і на гэтага палітыка яшчэ ў “расійскі перыяд” ягонай дзейнасці.

На выбарах 1928 г. быў створаны новы рэгіональны блок “Краёвае гаспадарчае аб’яднанне на Палессі”, які ўзначаліў Ежы Асмалоўскі і былы палескі ваявода

⁶ Тамсама. Ф. 2001, вол. 4, ад.з. 400, арк. 118.

⁷ Тамсама. Ф. 2001, вол. 4, ад.з. 362, арк. 102.

⁸ Тамсама. Ф. 2001, вол. 4, ад.з. 1992, арк. 16.

⁹ Тамсама. Ф. 2001, вол. 4, ад.з. 44196, арк. 8.

Станіслаў Даўнаровіч. Цалкам магчыма, што ўдзел у яго стварэнні прыняў таксама Р.Скірмунт, хоць ягонае імя не згадваецца ў дакументах. Хутка пасля рэгістрацыі кіраўнікі блока заклікалі сваіх выбаршчыкаў галасаваць за Беспартыйны блок супрацоўніцтва з урадам” (ББСУ). Раман Скірмунт таксама падтрымай Блок. Менавіта ББСУ атрымаў найвялікшую падтрымку жыхароў Палесся. За яго правагаласавала 99 749 выбаршчыкаў, што складаў 31,58% усіх галасоў і 63,2% ад усіх галасоў, якія былі аддадзены за кандыдатаў польскіх партый¹⁰.

На выбарах 1930 г. Р.Скірмунт з'яўляўся адным з вядучых дзеячаў ББСУ у Палескім ваяводстве. Пасля перамогі блока ён стаў сенатаром, уваходзіў у Вайсковую камісію, некалькі разоў выступаў у Сенате з заканадаўчымі пропановамі¹¹. Аднак асаблівай палітычнай актыўнасцю прадстаўнік Палесся ўжо не адзначаўся, і пасля 1935 г. паступова адышоў ад грамадскай і палітычнай дзеянасці і паглыбіўся ў гаспадарчыя праблемы роднага Парэчча. Пасля 1935 г. яго імя практична не сустракаецца на старонках мясцовага друку і ў архіўных дакументах. Варта нагадаць, што 25 красавіка 1935 г. Р.Скірмунту споўнілася 67 гадоў. Тым не менш, на Піншчыне ён заставаўся ўплывовым і аўтарытэтным чалавекам. Многія вядомыя палітыкі наведвалі Парэчча ў гэты перыяд. Можна меркаваць, што іх прываблівала не толькі паляванне ў лясах на берагах Ясельды.

Раман Скірмунт актыўна ўдзельнічаў у грамадскім жыцці Піншчыны. У 1923 г. ён узначаліў Палеское акругове сельскагаспадарчае таварыства ў Пінску. Новы кіраўнік здолеў значна актыўізаць дзеянасць гэтай установы. Ён прыцягнуў да працы ў таварыстве вядомага агронома Стэфана Маташэўскага. План працы на 1924 г. прадугледжваў правядзенне лекцый у мясцовых сельскагаспадарчых гуртках і арганізацыю пры іх спецыялізаваных бібліятэк. Увесну 1924 г. таварыства набыло ў Міністэрстве сельскай гаспадаркі трох племянных бугаёў “польскай чырвонай пароды” і кнура “вялікай англійскай белай пароды”. У маёнтках Пачапава, Коранева, Хойна і Сташаны на Піншчыне былі вызначаны палі для вырошчвання розных гатункаў аўса. Таксама былі арганізаваныя выставы хатнія жывёлы ў Пінску (чэрвень 1924 г.) і ў Лунінцы (лістапад 1924 г.)¹². З 1927 г. пры Палескім сельскагаспадарчым таварыстве пачала працаваць секцыя сельскіх гаспадаў, якую ўзначаліў жонкі сяброў і сваякоў Р.Скірмунта. Праўда, сам Р.Скірмунт у tym жа годзе пакінуў пасаду старшыні. Магчыма гэтая адстаўка была звязаная з падрыхтоўкай да ўдзелу ў чарговых выбарах у сейм і сенат. Апроч таго, у 1927 г. ён быў абрани ў Пінскі сеймік і ў гмінную раду Парэчча.

Р.Скірмунт таксама прымаў удзел у сходзе, на якім было створана Акругове таварыства сельскагаспадарчых арганізацый у Пінску (лістапад 1929 г.). Старшынёю таварыства быў абрани стары знаёмы Рамана Скірмунта Ян Сянкевіч¹³. Сам

¹⁰ Тамсама.

¹¹ Brzoza Cz., Stepan K. Skirmunt Roman (1868-1939)..., S. 187.

¹² ДАБВ. Ф. 2001, вол. 4, адз. 1813, арк. 97.

¹³ Тамсама. Ф. 2001, вол. 4, адз. 3813, арк. 158.

Р.Скірмунт узначаліў Ваяводскае таварыства сельскагаспадарчых арганізацый і гурткоў. Як старшыня Рады, ён спрыяў стварэнню вузкаспецыялізаваных сельскагаспадарчых гурткоў, напрыклад, па адкорму буйной жывёлы, пчалалярству ды інш. У 1931 г. Р.Скірмунт стварыў гурток жывёлагадоўлі ў Парэччы¹⁴.

Магчыма, менавіта ён падказаў сёстрам Яніне і Марыі Выждзянкам ідэю стварэння сельскагаспадарчай школы ў маёнтку Дубой. Па меншай меры, ён актыўна падтрымаў іх ініцыятыву. У 1925 г. Р.Скірмунт стварыў і ўзначаліў Таварыства сяброў ніжэйшай сельскагаспадарчай школы ў Дубое, мэтаяу якога была падтрымка арганізацыі навучальнага працэсу, матэрыяльная і маральная дапамога вучням і настаўнікам.

Сярэдзіна 30-х. харкторызуеца значнай актывізацияй дзеянасці сельскагаспадарчыхарганізацый Палесся. Арганізацыі набывалі найлепшыя гатункі зерна, бульбы, садовых дрэваў, якія потым прадаваліся сялянам. Рэгулярна ладзіліся жывёлагадоўчыя выставы. Многія сяляне атрымалі магчымасць наведаць лепшыя гаспадаркі краіны для азnamлення з прагрэсіўнымі метадамі гаспадарання. На сельскагаспадарчых курсах з лекцыямі выступалі вядомыя спецыялісты з Варшавы і іншых гарадоў. Безумоўна, да гэтай актывізацыі непасрэднае дачыненне меў Р.Скірмунт.

Архіўныя дакументы зафіксавалі ягоны ўдзел у працы іншых грамадскіх арганізацый Піншчыны. З 1927 па 1930 г. ён кіраваў добраахвотнай пажарнай камандай у Парэччы, напрыканцы 1929 г. балаціраваўся ў праўленне Пінскай акружнай пажарнай каманды, фінансаваў добраахвотную пажарную каманду і “Стралецкі Саюз” у Парэччы¹⁵.

Важным кірункам грамадской працы Р.Скірмунта з'яўляўся ягоны ўдзел у культурным жыцці Палесся. Напрыклад, у 1925 г. ён увайшоў у склад Пінскага культурна-асветніцкага камітэту, які ўзначаліў пінскі стараста Вацлаў Болдак. Сябрамі камітэту таксама з'яўляліся Ежы Асмалоўскі, Раман Гарашкевіч, Ян Сянкевіч і Зыгмунт Корсак. Камітэт арганізаваў выданне “Газеты Палескай”, якая займала прыкметнае месца ў культурна-асветніцкім і гаспадарчым жыцці Піншчыны. Першым яе рэдактарам быў вядомы гісторык і краязнаўца Раман Гарашкевіч. Якраз у гэты перыяд асобныя артыкулы ў газэце друкаваліся на палескай гаворцы.

Дарэчы, палеская гаворка таксама шырока ўжывалася на старонках газеты “Наша земля”, якая выходзіла ў Пінску ў 1927 – 1928 г. Упершыню пра існаванне гэтай газеты згадаў пінскі краязнаўца Эдуард Злобін¹⁶. Рэдактарам газеты быў Іосіф Гоган, даволі каларытная постаць у тагачасным палітычным жыцці Піншчыны.

¹⁴ Тамсама. Ф. 2001, вол. 4, ад.з. 4163, арк. 99.

¹⁵ Тамсама. Ф. 2001, вол. 4, ад.з. 5059, арк. 2.

¹⁶ Злобін Э. Развитие библиотечного дела и письменности на Пинщине во времена II Речи Посполитой // Кругозор. Пинск. 1999. № 2. С. 32.

ны*. На мітынгахён неаднаразова выступаў на палескай гаворцы. Аднак наўрадці пісаў на ёй газетныя артыкулы. Верагодным аўтарам некаторых публікаций на палескай гаворцы ў газэце “Наша зямля” можна лічыць Р.Скірмунта (гл. дадатак). Вядома, што яшчэ ў 1907 г. ён уздельнічаў у стварэнні буквара для палешукоў, які называўся “Русінскім лемантаром”**. Графічнай асновай буквара, падрыхтаванага на высокім метадычным узроўні, была лацінка.

У 1927 г. інжынер Актаві Нелард падрыхтаваў і выдаў зборнік краязнаўчых матэрыялаў “Палессе ілюстраванае”, у якім былі надрукаваны два артыкулы Рамана Скірмунта. У першым з іх (“Рысы адметнасці Палесся”) утрымліваюцца звесткі пра этнографію Палескага краю, псіхалогію палешукоў і асаблівасці іх мовы, таксама падаюцца тэксты чатырох песен. Р.Скірмунт спрабуе давесці, што палешукоў ўяўляюць сабой адметную этнічную групу, якая не належыць ні да ўкраінцаў, ні да беларусаў¹⁷. Магчыма, якраз ён закладваў падмуркі палескай ідэі, якую так няўдала спрабаваў рэалізаваць у палітычным жыцці Беларусі канца 20 ст. Мікола Шаляговіч. Можна выказаць меркаванне, што менавіта Скірмунты лабіравалі ў Варшаве ідэю стварэння асобнага Палескага ваяводства са сталіцай у Пінску і з далучэннем да яго Сарненскага і Камень-Кашырскага пав. былога Валынскай губ. У артыкуле “Са старых хронік” таленавіта і з захапленнем распавядалася гісторыя Палесся 14-17 ст. Раман Скірмунт быў сапраўдным знаўцам палескай мінуўшчыны. Невыпадкова пінскі стараста ў каstryчніку 1929 г. раіў сябрам Таварыства вывучэння гісторыі вызвалення і абароны Вільні і Віленскай зямлі

* Крутыя павароты палітычнай біяграфіі І.Гогана цяжка зразумець. У свой час за рэвалюцыйную дзеянасць ён адбываў пакаранне ў турмах Расійскай імперыі. Напачатку 20-х г. І.Гоган быў сябрам Рускага дабрачыннага таварыства і адначасова ўзначальваў Пінскі акруговы камітэт партыі “Вызваленне”. За арганізацію несанкцыянаваных мітынгаў неаднаразова падвяргаўся арыштам. У 1925 г. ён стаў старшынёю акруговага камітetu ППС, а ў 1927 г. ужо ўздельнічаў у выбарчай кампаніі ББСУ. У 1926 г. І.Гоган выдаваў у Луніцы рускамоўную газету “Красное знамя”, на старонках якой сцвярджалася адсутнасць беларусаў і украінцаў на Палессі (зайвага аўт.).

** Як падаеца, аўтараў “Русінскага лемантара” трэба шукаць сярод наступных асобаў: 1) Канстанцыя Скірмунт (1852-1934) – вядомая публіцыстка і гісторык, якая стварала тайнія польскія школы і сама выкладала ў іх. Была прыхільніцай выкарыстоўвання лацінкі ў навучальным працэсе (Skirmunt K. Faszcynacja nazwy i potęga literы // Беларуская думка XX стагоддзя. Варшава, 1998, с. 226-230); 2) Марыя Саковіч (1865?-пасля 1907) – вядомая збіральніца палескага фальклору, настаўніца народнага вучылішча ў в. Моладава, што побач з Парэччам, член-карэспандэнт Імператарскага Рускага геаграфічнага таварыства, аўтар кнігі “Сляянне мястэчка Моталь і іх песні”, артыкулаў у часопісе “Жывая старина”; 3) Хэлена Чэхоўска (1870?-да 1930) – збіральніца палескага фальклору ў наваколлі в. Рудск Пінскага павету (Wesele w Rudsku. Przez Helenę Czechowską // Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne. Kraków, 1896. T. 2, s. 17-48), верагодна была настаўніцай у Варшаве. У кнізе “Беларуская думка XX стагоддзя” (Варшава, 1998) сцвярджаецца, што аўтарам лемантара была сяброўка К.Скірмунт Юзэфа Кужанецкая. Аднак незразумела, на чым грунтуюцца гэтая думка (зайвага аўт.).

¹⁷ Polesie ilustrowane. Brześć n/B., 1923. S. 33.

наладзіць перапіску з Р.Скірмунтам дзеля збору інфармацыі пра “вызваленне” Палесся¹⁸.

Даследаванне Вольгі Лабачэўскай дазволіла сцвярджаць, што Р.Скірмунт меў дачыненне да стварэння Палескага музея ў Пінску¹⁹.

Таксама варта звярнуць увагу на тое, што ў міжваенны час в.Парэчча стала сядзібай шматлікіх польскіх арганізацый. Тут існавалі “Стралецкі саюз” (143 сябра), “Саюз рэзервістаў” (109), Таварыства каталіцкай моладзі (14), Гурток сельскіх гаспадын (19), дабрачыннае таварыства “Карытас” (16), польскія тэатральныя групы ды інш.

Наогул жыццё Рамана Скірмунта напоўнена загадкамі. Даследчыкам яшчэ давядзенца зразумець, як у свядомасці аднаго чалавека спалучаліся польскі, беларускі і палескі патрыятызмы. Загадковым застаецца і асабістасць жыццё Рамана Аляксандравіча. Вядома, што ён, як і большасць яго шматлікіх родных і стрыечных братоў і сясцёр (у прыватнасці, кампазітар і паэт Генрык Скірмунт, дыпламат і палітык Канстанцін Скірмунт, аўтар мемуараў Ядвіга Скірмунт, публіцыстка і гісторык Канстанцыя Скірмунт), не меў уласнай сям'і. Магчыма, што ў ягоным жыцці абавязкі адносна Бога і Айчыны заўсёды пераважалі над імкненнем да ўласнага шчасця.

Дадатак

Нашэ заданне вэдлугъ народныхъ меншинствъ ("Наша земля" № 10 ад 19 студзеня 1928 г.)

Близко подходячи выборы въ уставодавшіи палаты звращають свою увагу почти каждого человека на дило народныхъ меншинствъ <...>

Кажды кто тилько попадз на Полісье и справедливо плюдзіць на дило, той зрозуміе добрэ, что поселянінъ Поліски, ідэ до установлення твэрдыхъ подрубъ подь будову, на засады свого житъя, уважаючи зовсімъ справедливо, что то тилько одна дорога, котра поправить свое положенне господарскэ. Безразличны булы ему до сего часу не згодность мэжъ клясамі, разницы нарыдни и атупанство партыйны, и тои, котры пры пэршихъ выборахъ сиялы зерно ненависті, тэ-пэръ збирають хлібъ захудалы, якъ называють ихъ ощусты. Накормлены до сыта худыми обещанкамі худкого богатства, поселянінъ Поліски зрозумівъ що дарогой власной горачай працы ведущей к порадку, взаимной выгодаў, при толчкѣ дзяятелювъ государственныхъ, потрафітъ найты соби указанья добра наиліпшага на далей. Для гэтага будучынастроена прывержэнцами идии братняго чутъявіхъ народныхъ меншинствъ, проживаючыхъ въ Жечипосполитой, любящеі свай народъ и самостоятельность Польши.

¹⁸ ДАБВ. Ф. 2001, вол. 4, адз. 3816а, арк. 51.

¹⁹ Лабачэўская В. Захавальнік Палескага музея Дзмітрый Георгіеўскі. Мінск, 2001. С. 5.

Гордячись национализмомъ и высокою цэня обычая наридни, просвѣтительны и рэлігійны іншыхъ, хочимо соедынітыся въ Союзъ Блока Працы Государственно-Господарски люди всіхъ народовъ Польши, прихильны до Государства и готовы працовать разомъ съ Правительствомъ. Съ тымъ лозунгомъ идемъ до народу поселянскага съ добрымъ желаньемъ, щобъ мы булы хороше научены, бо видаемъ заданья земельны народныхъ меншинствъ, что для нась есть завшэ жизнено. Въ развязіи своимъ гэтыхъ заданий сомніемся въ союзъ славянскихъ меншинствъ, выключаючи закрасъ тихъ жидувъ, котры не идутъ по одной дороги господарчай и территориальнай.

Панство Польске кинуто мэжъ двухъ вэликихъ организмуў государскихъ России и Нимцэвъ, попадае каждый день, что шагъ не малъ на преграды въ исполнении своей миссии диловой, съ котрой Маршалокъ Іосифъ Пілсудски шовъ 1920 року на Украіну за нашу и вашу свободу. Черезъ ответственное сплочение злоумышленій России и Нимцэвъ можэмо добрэ познаты свою сторону.

Съ часу завершения мира въ Риге 1920 року большевики прыступылы до пробужденья націонализму Білорусовъ и Украінцевъ, кируючи его острые противъ Польши. Алэжъ худко зрозумили, что рухъ той, уставляе що разъ ширши круги, наляканы началы робыты рэпрэсіи, доводячи до удалenia Атамана Петлюры грознага призрака независимости Украіны. Ту саму тактыку зробылы они въ Минску съ Білорусами, удаливши Адамовича, котрого замэнылы агентами зъ Москвы. Игра Нимцэвъ подстрыкательству ненависти Литвы до Польши есть вэльмы ясно бачно, продолжение шагивъ своихъ пострекольства при приближаючихся выборахъ, крадучи его не тылью на независимость Польши, але поддэрживаючи интэрэсы Украінцевъ и Білорусовъ, вэдлугъ которыхъ выявили свое обличье империалистичнэ и ворогувъ.

Россія и Нимцы прикладаю старанъя, щобъ свои вражбы залиты провэсты при подходящихъ выборахъ. Для подговору поселянь Украінскихъ и Білорусскихъ плывуть широкімъ корытомъ гроши зъ Москвы и Берлина, для прикрытья своихъ власныхъ запотовъ, названныхъ опекуновъ, а въ действительности смертельныхъ ворогувъ якъ Украінцевъ такъ и Білорусовъ.

Такіпорадокъ дило повинны меншинства славянски ясно запомятаты въ своемъ власномъ іменью, вытягаючи братски руку Польской демократии, спожавтыя зробыты вспульныі фронтъ для охраны одинаково грозныхъ интересовъ.

Крестьянь и интелигенцы Польска, Білоруска и Украінска повинны доро-гою соединеня съ союзомъ Безпартыйнаго Блока Вспулпрацы съ Правительствомъ повернуты старанъя щобы поставыты свое жыць на липши дороги. Всі спробы, маючіе на цыљу, чи то посредни, чи безпосредни, ударивши въ муръ солідарности международностей, повинны уважаты якъ щось битое противо Панства. За такое бачимо дило п.Абрама Мазора Дыректора Гімн. Тарбутъ и п.Меера Фельдмана Дыр. Жыдув. Банка Спольдельчаго, Творцывъ Союза Меншинствъ наридныхъ въ Пинску. До такого роду зробленія дае намъ право видома

намъ ухвала Коминтерна, котры казавъ голосоваты за союзъ зроблены через п.Гринбаума, якъ нэбудэ узнаны списоць Комунистовъ. Правительство Польске, котре липшъ и докладній освидомлено есть яко о суммъ грошей таکъ и мэтодахъ працы зробленыхъ черезъ п.Гринбаума Блока меньшинствъ нарыдныхъ и его агентовъ въ Пинску. п.Дыр. А.Мазора и п.Дыре. М.Фельдмана потягнэ къ отвitu въ установленомъ часу и открые всю працу большевицко-немецку.

Однако же демократія Украінцовъ, Білорусовъ и поляковъ потрафить подъ тыи злоумышленья робытниковъ жыдывскихъ уложити вспілжкітъ въ рамахъ Панства, зо всими меньшинствами нарыдными, приступаючи до размовы въ атмосфэрѣ щирости и лояльности безъ всякихъ оговорковъ.

Ініцыятува оть насъ восходыть протягаючи руку Польской демократіі и мы готовы до размовы.

Аляксандар Ільін

Дацэнт кафедры вышэйшай матэматыкі БДУ

Аўтар артыкулаў па гісторыі славянафільства, па фармаванні беларускай, украінскай і польскай нацыянальных ідэалогій.

Адрес: в. Піянерская д. 48, кв. 52.
224020 г.Берасце

Знешнепалітычна чыннасць Беларускай Народнай Рэспублікі ў 1919 – 1920 г. ва ўкраінскай інтэрпрэтацыі

Выклочна важнай і цікавай старонкай найноўшай гісторыі Беларусі з'яўля-
ецца чыннасць Беларускай Народнай Рэспублікі. З БНР звязаны пачатак беларус-
кага дзяржаўнага будаўніцтва ў 20 ст., завяршэнне фарміравання беларускай
нацыянальнай ідэі як праграмы стварэння незалежнай і дэмакратычнай Беларус-
кай дзяржавы.

Ва ўмовах пэўнага перасэнсавання падзеяў 80-гадовай даўніны і на Украіне,
і ў Беларусі даследаванне дачынення Беларускай Народнай Рэспублікі і Украі-
нскай Народнай Рэспублікі набыло новыя імпульсы. З'явіліся працы, якія на пад-
ставе новых выяўленых дакументальных хрыніцаў паступова пашыраюць ды паг-
лыбляюць нашае бачанне гэтай праблемы.

Нягледзячы на асаблівасці і адрозненні, развіццё украінскага і беларускага
вызвольнага руху ў першай палове 20 ст. адбывалася па падобных сцэнарыях.
“Читати украінську історію, – пісаў пазней Уладзімір Вінічанка, – треба з бро-
мом, – до тога це одна з нещасных, безглазых, беспорадніх історій, до тога боля-
че, досадно, гірко, сумно перечитувати, як нещасна, зацькована, зашарпана нація
толькі й те і робила за весь час свого державнага (чи вірніше напівдержавнага)
існування, што одгрозілася на ўсі бокі: од поляків, руськіх, татар, шведаў. Уся
історія – ряд безупинній, безперервній ряд повстань, вайн, пожарищ, голоду,
набігів, військовых пераворотаў, інтриг, сварок, підкупувань. Чи не тэ саме стає
тепер? <...> Толькі хотілі жыці державным жыттям, як починаецца стара історія:
Москва всіма силамі вп’ялася і не хоче випустіти. З другога боку вже стойтъ
Польша, наготовивши легіоні. Прийшов дужчый, вигнав Москву, одпихнув по-
ляків і сам ухопіў за горло й видушуе все, што може. Збоку присмокталася і
четверта – Австрія <...> О, Господи, яка то страшна, тяжка річ відроджэння націо-
нальнай державности. Як вона в історычнай перспектыві буде уяўляціся легкою,
само собою зрозуміло, природною, і як трудно, з якими надплюскими зусилля-
ми, хітрошчами, з яким, часом, одчаем, люттю й сміхом доводіцца тягати те
каміння державности складати його в той будынак, в якому будуть так зручно
жыці наші нащадкі <...>”¹

Амаль ва ўнісон яму выказаўся Тамаш Грыб: “<...> Беларуская вызволь-
ная рэвалюцыя 1917 – 1922 г, выставіўшая покліч дзяржаўнай незалежнасці

¹ Вінніченко В. Заповіт борцям за визволення. Кіев, 1991. С.122-123.

Беларусі, узброенай с ілай чужынца была жорстка задушана. Урады вяліка дзяржаваўнай-імпрыялістычнай Масквы і Варшавы Рыскай дамовай разарваўшы Беларусь на часыці, зынічэвымі права беларускага народу на вольнае самаазнанчэнне, разబілі еднасць і суцэльнасць беларускага народу, зыніштожылі беларускія вызвольныя, культурныя, сацыяльна-еканамічныя ды палітычныя цэнтры ў краі. Забраны край стогне ў капцюрах чужацкай няволі і сам адзейнасці, пазбаўлены прыродных правоў чалавека і грамадзяніна <...>²

Пры паразычальным аналізе палітычнай і сацыяльнай сітуацыі канца першага дваццатагодзя 20 ст. ва Украіне і Беларусі можна знайсці шмат аналагічных прычынаў, якія не дазволілі здзейсніць ідэі нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва. Прывядзены паражэннія нацыянальна-вызвольных рухаў у гэтых краінах маюць аб'ектыўны і суб'ектыўныя харктар. Гэта, у прыватнасці, наступствы працяглай дэнацыяналізацыі, нацыянальная наспеласць грамадства (што асабліва тычыцца сітуацыі ў Беларусі), перманентныя войны і акупацыі, эканамічнае разруха пасля Першай святовай вайны, неспрыяльная геопалітычная раскладка ў свеце, слабасць нацыянальных элітаў, што не здолелі абыднасць грамадства пад лозунгам незалежнасці. Як ва Украіне, так і ў Беларусі, дзе ў нацыянальна-вызвольным руху дамінавалі сацыялістычныя элементы, не знайшлося ўплывовай палітычнай сілы, якая б сваёчасова “зышла” з сацыялістычнага цягніка і абвясціла сваёй галоўнай мэтай стварэнне незалежнай дзяржавы на шырокай сацыяльнай аснове, каб адсунуць на другі план усе ўнутраныя баталіі вакол шляху і метадаў трансфармацыі грамадства.

Наогул паўстаюць пытанні пра ўменне прагнавання нацыянальнымі элітамі развіцця палітычнай сітуацыі, пра здольнасць утрымліваць сітуацыю паводле свайго сценарыя дзеля рэалізацыі жаданых стратэгічных мэтаў, а таксама пра палітычную гнуткасць паміж вызначанымі тактыкай і стратэгіяй. Безумоўна, гэта толькі частка праблемаў, якія паўстаюць перад цяперашнімі даследнікамі пры вывучэнні дадзенай праблематыкі.

Што датычыць іншых аспектаў дачыненняў УНР і БНР, то трэба адзначыць, найперш, слаба распрацаваную крыніцазнаўчую базу гэтага пытання. Якраз на новых крыніцах і хochaцца засяродзіць увагу ў дадзенай публікацыі.

У Цэнтральным Дзяржаўным архіве вышэйшых органаў улады і кіравання Украіны захоўваецца некалькі “беларускіх тэчак”, якія датычаць кантактаў УНР і БНР. У фондзе № 2592 (“Народнае міністэрства замежных спраў Украйінскай Народнай Рэспублікі”) знаходзіцца справа (№ 20) з ліставаннем Дэлегацый БНР ва Украіне ў перыяд з 15 красавіка па 8 траўня 1918 г., дзе ўтрымліваецца інфармацыя пра прызнанне незалежнасці Беларусі, зберагаючыя копіі Устаўных граматаў БНР, асвятылецца дзеянасць сумеснай беларуска-украінск-

² Ляхоўскі Ул. З рукапіснай спадчыны Тамаша Грыба. //Спадчына. 1996. № 3. С. 120.

кай кам ісій па пытаннях устанаўлення дзяржаўных межаў паміж Беларуссю і Украінай. Гэтыя пытанні закрануў у сваёй працы украінскі гісторык В. Сергійчук³.

У дадзеным фондзе таксама маюцца матэрыялы, якія датычаць чыннасці Беларускага нацыянальнага камісарыата ў Адэсе. Раней яна наогул не разглядалася ва ўкраінскай гістарычнай літаратуры. Гісторыя стварэння адэскага Белнацкаму пачалася з адпаведнай пастановы Беларускай нацыянальнай рады ў Адэсе за 25 сакавіка 1918 г. У гэтым дакуменце адзначалася, што названы Беларускі камісарыят ствараецца беларускім насельніцтвам горада і білжэйшай акругі ў якасці чыннага консульства БНР і пацвярджаеца "паўнапраўным" загадам Галоўнага камісара Адэскай акругі ад 4 красавіка т. г. (№ 32) і граматай Беларускай дэлегацыі ва Украіне за 23 траўня т. г. (№ 72)⁴. Адзначым, што акрамя Адэсы беларускія нацыянальныя суполкі дзеянічалі таксама ў Херсоне, Мелітопалі і Кацярынаслабодзе. У сувязі з tym, што Камісарыят прадстаўляў інтарэсы тамтэйшага беларускага насельніцтва ў колькасці не меней 15 тыс. чал., Беларуская нацыянальная рада 26 сакавіка 1918 г. звязрнулася да Урада Украінскай Народнай Рэспублікі з просьбай выдаткаваць гроши на арганізацыйную працу ў залік дзяржаўной пазыкі Беларускай Народнай Рэспублікі. Паводле складзенага каштарыса за прашвалася сума ў 49 890 украінскіх карбованцаў⁵.

У пачатку 1919 г. сябры Беларускага нацыянальнага Камісарыяту і іншых нацыянальных арганізацый беларусаў ва Украіне склалі ядро беларускай дэлегацыі на перамовах у г. Адэсе па стварэнню Саюза Новаўтвораных Дзяржаваў на тэрыторыі былой Расейскай імперыі. Гэты праект, на жаль, па прычыне складанай палітычнай сітуацыі не ўвасобіўся ў рэчаіснасці.

У гісторыі беларуска-украінскіх дачыненняў мелі месца і смешныя эпізоды, праўда, з сумным падтэкстам. Гэта тычыцца эпізоду з аўтамабілем, які належыў беларускай дэлегацыі, што вяла ў Кіеве перамовы па вызначэнню дзяржаўных межаў. Гэты аўтамабіль сістэмы "ВАЗЭТ", ласкова прадстаўлены ўдар Дэлегацыі БНР Сяпанам Кобецам, пазней быў рэквізаваны "па законах венграва часу" вайсковай камендатурай г. Кіева. 14 сакавіка 1918 г. на адресе Міністэрства замежных спраў УНР беларуская дэлегацыя накіравала прашэнне з просьбай вярнуць яе ўласнасць:

³ Сергійчук В. Неусвідомлення України. Ставлення світу до украінської державности: погляд у 1917-1921 роки з аналізом сьцогодення. Львів, 2002. С.484-494.

⁴ Цэнтральны дзяржаўны архіў вышэйшых органаў улады і каравання Украіны ў Кіеве (ЦДАВО), ф. 3696.(Міністэрства замежных спраў Украінскай Народнай Рэспублікі), воп. 1, спр. 32, арк. 5, 12-16; ; воп. 2, спр. 301, арк. 1-5, спр. 639, арк. 24 (выразка з газеты "Украінскій праців", нумар и дата выхаду не вядома); воп. 3, спр. 48, арк. 15-16; ф. 2592, воп. 1, спр. 20, арк. 23-24.

⁵ Таксама. Арк. 24

БНР

Народны Сэкрэтарыят

Дэлегацыя ў справах перегавора

14 красавіка 1918г

№25

м. Менск.

Kieў, Б. Васількоўская № 17.

“Тайріда” № 28.

П. Упраўляючаму Міністэрствам Закардонных Справ.

Гэтым маем гонар прасіць П. Упраўляючага Міністэрствам Закардонных справ памочь наму звароці данага нам П. Кобецом ўнашце распараджэсне самаход сістэмы “ВАЗЭТ” № 4370, якім мы карысталіся да цяперашняго часу і які 12 красавіка зrekвізован П. Комэндантам м. Кіева.

Пры гэтым дакладаецца заява П. Кобецца і пасъвядчэння рэквізіцый на камісіі.

Старшыня дэлегацыі А. Цвікевіч.

Загадчыка справоў дэлегацыі Рак-Міхайлоўскі⁶.

Аўтамабіль так і не быў звернуты, што сведчыць пра невысокі “дзяржаўны имідж” БНР у вачах украінскіх вайсковых уладаў, а таксама пра слабыя пазіцыі Цэнтральнай Рады Украіны, якая дажывала свае апошнія дні напярэдадні перавароту гетмана Скарападскага.

У час праўлення гетмана Скарападскага ўрадавыя стасункі Украіны з Беларуссю наслідчыста фармальны характар. З прыходам да ўлады Дырэкторыі на чале з Сымонам Пятлюрам гэтыя контакты актыўизаваліся. У пачатку 1919 г. украінскім урадам для Ураду БНР быў выдаткованы значны грошовы заём, падтрымліваліся дыпламатычныя адносіны.

У пратакольным стыле прасочым дачыненні УНР і БНР у гэты перыяд.

Студзень – красавік 1919 г. Для урада Пятлюры ён быў вельмі насычаны. Няўдалыя перамовы Дырэкторыі з Савецкай Расеяй (“Місія Мазурэнка – Яраслава”), абвяшчэнне Акту аб’яднання УНР з Захаднеукраінскай Народнай Рэспублікай, правядзенне Працоўнага кангрэсу Украіны, мацнейшы дыпламатычны ціск Антанты з мэтаю схіліць Пятлюру да хайрусу з Польшчай, змаганне супраць Атаманшчыны (Нэстара Махно і іншых) і расейскіх белагвардзейскіх войскаў А.Дзянікіна – усё гэта дэстабілізавала палітычнае становішча ва Украіне. Дырэкторыя скатывалася да асабістай дыктатуры Сымона Пятлюры. Усё гэта вяло Украінскую Народную Рэспубліку да трагічнай развязкі. У Беларусі тым часам разгортвалася польска-савецкая вайна. Замест балшавікоў сюды прыйшлі польскія легіянеры. Казаць пра дзяржаўную самастойнасць Беларусі не выпадала. Урад БНР, які дэйнічаў фактычна ў выгнанні, засяродзіў свою працу на дыпламатычнай дзейнасці. Ён імкнуўся дамагчыся ад суседзяў і іншых краінаў Еўропы прызнання БНР дэ-юро.

⁶ Таксама. Арк. 2.

У траўні 1919 г. Генеральнае місія БНР у Берліне паведаміла ўкраінскі бок пра назначэнне паўнамоцным паслом БНР ва Украіне Аляксандра Цвікевіча. У гэты час Дырэкторыя, выкінутая бальшавікамі з Кіева, месцілася ў Вініцы. Менавіта сюды быў дастаўлены даверны ліст БНР на прызначэнне Цвікевіча.

У жніўні 1919 г. пасля прызнання Міжнароднай сацыялістычнай канферэнцыяй у Люцэрне (Швейцарыя) права Украіны на незалежнае дзяржаўнае існаванне беларуская дэлегацыя на мірных перамовах у Парыжы звярнулася да Урада УНР з заявай, у якой было прапанавана афіцыйна прызнаць сувэрэнітэт Беларусі, што дазваляла абодвум краінам мець больш цесную дзяржаўную сувязь. Пропаноўвалася стварыць агульны мытны саюз, агульнае кіраўніцтва аб'яднанымі збройнымі сіламі, каардынацыя дзеянняў у зневіні палітыцы ў інтэрэсах абодвух бакуў. Па-другое, беларускі ўрад прасіў Украіну аказаць фінансавую і тэхнічную дапамогу ў фарміраванні беларускага нацыянальнага войска. У зневіні палітычнай сферы, на думку беларускага ўрада, першачарговым крокам украінскага боку павінна было стаць ануляванне Берасцейскай мірнай дамовы, што дазволіла б Украіне дэ-іорэ прызнаць незалежнасць Беларусі. Дзеячы БНР, са свайго боку, намагаліся правесці “рэканструкцыю” Рады БНР, каб пераўтварыць апошнюю ў вышэйшы дзяржаўны орган Беларусі, які прадстаўляў ўсе юлы насельніцтва краю.

Паслядоўная рэалізацыя гэтых планаў, на думку кіраўніцтва БНР, павінна была прывесці да таго, што “беларускае пытаньне, пры існуючых тагачасных палітычных варунках атрымлівае сур’ёзную вагу і яго вырашэнне для Украіны на дадзены момант становіцца вельмі актуальным <...>⁷ У другой часцы дакумента беларускі бок адкрыта і падрабязна харектарызаваў рэальнае становішча ў Беларусі і ўсе тыя наступствы, якія яно можа мець для Украіны. Адзначалася няспе-
ласць беларускай дзяржаўнасці, адсутнасць патрэбнай колькасці здольных пра-
цаўнікоў для дзяржаўнага будаўніцтва, эканамічны крызіс і, нарэшце, адсут-
насць дзеядольных збройных сілаў. “Белоруссия теперь – непризнанная “респу-
бліка”, возглавляемая самочинным Народным Секретариатом, рассылаю-
щая ноты государствам, образовывающая посольства, одним словом, творя-
щая видимость государственной “самостоятельности”, – пісаў у сваім зваро-
це да ўрада Украіны Аляксандар Цвікевіч (падаецца на мове арыгінала), – но вели-
кая задача и тяжелая ответственность лежит на тех, кто взялся вести госу-
дарственный белорусский корабль сквозь непроницаемую тьму и бурю нашего
времени, среди явных и секретных опасностей, грозящих анархией, и, быть
может, полной гибелью <...> Свежие украинские могилы, не затихающая трес-
котня красногвардейских пулеметов, кровавый написк на буржуазию и т. п.
заставляют опасаться, что нежный и слабый росток белорусской самостоя-
тельности не перенесет безнаказанно для себя жгучих лучей ленинского солн-
ца <...> Если вспомнить национальную пассивность белорусского народа, обус-

⁷ Тамсама. Ф.3696, воп. 1, адз. з. 32, арк.15.

*ловленную польским периодом истории, многочисленность и богатство белорусско-польского помещичьего класса, который безусловно поддержит лозунг “от можка до можка”, наконец, и то, что работа и силы белорусского правительства должны быть направлены не на национальную борьбу, а на улучшение и реставрацию экономической жизни страны, то становится понятным, что захватные тенденции Польши не встретят достаточно твердого и резкого отпора <...> А между тем жизнь не ждет и можно с уверенностью утверждать, что Беларусь в ближайшем времени будет поставлена перед необходимостью выбирать ту или иную ориентацию, ибо политическая самостоятельность Беларуси среди трех могучих соседей: Украины, Польши и СССР – была бы политическим недоразумением <...> Украина по нашему убеждению, есть тот сильный и дружественный сосед, федерация с которым сулит Беларуси экономическую выгоду и политическую безопасность <...>*⁸

На жаль, украинская палітычна эліта не палічыла тады Беларусь моцным зневісним хаўруснікам, да думак якога варта было б прыслухацца. Хранічна няздольнасць украінскіх палітыкаў да аб'яднання і кансалідацыі, да разумнага кампрамісу, не дазволіла апошнім убачыць у геапалітычным сценарыі Цвікевіча расцягніальнае зерне.

Катастрофічнае становішча, у якой апынулася ўвосень 1919 г. украінская Дырэктарыя, прымусіла яе, хоць і запозна, шукаць збліжэння з БНР. С.Петлюра спрабуе зрабіць стаўку на вайскове супрацоўніцтва з БНР, ядро якога павінны скласці аддзелы генерала Станіслава Булак-Балаховіча. Адзначым таксама: што і ўласнае украінскае нацыянальнае войска прыходзілася фактычна арганізоўваць з нуля. Антыгетманскіе сялянскіе паўстанні пад кіраўніцтвам таго ж С.Пятлюры фактычна цалкам разбіла рэшткі ранейшага ўкраінскага войска Скарападскага, пасля чаго сяляне-“патрыёты” павярталіся да сваіх хатаў. Бязплудзе дараванне С.Пятлюрам атаманскіх пасадаў сваім прыхільнікам яшчэ больш падліла алею ў полымія. Па слоўах Уладзіміра Вінчэнкі, калі ты маеш зброю, умееш камандаваць, лаяльна ставішся да Дырэктарыі і жадаеш ваяваць з бальшавікамі, тады грамата і пару мільёнаў новаадрукаваных карбованцаў быўлі практична ў кішэні⁹. Арыентацыя Дырэктарыі на Антанту не прынесла аніякіх выгадаў. Гэты факт удала выкарыстоўвалі бальшавікі ў сваёй папуляцыйскай пропагандзе супраць украінскіх незалежнікаў.

У лістападзе 1919 г. Урад БНР звярнуўся да Дырэктарыі с просьбай аб дзяржавай пазыцыі:

*Надзвычаны Паўнамочны Пасол
Беларускай Народнай Рэспублікі
на Украіне.*

Лістапада 16 дня 1919 году.

⁸ Тамсама. Арк. 12-16.

⁹ Украінська дзяржавність у XX столітті: Історыко-політологічны аналіз / О.Дергачов (керівник авт. колективу). Кіев, 1996. С.26-27.

*Яго Міласьці П. Міністру Закордонных Спраў
Українськай Народнай Рыспублікі.*

Ад імяні і па даручынню Ураду Беларускай Народнай Рыспублікі маю чесць звяжврнуцца у Вашы Асобе да Ураду Українськай Народнай Рыспублікі і Яе Високай Дырэторыі з прозьбою зрабіць Беларускаму Ураду грашовую дапамогу у форме пазыкі на пяцігадавой тырмін у суме двадцаці мільёнаў [наштымпельванных карон.] Гроши аб якіх просіць Беларускі Урад патрыбыны яму на пашырынне і узмацненне дзержсаўна-нацыянальнай працы, як на Бацькаўшчыне, так і за кордоном і на патрыманне усіх нацыянальна-палітычных партый і грамаданскіх установ на Беларусі.

Бел. Урад цверда верыць, што старая братэрскія адносіны памеж Украйнай і Беларусью і супольнасць палітычных і нацыянальных інтарэсаў, асабліва у сучасны важкі час, паслужыт падвалінай таго, што прозьба яго будзе уважана.

Згодна з паунамоцтвам ураду БНР маю чесць прасіць [выпісаць] асігноуکі на вышэй зазначанную суму на імя Надзвычайнага Паунамочнага Пасла БНР пры Украінскім Урадзе – Аляксандра Цывікевіча.

У выпадку, калі вышэйзазначынная сума ня можебыць выдана у [наштымпельванных каронах], прашу выдаць яе у той валюце, якая для Украінскага Ураду будзе магчымая, па адпаведнаму курсу.

Надзвычайны Паунаважны Пасол БНР на Украіне А. Цывікевіч.

Сэкретар Раднік Пасольства¹⁰ (подпіс).

Права на атрыманне грашовай пазыкі было афіцыйна запратакаліравана яшчэ 14 лістапада ў Менску:

№ I-230.

*Надзвычайнаму Паунаважнаму Паслу БНР на Украіне
Аляксандру Цывікевічу.*

ПАУНАМОЦТВА

Гытным съведчыцца, што згодна з пастановаю Рады Міністрау БНР ад 22 трауня 1919 г., Вы, Пане Н.П.П.БНР на Украіне упаунамочаны апошнім зрабіць грашавую пазыку у Ураду Украінскай Народнай Рыспублікі у агульнай суме да 50.000.000. (пяцьдзесят міліёну)карб. і атрымаць тые гроши, якіе Украінскій Урад пастановіць выдаць як пазыку БНР. Срок пазыкі пяць гадоў.

*Старшыня Рады Народных міністраў
Міністр Загранічных Спраў
Сыкretар¹¹ (подпісы)*

Вядома, што 13 снежня 1919 г. у акупаваным польскімі войскамі Менску на сесіі Рады БНР адбыўся яе раскол. Ініцыятыву па працягу “дзяржаўнай сувязі” з

¹⁰ ЦДАВО. Ф. 3696, вол.2, адз. з. 301, арк.2.

¹¹ Тамсама. Арк. 5.

Урадам Украіны і С.Пятлорам узяла на сябе беларуская “Дырэктормя” – Найвышэйшая Рада БНР. Ужо 16 снежня 1919 г. яе кіраўніцтва даслала ўкраінскаму ўраду сваё першае пасланне:

Да Высокай Дырэктормя Украінскай Народнай Рэспублікі.

Рада БНР, народны парлямэнт Беларусі, адтрымаўши сваі мандаты ад Усебеларускага Кангрэсу 1917 году, передала усе свае поўнамочча і паунату улады у Рэспубліцы выбранай на сходзе яны 13 сіненя 1919 г.

Найвышэйшай Радзе, зложсанай з ніжыпадпісных. Становячыся на чале народа Беларусі і яго барацьбы за незалежнасць і непадзельнасць Беларусі, Найвышэйшая Рада паведамляе аб гытм Высокую Дырэктормя УНР і разам з тым пасылае ей і усяму братняму Народу Украінскаму свае першае прывітаныне і гарачыя пажаданыя, каб высілкамі лепших людзей Украіны хутчый адбудувалася яна побач з сваей паўночной сястрой Беларусью і заняла належнае ей месце сярод вольных і незалежных народов съвету.

Найвышэйшая Рада. 16 сіненя 1919 г. Менск¹².

У гэты ж час прыхільны да палітыкі С.Пятлоры ўкраінскі друк трактаваў ситуацыю ў Радзе БНР наступным чынам:

Найвища Рада Білорусі.

Урядові звесткі з поспідніх днів доносять з Мінска: ізза критичнага положення, в якім найшовся під цю пору найвищий законодатні орган білорускага народа, а саме покликана в 1917 році до життя рішенням конгресу Рада Рэспубліки, перенесла вонавсі свой права та павновасти на выбрану в Мінску в грудні 1918 року Найвищу раду, яка складаецца зось якіх п'ятых людей: із президента Середи та членів Лессіка, Власова, Рак-Міхайловскага та Терещенка.

По цум самім вісткам, висказали Найвища Рада та Рада Рэспубліки на своём останнім засіданні свое довіре кабінету. Цей кабінет складаецца як перед тым, так і далёше з президента, міністра закордонных справ А.Луцкевіча, міністра народнай освіты проф. В.Івановскага, міністра судовіцтва Др. З-вікевіча [Цвікевіча], міністра краевої обороны полковника Е.Ладнова, міністра хліборобства А.Смоліча, управителя міністерства внутрішніх справ Терещенка та державнага контролера Л.Заяца.

Бувшій міністр фінансаў В.Захарко подався вже давніше у відставку. Зусилля Ластовскага утворыты з початком грудня новы кабінет, як про це доносили ріжскі німецкі часописы, осталися без успіху¹³.

Увесень 1920 г. пасля фактычнага спынення чыннасці Найвышэйшай Рады БНР кіраўніцтва УНР паспрабавала наладзіць контакт з ковенскім урадам БНР Вацлава Ластоўскага, пра што сведчыць ліст міністра замежных спраў Украіны А.Ныкоўскага да апошняга:

¹² Тамсама. Арк. 3.

¹³ Тамсама. Адз. з. 639, арк. 24.

23.10.20 р.-№ 701. – Тарнів.

До Пана голови Рады Народных Міністрів БНР.

Високоповажний Пане Президенте!

Маю честь висловити Вам як найщирішу подяку за сердешні слова привітання в Вашому листі від 23 вересня ц.р.

Можжу запевнити Вас, Високоповажний Пане Президенте, що Ваша позиція щодонав'язання тісного порозуміння між Білоруссю і Україною стрічає цілком позитивне відношення з боку уряду УНР. Не має сумніву, що останні успіхи нашого війська не мало причинятися до того, що ми зможемо надати цілому порозумінню вповні реальні форми, і уряди обох Наших Республік спільно вестимуть політику в напрямі забезпечення Ваших і наших державних здобутків.

Щиро тішить мене передана Вами відомость, що Пан Уповноважений Міністр Олександр Цвікевич прибуває до місця осідку нашого Уряду і що я зможу в особистих розмовах з ним обговорити біжучі і пекучі питання першоднії ваги для обох Урядів.

Прийміть, Високоповажний Пане Президенте, запевнення моєї найглибшої до Вас пошани.

Міністр закордонних справ А.Ніковський¹⁴.

Свой погляд на становішча беларускай нацыянальныя справы, а таксама на перспектывы беларуска-украінскага супрацоўніцтва выказаў у сваім прыватным лісце пасол БНР ва Украіне Аляксандр Цвікевич, які ў той час ужо находзіўся ў Берліне. У верасні 1920 г. ён звярнуўся да свайго былога калегі па Дэлегацый БНР ва Украіне Івана Краскоўскага, кіраўніка Украінскай дыпламатычнай місіі на Каўказе:

Бэрлін – 5.09.20г.

Паважны і дарагі Іван Ігнатавіч!

Карыстуючы з выпадку, што едзе кур’ер Грузінскага ураду ў Тыфліс, съпешаюся паслаць Вам хоць кароценькага ліста і паведаміць Вас аб агульнам стане наших рэчей.

Пасля ад’езду з Кіева, разам з Дэрыктаріей УНР мы апыніліся за кардонам. З таго часу – пачалася беларусская праца на міжнароднам “рынку”. Была адпраулены Дэлегацыя у Парыж, былі заснованы предстауніцтва у Бэрліне, Праге, Рыге, Варшаве, налажана звязь з Гельсінфорсам, Рэвелем, Капенгагенам і т. д. За час перабывання большавікоу на Беларусі у 1919 г. амаль што не уся дзяржавная праца правадзілася за кардонам. Каліж яна была занята палякамі – ліпень 19г. – то паціху распачалася гэтая праца і на месцох. К канцу года паразумення з Польшчай вылілася у форму стварэння “Найвышэйшай Рады”, якую Варшава “мелася” разглядаць як неофіцыйальны беларускі урад. Но разом з тым-едыны нацыональны фронт раскалоуся: большая частка Рады

¹² Таксама. Адз. з. 301, арк. 1.

Рэспублікі парышила захаваць сваямандаты як прэдстаунікоу незалежнай дзяржавы і, выкінушы лезунг змагання з Польшчай, – стварыла новы урад. Пастля таго, як Польша была разьбіта і акупацыя скончылася – стварэння польскіх рук “Найвышэйшая Рада” упала, як і упала oriентацыя на Польшу. Цяперыка мы прысутны пры ліквідацыі гэтай паласы справы і працы і стаім на перадні аб’еднання і новых магчымасцей.

Куды дзьвіне наш “утлый чолн” у бліжэйшай будучыне – пакуль што няма ведама. Толькі учора атрымалі з Рыгі тэлеграму аб звароце нашай місіі з Масквы і аб склікенні агульной нарады. Вось гэтая нарада і пакажэць куды будзем трymаць курс.

Асабіста я вялікіх надзеяў набліжэйшую будучыну непакладаю. Многаяшчэ утлыве вады, пакуль зьдзесеняцца хоць частка нашых беларускіх ідэалу. Трэба яшчэ многа палажыць сіл, каб абараніць хоть некаторыя з нашых пазіцый.

Вось прыклад Украіны сбведчыць, як цяжка прыходзіцца дабываць народу свою дзержаную волю. Вам, як працуячаму у гэтай справе, лепш ведама яна, як каму іншаму.

Цяпер аб сабе Як бачыце – жыту і працу ў Бэрліне. Да сяго часу лічуся беларускім паслом пры украінскім урадзе, хоць далей Вены і Прагі да украінскага ураду бадай што ужо поу года не ездзіў. Ды і куды фактычна, ехаць? У Тарноу якась не выпадаць! Тым больш, што з офицыйальнай Украінай мы разайшліся (я кажу “мы”, таму, што я працу ў новам урадзе): яна пайшла з Польшчай, мы проціу Польшчы. Но гэта не перешкоджаеть быць нам яку найлепшых адносінах. Аб гэтым съведчыць, між іным, мая апошняя бяседа з міністрам Нікоускім у Вене. Ни гледзеючы на усе часовыя варункі, мы добра разумеем друг друга.

Што робіце Вы? Я часта спрауляюсь аб Вас у рожных украінскіх дзеячаў, но ніхто з іх ня мог мне нічога сказаць аб Вас – надта далека Вы схаваліся!

Калі будзе час – дайця хоць карацен'кую вестку аб сабе. Меня надта цікавіць наагуль становішчэ Грузіі; гэтым пачалі цікавіцца асабліва усе соцыалістычныя партыі Эўропы, пасля таго, як пазнаміліся з “камуністычным раем” Савдепа. Пачалі ехаць у “проста дэмократычную Грузію”.

Калі Ваша ласка, напішыце так сама пару слоў і аб тым чы чуваць што небудзь на Кауказе пра Беларусь і чы варушацца там нашыя землякі? Бувайце здаровы! Жму руку!

Vаш Цывікевіч¹⁵.

Беларускі і ўкраінскі дзяржаўныя караблі у баях за незалежнасць атрымовалі чарговыя прабоіны, але заставаліся на плаву. Беларускі і ўкраінская нацыянальныя дэмакраты, апынуўшыся ў выгнанні, працягвалі змаганне за свабоду і вольнасць, рыхталіся да наступных палітычных бітваў. “Няма сораму ў тым, –

¹² Тамсама. Воп.3, адз. з. 48, арк. 67.

справядліва кажа українські гісториці І. Лісяк-Рудницькі, – каб быць пераможаным у змаганні за свабоду. Наадварот, такое паражэнне можа стаць крыніцай новага духоўнага абнаўлення, дзякуючы якому памножаць свае сілы будучыя пакаленні, якія працягнуць гэтае змаганне на новым гісторычным этапе”¹⁶.

Вольга Зубкова

Выкладчыца Вінніцкага дзяржаўнага універсітету імя М. Кацюбінскага
Асноўны кірунак даследванняў:

Культурна-адукацыйная дзеянасць украінскай эміграцыі ў Чэха-Славакіі ў 1921–1939 г.

Лісяк-Рудницький І. Між історією і політикою. Мюнхен, 1973. С.128.

Ірына Малашук (Бабруйск)

Сонца ў эпічных жанрах вуснапаэтычнай творчасці

“Самым выдатным паказыкам вядомай ступені культурнага развіцця ў старожытнасці рускіх плямёнаў, – як сцвярджаў Яўхім Карскі, – з’яўляеца стварэнне імі твораў народнай паэзіі, якія захаваліся да нашых дзён у вусным паданні”¹. Беларуская вуснапаэтычна спадчына, менавіта самы старожытны яе пласт, які атрымаў у даследчыкаў трывалую назну народнай міфалогіі, узыходзіць сваімі пачаткамі ў дагістарычную эпоху і да сённяшняга часу захоўвае паасобныя характеристычныя ўласцівасці свайго міфалагічнага паходжання, як, дарэчы, вусная народная творчасць кожнага народа свету. Фальклор увогуле з’яўляеца цудоўнай крыніцай для вывучэння ранніх уяўленняў пра стварэнне Сусвету, таму што перажыткі старожытнага міфалагічнага светапогляду знайшлі сваё адлюстраванне ў многіх звычаях, абрадах, рытуалах. Таксама нельга недаацаніць сведчанні этнографічнага характару.

Народная творчасць з’яўляеца своеасаблівым звязком паміж язычніцкім мінулым, калі большасць пакланенняў і павер’яў была звязана з адухойленнем магутных стыхійных сілаў і з’яваў прыроды, і багатай народнай свядомасцю. Як трапна адзначыў Арэст Мілер, “старое ў вуснай славеснасці цалкам ніколі не знікае, хоць гэта не перашкаджае паступова ўваходзіць у яе новаму. Пры гэтай жывучасці даўніны ў народнай славеснасці ў ёй да гэтага часу ацалелі рэшткі новават самай архаічнай пары – міфічнай”².

Калі ў фальклорах многіх народаў свету захаваліся матывы стварэння Сусвету, то ў беларускай вуснапаэтычнай творчасці адлюстраваны больш познія часы і касмаганічныя міфы ў ёй адсутнічаюць. Трапна адзначыў Фёдар Буслаев, які сцвярджаў, што “калі славянскі міфалагічны эпас не паспей стварыць поўных, акруглых тыпаў багоў, па падабенству эпасу грэчаскаму, скандынаўскому ці фінскому, tym не меней, ён цеснымі сувязямі звязаны з tym жыццядайнім вытокам міфічных павер’яў, які дае жыццё заўсёды новаму і свежаму ўзлёту народнай фантазіі. Без гэтай роднаснай сувязі з міфічнай старожытнасцю немагчыма было бы бачыць росквіт гэтага смакавітага народнага эпасу, якім валодаем мы, рускія, і аднаплямёнцы нашыя славяне <...>”³.

Працытуем урывак з “Калевалы”, той, дзе гаворка вядзецца пра стварэнне Сусвету:

¹ Карскі Я. Беларусы. Мінск, 2001. С. 160.

² Міллер О.Ф. Опыт исторического обозрения русской словесности, с хрестоматией, расположеною по эпохам. Санкт-Петербург, 1865. Ч. I. С. 84.

³ Буслаев Ф.И. О литературе. Исследования. Статьи. Москва, 1990. С. 34

Из яйца, из нижней части,
Вышла мать-земля сырая;
Из яйца, из верхней части,
Встал высокий свод небесный;
Из желтка, из верхней части,
Солнце светлое явилось <...>⁴.

Пераднамі разгортваеща непасрэдны працэс стварэння Сусвету з яйка. “Яйка ў старажытных людзей служыла для абазначэння свету. Не толькі сонца, але і ўесь Сусвет уяўляўся адным вялізным яйкам. Сам чырвоны колер яйка звязваецца з яркім чырвоным колерам, гэта значыць вясновага свята”⁵.

Ва ўсіх жанрах беларускіх фальклорных твораў сонца займае значнае месца. Няма нічога дзіўнага ў tym, што чалавек пакланяеца сонцу да нашага часу. Яно аснова ўсяго жывога на свеце, абаронца і… сімвал. Фальклорнае сонца выступае пераднамі як складаны феномен са шматлікімі харектэрнымі прыкметамі. “Цікавае эстэтычнае напаўненне архетып сонца атрымаў у беларускіх народных казках, у якіх паведна знайшло адлюстраванне і светасузіранне нашых далёкіх предкаў-сонцапаклоннікаў. Казкі займаюць адно з адметных месцаў сяродтвораў народнай славеснасці ўсіх галінаў рускага народа”. Аднак асабліва імі багаты беларусы <...> Беларусь, асабліва глухія яе часткі ўяўляюць найбольш прыдатную глебу для росквіту казак, што і выяўлена этнографамі, збіральнікамі гэтага рода твораў. Перачытаўшы ўсе рускія казкі, мы можам смела сцвярджаць, што па жывапісу і прыгажосці апавядання беларускія казкі не маюць сабе роўных <...> Беларускія казкі яшчэ і зараз жывая з'ява і могуць быць пачэрпнуты непасрэдна з вуснаў народа <...>⁶

З’яўляючыся адной з формаў пазнання рэчаіннасці і важным сродкам задавальнення эстэтычных запатрабаванняў, гэтыя творы дапамаглі людзям замацаваць свой працоўныя вопыты, перадаць яго з пакалення ў пакаленне праз стагоддзі.

Разам з жывымі істотамі ў казках дзеянічаюць сонца, вечер, месяц, мароз, гром і іншыя прыродныя стыхі. Уражвае, перш за ўсё, багацце фантастычнага элементу, шырыня, нават бязмежнасць выдумкі, першабытныя, найбольш часта спрошчаныя погляды дзеючых асобаў на акалаючы свет. Асаблівую каштоўнасць уяўляюць сабою чарадзейныя казкі, у якіх сама дзеянне адбываецца пры вельмі разнастайных хабставінах, што адлюстроўваюць першабытную свядомасць чалавека працы. Неменш цікавай глебай з’яўляецца і казаны эпас больш позняга перыяду, які адлюстроўвае разважанні чалавека адносна месца падсонцам і на прыкладзе якога даволі лёгка прасачыць упльўх хрысціянства на язычніцкую рэлігію.

⁴ Калевала. Москва, 1956. С. 25.

⁵ Фамінцын А.С. Божества древних славян. Санкт-Петербург, 1995. С. 258.

* погляды Я. Карскага эвалюцыянували ад “заходнерусізму” да пераканання ў нацыянальной самабытнасці і адметнасці беларускага народа – Заўвага рэд.

⁶ Карскі Я. Беларусы. С. 495.

Нашыя далёкія продкі пакланяліся сонцу і яго бóstвам: Дажджбогу, Хорсу, Перуну, Воласу. Матыў шанавання іхдаволі частва сустракаецца ў казках: “А даўней людзі былі простые, працавалі ды гаравалі <...> Радасно яны сустракалі со-нейко, як яно падымаеца з-за землі да аглядае, ці ўсе на сваём месцы, ці накормлено да расою напояно, ці сагрэто да памыто... Радасно ж і праваджалі яснае сонейко на супакой <...>⁷ У казцы “Тое, да не тое”, запісанай Аляксандрам Сержптуўскім, чытаем: “<...> шануючы гэстага дзенька светого й яснага сонейка <...>⁸ Пакланенне сонцу знаходзіла сваё адлюстраванне і непасрэдна ў фізічных дзеяннях: Мал-Малышок “нізка сонцу пакланіўся”⁹. Можна прыгадаць слова Аляксандра Афанасьева, які звяртае ўвагу на сонца як на істоту боскую: “Замена сонца богам вельмі знамянальная. Знікаюча ўвечары, як бы адоленае рукою смерці, яно паставяна кожную раніцу зноў з’яўляеца ва ўсім сваім бліску і ўрачыстай велічы, што і нарадзіла думку аб сонцы, як пра істоту нязгасную, бессмяротную, боскую”¹⁰. Гэта, відаць, і з’яўляеца асноўнай прычынай пакланення сонцу і яго шанавання як фантастычна-міфалагічнага вярхоўнага ўладара сусветнага жыцця, велічнага цара Сусвету.

Сонца шанавалася як бóstва добра і дабрабыту. Яно нават параўноўвалася з маці: “Яснае сонейко свеціць і хукае, бы на дзіцятко родная матка”¹¹. Таксама ў А. Сержптуўскага знаходзім і наступныя радкі: “Сонейка ніколі не злое, яно заўсёды ласкава пазірае ды хукае на ўсіх, як матка на сваіх дзетак”¹².

Аналіз адлюстравання архетыпу сонца ў беларускім фальклоры вяртае нас у тыя далёкія часы, калі нашыя продкі лічылі прыроду і прыродныя з’явы жывымі істотамі: “У шэпце лістоў, свіске ветру, плёскаце хвалі, шуме вадаспадаў, трэску распадаючыхся скал, гудзенні насякомых, крыку і спяванні птушак, рове і мыканні жывёл, у кожным гуку, які раздаваўся ў прыродзе, сляяне хочуць пачуць таямнічую гаворку, выражуючу пакуты ці пагрозы, сэнс якіх даступны толькі чараўнікаму разуменню прарочных людзей”¹³.

У чалавека, які павінен быў жыць ва ўлонні маці-прыроды, прыстасоўвацца да розных стыхіяў і з’яўлю, складвалася комплекснае акаляючага асяроддзя, таму сонца амаль ніколі не адлюстроўваеца івалівана, а ў адвечна ўтворанай сістэмэ з жывёльным і раслінным светам, іншымі, не менш грознымі, стыхіямі і свяціламі. У казцы “Кальвінскі пост” чытаем: “Дзень быў хмурны да ціхі. Ні сонейко не блісне, ні расліна не калыхнецца, німа жоднае прыкметы, куды йці”¹⁴.

⁷ Сержптуўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў Слуцкага павета. Мінск, 2000. С. 161.

⁸ Сержптуўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў-палешукоў. Мінск, 1999. С. 185.

⁹ Казкі пра жывёл і чарадзейныя казкі. Мінск, 1971. С. 351.

¹⁰ Афанасьев А.А. Поэтические воззрения славян на природу: В 3 т. Москва, 1994. Т. 1. С. 66.

¹¹ Сержптуўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў Слуцкага павета. С. 213.

¹² Сержптуўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў-палешукоў. С. 14.

¹³ Афанасьев А.А. Поэтические воззрения славян на природу. Т.1. С. 40.

¹⁴ Сержптуўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў Слуцкага павета. С. 37.

У казцы “Сонца і вецер” знаходзім цікавы сюжэт аб спрэчцы і ўзаемадзейнні прыродных стыхій: “Старыя людзі расказваюць, што раз калісь касары і жанцы якстали свістаць, дзетвара запішчала ў дудкі, дак вецер і прыляцеў. Усе з радасці запелі:

Касары косяць, а сонца грэе.

Як ветра папросяць, то ён павее <...>

Ветру гэта спадабалася, дак ён так разгуляўся, што сонца разгневаў, да яно, не выцерпейшы, кажа:

– Каліты будзеш гэтакмящацца ў мае справы, то я цябеспяку начэ картоплю!

– Тэ-тэ-тэ! – кажа вецер, - пакуль хвалько нахваліца, то будзька набудзеца, нацца, пакуль ты мяне спячэш, то я з усяго свету зжану хмары да так цябе закутаю, што ты не скора адтуль вызірнеш, каб пабачыць, што тут робіцца. А то як хочаш, то яшчэ і ледавік дуне, дак ось табе тады і жанцы падзякуюць.

– Ну, годзі! Калі ты такі разумны, але, пастой, ось як прыйдзе мароз, дак мы тады з табой пагамонім.

– Мароз, а што ж ён мне зробіць?

– Што зробіць? Замарозіць, як я захаваюся за хмару <...>¹⁵

Ва ўжо згаданай намі казцы “Мал-Малышок” братам сонца з’яўляецца месяц: “<...> прышло сонца, загарэлася ўся хата. Мал-Малышок спёкся б, каб шуба не касмата. Брат (месяц – *I.M.*) сонцу кажаць:

– К табе чалавек прыехаў пытатца, чаго на адным месцы прастаяла тры часы¹⁶.

Такія “свяцкія” адносіны нябесных свяцілаў маюць даволі простае тлумачненне, якое змяшчаецца ў міфе аб паходжанні Сусвету. Яшчэ раз працытуем “Калевалу”:

Из яйца, из верхней части,

Встал высокий свод небесный,

Из желтка, из верхней части,

Солнце светлое явилось;

Из белка, из верхней части,

Ясный месяц появился;

Из яйца, из пёстрой части,

Звёзды сделались на небе <...>¹⁷

Як бачна, сімвал сонца з’яўляецца першасным у сістэме нябесных свяцілаў, стыхій, прыродных з’яваў. Гэта можна растлумачыць тым, што сонца адвечна займае адно з самых старажытных месцаў у сусветнай міфалогіі.

Аднак сонца шанавалі не толькі з-за яго першастваральнасці і ласкавасці, але і з-за таго, што з ім напрамую звязвалі чалавече жыццё увогуле. Цікавы прыклад знаходзім у казцы “Багатыр”: “Абрадуваўса багатыр, так абралдуваўса, як ешчэ

¹⁵ Казкі пра жывёл і чарадзейныя казкі. С. 90.

¹⁶ Тамсама. С. 351.

¹⁷ Калевала. С. 25.

ніколі, калі ўбачыў, што ешчэ мою трохі пажыве на свеце, мою ешчэ зірне на яснае сонейко”¹⁸. Адсюль вынікае супрацьпастаўленне “таго” свету, дзе знаходзяць прытулак душы нябожчыкаў, і “гэтага”, які атаясамліваецца з сонечным святлом, цяплом і чалавечым жыццём. Як адзначаў Я. Карскі, “усвядоміўшы ў сабе дуалізм душы і цела, першбытны славянін, як і ўсялякі іншы чалавек, што знаходзіўся на ніжэйшай ступені развіцця, па аналогіі з уласнай прыродай, надзяляў душою і ўсе прадметы і з’явы зневінага (гэтага – I.M.) свету”¹⁹. І ў гэтым атрыманым у спадчыну ад прашчураў і дапоўненым уласнай фантазіяй адхуёленым свеце старажытны чалавек адчуваў сябе даволі добра, бо спрадвеку не жадаў з ім развітвацца, рабіў гэта не па ўласнай волі. У казцы “Цікавая жонка” распавядаецца аб тым, як селянін, якому “пашчасціла” пабываць на тым свеце, ні ў якім разе не хocha зноў туды вяртацца, ні на якія ўгаворы цікавай жонкі расказаць да канца ўсё тое, што бачыў на тым свеце, ён не згаджаецца, бо няма нічога мілей гэтага свету і ласкавага сонейка: “Сказаць, та трэ папрашчацца з жыткам, а тут так на съвеці гожэ, так радасно съвеціць сонейко, што хочэцца хаць крыху яшчэ пажыць, пакрасавацца”²⁰.

Як іславяне ўвогуле, старажытныя беларусы не толькі атаясамлівалі з сонцам жыццё (гэты свет), але па сонцу таксама адлівалі час у ходзе гадавога і дзённага сонцевароту, менавіта з ім звязвалі нараджэнне і смерць бóstva сонца. На гэту акалічнасць звязтаў увагу А.Афанасьеў: “Паэтычныя ўяўленні аб нараджэнні і смерці сонца былі дапасаваныя і да лёсаў яго на працягу года. Страты сонцам жыцця дайнага цяпла і зацьменне яго бліску ў асення і зімовыя месяцы з’яўлялася асноваю міфа, паводле якога свяціла гэтае з заканчэннем летняга часу страчвае свае сілы і гіне (патухае). З паваротам на зіму (у чэрвені) яно, магчыма, старэе і пачынае ўступаць месца (пазіцыю) дэманам цемры: дні скарачаюцца, ночы павялічваюцца; састарэлае, яно пам’рае. Аднак пры наступным павароце (у снежні), замест старога сонца, нараджаецца новае”²¹. Таму і не дзіўна, што ў беларусаў найвялікшыя ўрачыстасці, звязаныя яшчэ з ранняга язычніцтва з сонцам (Каляды і Купалле), прыпадалі на перыяды сонцастаяння ў ходзе гадавога цыклу.

Вядома, што са світаннем у старажытнасці атаясамлівалася ўсё добрае, што прадказвала ўраджай, прыбытак, а з заходам сонца, з ноччу – усё нядобрае (смерць, бясплоднасць, няшчасце). Гэтым тлумачыцца і пагаворка, якая такчаста паўтараецца ў рускіх казках: “Утро вечера мудренее”. “Ноч гасне доўга. Свято разліла зараніца, ім гла палі спавіла”²², – гаворыць аўтар “Слова пра паход Ігаравы”, ікунуясь гэтай карцінай заходу сонца, перамогай цемры над святлом паказаць будучую перамогу варожых палкоў над рускімі воямі.

¹⁸ Сержпutoўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў-палешукоў. С. 187.

¹⁹ Карскі Я. Беларусы. С. 147.

²⁰ Сержпutoўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў Слуцкага павета. С. 160.

²¹ Афанасьев А.А. Поэтические воззрения славян на природу. С. 187.

²² Слова пра паход Ігаравы: Паэма. Гусоўскі М. Песня пра зубра: Паэма. Мінск, 1999. С. 49.

Народныя прыкметы таксама багатыя адпаведнымі сведчаннямі: “Сонейка закацілася – не выкідай на вуліцу смецце, бо не будзе багацца. Людзі верылі, што аддаваць гроши на ноч нядобра, бо не будуць вадзіцца. Этнографы адзначалі, што пасля заходу сонца сяляне, баючыся збяднець, не пазычаюць і не даюць з хаты ніякай рэчы”²³.

Героі цэлага шэрагу беларускіх народных казак традыцыйна адпічваюць час па сонцу: “Доўго бегаў Іван’чык, растапырыўшы руکі, бегаў, кружыўса, бы птушкі ў небе, нарэшце ўтаміўса й лёг на траву дагары вачамі й ўсё глядзеў на небо, як там цудоўне гожэ ціхенъю плылі лёгкіе белыя хмуркі, бы гусіны пух, як яны сустракаліся з ясным сонейкам, цалавалі яго й плылі далей <...> Усхапіўся ён, зірнуў на сонейку, аж яно іжэ схіляеца к заходу. “Ужэ паабедалі”, - думае пастушок і гуляе да вечара не ўшы”²⁴; “Ад сонца да цёмнай зары касілі касары”²⁵; “Яшчэ сонца толькі ўышло на сярэдзіну неба, а кулак ужо выбіўся з сіл”²⁶.

Час для плённай працы, для здзяйснення задуманых справаў, росквіт прыродных сілаў і сілаў чалавека суадносіўся старажытнымі людзьмі з высокім месцазнаходжаннем сонца на небасхіле, калі дзённае свяціла набірала сілу і ўсім хапала яго цяпля, святла і пяшчоты. Гэта акалічнасць найбольш яскрава прасочваецца ў народных творах, запісаных А. Сержпutoўскім: “На заўтра, ужэ сонейко высоку, мужык пашоў к пану й просіць, каб пан прадаў ему парсюка”²⁷; “Ужэ й даў Бог дзень. Сонейко паднялосо высоку, а ў саду ешчэ не ўсё заціхло”²⁸; “Яшчэ сонейко высоку, а ён ужэ забаранаваў жыто, пусціў коней на пашу, а сам пашоў жонцы падкопваць картоплю”²⁹.

Такое становішча сонца з’яўляеца асновай гарманічных прыродных сувязей, калі ўсё навокал ззяе і зіхаціць. Гэтая адвечная гармонія даруе спакой, своеасаблівы душэўны настрой чалавеку, які і сам зайсёды разглядаўся як неад’емная частка гэтай усеаб’емнай гарманічнай прасторы: “Было вельмі лагоднае надвор’е: от так паведзі языкком – бы мёд. Гэто ўжэ якась па весне перад летам. Ведамо, пагода харошая, сонейко ззяе, аб ночы прайшоў цёплы даждык; земля выкупа-ласа, напіласа вады – ўсё расце, бы на дрозджах. От так прылажы вухо к траве, дак і чуваць, як ена расце. А кветкі цвітуць, бы жар гарыць. Ад іх так цеплом і пышэ, і такі пах ідзе, што от усе бнююхай і ніколі б не наниохаўся. Зрана выпала медовая раса да й разліласа па кветках, па траве і па землі, батцэ ўзяў хто да сытою й апірскаў усю землю. Сонейко паднелосо ўгору да так прыгрэло, што з землі аж пара клубам пашла, паваліла, бы з гаршка. А сонейко ўсе грэе, усе печэ. Куды ні

²³ Афанасьев А.А. Поэтические воззрения славян на природу. С.184.

²⁴ Сержпutoўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў Слуцкага павета. С. 213-214.

²⁵ Казкі пра жывёл і чарадзейныя казкі. С. 213.

²⁶ Тамсама. С. 214.

²⁷ Сержпutoўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў-палешукоў. С. 69.

²⁸ Тамсама. С. 156.

²⁹ Сержпutoўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў Слуцкага павета. С. 149.

глянь – усе блішчыць, палыскуетца да так і трасецца, бы гаршчоку печы, яку ём кіпіць вада. Раса высахода, а мёд так і астаўся на траве да на кветках. Чмелі, пчолы й матылі летаюць, гудуць над кветкамі да сусуць мёд. Бортнік панюхаў паветрае, лізнуў языком – чуе, аж соладко, й пацёгса ў лес, где на адрох стаялі пчолы”³⁰.

Прыведзены прыклад нельга разглядыць толькі як вынік простай метафары-зацы і аўтарскай выдумкі. Тут усё значна складаней, і можна гаварыць пра значную долю анімізацыі прыроды, у тым ліку і самога сонца. Першая і галоўная прычына ператварэння фактаў з штодзеннага воўту ў міф ёсць вераванні ў адухаўленне ўсёй прыроды. Частае ўвогуле невыпадковае ці гіпнатачнае дзеянне чалавечага разуму непарыўна звязана з тым першабытным, разумовым станам, калі чалавек у найдрабнейшых часцінках навакольнага свету бачыць праяву ўласнага жыцця і волі. Для прымітыўных плямёнаў сонца і зоркі, дрэвы і рэкі, аблокі і вятры становяцца асабовымі адухаўленымі істотамі, якія жывуць накшталт людзей ці жывёл і выконваюць прадвызначныя ім у свеце функцыі. Аснова, на якой усё пабудавана па падабенству ідэі, не можа быць звужана да простай паэтычнай выдумкі і да простай метафары. Ідэі этнічнай абаўраюцца на шырокую філасофію прыроды, праўда, першабытную і грубую, але поўную і зразумелую па думцы.

Можна гаварыць і пра некаторыя элементы фетышызацыі сонца, якое найчасцей атаясамлівалася з золатам, з міфічным колерам жыцця. У народных казках, калі малюецца шчаслівая краіна вясны, то, адпаведна, распавядаетца аб садах з залатымі яблыкамі, аб крыніцах, з якіх цячэ золата і срэбра, аб медным, сярэбраным і залатым палацах, у якіх захоўваюцца незлічоныя скарбы. Паводле славянскіх паданняў, сонца жыве на ўсходзе ў залатых палацах. “Красна дзявіца Зара, - адзначае А.Афанасьев, - сядзіць на залатым крэсле, трymae ў руках срэбную талерку (сонца); старжытныя грэкі давалі ёй назыву злататроннай <...> У германскай міфалогіі сонцу належыць трон, а сербы расказваюць аб яго золататканым, пурпуровым прастоле <...> У Ведахадным і тым жа словам абавязначаецца рука і прамень, а сонцу даецца назва златарукага. Бліскучы бог дзённага святла (Savitar) уздымае раніцай свае залатыя рукі над сонним светам і праганяе дэманаў ночы. У Гамера багінія Зара (Эос) называецца ружапёрстая: яе ружовыя пальцы, адбіваючыся на небе і воблаках, ахопленых перад світаннем ці ўвечары промнямі сонца, асвячаюць іх цудоўным пурпуровым бляскам”³¹. Агульнавядомы міф аб залатой руцэ Інды, дадзенай яму замест той, якую ён страціў у барацьбе са сваімі ворагамі. Грэчаскі Апалон таксама меў залатыя руکі.

Народная мастацкая інтуіція ўжо на пачатку развіцця фальклору адчула ў сонцы жыццядзейную сілу, таму ў казках мы знаходзім шмат саларных сімвалau, якія з’яўляюцца паэтычнымі ўласбленнямі жыцця і сонца. Гэта жар-птушка, свінка-залатая шарсцінка, залатарогая каза, залатарогі аленъ, залатагрывы конь,

³⁰ Сержпухоўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў-палешукоў. С. 125.

³¹ Афанасьев А.А. Поэтические воззрения славян на природу. С. 199.

певень-залаты грэбень, качка (або курыца), якая нясе залатыя яйкі. Матыў сонечнага золата, яго гарэння знаходзім і ў беларускіх народных казках: “Сонейко ўжэ закаціласо за лес, толькі ешчэ свециць на самыя верхі як бы аблівае іх пазалотаю”³²; “<...> прыйшло сонца, загарэлася ўся хата”³³. Золата сонечнага бляску атаясамліваецца з прыгажосцю, адсюль, мабыць і матыў залатога чаўна: “Ёсць на моры папенка Валынка: яна ў залатым чаўне едзець, сама вяслом грабець, самаўпрадкай прадзець. Гэтакія красівыя ў свеце няма”³⁴. Аднак залаты човен у моры можна разглядадаць і як сонца на небасхіле, якое лагодна купаеца ў нябеснай плыні і дасылае на зямлю цяпло і залаты бляск свайго святла.

Надзвычай метафарычнае адлюстраванне прыродных з’яваў старажытным чалавекам мае шэраг прычынаў. Па-першае, гэта можна растлумачыць міфалагічнасцю ўсведамлення і паэтычнымі поплядамісаміх славян на прыроду. Па-другое, узікненне такой сістэмы вобразаў звязана з тымі цяжкасцямі, якія мелі месца ў перыяд фарміравання мовы. Цяжкасць утварэння імён і дзеясловаў з абстрагаваным значэннем, якую адчуваў першыбытны чалавек, прымушала яго часта звязацца да метафоры. Сонца, якое хавалася на заходзе, здавалася адъходзячым на спаюй пасля дзённага вандравання. Увечары яно садзіцца (“засынае”), а раніцай устае і збіраеца ў падарожжа (“прачынаеца”). Метафоры “зайшло”, “села”, “закацілася” у казках сустракаюцца даволі часта: “Заходзіць сонца. Прыйзджаюць к лесу, ажно стаіць хатка на курынай ножцы і круціцца”³⁵; “Сонца хілілася на заход, а ісціяшчэ было верст з восем”³⁶; “Ог только сонейко село за лес, жонка праудзіваго чалавека збегала ў карчму, прынесла кварту моцнае гарэлкі й давай прагці яечню”³⁷; “Сонейко ўжэ закаціласо за лес, толькі ешчэ свециць на самыя верхі <...>”³⁸.

Пасля таго, як зойдзе сонца і зямля трапіць пад уладу цемры, адбываецца цуды, усемагчымыя фантастычныя пераўтварэнні. Гэта таксама можна растлумачыць міфалагічнасцю ўсведамлення старажытнага чалавека, якога на першапачатковым этапе палохала зікненне дзённага сонечнага святла, і яго фантазія адвольна дапаўняла тое, што было нябачна яму самому і ягоным суплеменнікам у начы. Вынікі такой своеасаблівой калектывай фантазіі захаваліся ў народных творах і да нашага часу. Як слушна адзначыў Уладзімір Анікін, “<...> фальклор – творчасць калектывная, з прымым і непасрэдным адлюстраваннем масавага ладу пачуццяў і думак народа <...>”³⁹.

У казцы “Каваль Багатырь” сапраўдны цуд здарыўся тады, калі “чуць зайшло сонцэ”: “адна іскра ўпала кавалісе к самым нагам, от бы гарачы чырвоны камень-

³² Сержпухоўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў-палешукоў. С. 32.

³³ Казкі пра жывёл і чарадзейныя казкі. С. 351.

³⁴ Таксама.

³⁵ Казкі пра жывёл і чарадзейныя казкі. С. 346.

³⁶ Таксама. С. 323.

³⁷ Сержпухоўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў-палешукоў. С. 85.

³⁸ Таксама. С. 32.

³⁹ Аникин В.П. Русская народная сказка. Москва, 1977. С. 20.

чык. Лежыць кале прызыбы каменъчык, ясны як зорка <...> Узела Каваліха той камень, палажыла его ў пелёнкі панесла ў хату. Толькі ўздула ена огонь да запаліла лучыну – бачыць, ажно праўда: у пелёнках лежыць не камень, а такі гожы хлапчук, што не можна й сказаць⁴⁰. У казцы “Любошчы”, калі “сонейко даўно зайшло, толькі яшчэ чырванелі хмаркі”⁴¹, таксама адбываецца чарадзейнае пераўтварэнне “пачвары з львіным лычом” “у гожага каралевіча”⁴².

Вядома, што пасля заходу сонца ў купальскую ноч цвіце прыгожая папараць-кветка, якая таксама ў некаторай ступені сімвалізуе сонца і па старажытнаму паданню прыносіць шчасце таму, хто яе ўбачыць, толькі гэта павінен быць добраразычлівы, няскавы чалавек. У казцы “Хто выдумаў грошы” прагнены дармовага багацця Мекіннік знаходзіць цудоўную кветку: “От сонейко схаваласо за землю; на небе заблішчалі зоркі, да толькі там іх, што й ліку нема <...> Сцемнело ў лесі, бы ў мешку <...> Толькі ось убачыў ён, што непадалечку ў паперці штосьць блішчыць, от бы зорачка. Дагадаўса ён, што гэта цвіет папераці <...>”⁴³. Толькі багацце, якое вымяняў Мекіннік у чорта за сваю душу, не прынесла яму шчасця, захлынуўся злыдзень у поце, слязахды крыўі людзей, на працы якіх нажываўся. У казцы “Цвет папараці” таксама распавядаецца пра купальскую ноч, пра цудоўны агонь папараць-кветкі: “<...> тут ужэ й саўсім съцемнело да зрабіласо так, што хаць ты вокол выкаль... Атышоўса ён атагню мою з падўганоў, а тут кругом папераць па самыя пахі. Зірне ён, аж яна цвіце, бы агнём гарыць. Хацеў ён сарваць той цвіет, да толькі працягнуў руку, дак ось <...> аткуль ўзелось, якое толькі плягі на яго не кінуласо <...> ён <...> бегом к агню. Бежыць, толькі папараць ломіцца. Зірне ён, аж у лапці набіласо поўно цвету папераці, аж ён гарыць, бы зоркі сіненъкім агенчыкам”⁴⁴. У гэтых прыкладах агонь цудоўнай кветкі, бяспрэчна, атаясмліваецца з сонцам.

Як слушна сцвярджае Уладзімір Конан, “агонь – часцінка сонца, таму ён сімвалізуе крыніцу жыцця і прыгажосці <...> А на другой ступені сімвалічнага абагульнення ў якасці ўвасаблення ѿ сістэме фальклорнай вобразнасці выступаюць дарагія ці чыстыя металы і каменні – золата, серабро, самацветы, горны крышталь, а часам нават звычайнае шкло <...> Адсюль вядомыя з беларускага фальклору вобразы <...> жар-птушка, вогненная папараць-кветка <...> пераўтварэнне агню ў золата і наадварот, крыштальныя падземныя палацы і інш.”⁴⁵ А Афанасьеў таксама належную ўвагу ў сваіх працах удзяляў металам і камяніям як своеасаблівым сімвалам сонца. У прыватнасці, ён пісаў:

⁴⁰ Сержпухоўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў-палешукоў. С. 39.

⁴¹ Сержпухоўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў Слуцкага павета. С. 212.

⁴² Тамсама.

⁴³ Сержпухоўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў Слуцкага павета. С. 225.

⁴⁴ Тамсама. С. 254.

⁴⁵ Конан У.М. Ля выпоўнення самапазнання: Станаўленне духоўных каштоўнасцей у святле фальклору. Мінск, 1989. С. 41.

“Бліскучыя нябесные свяцілы: сонца, месяца і зоркі здаваліся паэтычнай фантазіі старажытнага чалавека каштоўнымі самацветнымі і камяніямі, якія ўпрыгожваліку-
пал неба. Жыллё багоў, на думку язычнікаў, звяза золатам, срэбрам і алмазамі. У індэйцаў сонца – светлы, звязочы камень дня: *dinamani* (дымант). Той жа погляд падзяляўся і народамі класічнага свету: грэкамі і рымлянамі, як сведчаць помнікі, сабраныя Шварцам <...> “У казачным эпасе, вельмі багатым старажытнымі міфічнымі ўяўленнямі, знаходзім цікавы аповяд пра героя, які збіраецца ў падвод-
нае царства (дажджавыя воблакі) і здабывае адтуль каштоўны камень, які сваім бліскам пераўтварае цёмную, непрападынную ноч у ясны дзень. Камень гэты адпавядае бліскучаму карбункулу нямецкіх саг <...> Разам з увасабленнем боскіх сіл прыроды ў вобразах людзей, бліскучыя свяцілы сталі разглядацца як каштоўныя ўпрыгожанні. Сонца стала цудоўным пярсцёнкам на руцэ бога, начное неба – шыкоўнай мантыяй, усыпанай аксамітамі-зоркамі і зашпіленай на грудзях запінкаю – месяцам; багіня вясна, зрываючы туманае покрыва, якое ахінае свет у зімнюю палову года, прыбіраецца ў віратку, упрыгожаную золатам, срэбрам і каштоў-
нымі камяніямі. Так паняці зусім розныя... цесна пераплятаюцца і вядуть да скла-
даных і забытых народных вераванняў”⁴⁶.

Працягваючы разважанне аб цудоўных здольнасцях сонца пасля заходу, нельга не прыгадаць помнік старажытнарускай літаратуры “Слова аб палку Ігаравым”, у прыватнасці, тыя радкі, дзе распавядаецца пра пераўласбленне Уся-
слава-чарадзея: “Усяслаў князь ... з Кіева паспеваў да пеўняў да Тмутараканя, Хор-
су вялікаму шляху перацінаў”⁴⁷.

“Слова” наогул мае цікавую сонечную сімволіку. Даследчык Аляксандр Ра-
бінсон адзначаў: “У міфічных і эпічных, гісторыясофскіх і палітычных поглядах старажытнасці, перайшоўшых у Сярэднявечча, уладары (імператары, цары, князі і інш.), гістарычныя і эпічныя героі шэрагу народаў мелі сонечнае паходжанне. Фараоны і багдыханы лічыліся сынамі сонца, нашчадкі індыйскай сонечнай ды-
настыі дажылі ажно да 20 ст. У Старажытнай Русі, у прыватнасці князям – героям “Слова аб палку Ігаравым” (Святаславу, Ігару і інш.), быў добра вядомы іхсаюзік і вораг цюркскі хан Кунтуўдзей, імя якога азначала – “Сонца ўзышло”. Агульнаяв-
дома былінна-народнае імя кіеўскага князя Уладзіміра “Чырвонае Сонейка”. Уся дынастыя Ольгавічаў, якая ўяўляла сабой даволі прыкметнае адгалінаванне рода Рурыкавічаў, таксама лічылася сонечнай. Відаць таму астральна-гістарычныя сумяшчэнні з’яўляюцца даволі відавочнымі: дванаццаць сонечных зацьменняў на працягу аднаго стагоддзя (у 1076, 1078, 1079, 1113, 1115, 1124, 1130, 1146, 1147, 1153, 1162, 1176 гадах) аказаліся сумяшчальнымі са смерцю трынаццаці прадстаў-
нікоў гэтай галіны княжаскага роду Рурыкавічаў”⁴⁸. Сонечнае зацьменне, якое

⁴⁶ Афанасьев А.А. Поэтические воззрения славян на природу. С. 214-215.

⁴⁷ Слова пра паход Ігаравы... С. 59.

⁴⁸ Робінсон А. Солнечная символика в «Слове о полку Игореве» // Слово о полку Игореве. Памятники литературы и искусства XI-XVII вв. Москва, 1977. С. 54.

адбылося першага мая 1185 года і апісваецца ў “Слове…”, прадказвае не смерць, а паражэнне і палон князя Ігара: “Тады Ігар зірнуў на светлае сонца і ўбачыў усіх сваіх вояў, акрытых цемрай густою”⁴⁹.

Як бачна, у Кіеўскай Русі, як і паўсюдна ў эпоху Сярэднявечча, сонечныя і месячныя зацьменні лічыліся адмойнымі “знакамі” (у адолькавай ступені ў язычнікаў і ў хрысціян). У сваіх заключэннях старажытныя значна перабольшвалі ролю і сэнс нябесных знакаў і нават дапускалі грубыя памылкі, захапляючыся паэзіяй параўнанняў. Бяспрэчна толькі тое, што старажытныя далёка пераганялі нас воб разнасцю ў мастацтве назіранняў за з'явамі прыроды і вытанчаным майстэрствам лагічных выводаў.

Дзякуючы таюю вобразнасці іадшліфаванасці назіранняў, старажытныя людзі лагічна падышлі да ідэі атаясамлівання невычарпальнага багацця сонечнага святла, якое кожную раніцу зноў адраджаецца на ўсходзе, з каштоўным золатам, “неразменным чырвонцам”⁵⁰. Яго колькі не растрачай – ён усё роўна цэлы. “Аналагічнае з гэтым павер’ем паданне аб невычэрпным кашальку (ці кашальку-самаросе, з якога колькі не бяры – ён усё роўна поўны золата), глумачыща з паэтычнага ўяўлення хмары, што закрывае нябесныя свяцілы і рассыпае залатыя маланкі сумкаю ці мехам”⁵¹. У беларускай казцы “Хармазонскіе гроши”⁵² таксама сустракаем гэты сюжэт. Толькі “неразменныя чырвонцы” не прынеслі щасція ні ведзьмару, ні ландару, а толькі акупіліся бедным людзям.

Ідэя бяздоннага багацця сонечнага святла дазваляла ў старажытнасці яднаць з разуменнем самога сонца і яго апладнільнью сілу. Таму не дзіўна, што сонца разглядаецца ў шэрагу казак як крыніца святла, жыцця і ўраджаю: “Уночы йдзе ціхенькі, цёплы дожджык, а ўдзень ясно свеціць сонейко да так грэе, што, здаецца, пасадзі на полі дзіця, та й тое вырасце. Усё расце на полі, бы на дрожджах... Прышло лето. Ніхто й не паметае такого добраого, пагоднага лета! Усе зрадзіло. Ягады хоць шуплюй, а грыбоў у лесе да ўселякае губы – хоць касі”⁵³; “Добрае было лето: поначы йшоў цёплы дожджык, а ўдзень лагодно прыгравало сонейко, й такое было паветрэ, што паведзі языком – здаецца бы мёд. Зрадзіло ўсе, як ніколі: цыбуля ў вагародзе бы лаза , у жыце с канём схаваешся, а пшаніца дак аж сплела-са, хаць ты борану прыстаў”⁵⁴. Нельга не пагадзіцца з А.Афанасьевым: “Злучаючы з разуменнем сонца жыццядайную сілу, старажытны чалавек <...> глядзеў на яго як на бостоя, якое не само нараджае, але ўздзеяннем промняў сваіх апладніяе маці сырную зямлю, і тая ўжо нараджае ўсё са сваіх нетраў <...>”⁵⁵

⁴⁹ Слова пра паход Ігаравы... С. 47.

⁵⁰ Афанасьев А.А. Поэтические воззрения славян на природу. С. 197.

⁵¹ Тамсама.

⁵² Сержпutoўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў Слуцкага павета. С. 149.

⁵³ Сержпutoўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў-палешшукоў. С.57.

⁵⁴ Сержпutoўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў Слуцкага павета. С. 183.

⁵⁵ Афанасьев А.А. Поэтические воззрения славян на природу. С.71.

З ідэй жыватворнасці і ўрадлівасці непасрэдна звязана ідэя сонечнага цяпла, таму што існаванне жыцця магчымы толькі пры спрыяльных умовах, і для старажытнага чалавека гэта ўжо было зразумела. У казкахзгаданы матыў сустраеца ёнаволі часта: “Лежыць сабе на саломцэ да Богу молітца, высунетца з пограба, паглядзіць на яснае сонейка, пагрэетца й зноў схаваецца”⁵⁶; “Састарэўся той маскаль. Ужэ й у Петроўку апранетца ў кажушок, седзіць на прызбе да на сонейку грэйтца”⁵⁷; “<...> высунуліса сабе дзедз бабаю з хаты, седзіць на прызбе да на сонейку грэйтца”⁵⁸. Даруючы жыцце, сонца само з’яўлялася адухоўленай істотай, якая нярэдка надзялялася мовай людзей. Тут можна згадаць казку, апублікаваную Міхailам Федароўскім, аб tym, “Як донка-Галёнка свае браткі знашла”. Пазбайдуженая ведзьмай Барабахай магчымасці пабачыцца са знойдзенымі ёю братамі, а таксама не маючы магчымасці вярнуцца дадому, Галёнка ў адчай заліваецца горкімі слязамі і спывае:

Соненка, соненка,
Сырёнька зямліца,
Дробненька расща,
А што ж мая мама робіць?

Сонца адказвае:

Кросна тчэ, кросна тчэ,
Залатым пасам пабівае,
Донкі-Галёнкі, донкі-Галёнкі,
Ад сваіх браткоў нажыдае

У другой казцы сонца атрымлівае ліст і адказвае на яго (“ажно слонка зараз і адписала”)⁵⁹. У казцы “Як кулак зрабіў дзень доўгім” сонца нават іранізуе, як самы звычайны чалавек, здзекваецца з кулака: “Паглядзеў кулак на сонца, а яно як бы наスマхаецца над прагным кулаком, які хацеў зрабіць дзень доўгім”⁶⁰.

Сонца, па ўяўленні старажытных продкаў, не толькі здольна было наスマхацца надсквапнасцю, але з’яўлялася таксама пакаральнікам усялякага зла, нярэдка нават сацыяльнага. Па першапачатковаму ўяўлению, бяспрэчна, ворагам міфічнай нячыстай сілы змроку і холаду. А.Афанасьев падкрэсліваў: “Сонца, месяц, зорка, зара і маланка супрацьдзейнічаюць цемры пад нябесным купалам гэтак жа, як лампада ці свечка, якая гарыць пад хатнім дажам”⁶¹. Значна пазней з’явілася меркаванне пра тое, што сонца карае і маральнае зло – хлусню, сквапнасць, жорсткасць, а таксама здольна адпускаць грахі. Адным словам, выступае ў вобліку сапраўдна-

⁵⁶ Сержпутоўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў-палешукоў. С.46.

⁵⁷ Тамсама. С. 52.

⁵⁸ Тамсама. С. 109.

⁵⁹ Карскі Я. Беларусы. С. 533.

⁶⁰ Казкі пра жывёл і чарадзейныя казкі. С. 214.

⁶¹ Афанасьев А.А. Поэтические воззрения славян на природу. С. 175-176.

га язычніцкага бóstва. У казцы “Мал-Малышок” даруеца рыбе, якая пакутавала трэы гады (сімвалічна лічба) на адным баку: “Пушчай яна выкархнець сорак караблей, што праглынула на моры, тады ізноў пойдзець на мора гуляць. І каб больш гэтага не дзелала! <...> Рыба свае грахі адпакутвала, пайшла ў мора”⁶².

Па аналогіі з гэтымі міфічнымі ўяўленнямі, хутчэй за ўсё, з’явілася думка аб шкодным уздзеянні сонечнага жару, які выклікае засуху, неўраджай і мор, знішчае жніво. У беларускіх казках сустракаем шмат прыкладаў, якія пераканаўча гэта пацвярджаюць: “Якое толькі плягі нема на людзей! <...> та прыпечэ сонейко, й зямля гарачая бы прысац, хаць ты ў ёй яйца печы”⁶³; “Сонцо паліць, сонцо грэе, ветрык жарам вее”⁶⁴; “Доўго яны (птушкі – I.M.) кружыліся ў небе, паднімаліся аж к самаму сонейку, але апалілі сабе крылца да й мусілі спусціцца на землю, каб аддыхаць і пасілкавацца”⁶⁵. Згубнае дзеянне спякоты прыпісвалася гневу раздражнёнага бóstва, якое карае людзей сваімі вогненнымі стрэламі – пякучымі прамянямі. Выраз “воспылать гневом” паказвае, што пачуццё гэта прыпадбнялася полымю. Самі назвы сонца, якія нагадвалі агонь, гарэнне, пажар, нараджалі думку аб яго разбуральных уласцівасцях. Як у полымі бачылі паглынанне гаручых матэрываляў знішчальным агнём (слова “гореть” і “жратв” філалагічна тоесныя), так нярэдка сонца ў народных паданнях ўяўлялася гатовым “пажраць” тых казачных падарожнікаў, якія прыходзяць да яго з пытаннямі. Вось чаму ўзніклі праклёны, якія заклікалі на галаву вінаватага ці супраціўніка пакаральнью сілу сонца: галіцкая – “сонце-бъ тя побило!..”; <...> серб. – “тако ми оне жраке небеске!”; харв. – “Sunce te osvetilo” (каб табе сонца адпомесціла)”⁶⁶.

Старжытнай верай у пакаральную магутнасць дзённага свяціла прасякнуты паэтычны заклён, звернуты князёўнай Яраслаўнай да сонца ў “Слове аб палку Ігаравым”: “Светлае і трыветлае Сонца! Усім ты цёплае і яснае: чаму, валадару, паслала свае гарачыя промні на воінаў любага? У полі бязводным спёкай ім лукі сагнула, бядою ім калчаны затнула?”⁶⁷. Але ж гэта пакаральная сіла сонца не заўсёды мае толькі адмоўныя характеристары. У народных казках сонца карае цёмныя сілы, якія перашкаджаюць чалавеку. Такім чынам, пакаранне для адных ператвараецца ў выратаванне для другіх. У казках “Чорт перарабіў” і “Дзеўкі й чорт” сонца выратоўвае месяц (свайго брата – I.M.) і бедную падчарыцу: “Съвеціць да грэе яно (сонца – I.M.) й радуе ўселякае стварэнне. Схаваўса чорт ат сонейка пад землю ў пекло да ціхенько й пазірае аттуль. Але ось утамілася сонейко за дзень да ўспусцілася за землю трохі аддыхаць, і стало цёмно на землі, хаць ты вокі выкаль. Бачыць чорт, што на землі стало цёмно, вылез ён з пекла да й пайшоў перарабляць

⁶² Казкі пра жывёл і чарадзейныя казкі. С. 352.

⁶³ Сержпutoўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў-палешукоў. С. 149.

⁶⁴ Сержпutoўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў Слуцкага павета. С. 190.

⁶⁵ Тамсама. С. 251.

⁶⁶ Афанасьев А.А. Поэтические воззрения славян на природу. С. 68-69.

⁶⁷ Слова пра паход Ігаравы... С. 60

тое, што Бог зрабіў... Убачыў Бог, што зрабіла паганая сіла, пашкадаваў, што сатварыў толькі адно сонейко, каторае не мажэ заўжды свеціць на небе, да й даў яму на помач месяц, каб ён съвеціў уночы. Убачыў тое чорт да й думае сабе: пачакай жэ, я яго згрызу ці саўсім скіну зь неба... Тым часам чорт отужэ здаеща пракаўтне й апошні агрывак месяца, як той падыдзе к самаму сонейку. Не вытрымае чорт съвету сонейка да й пусыціца наўцекача. Тым часам сонейко пахукае на месяц, нагрэе яго сваім бляскам, і той зноў памаленьку пачне очуніць да абрастаць целам да ўсіх на свае мейсцо, каб съвеціць уночы”⁶⁸; “І пабег чорт з млына. Тым часам заспявалі пеўні (певень - птушка, якая прадвяшчае ўзыход сонца, сваім крыкам ён, паводле народнага ўяўлення, клікае свяціла, праганяе нячыстую сілу і абуджвае да жыцця сонную прыроду – I.M.). Рада тая дзеўчына. От узваліла яна на сыпіну муку да чуць не бегом паперла да гасподы”⁶⁹.

Тутадзным яшчэ адну асаблівасць, паводле якой сонца з’яўляецца заступнікам усіх бедных іабяздоленых. “У літоўскай песні сонца гаворыць пра сябе, што яно засцерагае дзяцей-сірот і сагравае бедных пастухоў; амаль ва ўсіх славян назва бедных напамінае бога: убогі..маларус, нябога”⁷⁰. У беларускай казцы “Каваль”, каб абараніць ад смерці сваё дзіця, жанчына хаваеца ў лесе, дзе і нараджаеца ў яе вельмі гожы хлапчук, у якога “спераду на галаве сонейко, а заду месяцык”⁷¹. І гэтае сонца дапамагае Кавалю ў цяжкі момант: “Бачыць Кашчэй Бессмертны, што Каваль едзе просто туды, где на семі замкох седзела царэўна, зрабіў у палацах такую цемнату, хаць вока выкаль, нічога не бачно. От Каваль развезаў на галаве хустачку, дак сонейко ѹ засвеціло, стало відно, хаць ты голкі збірай, да й паехаў далей”⁷². Гэтая ж здольнасць цудадзейнага героя вяртае да жыцця ледзянную царэўну: “На караваці лежыць царэўна, ена ўся й прасвечвае, ведамо, ледзянная, толькі зверху паў іней. Падышоў Каваль да як глянуў на царэўну, дак не мажэ й ачоў адвесці ад ее <...> От стаіць Каваль на адном мейсцы, бы ўкопаны, а сонейко з его лба так і свеціць, так і грэе царэўну. І начала ена памаленьку таяць да таяць, пачаў лёд перш белець, а потым чырванець”⁷³. Сонца нават перамагае камень: “Тым часове сонейко грэе да грэе. От і пачаў камень мякчаць, пачаў царэвіч і ўсё его таварышы зноў рабіцца людзьмі”⁷⁴.

Зрэдку ў фальклорных творах, у прыватнасці ў паасобных казках, назіраеца адхіленне ад традыцыйных ўяўленняў аб размераным рухе сонца, яго міфічна-природнай усемагутнасці. У казцы “Мал-Малышок” герой атрымлівае загад да ведацца, “адчаго сонца на адным месцы трох часы прастаяла”⁷⁵, а ў казцы “Зала-

⁶⁸ Сержпутоўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў Слуцкага павета. С. 52-53.

⁶⁹ Тамсама. С. 63.

⁷⁰ Афанасьев А.А. Поэтические воззрения славян на природу. С. 68.

⁷¹ Сержпутоўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў-палешукоў. С. 162.

⁷² Тамсама. С.170.

⁷³ Тамсама. С.171.

⁷⁴ Тамсама.

⁷⁵ Казкі пра жывёл і чарадзейныя казкі. С. 350.

тое пяро” персанажу трэба высвятліць, чаму дванаццаць дзён яно бяздзейнічала, таму ішоў дождж. Гэта таксама своеасаблівы сімвал, які адпавядзе сонечнаму году з дванаццацімесячным цыклам, і, разам з тым, ён з’яўляецца мераю жыцця, а таксама ў казках можа быць прадстаўлены старажытнымі паэтычнымі вобразамі-сімваламі свінкі – залатой шарсцінкі з дванаццацю парасястамі або кабылы залатаагрывае з дванаццацю жарабятамі. Адказы на паастаўленыя пытанні вельмі простыя: “Ёсць на моры паненка Вальнянка <...> Гэтакія красавія ў свеце няма. Я на яе ўгледзелася і тры часы прастаяла”⁷⁶; “А таго ў пана сена пагніло, што Дзейка-Паланянка дванаццаць дзён купалася ў моры ды гуляла з сонцам. Адгэлага не было сонца, ішоў дождж”⁷⁷. Відаць, такое парушэнне традыцыйных уяўленняў магчыма растлумачыць адухаўленнем вобраза сонца, імкненнем празмерна на-даць яму чалавечыя якасці. Таму не дзіўна, што сонца пад уздзеяннем дзяўчай красы нават “забывае” пра свае адвечныя “абавязкі”.

Нельга не пагадзіцца з Ул. Конанам, што “фальклорныя сімвалы наогул ня-лёгкага расшыфраваць, бо ствараліся яны не рацыяналістычна, як гэта нярэдка бывае ў прафесійным мастацтве, а на ўзроўні мастацкай інтуіцы”⁷⁸. Менавіта таму ў казках адчуваеца падвойная сістэма сімволікі ў выніку накладвання на архаічныя сюжэты салярнай міфалогіі позніх маральна-этычных інтэрпрэтацый. Дзякуючы мастацкаму ўяўленню, сонца з касмічнага пераносіцца ў маральна-бытавы план і суадносіцца з такімі этычнымі катэгорыямі, як дабро і розум: “<...> дабро зъяе бы сонцэ, ... мы любім яго съвет <...>”⁷⁹; “От як вырасце той, ясны, бы сонейко, розум да пачне свециць людзям у очы, та тагды ўсе пазнаюць, з чаго ліху на свеце, пазнаюць праўду ...”⁸⁰. Як адзначае А. Афанасьев, “па глыбока ўкаранеламу перакананню <...> дзённае свяціла з’яўлялася сведкам людской праўды. Яно павінна было пазіраць з вышыні на спаборніцтва варожых плямёнаў і схіляць вагі на бок правага”⁸¹.

Уяўленні аб першастваральнай чысціні архетыпа сонца, якія склаліся на золку чалавецтва, знайшлі сваё адпостраванне і ў больш познія часы. Сонечнае свято і яго “эманацыя” (выпраменьванне), белы колер, які фіксуеца ў народнай мастацкай свядомасці як сімвал добра, прыгажосці і праведнасці, вельмі цікава інтэрпрэтуеца ў казцы “Платон-казак”: “У дванаццацотам гаду падняўся на белага руськага цара пранцуз Напальён. Нагнаў ён сюды войська, бы цёмная хмара да я пачаў паліць вёскі, гарады, да забіваць людзей”⁸².

Выразам “белы рускі цар” у дадзеным выпадку падкрэсліваеца праведнасць дзеянняў расейскага войска і партызанаў у вайне 1812 г. Варта адзначыць, што

⁷⁶ Тамсама. С. 351.

⁷⁷ Тамсама. С. 467.

⁷⁸ Конан У.М. Ля вытоку самапазнання. С. 183.

⁷⁹ Сержпutoўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў Слуцкага павета. С.185.

⁸⁰ Тамсама. С. 137.

⁸¹ Афанасьев А.А. Поэтические воззрения славян на природу. С. 185.

⁸² Сержпutoўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў Слуцкага павета. С. 188.

эпітэт “белы рускі цар” ужываеца не толькі адносна ваенных дзеянняў. У А. Серж-путойскага таксама знаходзім: “Як зберуцца заморскіе госьці да цары да пач-нуць выхваляцца кожны сваімі штукамі, дак Белы Рускі цар і веліць Іванчыку зайграць на гуслях”⁸³. Дзеля грунтоўнага аналізу гэтага сімвала неабходна звяр-нуцца ў далёкія язычніцкія часы, калі “сонца прыпадабнялася бліскучаму вянку, кароне на галаве нябеснага бoga; яно называлася царом, уладаром свету і дня <...> і ў народзе да гэтага часу гаворыцца: белы цар, такім чынам ад нябеснага ўладара эпітэт пераносіцца на зямнога”⁸⁴.

На гэту акалічнасць звяртае ўвагу і Я. Карскі, анализуючы духоўныя вершы на Беларусі, якія бяруць пачатак ад апакрыфічнай “Гутаркі трох свяціцеляў”, “Іерусалімскай гутаркі”, “Ад колькіх частак Адам створаны быў” і інш. І хоць прыгаданыя вершы ўзніклі ў больш познія хрысціянскія часы, яны захавалі адбі-так язычніцкага светасузірання і ўяўляюць сабой цікавы матэрыял для нашага даследавання. “<...> На пытанне: “Каторый цар усім царам ацец?” у многіх вары-янятах беларускага верша даеца адказ: “Беларускай цар всім царам ацец <...>” У прыведзеным урыўку “беларускі цар” замяняе “белы цар” другіх вершаў, у сэнсе “светлы”, “ясны”, “вольны” рускі цар”⁸⁵. Такім чынам, як бачым, у казках архе-тып сонца знайшоў сваё шырокое адлюстраванне як ўсемагутная чароўная істо-та, што дасылае на зямлю цяпло і святло, даруе жыццё, дапамагае людзям, высту-пае як абаронца бедных і абыздоленых, у маральна-этычным аспекте з’яўляецца сімвалам добра, розуму. Можам зрабіць выснову аб вельмі складаным і цікавым светапоглядзе нашых далёкіх продкаў на прыродныя і сацыяльныя з’явы.

Таксама значную каштоўнасць для даследавання светапогляду першапрод-каў і вызначэння ў ім ролі і месца архетыпа сонца ўяўляюць сабою легенды і паданні беларускага народа. Мы можам амаль пагадзіцца з думкай Мікалая Сум-цова: “Беларуса ў духоўным стаўленні вызначае не багацце міфічных казак на шаблонныя матывы аб барацьбе са змеям і і.г.д., а мноства мяkkіх і гуманных легендаў, у якіх сацыяльна-эканамічныя пытанні вырашаюцца ў рэчышчы хрыс-ціянскай любові і лагоднасці <...>⁸⁶” Многія легенды носяць апакрыфічны харак-тар, таму неабходна тлумачыць іхсюжэт агульным біблейским светапоглядам. Як адзначае Я. Карскі, “легенды ўзніклі ўжо пасля прыняцця хрысціянства, аднак у некаторых з іх можна адкрыць і да хрысціянскія матывы, на якіх толькі з цягам часу нараслі хрысціянскія рысы”⁸⁷.

Цікавай у гэтым плане з’яўляецца народная легенда “Адкуль свет пайшоў”, бо ў ёй арыгінальна тлумачыцца змена дня і ночы, суадносіны сонца з чысцінёй і дабрынёй: “Як бог сатварыў свет, та вялеў сонеку свяціць на добрых і на ліхіх.

⁸³ Тамсама. С. 218.

⁸⁴ Афанасьев А.А. Поэтические воззрения славян на природу. С. 96.

⁸⁵ Карскі Я. Беларусы. С. 567.

⁸⁶ Цыт. па кн.: Я. Карскі. Беларусы. С. 544.

⁸⁷ Карскі Я. Беларусы. С. 545.

Сонейка не хацела свяціць на ліхіх і пачало жаліцца богу, што яму цяжка заўжды свяціць. Тады бог пакараў сонейку й вялеў яму свяціць толькі ўдзень, а ў ночы, як гуляюць ліхія, не свяціць, а аддыхаць”⁸⁸. Як бачна з вуснапаэтычнага твора, народ прызывицаўся бачыць у дзённым свяціле надзеянага апекуна і заступніка, і гэтая рыса старажытнага светапогляду вытрымала выпрабаванне часам, пераадолела хрысціянскія напластаванні, дайшла да нашых дзён.

Можна сцвярджаць, што яшчэ больш старажытныя ўяўленні пра архетып сонца зафіксаваны ў легендах “Камень каля Радашко вічаў” і “Халера саракавога року”. У першай з іх знаходзім: “Даўны м-даўно гэта было. Калі сонца яшчэ свяціла ярка круглы год і камяні былі гарачыя і мяккія, як свежас печаны каравай”⁸⁹. Магчыма, што на зары гісторыі чалавецтва ва ўмовах гарманічнага су-жыцця продаку з прыродай людзі тлумачылі змену пораў года, а таксама дня і ночы як своеасаблівыя вынік барацьбы ўсіх светлых сіл, смерці і нараджэння сонца, таму і гаворыцца пра моцнае сонечнае святло на працягу ўсяго года. У другой прыгаданай намі легендзе “сонца паволі выплыла з-за далёкага лесу і адбівалася ў расінках, на ўсялякіх кветках аганькамі”⁹⁰. Не выключана, што ма-ты ў “выплыванні” сонца суадносіцца з сусветным міфам аб стварэнні Космасу з яйка ў хвалях водаў, таму і дапушчальна, што сонца, якое ўзімка з жаўтка, гойдае ёца на нябесных хвалях, якія бяруць пачатак з яечнага бялку. У Андрэя Фамінцына адзначаюцца таксама харектэрныя рысы старажытнага светапогляду: “Па народнаму ўяўленню сонца раніцай нараджаецца ці загараецца, а ўве-чары апускаецца ў мора, на адпачынак: “Устань прабудзіся”, - кліча маладзец у сербскай песні, – “родило се сунце” <...> “Солнце се в море купае”, “солнце спочило”, – гаворыць галіцкія і ўгорскія русіны. Успомнім уяўленні латышоў аб сонцы, якое кладзецца вечарам у залаты чаўнок, а раніцай, узыходзячы на небе, пакідае на хвалях чаўнок пустым”⁹¹.

Трэба адзначыць, што дзень іnoch таксама трывала замацаваліся ў старажытным светасузіранні. Яны ўяўляліся як вышэйшыя бессмяротныя істоты. “Як Дзень – першапачаткова вярхоўнае бóstва свету – сонца <...> так noch – бóstва змроку <...> адпаведна рускаму паданню, упершыню Сонца з’явілася з-за пазухі божай: уяўленні прама запазычаныя з прыроды. Паказваючыся раніцай на ўскрайку неба, спавітага ноччу, Сонца здавалася народжаным з цемры, наадварот, захад яго ўвечары прыпадабняўся да смерці: хаваючыся на захадзе, яно трапляла ва ўладу Марэнны, багіні ночы і смерці”⁹². Таму ўсход і захад сонца лічыліся асаблівымі момантамі ў прыродзе і найбольш уплыдовымі на жыццё чалавека. Так сцвярджалі, што “калі дзіця нарадзілася пасля полуночі, ці пад ве-

⁸⁸ Легенды і паданні. Мінск, 1983. С. 37.

⁸⁹ Тамсама. С. 360.

⁹⁰ Тамсама. С. 196.

⁹¹ Фамінцын А.С. Божества древних славян. С. 161.

⁹² Афанасьев А.А. Поэтические воззрения славян на природу. С. 102-103.

чар, пры заходзе сонца, то з яго нічога добра га не будзе. Калі яно і выгадуе ўца, то будзе не хлямяжым”⁹³.

Яшчэ адна прыкмета сведчыць аб тым, што калі зязюля “закуець” пасля заходу сонца на дрэве, на гаспадарчай будыніне і асабліва на хаце, - неўзабаве трэба чакаць нябожчыка”⁹⁴. Цікавае тлумачэнне маюць сны, “героем” якіх таксама з’яўляецца сонца на заходзе ці на ўсходзе: “Сонца бачыць – добра; узыход сонца – дужа добра: пасвячае цябе Гасподзь”; “Сонца сніць на заходзе – кепска, на ўсходзе – вельмі добра”; “Сонца ўзыходзіць – добрае жыццё табе будзе”⁹⁵. У легендахі паданнях таксама згадваецца асаблівасць усходу і заходу сонца: “Толькі сонейка схаваецца за лес – лясныя нетры напаўняюцца ўсялякімі галасамі. Рагочуць, гойдаючыся на галінах, русалкі, ломяць дрэвы лесавікі, пагрозліва трашчыць нечысць, з лазовых кустоў выбягае чарада Начніц”⁹⁶; “Увечары на Юр’я, толькі схавалася сонца і бліснулі на небе зоркі, загнаў гаспадар каровы ў загараду <...> накрэсліў абгарэлым з абодвух канцоў кійком уздоўж плота лінію”⁹⁷; “<...> Сонца ўжо схавалася на заходзе, а яшчэ доўга чулі за сабой голас дуды і страшны спеў штата”⁹⁸; “Ведаеш што, мая міяла, сходзіш ты заўтра да сонца на поле і заломіш у кождага гаспадара па коласу”⁹⁹. Як бачым, падкрэсліваецца тое, што адсутнасць сонца дае магчымасць цёмнымі сіламі пераадольваць забарону чалавека, спасылаць на яго ліха, хваробы, пошасці і паморкі.

Сонца ж, валодаючы магічнай сілай, на думку першапродкаў садзейнічае непрыступнасці чалавека і з’яўляецца нават носьбітам вылячальных якасцяў. Як трапна адзначае Уладзімір Васілевіч, “Сонца, а таксама пясок адцягваюць хваробу (ад залатухі – I.M.”); “Дзічы хутка спадуць, калі мыцца ў бягучай вадзе, гледзячы на ўход сонца”; “Хто хоча пазбавіцца ад назойлівай ліхаманкі, павінен перад усходам ці адразу пасля заходу сонца пайскі на могільнік і кінуць на могілу хоць якую манетку”¹⁰⁰. Вобраз сонца, само сонца не толькі станоўча ўпłyвае на пазбайджанне ад хвароб, але і садзейнічае маральныя чысціні, душэўнаму спакою. Пацверджанне гэтаму, зноў-такі, знаходзім у народных легендах: “Праз якую хвіліну зірнула яна ўніз, а пад ёю блішчыць рака, па берагах, нібы трава-мурава, зелянене лес. А навокал так прыгожа, так радасна свеціць сонейка”¹⁰¹; “Быў адзін час, калі на Беларусі панавала noch <...> але прыйшлоў Бог і вярнуў на неба сонца.

⁹³ Жыцця адвечны лад: Беларускія народныя прыкметы і павер’і. Кн. 2. / Укладанне У.Васілевіча. Мінск, 1998. С. 94.

⁹⁴ Тамсама. С. 235.

⁹⁵ Тамсама. С. 342.

⁹⁶ Вужовы кароль: Беларускія легенды і паданні / Пераказ і ўкладанне У.І.Ягоўдзіка. Мінск, 1996. С. 67-68.

⁹⁷ Тамсама. С. 71.

⁹⁸ Легенды і паданні. С. 150.

⁹⁹ Тамсама. С. 220.

¹⁰⁰ Зімняя дарога ў вырай: Беларускія народныя прыкметы і павер’і. Кн.3. / Укладанне У.Васілевіча. Мінск, 1999. С. 192, 253, 258.

Потым склікаў усю жыўнасць, якая зусім была аслепла, і кожнаму даў вочы, каб любавацца з сонечнага святла”¹⁰². Дзёйнае свяціла адчувае настрой чалавека і можа паводзіць сябе ў адпаведнасці з гэтым: “А як зайграе тужлівую песню, дык па зямлі быццам туман сцелецца, сонца за хмары хаваецца”¹⁰³.

У заключэнне трэба адзначыць, што вобраз сонца займае адметнае месца ў філасофскай мадэлі Сусвету, створанай далёкімі продкамі. З ім звязаны вобраз таго міфічнага свяціла, ад якога залежала жыццё на зямлі. Гэты вобраз істотна дапаўняе ўяўленні аб спрадвечнай сутнасці беларускай душы і яе касмічным сэнсе.

Ірына Малашук

Аспірантка Інстытуту мастацтва, этнаграфіі і фальклёру НАН РБ
Асноўны кірунак даследавання:

Архетып сонца ў светапоглядзе старажытных беларусаў
Адрас: в. Сікорскага 18-114
213807 Бабруйск

¹⁰¹ Вужовы кароль: Беларускія легенды і паданні. С. 22.

¹⁰² Тамсама. С. 108.

¹⁰³ Тамсама. С. 31.

Слонімскі шлем (датаванне і паходжанне)

Шлем быў важным элементам сярэднявечнага ўзбраення і неад'емнай час-ткай рыцарскай сімволікі. Вельмі часта шлем быў яшчэ і вырабам, у якім увасабляліся не толькі ваенна-тэхнічныя традыцыі, але і стылістычныя мастацкія асаблівасці эпохі і рэгіёну. Разам з тым, да нас дайшлі толькі адзінкавыя баявыя нагалоўі раннесярэднявечнага часу. Знаходка кожнага новага старажытнарускага шлему з'яўляецца важнай падзеяй у зброязнаўстве.

У свяtle гэтага варты спыніць увагу на шлеме са Слоніма¹, які быў знайдзены ў 1968 г. (мал. 2:1-2)². Унікальнасць яго формы была заўважана вельмі хутка. Я.Г.Звяруга адзначаў падабенства формы слонімскага нагалоўя з адным з літоўскіх шлемаў (таксама адзіным у сваім родзе)³. Ф.Д.Гурэвіч таксама згадала пра гэтае падабенства, але, улічваючы ўнікальнасць абодвух прадметаў, лічыла іх зробленымі ў трэцім месецы, а менавіта ў Скандинавії⁴. Далей за ўсіх у пошуках аналогіяў слонімскаму шлему пайшоў Ю.Ю.Пяцроў. Ён бачыць у гэтым экземпляры “недастаючае звязо” у эвалюцыі ад баявых нагалоўяў з паўмаскамі эпохі вікінгаў (шлем з Г’ёрмундбю ў Нарвегіі) да старажытнарускіх купалападобных шлемаў з паўмаскамі (тып IV пав. А.М.Кірпічнікава). Зыходзячы з гэтага, ён пррапаноўвае адмысловую схему развіцця шлемаў з паўмаскамі на Русі, у якой нагалоўе са Слоніма займае ключавую пазіцыю (мал. 3:1). Пры гэтым Ю.Ю.Пяцроў датуе слонімскі экземпляр 11 - пач. 12 ст. (са спасылкай на Я.Г.Звяругу)⁵.

Для выясняління датавання і паходжання разглядаемага баявога нагалоўя варты перш-наперш звярнуцца да аналізу яго формы і стратыграфічнага датавання. Я.Г.Звяруга наступным чынам апісвае абставіны знаходкі шлема і яго выгляд: “Шлем быў знайдзены ў непасрэднай блізкасці ад насыпу вала. Шлем быў перакулены ніжній часткай даверху, і першапачаткова можна было меркаваць, што гэта нейкая металічная пасудзіна. Наноснік ляжаў асона ў 15-20 см на заход ад

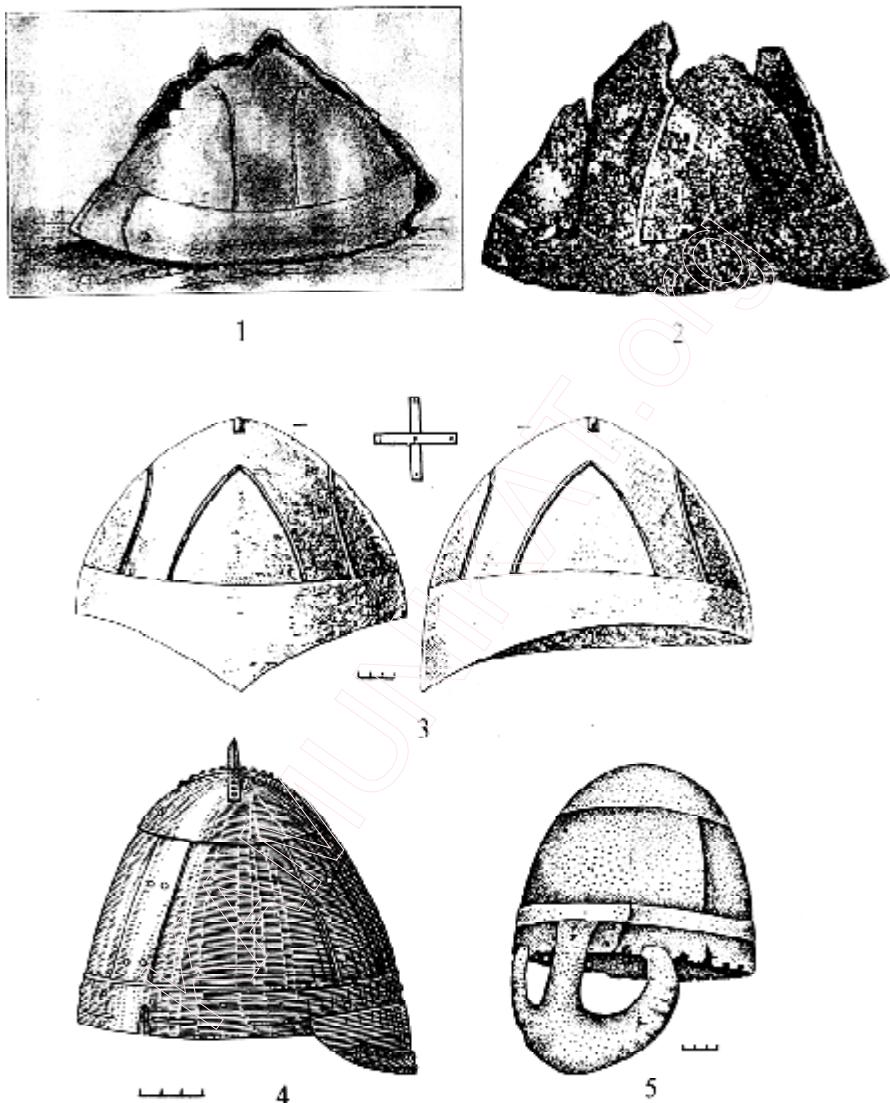
¹ Приношу шчырную падзяку Ю.М.Бохану і У.І.Кулакову за карысныя парады, зробленыя заўвагі і дапамогу, аказаную пры падрыхтоўцы артыкула.

² Зверуго Я.Г. Археологические работы в Слониме // Беларускія старажытнасці. Мінск, 1972. С. 173.

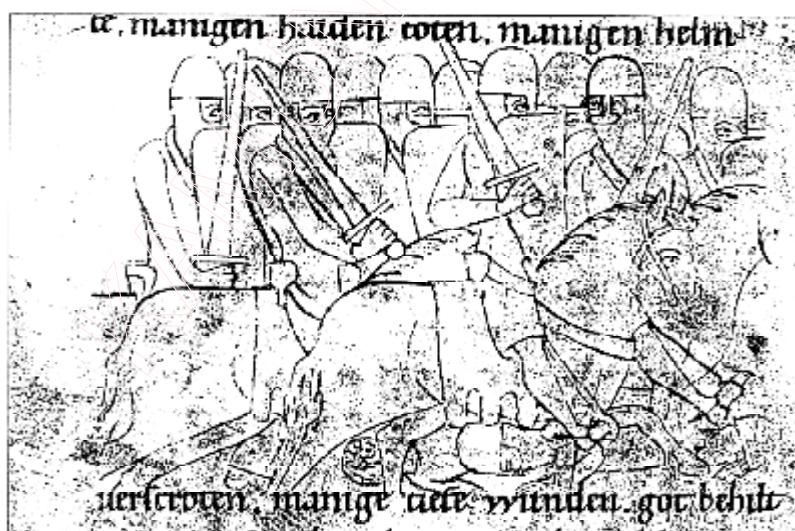
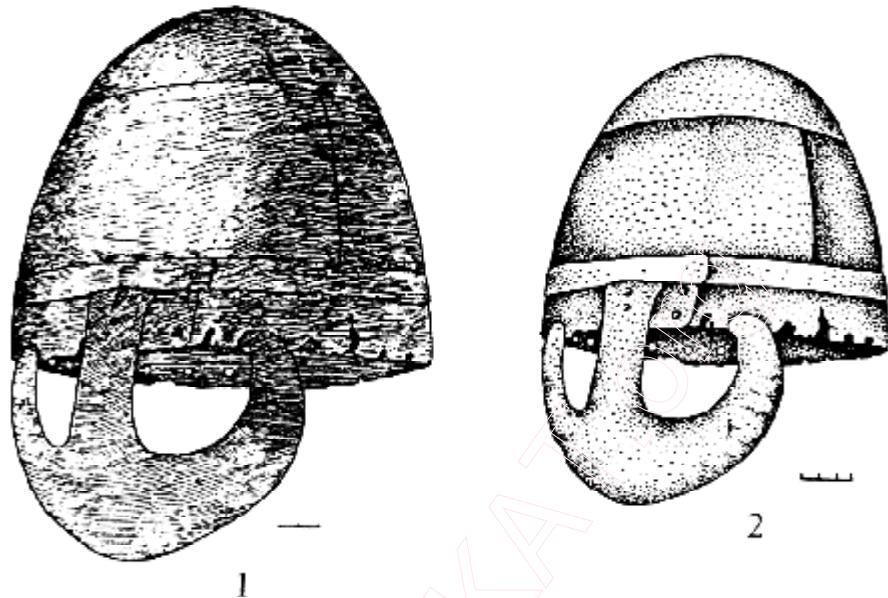
³ Таксама. С. 173; Зверуго Я.Г. Верхнее Понеманье в IX-XIII вв. Минск, 1989. С. 169.

⁴ Гуревіч Ф.Д. Внешние связи древнерусских городов Понеманья // Краткие сообщения института археологии (КСИА). 1982. № 171. С. 44.

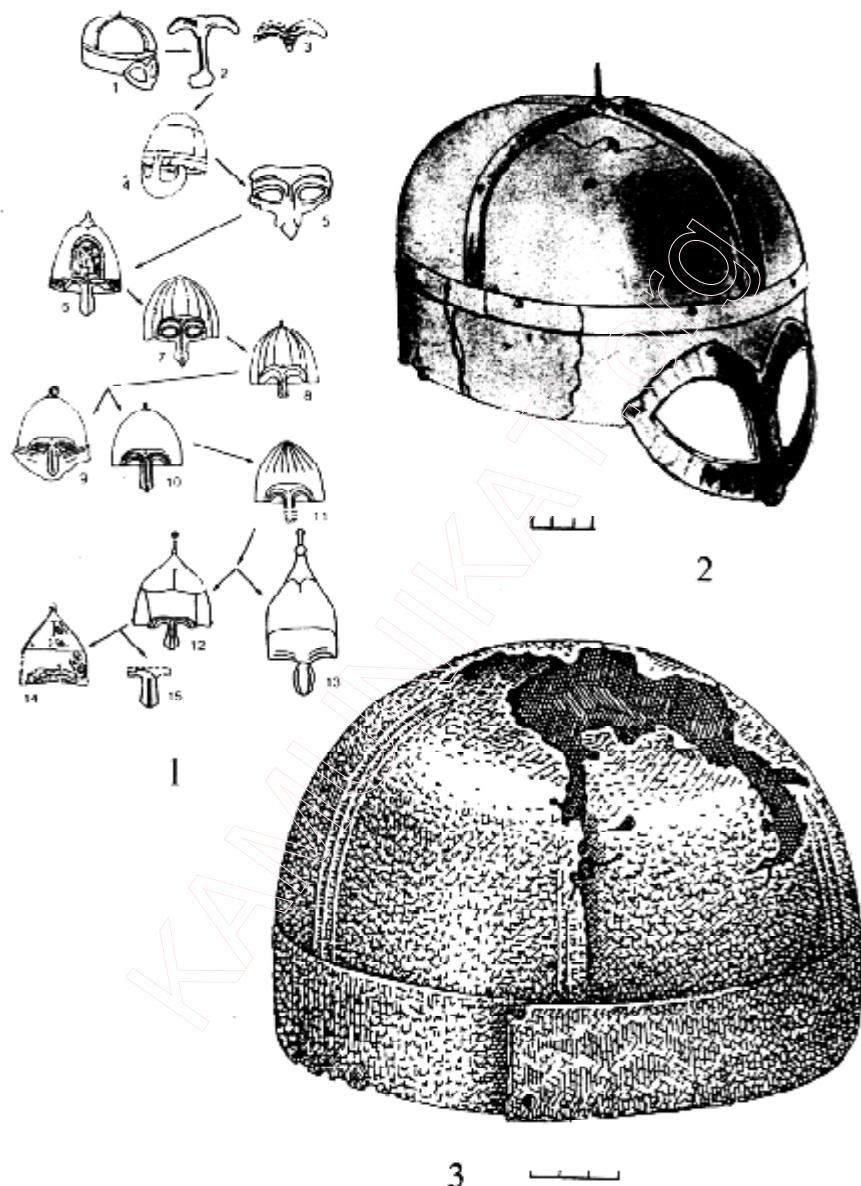
⁵ Петров Ю.Ю. Древнерусские шлемы с полумасками // Памятники старины. Концепции. Открытия. Версии. Т. II. Санкт-Петербург-Псков, 1997. С. 139, 142.

Мал. 1: 1 – шлем з Пасільньє, 2 – шлем з Дурбэ Дзіру, 3 – шлем з Павір вітэ–Гудай, 4 – шлем з Dollkeim—Каўрова, 5 – шлем са Слоніма

Мал. 2: 1—2 – шлем са Слоніма, 3 – мініяцюра «Rolandslied des Pfaffen Konrad» 1170 года

Мал. 3: 1 – схема развіцця шлемаў з паўмаскамі паводле Ю.Ю. Пятрова, 2 – шлем з Г’єрмундбю, 3 – шлем з Каўнаскага дзяржаўнага гістарычнага музея

шлема. Унутры шлема ляжалідвя кавалкі скуры (абодва яны былі складзены ўдвая). Верхняя частка шлема зроблена з адной жалезнай пласціны. Ніжняя, змацаваная з верхнай з дапамогай заклёпак, складаецца з чатырох пласцін. Ніжэй ідуць два пласцінка выя абручы, якія паміж сабой і з ніжнай часткай шлема змацаваны таксама заклёпкамі. У ніжнім абручы маюцца адтуліны для падвешвання барміцы. Даўжыня шлема – 32 см, вышыня – 17 см⁶.

Зараз шлем са Слоніма знаходзіцца на экспазіцыі Нацыянальнага музея гісторыі і культуры Беларусі. Але паўмаска і два ніжнія абручы адсутнічаюць. Высветлішь, калі і як яны зніклі, я не здолеў. Агляд шлема дазваляе дапоўніць апісанне Я.Г.Звяругі. Звон складаецца з верхнай пласціны і чатырох бакавых (без ніжніх абручоў) звон мае амаль паўсферычную, а не яйкападобную форму). Дзве бакавыя пласціны перакрываюць дзве другія, па шырыні ўсе яны прыкладна адноськавыя. Таўшчыня метала каля 1,5 мм. Без ніжніх абручоў вышыня шлема складае 14 см, а даўжыня звона – 20,7 см. Па ніжнім краі звону, практична па ўсім перыметры, маецца шэраг адтулінаў. Усяго іх 34 (было, напэўна, больш, бо частка знішчана карозіяй). Ніжэй іх размяшчаюцца 7-8 адтулінаў большага даўжынетру, якія, верагодна, прызначаліся для мацавання абручоў. Сляды абручоў прасочваюцца на вонкавым баку звона (?). Яны перакрываюць шэраг драбнейшых адтулінаў (?).

Выкладае цікаўасць наяўнасць шэрагу маленкіх адтулінаў, якія маглі быць прыстасаваныя для мацавання барміцы. Улічваючы тое, што на ніжнім абручы меліся адтуліны для барміцы, можна было б зрабіць выснову пра пераробку шлема. Але супраць такой інтэрпрэтацыі сведчыць тое, што барміца ў шлемаў з складным звонам звычайна мацавалася да пласціны ці абруча, мацаваўшага звон знізу. Варта ўвагі і тое, што адтуліны на звоне знаходзяцца на адлегласці 12-14 мм ад яго краю, што патрабуе мацаванне барміцы кальчужнымі кольцамі не менш 16-17 мм даўжынам, у той час, як на Русі выкарыстоўваліся кольцы даўжынам 10-13 (да 16) мм⁷. Таму лічыць адтуліны на краі звона прызначанымі для мацавання барміцы не варта. Магчыма, яны прызначаліся для мацавання падшлемніка (“два кавалкі скуры, абодва складзены ўдвая”?). Але ўпэўнена адказаць на гэтае пытанне цяжка, бо адсутнічаюць ніжнія абручы.

Я.Г.Звяруга не датаваў шлем у сваім артыкуле. Мяркуючы па публікацыі, у перадмацерыковых слаях (дзе і было знайдзена нагалоўе) знаходак было мала, і сярод іх не вызначаліся прадметы з вузкім датаваннем. Г.І.Пех датаваў перадмацерыковыя слай Слоніма 11 ст.⁸ У пазнейшых працах Я.Г.Звяруга выказваў меркаванне, што дакладная храналогія асобных слай у Слоніме на падставе існуючых матэрыялаў немагчыма, бо бракуе вузкадатуемых рэчаў. Час узікнення

⁶ Зверуго Я.Г. Археологические работы в Слониме. С. 273.

⁷ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 3. Доспех, комплекс боевых средств IX—XIII вв. // Сводархеологических источников (САИ). Вып. Е1–36. Ленинград, 1971. С. 13, 84.

⁸ Зверуго Я.Г. Археологические работы в Слониме. С 254, 270, 272.

паселішча можа быць вызначаны ў адносна шырокіх межах канца 10 – 11 ст.⁹ Дакладна канстатаўваць магчымы пакуль існаванне паселішча на слонімскім Замчышчы ў канцы 11 – пачатку 12 ст.¹⁰ Як бачы�, дакладнага стратыграфічнага датавання шлем са Слоніма не мае. Датаванне Ю.Ю.Пятровым гэтага нагалоўя 11 – пачаткам 12 ст. застаецца гіпатэтычным.

Дык як жа інтэрпрэтаваць незвычайнную форму слонімскага шлема? Найперш, варта спыніцца на раней прыведзеных аналогіях. Я.Г.Звяруга і Ф.Д.Гурэвіч бачылі такую аналогію ў паўсферычным шлеме з Ковенскага дзяржаўнага гісторычнага музею (месца знаходкі невядома) (мал. 3:3)¹¹. Але гэты экземпляр не можа датавацца больш-менш вузка. Шлем з Г’ёрмундбю таксама не можа быць прызнаны аналогіяй слонімскаму. Па-першае, яны маюць відавочныя адрозненні ў канструкцыі. Знаходка з Г’ёрмундбю адрозніваецца паўсферычнай формай звона і паўмаскай, якая мусіла прыкрываць верхнюю частку твару (мал. 3:2)¹². Па-другое, шлем з Г’ёрмундбю датуецца 10 ст. і лічыцца зробленым у традыцыях вендэльскіх шлемаў, якая пасля Х ст. працягну не мела, бо ні ў 11, ні ў 12 ст. сведчан-ня ў існавання такіх нагалоўяў няма.

Слонімскішлем з’яўляецца складным баявым нагалоўем яйкападобнай формы з паўмаскай. Адсутнасць прамой сувязі паміж ім і экземплярамі з Г’ёрмундбю і Ковенскага музею прымушае шукаць іншыя аналогі. У святле гэтага варта звярнуць увагу на шэраг шлемаў з земляў балтгаў. Я маю на ўвазе шлемы з могільнікаў Dollkeim - Каўрова (Прусія), Дурбэ Дзіру, Пасільне (Латвія), Павірвітэ - Гудай (Літва). Тры апошнія шлемы былі аб’яднаныя В.Казаківічусам у адну группу. Пры гэтым была адзначана іх своеасаблівасць і адрозненне адусіх іншыхусходнен-еўрапейскіх шлемаў¹³. Звернемся да кароткага агляду знаходак.

Шлем з Пасільнэ па форме звона можа быць аднесены да стажковага (канічнага) нагалоўя¹⁴ (мал. 1:1). Для нас ён цікавы не сваёй формай, а тым, што звон складаецца з чатырох бакавых пласцінаў, якія зверху змацаваныя крыжападобнай пласцінай (пласцінамі?), а знизу - абручом. Вельмі блізкі да яго па тэхналогіі вырабу шлем з Дурбэ Дзіру, які таксама мае звон стажковай формы, зроблены з пяці пласцін – чатырох бакавых і адной крыжападобнай, што змацоўвае іх зверху¹⁵.

⁹ Зверуго Я.Г. Верхнее Понеманье в IX-XIII вв. Минск, 1989. С. 88.

¹⁰ Зверуга Я.Г. Гарады Беларускага Панямоння // Археалогія Беларусі. Мінск, 2000. Т. 3. С. 317.

¹¹ Габрюнайте К. Локальные подражания раннесредневековых шлемов русского типа в Литве / / Acta Baltico-Slavica. Białyostok, 1965. Т. 2. С. 129.

¹² Grieg S. Gjermundbufunnet // Norske oldfunn. VIII. Oslo, 1947. Pl. 5, 6.

¹³ Казаківічус В. Шлем из Павірвітэ-Гудай // Історія Русі-Украіни (історіко-археологічны збірник). Кіев, 1998. С. 134-135.

¹⁴ Предварительный отчёт В.И.Сизова о поездке его с археологической целью летом 1895 г. в Курляндскую губернию// Археологические известия и заметки издаваемые Императорским Московским Археологическим Обществом. Москва, 1896. № 2-3. Рис. 5.

¹⁵ Stepiņš P. Durbes kauja 1260g. 1967. Att. 11, 14.

Знізу шлем змацаваны абручом (мал. 1:2), які спераду мае своеасаблівы выступ (магымама выступ імітуе наноснік (?), але назваць яго ўласна наноснікам цяжка). Могільнік Дурбэ Дзіру звязваюць з наступствамі бітвы пры Дурбэ ў 1260 г.¹⁶ Да гэтай жа групы варта аднесці і шлем з могільніка Павірвітэ-Гудай. Яго зvon таксама зроблены зкрыжападобнай верхняй і чатырохбакавых пласцін (мае сярэднюю паміж стажковай і паўсферычнай форму). Знізу зvon змацаваны абручом, які спераду пашыраецца і набывае форму трохвугольнага казырка. На макаўцы звона было бронзавае крыжападобнае ўпрыгажэнне (мал. 1:3)¹⁷. Усе тры апісаныя баявія нагалоўі не маюць, на жаль, вузкага датавання. Толькі шлем з Павірвітэ-Гудай быў датаваны В.Казакевичусам 11 ст., а ўся група, як можна зразумець, датавалася 11-12 ст.¹⁸

Значнае падабенства ў тэхналогіі вырабу прасочваеца паміж апісанымі шлемамі і асабліва экземплярам з Павірвітэ - Гудай і баявым нагалоўем з прусскага могільніка Dollkeim - Каўрова. Апошні мае зvon з чатырох бакавых частак, якія змацаваны чатырма вузкімі пласцінкамі і яшчэ адной вялікай пласцінай зверху. Знізу да звону прымацаваны абруч з “казырком”, зробленым з асобнага каўалку металу. Зверху шлем мае ўпрыгажэнне ў выглядзе невялікага шпіля на крыжападобнай аснове (мал. 1:4)¹⁹. Ад вышэй апісаных нагалоўяў экземпляр з Dollkeim - Каўрова адрозніваецца, у першую чаргу, яйкападобнай формай, тым, што састаўны зvon змацаваны не адной крыжападобнай, а адразу пяццю пласцінамі. Значна большыя памеры набывае “казырок”, зроблены асобна ад ніжняга абруча. Але, нягледзячы на гэтыя адрозненні, значнае падабенства са шлемам з Павірвітэ - Гудай і іншымі ўсё ж добра прасочваеца. Вялікая ўвага, нададзеная нагалоўю з Dollkeim - Каўрова, тлумачыцца тым, што яго можна лічыць бліжэйшай аналогіяй слонімскаму шлему па форме звону (яйкападобнага), зробленага з чатырох бакавых і верхніх пласцін, знізу змацаванага абручом. Два гэтыя нагалоўі адрозніваюцца толькі дэталямі і сістэмай аховы твару.

Такім чынам, выяўленыя падабенства слонімскага шлема са шлемам з Dollkeim - Каўрова дазваляе аднесці яго да групы баявых нагалоўяў несумненна балцкага паходжання. Але такая выснова можа быць зроблена толькі на падставе формы і канструкцыі звону без уліку наяўнасці паўмаскі. Гэтая дэталь слонімскага шлема патрабуе асобнага разгляду. Баявія нагалоўі з падобнымі паўмаскамі сустракаюцца ў Еўропе²⁰, дзе іх прынята называць шлемамі з наноснікам з аховай твару (ангельская *nasal helmet with faceguard*, нямецкае *Nasalhelm, bombierter, mit*

¹⁶ У.І.Кулакоў датуе гэты могільнік паводле інвентару каля 1050-1100 г. (ліст У.І.Кулакова ад 25 снежня 2000 г.).

¹⁷ Казакевичус В. Шлем из Павиравите-Гудай... С. 129-135.

¹⁸ Тамсама. С. 133-135.

¹⁹ Финно-угры и балты в эпоху средневековья // Археология СССР. Москва, 1987. СХХХ:5.

²⁰ Выява шлема, вельмі падобнага на слонімскі, ёсць на мініяцюры “Цудоўных каментарыяў апакаліпсіса” з мадрыдскага археалагічнага музея (Петров Ю.Ю. Древнерусские шлемы с полумасками // Памятники древности. Концепции. Открытия. Версии. Т. II. С. 139).

Plattenvisier) (мал. 2:3)²¹. Такія нагалоўі з'явіліся, дзякуючы пастаянным пошукам шляхоў удасканалення аховы твару, якія мелі месца ў 12 ст. Пазней гэта прывяло да ўзінкнення “гаршковага шлему”²². Паўмаскі вельмі блізкі да слонімскай, можна бачыць на мініяцюры “Rolands lied des Pfaffen Konrad” 1170 г.²³ Таму паўмаску слонімскага шлема можна звязаць з цэнтральнаеўрапейскім (ці ўговуле еўрапейскім) ваенна-тэхнічнымі традыцыямі.

Паспрабуем падсумаваць. Аналіз формы і канструкцыі слонімскага шлема выяўляе, што ў ім спалучыліся балцкія (форма і канструкцыя звону) і еўрапейскія (паўмаска) ваенна-тэхнічныя традыцыі. Найўнасць паўмаскі дазваляе датаваць шлем, верагодна, не раней другой паловы 12 ст., а форма і канструкцыя звона прымушае вызначыць яго верхнюю храналагічную граніцу сярэдзінай (не пазней другой паловы) 13 ст. Спалучэнне еўрапейскіх і балцкіх традыцый у адным баявым нагалоўі падаецца вельмі цікавым у святле вызначэння тэндэнцый у эвалюцыі ваеннай тэхнікі Заходняй Русі.

Мікалай Плавінскі

Малодшы навуковы супрацоўнік Нацыянальнага музея гісторыі і культуры Беларусі

Асноўны кірунак даследавання:

Гісторыя сярэднявечнай зброя (10-13ст.)

*Адрас:*Нацыянальны Музей гісторыі і культуры Беларусі

в. К.Маркса 12,

220050 Менск

E-mail: plavinsky_arc@mail.ru

²¹Glossarium armorum. Arma defensiva (Tabulae, English edition, Deutsche Ausgabe). Graz, 1972. Ill. 34:2.

²²Martin P. Armour and Wearpon. London, 1968. P. 33.

²³Gravett C. German medieval armies 1000-1300 // Men-at-Arms series (MAA) 310. 1997. P. 10, above.

Руслан Гагу (Гародня)

Вялікая вайна Вялікага Княства Літоўскага і Каралеўства Польскага з Тэўтонскім ордэнам у 1409-1411 г.

Тэўтонскі ордэн, створаны ў Палесціне напрыканцы 12 ст., у 1228 г. з'явіўся ў Прусіі па запрашенню князя Конрада Мазавецкага для абароны ягоных уладанняў ад набегаў ваяўнічых прускіх племёнаў. У наступныя 10 гадоў на берагах Віслы былі пабудаваныя ордэнскія замкі Торунь, Кульм, Марыенвердэр, Эльблонг, Бальга і інш. Сілай зброі падпірадкоўваючы мясцове паганскае насельніцтва, крыжакі захоплівалі іх землі сабе ва ўладанне альбо пакідалі бытым уладальнікам на аснове васалітэту або платы даніны¹.

У 1237 г. адбылося зліццё Тэўтонскага ордэна з Ордэнам мечаносцаў, які ўжо 35 гадоў існаваў у ніжнім Падзвінні, але быў моцна аслаблены паражэннем ад жамойтаў пры Шаўлях². Створаны пры гэтым Нямецкі ордэн (пры дамінуючым становішчы Тэўтонскай філіі) у сярэдзіне 13 ст. увайшоў у канфрантацыю з Вялікім Княствам Літоўскім (далей ВКЛ), якая зацягнулася амаль на два з чвэрцю стагоддзя. Ужо ў 1260 г. крыжакі распачалі буйнамаштабную экспедыцыю ў жамойцкія землі, але паражэнне пры возерах Дурбэ прымусіла Ордэн на пэўны час адмовіцца ад планаў экспансіі ў адносінах да гэтых тэрыторый³.

Пасля канчатковага падпірадкавання Прусіі ў 1283 г. увага крыжакоў на-кіроўваецца ўбок ВКЛ, крыжацкія выправы супраць княства набываюць сістэматычныя характар. Менавіта пад гэтым годам ордэнскі храніст Пётр Дзюзбург занатаваў: “Скончылася вайна пруская, распачалася вайна літоўская”⁴. У той жа час рыцары ордэна дзеля дасягнення сваёй галоўнай мэты - стварэння ўласнай моцнай дзяржавы – праводзілі рознанакіраваную зневажнюю палітыку. У 1309 г., карыстаючыся слабасцю феадальна-раздробленай Польшчы, крыжакі захапілі Гданьскае памор’е, што прывяло да канфлікту спачатку з Уладзіславам Лакеткам, а потым з Казімірам Вялікім. Канфлікт скончыўся падпісаннем у 1343 г. мірнай дамовы ў Калішы. Па гэтаму пагадненню Памор’е заставалася за Ордэнам, у той час як да Польшчы вярталіся захопленыя крыжакамі Куявы і Доб-

¹ Зутис Я. Грёнвальд - конец могущества Тевтонского ордена // Исторический журнал. 1941. № 9. С. 76.

² Жюгжда Ю.И. Борьба литовского народа с немецкими рыцарями в 12-15 веках // Исторический журнал. 1947. № 8-9. С. 29-30.

³ Тамсама. С. 29-30.

⁴ Łowmiański H. Prusy-Litwa-Krzyżacy. Warszawa, 1989. S. 188.

жынъская зямля⁵. Перамір'е дазволіла братам-рыцарам зноў сканцэнтраваць свае намаганні на агрэсіі супраць Літвы. З 1345 па 1377 г. крыжакамі было здзейснена каля ста паходаў у землі ВКЛ, ліцвіны ж здолелі адказаць 42 рэйдамі ва ўладанні Ордэна⁶.

Напрыканцы 14 ст. адбылося нечаканае аб'яднанне Польшчы з ВКЛ, што выклікала значныя змяненні палітычнага становішча ва Усходняй Еўропе. Вялікі князь літоўскі Ягайла, ажаніўшыся з польскай каралевай Ядвігай, атрымаў у 1386 г. польскую карону, абавязаўшыся пры гэтым прыняць каталіцтва, ахрысціць пагансскую частку Літвы, вярнуць “усе адабраныя землі Польскага каралеўства, захопленыя кім-небудзь”, а таксама “уключыць у Карону на вечныя часы свае краіны – Літу і Русь”⁷. Гэтая унія, якая атрымала назыву Крэўскай, дазволіла Польшчы і ВКЛ аб'яднаны свае сілы для барацьбы супраць Тэўтонскага ордэна⁸. У 1409–1411 г. яны вялі г.зв. Вялікую вайну, якая скончылася поўным паражэннем крыжаў. Войскі Ордэна былі разбіты ў генеральнай бітве, якая адбылася 15 ліпеня 1410 г. на полі паблізу вёсак Грунвальд, Таненберг і Людзвіка.

Дадзенай падзеі ў гісторычнай літаратуры прысвечана шмат месца, але многія пытанні, якія датычыцца бітвы, канчаткова не высветленыя⁹. Вядомыя на гэты момант крыніцы не дазваляюць даследчыкам дакладна вызначыць колькасць войскаў, якія ўдзельнічалі ў бітве, іх дакладнае размяшчэнне на мясцовасці, тактычны ход бою і інш.

Айчынная гісторыяграфія наогул не надала дастаткова ўвагі Грунвальду, а працы замежных аутараў на беларускую альбо рускую мовы не перакладзены. Таму сёння распрацоўка гэтай праблемы беларускімі гісторыкамі вельмі актуальная.

Кіруючыся гэтымі меркаваннямі, аўтар ставіць перад сабой мэту вызначыць прычыны канфлікту, апісаць ход баявых дзеянняў у час Вялікай вайны, даследаваць бітву пад Грунвальдам і высветліць яе гісторычнае значэнне.

Гісторыяграфія

Праблема найбольш поўна распрацавана польскімі гісторыкамі. У 1888 г. К.Гурскі выдаў першую польскую манографію, прысвяченую непасрэдна Грунвальдской бітве – цэнтральнай падзеі Вялікай вайны¹⁰. У 1910 г. з нагоды пяцісотгоддзя бітвы з'явіліся навуковыя працы М.Прахаскі¹¹ і С.Куёта¹². Гісторыкі на

⁵ Пічета В.І. Вековая борьба польского народа с немецкими захватчиками // Исторический журнал. 1941. № 9. С. 70.

⁶ Зутис Я. Грэнвальд - конец могущества Тевтонского ордена. С. 77.

⁷ Акт Ягайлы і яго братоў аб саюзе Літвы з Польшчай // Документы і матэрыялы па гісторыі Беларусі ў сярэдняй вікі (VI – XV стст.) Мінск, 1998. С. 114 – 116.

⁸ Пічета В. И. Литовско-польские унии и отношение к ним литовской шляхты // Сборник статей, посвящённый В.О.Ключевскому. Москва, 1909. С. 143-161.

⁹ Spieralski Z. Czy koniec sporów Grunwald? // Zapiski historyczne. T. 39. 1974. Z. 2. S. 76-92.

¹⁰ Górski K. Bitwa pod Grunwaldem // Biblioteka Warszawska. Warszawa, 1888.

¹¹ Prochaska M. Rok 1410. Przy czynu wojny // Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu. T. 17. Toruń, 1910.

¹² Kujot S. Rok 1410 // Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu. T. 17. Toruń, 1910.

падставе вялікай колькасці крыніцаў разглядалі не толькі палітычны, але таксама вайсковы аспект канфлікту.

Атон Ляскоўскі ў надрукаваным у 1929 г. “Грунвальдзе” па-новаму інтэрпрэтаваў вайсковы бок падзеяў і ўпершыню сфармуляваў канцепцыю, згодна якой вярхоўнае камандаванне саюзнымі войскамі ажыццяўляў Ягайла¹³. Акрамя ўзгаданых манаграфіяў, у першай палове 20 ст. было апублікована шмат працаў пра вайну 1409 – 1411 г., але яны альбо не падымаўся вышэй узроўню навукова-папулярных, альбо не дадавалі да даследаванняў Гурскага, Прахаскі, Куёта і Ляскоўскага нічога новага.

У 1955 г. убачыла свет манументальная манаграфія С.Кучынскага “Вялікая вайна з Крыжацкім ордэнам в 1409 – 1411 г.”, у якой падрабязна разглядаюцца прычыны і ход вайсковых дзеянняў падчас канфлікту, а таксама вызначаецца іх значэнне. Гісторык выказаў і пасправаў даказаць шэраг новых палаженняў па такіх пытаннях, як колькасць войскаў, якія ўдзельнічалі ў вайне, ажыццяўленне камандавання, размяшчэнне арміяў на мясцовасці падчас Грунвальдской бітвы, стратэгія і тактыка вайны і іншае¹⁴. Гэтая праца выклікала шматлікія спрэчкі ў навуковых колах. Г.Лаўмянскі і С.Хэрбст крытычна аднесліся да многіх тэзаў Кучынскага. Яны слушна абверглі такія з іх, як сцвярджэнне пра ўдзел у вайне сялянскай пяхоты ці думку аб вышэйшым за польскі і літоўскі гаспадарчым патэнцыяле Ордэна¹⁵. З.Спіральскі не згадзіўся з падлікамі Кучынскага адносна колькасці войскаў, якія браўлі ўдзел у Грунвальдской бітве¹⁶. Манаграфія перавыдавалася яшчэ чатыры разы (апошніе выданне адбылося ў 1989 г., ужо пасля смерці аўтара), але гісторык так і не прыслухаўся да крытычных заўвагаў калегаў, палічыўшы, што канчаткова вырашыў усе спрэчныя пытанні, якія датычнацца канфлікту. Паралельна з Кучынскім праблема распрацоўвалася ў працах М.Біскупа. Ён увёў у навуковае абарачэнне шэраг новых крыніцаў¹⁷ і падрыхтаваў абагульняющую працу, якая на дадзены момант з'яўляецца апошнім манаграфіям па гісторыі Грунвальдской бітвы¹⁸. Пачынаючы з 80-х г. у польскай навуковай перыёдышы друкуеца вялікая колькасць артыкулаў, якія адлюстроўваюць розныя аспекты Вялікай вайны 1409 – 1411 г. У Ольштыне нават заснавана перыядычнае выданне “*Studio Grunwaldzkie*”¹⁹.

¹³ Laskowski O. Grunwald. Warszawa, 1929.

¹⁴ Kuczyński S. Wielka Wojna z Zakonem Krzyżackim w latach 1409-1411. Warszawa, 1960. S. 16-18.

¹⁵ Łowmiański H. Recenzja I wydania „Wielkiej Wojny” S. M. Kuczyńskiego // Kwartalnik Historyczny. 1955. Nr 4-5; Herbst S. Recenzja I wydania „Wielkiej Wojny” S. M. Kuczyńskiego // Zapiski Historyczne T. XXII. Z. 1-3.

¹⁶ Spieralski Z. Czy koniec sporów o Grunwald? // Zapiski historyczne. T. 39. 1974. Z. 2.

¹⁷ Biskup M. Z badań nad „Wielką Wojną” z Zakonem Krzyżackim // Kwartalnik Historyczny. 1959. Nr 3.

¹⁸ Biskup M. Grunwaldzka bitwa. Geneza-przebieg-znaczenie. Warszawa, 1991.

¹⁹ Тамсама. S. 206.

Значна менш увагі вайне 1409-1411 г. ці бітве пад Грунвальдам (у нямецкай гісторыяграфіі – Таненбергская бітва) узялі і даследчыкі з Германіі. Першай убачыла свет у 1886 г. манаграфія Ф.Тунэрта “Вялікая вайна паміж Польшчай і Нямецкім ордэнам”²⁰. Наступная праца – “Бітва пры Таненберге” К.Хевекера²¹ – з’явілася праз дваццаць гадоў і мела гісторыяграфічныя характар. Яна была выкарыстана знакамітым Гансам Дэльбрукам у сваёй “Гісторыі ваеннага мастацтва”, што зрабіла Хевекера вельмі папулярным сярод заходнееўрапейскіх гісторыкаў²².

У 1908 г. была выдадзена манаграфія Х.Крольмана, у якой была выказана думка, што перамогу пад Грунвальдам саюзнікі атрымалі дзякуючы умеламу кіраўніцтву польска-літоўскага камандавання²³. Нарэшце ў 1910 г. выйшла ў друку праца М.Ойлера “Вайна паміж Нямецкім ордэнам і Польшчай з Літвой”. Гісторык даследаваў перш за ўсё ваенны бок падзеі і асноўную ўвагу звярнуў на стратэгію і тактыку вайны²⁴. Акрамя гэтых чатырох манаграфій у Германіі з 1886 па 1910 год была надрукавана вялікая колькасць артыкулаў пра Вялікую вайну, якія не падняліся вышэй наукова-папулярнага ўзроўню. Лепшая праца аб постаці Генрыха фон Плауэна, які ўзначальваў абарону Мальбарка ў 1410 г., належыць піару К.Хампе і была выдадзена ў 1935 г. На жаль, яе аўтар не здолеў дастаткова пацвердзіць свае палажэнні дадзенымі крыніцамі²⁵. Далей гэтая тэма амаль не распрацоўвалася нямецкімі даследчыкамі. Фактычна, у Германіі склалася парадаксальная сітуацыя. З аднаго боку, навукоўцы вельмі добра даследавалі гісторыю Тэўтонскага ордэна, стварылі велізарную колькасць працаў, якія закранаоць амаль усе аспекты існавання духоўна-рыцарскай арганізацыі, з іншага – Вялікая вайна працягвае заставацца недастаткова асветленай у нямецкай лігаратуры. Нават адзін з вядучых да нядаўнага часу даследчыкаў Тэўтонскага ордэна Хартмут Бокман (памёр у 1998 г.) у сваёй працы “Нямецкі орден” пры апісанні літаратуры, якая датычыцца Грунвальдской бітвы, узгадвае перш за ўсё “Вялікую вайну” Кучынскага, гэтаксама спасылаецца на польскую гісторыяграфію²⁶. У пасляваенны час толькі адзін даследчык шведскага паходжання, які тым не менш прадстаўляе нямецкую гісторыяграфічную навуку, Свен Экдалль, стварыў некалькі працаў, прысвечаных крыніцам Грунвальдской бітвы²⁷.

²⁰ Thunert F. Der grosse Krieg zwischen Polen und dem Deutschen Orden 1410 bis 1 Februar 1411 // Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins. Heft 16. Danzig, 1886.

²¹ Heveker K. Die Schlacht bei Tannenberg. Berlin, 1906.

²² Дэльбрюк Ганс. История военного искусства в рамках политической истории. Т. 3. Санкт-Петербург, 1996. С. 327-331.

²³ Krollmann Ch. Die Schlacht bei Tannenberg // Oberländische Geschichtsblätter Königsberg, 1908. Heft 10.

²⁴ Oehler M. Der Krieg zwischen der Deutschland Orden und Polen-Litauen 1409-1411. Elbing, 1910.

²⁵ Hampe K. Der Sturz des Hochmeisters Heinrich von Plauen // Sitzungsberichte der Preußischen Akademie Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse 3. 1935.

²⁶ Bookmann H. Zakon Kryžacki. Warszawa, 1998. S. 329.

²⁷ Ekdahl S. Die „Banderia Prutenorum“ des Jan Dlugosz – eine Quelle zur Schlacht bei Tannenberg 1410. Göttingen, 1976; Ekdahl S. Die Schlacht bei Tannenberg 1410 // Quellenkritische Untersuchungen. T 1. Berlin, 1982; Ekdahl S. Die Flucht der Litauer in der Schlacht bei Tannenberg // Zeitschrift für Ostforschung, 1963. Nr 12.

Акрамя гэтага Экдаль выдаў “Soldbuch” (кнігу выплаты найманым жаўнерам) Німецкага ордэна перыяду 1410 – 1411 г.²⁸

Расейскія і савецкія гісторыкі таксама стварылі некалькі працаў пра Вялікую вайну 1409 – 1411 г. У дарэвалюцыйнай Расеі былі выдадзены трох такія работы – манаграфія М.Каяловіча²⁹, артыкул А.Барбашава³⁰ і манаграфія П.Гейсмана”³¹. У савецкім перыяд да 1939 г. праблема наогул не даследавалася і толькі пасля пачатку Другой святовай вайны з’явілася некалькі навукова-папулярных артыкулаў, якія, перш за ўсё, наслілі пропагандыстычкі характеристары³². Пасля заканчэння вайны Грунвальдская тэматыка была закранута яшчэ толькі адзін раз у 1960 г., калі з’явіўся артыкул М.Ючаса і У.Пашуты³³.

У расейскай гісторыяграфіі Вялікая вайна 1409 – 1411 г. разглядалася з пазіцыі супрацьстаяння “германа-раманскаага Захаду і славянскаага Усходу”, а перамога ў ёй – як перамога славянства над ненавісным агрэсарам. Гісторыкі кіраваліся думкай аб спрадвечным супрацьстаянні народаў і ідэямі панславізма, якія атрымалі шырокое распаўсюджванне ў асяроддзі рускай інтэлігэнцыі напрыканцы 19 – у пачатку 20 ст. Менавіта “рускія” харугвы, на іх думку з’явілася той сілай, што аказала вырашальны ўплыў на ход Грунвальдской бітвы. У пасляваенны перыяд пазіцыя даследчыкаў, фактычна, не змянілася і яны, дадаўшы класавы падыход, успрынялі ўсе асноўныя палажэнні дарэвалюцыйнай гісторыяграфіі.

Польскія гісторыкі таксама разглядалі войны з Ордэнам, як барацьбу за выжыванне славянаў, але прыярытэту гэтай барацьбе аддавалі Польшчы. На іх думку, асноўныя заслугі ў перамозе над крыжакамі належалі палякам і ваенному генералу Ягайлы альбо Вітаўту, якія адыйшли ад стратэгіі рэйдавых войнаў і паступовага захопу варожых земляў, узніяўшы ваеннае мастацтва на новы, якасна вышэйшы ўзровень. Грунвальдская бітва як польскімі, так і расейскімі гісторыкамі разглядалася ў якасці пераломнага моманту, пасля якога лёс Ордэна быў вырашаны і яго канчатковое знішчэнне стала непазбежным і заставалася толькі справай часу. У німецкай гісторычнай літаратуры таксама высока адзначаецца вайсковае мастацтва саюзнікаў. Яшчэ Ойлер пісаў, што дзеянні саюзных войскаў “здзіўляюць сваёй планавасцю”, што ў іх ясна выступае прыярытэтная думка – “ударыць аб’яднанымі сіламі на сэрца Ордэна, на Мальбарк”³⁴. У той жа час, разглядаючы

²⁸ Das Soldbuch des Deutschen Ordens 1410-1411. Köln-Wien, 1988.

²⁹ Коялович М.О. Грунвальденская битва 1410 года. Санкт-Петербург, 1885.

³⁰ Барбашев А. Танненбергская битва // Журнал Министерства народного просвещения. 1887. № 12. С. 256-287.

³¹ Гейсман П.А. Польско-литовско-русский поход в Восточную Пруссию. Киев, 1910.

³² Жюгжда Ю.И. Борьба литовского народа с немецкими рыцарями в 12-15 веках. С. 23-45; Зутис Я. Грунвальд-юнец могущества Тевтонского ордена. С. 12-21; Лапин Н. Турчинский А. Грунвальдская битва. Москва, 1939; Пичета В.И. Вековая борьба польского народа с немецкими захватчиками // Исторический журнал. 1941. № 9. С. 25-39.

³³ Пашута В., Ючас М. 550-летие Грунвальдской битвы // Военно-исторический журнал. 1960. №. 9. С. 87-98.

³⁴ Kolankowski L. Polska Jagiellonów. Lwów, 1936. S. 39.

Грунвальдскую бітву як катастрофу, немцы не звязваюць з ёй пазнейшы ўпадак Ордэна, а шукаюць яго прычыны ва ўнутраных цяжкасцях дзяржавы крыжакоў³⁵.

У апошня дзесяцігоддзі назіраецца адыход у польскай гісторыографіі ад адназначна негатыўнай ацэнкі дзеянасці Тэўтонскага ордэну, пра што сведчаць сучасныя Ордэнскія чытанні ў Торуні, а таксама работы М.Біскупа, А.Надольскага, А.Новакоўскага і інш. Здаецца мэтазгодным па-новому разглядзець адносіны паміж ВКЛ, Польшчай і Тэўтонскім ордэнам таксама ў айчыннай гісторычнай літаратуры, паспрабаваць адысці ад прадузятых адносінаў да духоўна-рыцарской карпарацыі і зрабіць першы крок да аб'ектуў наасці ў яе вывучэнні.

Непасрэдныя прычыны канфлікту 1409-1411 г.

Ян Длугаш адзначыў, што ўжо ў 1408 г. рэзка вырасла напружанне ў адносінах паміж Тэўтонскім ордэнам з аднаго боку і Польшчай і Літвой з другога³⁶. Вялікая вайна “вітала ў паветры”. Стаяўшы ў 1407 г. вялікім магістром, Ульрыхфон Юнгінген, відаць, імкнуўся раз і назаўсёды паставіць крапку ў зацягнуўшымся амаль на два стагоддзі літоўска-ордэнскім канфлікце. З 1408 г. крыжакі фактычна пачалі падрыхтоўку да ваеных дзеянняў: умацоўвалі памежныя замкі ў Хельмскай зямлі; у Мальбарку была значна павялічана вытворчасць агнястрэльнай зброі; праводзілася разведка польскіх памежных тэрыторый³⁷. Аб пераносе асноўнай увагі Ордэна на літоўска-польскі фронт красамоўна сведчыць перадача шведскаму каралю Эрыку вострава Готланда і спыненне вайсковых дзеянняў на Балтыйскім моры³⁸. Урэгулюванне адносінаў на поўначы забяспечвала Ульрыху фон Юнгінгену быспеку тылоў для канцэнтравання і выкарыстання вайсковага патэнцыялу на літоўска-польскіх межах.

Літоўскі бок таксама прытрымліваўся поглядаў, згодна якіх жамойцкае пытанне павінна быць вырашана пры дапамозе зброі. Паўстаўшая ў траўні 1409 г. Жамойць, была маланкава вызвалена войскамі Вітаўта ад крыжакоў³⁹. Г.Лаўмянскі, спасылаючыся на хроніку Пасільге, прыйшоў да высновы, што паўстанне было арганізавана непасрэдна вялікім князем літоўскім⁴⁰.

Дзеянні, запланаваныя і падрыхтаваныя Вітаўтам з мэтай вяртання сваёй улады над Жамойцю, праводзіліся ў парушэнні Рацёнжскай дамовы 1404 г. Аднак крыжакі не спышаліся з контрмерамі. Яны зрабілі наступную спробу ізаляваць польскі бок ад умешальніцтва ў літоўска-ордэнскім канфлікце. З мэтай высвітлення пазіцыі Польшчы ў адносінах да магчымага пачатку Ордэнам вайсковай аперацыі супраць Літвы вялікі магістр накіраваў да Ягайллы пасольства, якое заяўляла, што

³⁵ Bookmann H. Zakon Kryžacki. Warszawa, 1998. S. 211.

³⁶ Длугаш Ян. Грюнвальдская битва. Москва-Ленінград, 1962. С . 44-45.

³⁷ Biskup M. Grunwaldzka bitwa. S. 30.

³⁸ Тамсама. S. 30.

³⁹ Lowmiański H. Prusy-Litwa-Krzyżacy. Warszawa. 1989. S. 217.

⁴⁰ Тамсама. S. 217.

магістр гатовы захоўваць паміж Польшчай і Ордэнам мірную дамову, заключаную каралём Казімірам (Калішскі мір)⁴¹. Аднак гэта спроба аказалася няўдалай.

Пасля збору агульнапольскага сейму ў Ленчыцы 17 ліпеня для выпрацоўкі адказу вялікаму магістру, Ягайла разаслаў скартгі на крыжакоў каталіцкім каралем Еўропы. Тэкст аднойз такіх скартагаў, датаванай днём святога Лаўрэнція (10 жніўня), г.зн. да пачатку вайсковых дзеянняў, цалкам прыведзены ў Длугаша⁴². Ягайла ставіў пад сумненне не толькі права Тэўтонскага ордэна на хрышчэнне Жамойці і Літвы, але і права на самое ягонае існаванне, матывуя гэта tym, што крыжакіне толькі не кіруюцца грамадзянскімі законамі і царкоўнымі пастановамі, але і не адпавядаюць болей свайму прызначэнню ў якасці місіянерскай арганізацыі Ордэн харкатаўцы заўся польскім каралём, як пагроза “усім дзяржавам і ўладанням”. Захопы замкаў Дрэздэнка і Сантока ацэніваліся як парушэнне правоў Польскай кароны. Ягайла прасіў не дапамагаць крыжакам дыпламатычна альбо людзьмі.

Са зместу дадзенага дакумента відавочна, што ў Польшчы вайна з Ордэнам лічылася непазбежнай. Адыши ў мінулае спробы карала вyrашыць спрэчныя пытанні мірным шляхам. Польскае пасольства, узначенанае гнезненскім арцыбіскупам Мікалаем Куроўскім заяўляла ў Мальбарку, што калі магістр пойдзе вайной на Літву, Ягайла нападзе на Прусію, бо мае сенёрыяльныя абавязкі ў адносінах да Вітаўта⁴³.

Антаганізм паміж Польшчай і Літвой з аднаго боку і Тэўтонскім ордэнам з другога дасягнуў сваёй крытычнай кропкі. Беспаспяховыя спробы крыжакоў разарваць польска-літоўскую ўнію, усё болей вострыя супярэчнасці паміж ордэнскімі, польскімі і літоўскімі палітычнымі амбіцыямі, абранне вялікім магістрам ваяўнічага Ульрыха фон Юнгінгена непазбежна вялі да ўзброенага сутыкнення. Захоп Вітаўтам Жамойці і афіцыйная падтрымка літоўскага князя польскімі феадаламі сталі непасрэднымі прычынамі вайсковага канфлікту.

Фармальная вайну распачалі крыжакі. Сказаўшы, што “лепш атакаваць галаву, чым іншыя органы”, вялікі магістр накіраваў да Ягайлы ў Карочын ліст аб разрыве міра. Пасланне было атрымана польскім каралём 14 жніўня 1409 г.⁴⁴ Вялікая вайна пачалася.

Баява і дыпламатычная барацьба на ўрадзе Грунвальдской бітвы

Пасля абвяшчэння вайны, крыжакі рушылі ў польскую землі. Длугаш датуе пачатак уварвання 14 жніўня 1409 г.⁴⁵, Пасільге згадвае 16 жніўня⁴⁶. Добжынськая зямля хутка апынулася ў руках Ордэна. Наступным крокам стаў захоп выдатна-

⁴¹ Длугош Ян. Грунвальдская битва. С. 46.

⁴² Тамсама. С. 52-54.

⁴³ Тамсама. С. 48.

⁴⁴ Тамсама. С. 49.

⁴⁵ Тамсама. С. 49.

⁴⁶ Possilge J. Chronik des Landes Preussen // Scriptores rerum Prussicarum. B. 3. Leipzig, 1866. S. 301.

ўмацаванага замка Быдгашч, што адкрывала крыжакам шлях да Вялікай Польшчы⁴⁷. Рыцары Ордэна кіраваліся традыцыйнай тактыкай ўсіх тагачасных армій: захоп плацдарму, замацаванне на ім, стварэнне ваеннаі і прадуктовай базы з далейшым пераносам усіх вайсковых дзеянняў на варожую тэрыторыю.

Ягайла, у сваю чаргу, абвясціў мабілізацыю. Адначасова ён, як паведамляе Длугаш, неаднаразова накіроўваў ганцоў да Вітаўта з просьбамі і аказання вайсковай падтрымкі. 15 верасня вайсковыя атрады з Кракаўскай, Сандамірскай, Люблінскай земляў, а таксама з Падолля і Русі былі сабраны ў Вельбажы, адкуль рушылі на Быдгашч. Нягледзячы на тое, што ВКЛ так і не аказала дапамогі войскамі, Ягайла захапіў замак пасля восьмідзённай аблогі. Вяртанне польскім бокам Быдгашчы мела вялікае ваеннае значэнне, так як перашкаджала ажыццяўленню стратэгічных планаў Ордэна, пазбаўляючи апошняга базы для рэйдаў на тэрыторыю Вялікай Польшчы.

Першы этап вайсковых дзеянняў быў завершаны з-за ўмяшальніцтва Вацлава Люксембурга, які прапанаваў разглядзець сваю асобу як траецкага арбітра. Абодва бакі згадзіліся на траецкі суд. Рашэнне павінна было быць абвешчана 9 лютага 1410 г. у Празе. Паміж крыжакамі і Ягайлам было ўсталявана перамір'е да 24 чэрвеня 1410 г.

Перамір'е ўспрымалася абодвумя бакамі як тактычны ход. Крыжакі, відаць, спадзяваліся на вырашэнне Вацлавам Люксембургам пытання на іхнюю карысць. Ягайла ставіў перад сабой задачу аб'яднанца з войскамі Вітаўта. Пра гэта красамоўна сведчыць той факт, што, усталяваўшы перамір'е ў каstryчніку, ужо ў лістападзе Ягайла накіроўваеца ў ВКЛ на перамовы з Вітаўтам, дзе яны на сакрэтнай нарадзе ў Бярэсці (30.XI) вызначаюць ход будучай вайны з Тэўтонскім ордэнам. Без сумнення планавалася непасрэднае ўварванне ў Прусію. У Длугаша чытаем наступнае: “На дапамогу сабе ў будучай вайне яны прыцягваюць нават татарскага хана (Джэлаль Ад Дзіна) з татарскім племенем, які Аляксандр, князь літоўскі, прывёў у Бярэсце. Тут жа яны акрэслі дзень і месца, дзе польскія і літоўскія войскі злучацца і якім спосабам пярайдуць Віслу”⁴⁸.

Траецкае рашэнне, абвешчанае Вацлавам Люксембургам, не ліквідавала супярэчнасці паміж Ордэнам і польска-літоўскім бокам. Тэкст рашэння быў згублены ўжо ў 1412 г. і, на думку польскага гісторыка Кучынскага, не выпадкова⁴⁹. Длугаш перадае змест толькі двух артыкулаў траецкага прысуду: “Сам кароль рымлян Венцаслаў <...> вызначае, што зямля Добжынськая, захопленая крыжакамі, належыць да перадачы з усімі замкамі і ўладаннямі ў ягоныя ж (Венцаслава) рукі; а ён, валодаючы ёю, павінен на працягу года абдумаць і, абдумаўшы, вырашыць, каму павінна належыць права валодання гэтай зямлёй”. Таксама непрымальнym быў артыкул пра тое, што Польскія каралеўства больш ніколі не павінна

⁴⁷ Длугош Ян. Грюнвальдская бітва. С. 49.

⁴⁸ Тамсама. С. 50-57.

⁴⁹ Тамсама. С. 199.

абіраць сабе караля з Літвы альбо з усходніх краінаў, але толькі аднаго з заходніх гаспадароў⁵⁰. Іншыя крънцы паведамляюць, што кожны з бакоў захоўваў за сабой права на ўладанні, якія належалі яму да вайны, што нельга карыстацца дапамогай няверных і дапамагаць ім супраць другога боку. Хроніка Пасільге дадае яшчэ пункты, якія датычацца замка Дрэздэнка і ўжывання Памор'я ў тытуле польскага караля. Ордэн павінен быў вярнуць Добжыньскую зямлю, але Польшча назаўсёды пазбаўлялася права на Жамойць⁵¹.

Хаця сапраўдны змест рашэння ўстанавіць немагчыма, відавочна, што ніводзін з вышэй дадзеных варыянтаў не мог задаволіць польска-літоўскі бок. Працяг вайны здаваўся непазбежным, таму абодва супраціўнікі, карыстаючыся перамір'ем, не спынялі падрыхтоўку да вайсковых дзеянняў.

І кръжакі, і Карона вялі перамовы з Венгрыяй. Спрабуючы знішчыць таемнае пагадненне аб нападзے на Польшчу ў выпадку вайны апошній з Ордэнам, якое было ўсталявана паміж Жыгімонтам і Ульрыхам фон Юнгінгенам у 1409 г., польска-літоўскае пасольства на чале з Вітаўтам сустрэлася ў Кежмарку (Славакія) з каралём⁵². На спатканні Жыгімонт Люксембург заявіў вялікаму князю, што яму “нельга будзе захаваць умовы міру, калі кръжакі падвергнуцца нападу”. Высветліўшы стаўленне Венгрыі, Ягайла сфарміраваў аддзел з рыцараў Бежской зямлі, які ўзначаліў Ян з Шчакочына. Атрад павінен быў абараніць Польшчу з паўднёвага боку ад верагоднага нападу венгерскіх войскаў подчас прускага паходу. Забяспечыўшы тылы, Ягайла абавязаў усеагульную мабілізацыю. Акрамя гэтага для вайны была праведзена вярбоўка наёмнікаў, якія пачыналі адыгрываць усё больш значную ролю ў еўрапейскіх арміях з канца 14 ст. Актыўна вялася прапаганда, наступствам якой стаў пераход польскіхрыцараў, якія знаходзіліся на службе ў венгерскага караля, на бок Польскай кароны, у т.л. такіх знакамітых як Януш Бжозагаловы і Завіша Чарны.

Заканчэнне перамір'я паклала пачатак новым сутычкам, але ўварванне на тэрыторыю Ордэна адбылося некалькі пазней. 1 ліпеня 1410 г. войскі Польшчы, ВКЛ, мазавецкіх князёў Януша і Земавіта, а таксама найміты з Чэхіі, сабраўшыся каля Казеніцаў, началі перапраўляцца праз Віслу па пантонным мосце. Пераправа заняла трох дні⁵³. Рух саюзных войскаў у глыбіню тэрыторыяў праціўніка суправаджаўся баявымі вылазкамі і асобных атрадаў, якія прыводзілі да сутыкненняў з залогамі прускіх замкаў. Так, атрад Януша Бжозагаловага, заманіўшы кръжакоў са Свецэ ў засаду, разбіў іх, паланіўшы пры гэтым пяць братоў Ордэна. Аднак не заўсёды такія вылазкі праходзілі паспяхова. 13 ліпеня калішскі ваявода Мацей з Вонсаша ўварваўся ў Памеранію з мэтай рабавання, але быў разбіты фогтам Новай Маркі Міхаэлем Кухмайстарам⁵⁴.

⁵⁰ Тамсама. С. 60..

⁵¹ Possilge J. Chronik des Landes Preussen. S. 305.

⁵² Длугош Ян. Грюнвальдская бітва. С. 61.

⁵³ Тамсама. С. 61-71.

⁵⁴ Тамсама. С. 84-85.

Варта заўважыць, што крайняя жорсткасць з'яўлялася неад'емнай часткай вайсковых дзеянняў таго часу. Польска-літоўскія войскі не былі выключэннем і мала адрозніваліся ў гэтым плане ад крыжакоў. Захопленыя населенныя пункты рабаваліся, мужчынаў часта забівалі, а жанчынаў гвалцілі. Напрыклад, у Длугаша чытаем, што “ліцвіны і татары спусташалі гэту вобласць, як варожую, з варварскай жорсткасцю, забіваючы не толькі дарослыя, але і юнакоў і нават немаўлятак, якія плакалі ў кальцох. Іншых разам з маткамі яны прымусова зводзілі ў палон, у свае намёты, як ворагаў і іншаземцаў, хаця жыхары гэтай вобласці былі людзьмі польскага племя і мовы. Маці толькі што забітых немаўлятак прыходзілі да каралеўскага намёту з распушчанымі валасамі і з гучным лямантам аплаквалі забойства сваіх дзяцей”⁵⁵. Пры апісанні захопу Дамброўна ён піша наступнае: “Тут не рабілі анікай павагі да ўзросту, нікакай літасці да яго, бо палякі следавалі тут не столькі праву вайны, колькі, сумуючы аб Добжыньскай зямлі, выпаленай ворагамі, вылівалі сваю няявісць да крыжакоў”⁵⁶.

Рухаючыся такім чынам у накірунку Мальбарку, саюзнікі 10 ліпеня дасягнулі возера Рубакава, дзе адбылася таемная нарада. На час паходу была абрана вайсковая рада з восьмі чалавек. У яе склад увайшлі вялікі князь літоўскі Вітаўт, кракаўскі кашталян Крысцін з Вострава, кракаўскі ваявода Ян з Тарнава, познаньскі ваявода Седзівой з Астрарога, падканцлер Мікалай Тромба, маршалак каралеўства Збігнеў з Бжэзя і кракаўскі падкаморнік Пётр Шафранец з Пескавай скалы. Таксама былі запрошаны два праваднікі – Траян з Краснастава і Ян Грунвальд з Парчава.

У той жа час, як відаць, было вырашана пытанне пра далейшы рух войскай. На шляху саюзнікаў за ракой Дрвенцай Ульрых фон Юнгінген размясціў сваю армію. Абодва берагі ў месцы верагоднай пераправы польска-літоўскіх сілаў былі ўмацаваны востраколамі⁵⁷. Разлік вялікага магістра быў просты і відавочны. Калі б Ягайла з Вітаўтам паспрабавалі фарсіраваць Дрвенцу, крыжакі мелі нашмат зручнейшую пазіцыю для бою. Аднак саюзнікі такую спробу не здзейснілі. Замест гэтага на світанку 11 ліпеня польска-літоўская армія павярнула назад⁵⁸. Абышоўшы Дрвенцу ля вытокаў, саюзнае войска дасягнула 13 ліпеня г. Дамброўна, якое захопіла і спаліла⁵⁹. Крыжакі ў гэты час рухаліся паралельна саюзным войскам па супрацьлеглым беразе ракі. Праціўнікі сустрэліся на світанку 15 ліпеня на полі паблізу селішча Людзвікава, Таненберг і Грунфельд⁶⁰. У трохкутніку гэтих вёсак і адбылася адна з найбуйнейшых бітваў сярэднявечча.

⁵⁵ Тамсама. С. 73.

⁵⁶ Тамсама. С. 84.

⁵⁷ Тамсама. С. 75-76.

⁵⁸ Тамсама. С. 79.

⁵⁹ Тамсама. С. 83-84.

⁶⁰ Як выясветліў Мар’ян Бікуп, назва вёскі Грунфельд была перайначана каралеўскімі пісцамі Ягайлы ў Грунвальд (Biskup M. Pod Grünwaldem czy Grünfeldem? (o nazwie miejsca bitwy z 1410 roku // Przegląd Historyczny. 1991. R. 99. S. 99-101).

Вайсковы патэнцыял бакоў

Асноўную ролю ў еўрапейскіх арміях пачатку 15 ст. працягвала адыгрываць, як і на працягу ўсяго сярэднявечча, рыцарская кавалерыя, хаця гэты час належала да апошніх дзесяцігоддзяў яе панавання на палях бітваў. У тых часы гаварылі, што “сто конных варта тысячы пешых вояў”⁶¹. Так, нават праз паўтары стагоддзі пасля Грунвалда ў войску ВКЛ, згодна попісу 1567 г., на 14 955 вершнікаў прыпадала ўсяго 1512 драбаў, а па статуту віленскага сойму 1528 г. пяхота ў літоўскім войску не значылася наогул⁶². На думку німецкага гісторыка Вайца, зусім без пяхоты ніколі не абыходзіліся, але яна звычайна выкарыстоўвалася толькі пры абароне края, альбо ў такой вайне, на якую заклікалі ўсіх, хто мог трывамаць зброю. У паходах яна ўдзельнічала толькі ў выглядзе выключэння⁶³. Ганс Дэльбрук лічыць, што функцыі пяхоты як у стралковым і змешаным боі, так і ў пасіўнай абароне, абмяжоўваліся рамкамі дапаможнага роду войскаў. Пры гэтым ён адзначае толькі два прыклады (да з'яўлення гусітаў і швейцарскай пяхоты), калі нерыцарская пяхота атакавала рыцараў: бітва пры Куртре ў 1302 г., дзе фланандскія гарады перамаглі французаў, і бітва пры Банакбурне ў 1314 г., дзе шатландцы атрымалі перамогу над Эдвардам II⁶⁴.

У Польшчы пачатку 15 ст. вайсковая павіннасць распаўсюджвалася на ўсіх землеўладальнікаў і мяшчанаў, а таксама на войтаў і солтысаў⁶⁵. Пря вайсковую павіннасць у Літве мы маем магчымасць даведацца з прывілею Ягайлы феадалам ВКЛ каталіцкага веравызнання. Дакумент паведамляе, што “згодна старажытнаму звычаю вайсковы паход застаецца абавязкам, які здзяйсняецца асабістым коштам. У тым жа выпадку, калі прыйдзеца пераследваць ворагаў нашых, якія б ўцякалі з нашай літоўскай зямлі, то для гэтага тыпу пераследу, якое па старажытнаму народнаму звычаю завецца пагоняй, абавязующа накроўвацца не толькі рыцары, але і кожны мужчына, якога б ён не быў паходжання ці стану, толькі б ён быў здольны насіць зброю”⁶⁶.

Без сумнення, літоўская харугвы пад Грунвалдам складаліся выключна з конных рыцараў, што выцікала з таго прывілею. Тое ж самае магчыма сказаць і пра польскую армію. Нягледзячы на тое, што мяшчане неслі вайсковую службу, у вайсковых выпраўах яны, як правіла, не ўдзельнічалі. Такое становішча было хакартэрным для ўсёй сярэднявечнай Еўропы⁶⁷. Згодна паведамленню аднаго відавочцы, у сярэдзіне 16 ст. маскоўскі цар не браў на вайну ні сялянаў, ні гандляроў,

⁶¹ Дельбрюк Ганс. История военного искусства... С. 165.

⁶² Сагановіч Г. Войска Вялікага княства Літоўскага ў XVI-XVII ст.ст. Мінск. 1994. С. 65.

⁶³ Дельбрюк Ганс. История военного искусства... С. 150.

⁶⁴ Тамсама. С. 165.

⁶⁵ Biskup M. Grunwaldzka bitwa. S. 55.

⁶⁶ Грамота польского короля Ягайло о привилегиях феодалам за переход в католическую веру // Хрестоматия по истории Белоруссии. Минск, 1997. С. 23-25.

⁶⁷ Тараторин В. История боевого фехтования. Минск, 1998. С. 248-249.

а Філіп VI у 1347 г. заявіў, па словах Фуассара, што ў будучыні ён будзе вадзіць з сабой у бой толькі шляхту. Мяшчане з'яўляюцца праста баластам, які растае і знікае ў рукапашным бою, нібыта снег на сонцы. Магчыма карыстацца толькі іхнімі стралкамі ды золатам, каб аплочваць выдаfkі, а іх саміх лепш пакідаць дома. Няхай сцерагуць сваіх жонак і дзяцей і вядуць свае інтарэсы, дыя ваенны жа справы пасуе толькі шляхта, якая вывучыла яе і атрымала адпаведнае выхаванне з дзіцячых гадоў⁶⁸. Сярэднявечнае єўрапейскае грамадства строга падпариадкоўвалася формулe: “Народ павінен працаваць, рыцары – ваяваць, святары – малицца”⁶⁹.

Аднак некаторыя польскія гісторыкі лічаць, што сяляне прымалі ў бітве актыўны ўдзел⁷⁰. Па падліках Кучынскага іхняя лічба ў арміі саюзнікаў магла складаць больш 1/3 ад агульнай колькасці войскаў, а разам з мяшчанамі і палацовай чэляддзю дасягала нават паловы ўдзельнікаў паходу⁷¹. На наш погляд, з такімі высновамі нельга пагадзіцца. Прымночы да ўвагі, што вайсковыя дзеянні вяліся на тэрыторыі Ордэна, аўтар схілецца да думкі, выказанай яшчэ Күётам, згодна якой у Грунвальдской бітве баявы ўдзел прымала толькі конная шляхта⁷².

Крыжацкая конніца складалася з рыцараў Ордэна, гасцей з розных краінаў Еўропы і значнай колькасці наймітаў⁷³. Акрамя кавалерыі, якая складала асноўную баявую моц крыжацкага войска, у вайсковых дзеяннях 1410 г. прымала ўдзел таксама пяхота. У гарадах з рамеснікаў складаліся атрады па 10 чалавек у кожным. Некалькі такіх дзесяткаў складалі больш буйныя тактычныя адзінкі – майгі, якімі камандаўалі прызначаемыя капитаны. Такая прысутнасць мяшчанаў была хутчэй выключчэннем, чым правілам. Толькі крайне цяжкае стано віша, якое патрабавала максімальнай мабілізацыі ўсіх сіл Ордэна, прымусіла магістра вывесці ў поле ўзброеных рамеснікаў. У 1417 г. эльблонгскі храніст занатаваў, што ў бітве пад Грунвальдам загінула 550 мяшчанаў з гэтага горада. Адбылося гэта, па яго словам таго, што “гаспадар вялікі магістр даслаў поўны заклапочанасці ліст, у якім загадаў кожнаму, хто тут жыве, прыгатавацца і рушыць на вайну ў імя любvi, добра і гонару”. Яны ж, “роўна як старыя, так і маладыя не маглі таго суняць”⁷⁴. Наяўнасць пяхоты ў войсках Ордэна сведчыць пра якасную перавагу польска-літоўскага войска, таму што ні адзін з сярэднявечных відаў войска не мог параўнанца з рыцарамі, і кожнаму з іх пагражала непазбежная гібелль у выпадку сутыкнення з рыцарамі пры роўных і нармальных умовах⁷⁵.

⁶⁸ Дельбрюк Ганс. История военного искусства... С. 281.

⁶⁹ Тамсама. С. 155.

⁷⁰ Kuczyński S. Wielka Wojna z Zakonem Krzyżackim w latach 1409-1411. S. 243-244; Biskup M. Grunwaldzka bitwa. S. 54-55.

⁷¹ Kuczyński S. Wielka Wojna z Zakonem Krzyżackim w latach 1409-1411. S. 243.

⁷² Kujot S. Rok 1410. S. 87.

⁷³ Das Soldbuch des Deutchen Ordens 1410-1411. Köln-Wien, 1988.

⁷⁴ Zapiska z roku 1417 z Kroniki miasta Elbląga // Grunwald. 550 lat chwały. Warszawa, 1960. S. 66.

⁷⁵ Дельбрюк Ганс. История военного искусства... С. 164.

Узбраенне і арганізацыя абодвухвойскаў былі падобныя і адпавядалі вайскоўым еўрапейскім стандартам таго часу. Найменшай вайсковай адзінкай з'яўлялася “кап’ё”, якое складалася, на думку даследчыкаў, па меншай меры з двух ваяроў – рыцара і ягона газброяносца. Аднак звычайна акрамя іх у склад такога аддзелу ўваходзілі адзін ці некалькі стралкоў⁷⁶. Пад паніццем “кап’ё” мог разумецца толькі адзін рыцар, узброены дзідай, аб чым сведчыць спасылка Сперальскага на манускрыпт, які захоўваецца ў Галоўным архіве старажытных актаў у Варшаве. Згодна гэтыму рукапісу, гаспадар Пётр Арон абавязаўся актам ад 29 чэрвеня аказаць дапамогу Казіміру Ягайлавічу, а менавіта, выставіць “400 копій, гэтак знана 400 узброеных дзідам і вершнікаў” (*quadrinuenta hastas seu quadringtonos in hastis equites armatos*)⁷⁷. Рыцар, узброены доўгай дзідай і закаваны ў сталёвую бранню, з'яўляўся асноўнай ударнай сілай і камандзірам кап’я. Бразёносец і стралок адыхравалі ў бою другарадную ролю⁷⁸.

Коп’і аб’ядноўваліся ў больш буйныя атрады, якія мелі свой сцяг і зваліся харугвамі. Харугвы строіліся ў баявыя парадкі ў выглядзе шэрагу альбо стваралі клін⁷⁹. Уся кавалерыя магла складаць адзін ці некалькі такіх клінаў у залежнасці ад яе колькасці, шырыні поля бою і шэрагу іншых чыннікаў.

У крыжакоў коп’і складаліся з трохвояй і чатырох коняў. Польскія і літоўскія коп’і маглі ўключаць розную колькасць жаўнеру і коняў, што вызначалася, перш за ўсё, заможнасцю рыцара⁸⁰. Узбраенне абодвух войскаў амаль не адрознівалася адно ад другога, хаця ў гісторычнай літаратуры распаўсюджаны погляд пра “лягчэйшае” узбраенне літоўскіх харугваў у параўнанні з атрадамі польскага рыцарства і крыжакамі⁸¹. У той жа час даследаванне А.Кірпічнікаў адвяргае думку замежных гісторыкаў і паказвае, што рускае і літоўскае ўзбраенне і метады вядзення бою развіваліся згодна агульнаеўрапейскім традыцыям⁸². Пра гэта таксама сведчаць археалагічныя знаходкі зброі і вайсковай амуніцыі. Напрыклад, у Ноўгародзе, Пераяслаўлі-Разанскім і некаторых літоўскіх магільніках знайдзены толькі аднатаўпныя вузкалісныя наканечнікі дзідаў, забяспечаныя масіўнай утулкай з слабавыражанай шэйкай, прызначаныя для моцнага бранебойнага ўдару г.зн. для паражэння закаванага ў латы вершніка⁸³.

Цікавыя звесткі аб узбраенніх часоў захоўваюцца ў літаратурных помніках сярэднявечча. “Слова пра паход Ігараўы” называе “літоўскія мячы”, “суліцы ляц-

⁷⁶ Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в 13-15 вв. Ленинград, 1976. С. 13.

⁷⁷ Spieralski Z. Czy koniec sporów o Grunwald? S. 100.

⁷⁸ Biskup M. Wojna Trzynastoletnia i powrót Polski nad Bałtyk w 15 wieku. Kraków, 1990. S. 23.

⁷⁹ Рыбаков Б.А. Боевые порядки русских войск в XI - XII вв. // Учёные записки Московского обл. пед. ин - та. Москва, 1954. Т. 27. С. 72-90.

⁸⁰ Kuczyński S. Wielka Wojna z Zakonem Krzyżackim w latach 1409-1411. S. 244-245.

⁸¹ Kuczyński S. Wielka Wojna z Zakonem Krzyżackim w latach 1409-1411. S. 244-246; Biskup M. Grunwaldzka bitwa. S. 50; Греков И.П., Шахмагонов Ф.Ф. Русские земли в 13-15 вв. Москва, 1988. С. 234.

⁸² Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в 13-15 вв. С. 3-18.

⁸³ Тамсама. С. 30.

кія”, а дружыну галіцкага князя Асмамысла заве “палкамі жалезнымі”⁸⁴. У “Задоншчыне” літоўскія мячы, німецкія суліцы, фразскія дзіды, маскоўскія шыльды супрацьстаяць татарскім шаблям, даспехам чэркаскім і шлемам⁸⁵. Варта заўважыць, што суліцы ўзгадваюцца як запазычаная ў палякаў (ляхай) і немцаў зброя, у той час як менавіта паведамленне Длугаша пра вялікую іх колькасць у літоўскіх вояў⁸⁶ выклікала меркаванне ў некаторых замежных даследчыкаў аб іхнім горшым, чым у польскіх і німецкіх рыцараў узбраенні⁸⁷. Аднак той жа Ян Длугаш піша, што суліцы меліся ў вялікай колькасці і ў немцаў. З дадзенага ім апісання бітвы выцякае, што яны шырока выкарыстоўваліся як крыжакамі, так і палякамі⁸⁸.

Адносна невялікай колькасці татараў, якія ўдзельнічалі ў бітве (Длугаш называе лічбу 300 вершнікаў), можна сцвярджаць, што Джэлаль ад Дзін меў толькі адборныя прафесійныя войскі, касцяк якіх складала ўсё тая ж цяжкая кавалерыя. Цяжкай зброены вершнік быў экіпіраваны шлемам, панцырам, выгатаваным з металу альбо цвёрдай скury, наплечнікамі, наручамі і поножамі, а таксама шчытом. Для паражэння праціўніка на дальніх дыстанцыях ён выкарыстоўваў лук, а для бліжняга бою – дзіду ці “пальму”, меч, палаш альбо шаблю, а таксама баявую сякеру ці булаву. Тулава каня было абаронена бранёй⁸⁹. Як мы бачым, узбраенне і структурная арганізацыя войскаў не мелі істотных адрозненняў.

І крыжакі, і іх праціўнік мелі артылерыю. Кароткія гладкастволыя гарматы, адлітыя з бронзы, стралілі каменнымі ядрамі і называліся бамбардамі. Яны зарахаліся спераду. Іх вялікая вага рабіла цяжкай перавозку. Бамбарды выкарыстоўваліся для ламання мураў з невялікай адлегласці. Для абстрэлу ворага ў полі служылі гарматы меншага памеру, якія зваліся гуфніцамі. Гуфніцы перавозіліся на двухколавых лафетах. Іншы тып артылерыі малога калібру складалі тарасніцы, якія стралілі ў адрозненні ад іншых гарматаў свінцовымі ядрамі, і выкарыстоўваліся для абароны крэпасцяў, а таксама ў палявых бітвах. Артылерый выкарыстоўваўся порах, які складаўся з серы, салетры і дравеснага вуглю⁹⁰.

Адсутнасць дакладных і вартых даверу дадзеных пра колькасць войскаў у крэпасціх прывяла да розных ацэнак: ад 11 тыс. да 83 тыс. чалавек з боку Ордэна і ад 163 тыс. да 165 тыс. вояў з польска-літоўскага боку⁹¹. Згодна сведчанню Яна Длугаша, у бітве ўдзельнічала 50 польскіх (разам з наёмнікамі) і 40 літоўскіх (уک-

⁸⁴ Слово о полку Игоревом. Москва, 1985. С. 41-44.

⁸⁵ Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в 13-15 вв. С. 18.

⁸⁶ Длугаш Ян. Грюнвальдская битва. С. 107.

⁸⁷ Biskup M. Grunwaldzka bitwa. S. 60.

⁸⁸ Длугаш Ян. Грюнвальдская битва. С. 107.

⁸⁹ Панченко Г.К. История боевых искусств. В 4 т. Т. 2. Москва, 1996. С.154-166; Тараторин В. История боевого фехтования. Минск, 1998. С. 241.

⁹⁰ Biskup M. Grunwaldzka bitwa. S. 23-24.

⁹¹ Гагуа Р. О тактическом ходе сражения при Грюнвальде // Свежий ветер. Сборник научных работ студентов Гродненского государственного университета им. Янки Купалы. Гродно, 1999. С. 93 – 95.

лючаючы татараў) харугваў супраць 51, выстаўленай крыжакамі⁹². У іншай сваёй працы – “Banderia Pruthenorum” – Длугаш прыводзіць звесткі пра склад некаторых ордэнскіх харугваў: рэйнскай – 60, мішненскай – 80, першай гданьскай – 100, другой гданьскай – 70, торуньскай – 80, біскупа вармінскага – 100 і болей і гнеўскай – 80 коп’яў⁹³. Разам – 570 коп’яў альбо 1710 вояў. 7 пералічаных харугваў маглі складаць прыкладна 13-14 % ад войска крыжакоў, якое такім чынам магло налічваць да 12 500 ваяроў. На тое, што крыжакі наўрадці маглі выставіць большую лічбу жаўнераў, паказвае таксама заселенасць Пруссіі, якая на 1410 г. акрэсліваецца ў 480-500 тыс. жыхароў⁹⁴. Да шляхты прынята адносіць каля 8 %⁹⁵, што для Пруссіі складала 40 тыс. З іх прыкладна палова прыпадае на жанчын, г. зн. мужчынскае насельніцтва разам з дзецьмі і старымі, няздольнымі да вайсковой службы не павінна было перабольшваць 20 тыс. Да прыблізна такіх самых высноваў прыйшло ў Ф. Бенінгховен, які вызначыў лічбу ваеннаабавязаных у 12 961 чалавек, з якіх у поле маглі выходзіць 9735 ваяроў⁹⁶. Але наваттакая колькасць была б максімальным высілкам Ордэна, які ніколі раней не збіраў столькі жаўнераў ні ў паход, ні на бітву. У 1284-1385 г. максімальная колькасць рыцараў, якія ўдзельнічалі ў буйнейшых акцыях супраць Літвы, не перабольшвала 5-6 тыс., у той час, як у рэйдах звычайна прымалі ўдзел ад 300 да 600 вершнікаў⁹⁷.

Полышча і ВКЛ мелі бяспрэчную тэрэторыяльную ідэмографічную перавагу над Ордэнам. Каля Пруссіі, Гданьская памор’е і Хельмская зямля зымля займалі ўсяго 58 тыс. км², то землі Каралеўства – 240 тыс., а тэрэторыя Княства наогул дасягала 1000 тыс. км². Пры гэтым толькі насельніцтва Кароны ў 4 разы пераўзыходзіла ордэнскае і складала прыкладна 1,4 – 1,6 млн. жыхароў (разам з Чырвонай Руссіяй)⁹⁸. Такое становішча схіляе прыняць думку Ляўмянскага, што ў 1410 г. Польшча выставіла каля 12 тыс. адборнага рыцарства ў 50 харугвах⁹⁹. Такім чынам, польскае войска колькасна не было меншым за крыжакае, а якасна нават пераўзыходзіла яго. Тоє ж адзначыў і аўтар адной з асноўных крыніцаў Ян Длугаш, напісаўшы, што прускае войска складалася са змяшання вояў розных моваў і народнасцяў ды з натоўпу рамеснікаў, слуг і абознай прыслугі, ад якіх на вайне няма карысці¹⁰⁰.

Менш высветлена сітуацыя з літоўскімі атрадамі Вітаўта. Длугаш пералічвае 18 з іх: трокскую, віленскую, гарадзенскую, ковенскую, лідскую, медніцкую, сма-

⁹² Длугош Ян. Грюнвальдская бітва. С. 87-95.

⁹³ Długosz J. Banderia Pruthenorum / Wyd. K. Górska. Warszawa, 1985. S. 207, 219, 235, 243, 251, 255, 259.

⁹⁴ Biskup M. Grunwaldzka bitwa. S. 51.

⁹⁵ Kuczyński S. Wielka Wojna z Zakonem Krzyżackim w latach 1409-1411. S. 228.

⁹⁶ Łowmiański H. Prusy-Litwa-Krzyżacy. Warszawa, 1989. S. 448.

⁹⁷ Сагановіч Г. Беларусь і Тэўтонскі ордэн (да Крэўскай уніі) // З глыбі вякоў. Наш край. Мінск, 1997. Вып. 2. С. 119.

⁹⁸ Biskup M. Grunwaldzka bitwa. S. 51.

⁹⁹ Łowmiański H. Prusy-Litwa-Krzyżacy. S. 449.

¹⁰⁰ Длугош Ян. Грюнвальдская бітва. С. 96.

ленскую, полацкую, пинскую, наваградскую, берасцейскую, валкавыскую, драгічынскую, мельницкую, крамянецкую і стародубскую харугвы¹⁰¹. Вядома, што Жамойць выставіла 12 харугваў – па 300 чалавекаў ад кожнага павету – разам 3600 вояў. У попісе 1528 г. зарэгістравана 19 844 ратніка, з якіх 11 214 – шляхта, а 7757 – почты магнатаў, хаяц гэта і не было ўсёй земскай службай ВКЛ (сюды не ўвайшлі атрады з Падляшша, Валыні, Падолля і Кіеўшчыны). На 1529 г. паспалітае рушэнне магло складаць па падліках Карзона 24 446 вояў¹⁰². Але ў 1410 г. княства не магло выставіць такую колькасць жаўнераў. Перш за ўсё, страшэннае паражэнне, якое Вітаўт пацярпей у 1399 г. на рацэ Ворскле, пагубна адбілася на вайсковым патэнцыялу дзяржавы. У бітве загінула амаль ўсё войска, а сам Вітаўт выратаваўся ўцёкамі разам з малой дружынай¹⁰³. Калі прыніць да ўвагі, што 12 жамойцкіх харугваў ці 3600 вояў складалі прыблізна 30% адусягто літоўскага войска, то лічба ваяроў Вялікага княства пад Грунвальдам магла дасягаць 12 тыс.

Замежная падтрымка польска-літоўскага боку была меншай, чым у крыжаў, таму што як Польшча, так і ВКЛ у фінансавам плане значна саступалі Ордэну¹⁰⁴. Длугаш называе толькі адну харугву, якая складалася з чэшскіх і марамуршскіх наймітаў – Святога Георгія¹⁰⁵. У літоўскіх шэрагах пад Грунвальдам змагаліся татары, колькасць якіх Длугаш вызначыў у 300 коных. Гэтая лічба здаецца вельмі верагоднай. Татары з'явіліся на Літве толькі пасля паражэння Вітаўта на Ворскле, калі разам з ім у княства ўцёк хан Тактамыш з рэшткамі сваіх вояў, якіх наўрад ці магло быць больш за некалькі сотняў. Згодна попісу 1528 г. земскую службу ў ВКЛ неслі 544 татарскія сям'і і разам выстаўлялі ў войска 724 чалавекі, а па першай рэвізіі татарскіх маёнткаў у 1559 г. у 6 харугвах татарскага войска павінна было налічвацца 652 вершнікі¹⁰⁶.

Сістэма камандавання ўзброенымі сіламі Ордэна выцякала з самой ягонай структуры. На чале духоўна-рыцарскай арганізацыі стаяў вялікі магістр. Ягоная пасада лічылася пажыццёвой, і ён абіраўся калегіяй у складзе 13 асобаў (8 братоў-рыцараў, 1 брат-святар і 4 браты-служыцелі). Пры вялікім магістры дзеянічала калегія з 6 вышэйших пасадных асобаў Ордэна. Вялікі комтур, самы блізкі дапаможца, а пры неабходнасці наместнік вялікага магістра, кіраваў гаспадарчымі справамі і ажыццяўляў назіранне за паводзінамі братоў Ордэна і служыцелямі. За ім ішоў вялікі маршал у Карабеўцы, які з'яўляўся намеснікам магістра ў якасці галоўнакамандуючага ваеннymі сіламі і Ордэна. Ніжэй іх знаходзіліся вялікі шпітальнік (шпітлер), інтэндант (трапір), які ведаў вайсковай маёрасцю Ордэна, скарбнік (трэслер) і кашталян, які з'яўляўся начальнікам комтураў. Комтуры кіра-

¹⁰¹ Тамсама. С. 91.

¹⁰² Сагановіч Г. Войска Вялікага Княства Літоўскага ў XVI-XVII ст.ст. Мінск, 1994. С. 63-65.

¹⁰³ Хроніка Быховца // Полное собрание русских летописей. Т. 32. Москва, 1975. С. 148.

¹⁰⁴ Biskup M. Grunwaldzka bitwa. S. 52.

¹⁰⁵ Длugoш Ян. Грюнвальдская битва. С. 88.

¹⁰⁶ Сагановіч Г. Войска Вялікага княства Літоўскага ў XVI-XVII ст.ст. С. 28.

валі ніжэйшымі адміністратывуна-гаспадарчымі адзінкамі – замкамі і камандавалі іх гарнізонамі. Намеснікамі комтураў былі фогты¹⁰⁷. У бітве пры Грунвальдзе вярхоўнае камандаванне ажыццяўляў непасрэдна Ульрых фон Юнгінген.

Вярхоўным камандуючым польска-літоўскіх войскамі юнацтва з'яўляўся Ягайла, што ў гісторычнай літаратуре нікім не аспрэчваецца. Пытанне ж, хто быў такім фактычна, да цяперашняга часу канчаткова не выяснуты. Некаторыя гісторыкі лічаць, што фактычным галоўнакамандуючым быў Вітаўт, другім адводзяць гэтую ролю Ягайле, трэція – кракаўскому мечніку Зіндраму з Машковіц Нарэшце ў чэшскай гісторыяграфіі была выказана версія, што ім з'яўляўся наймітчэх Ян Сокал¹⁰⁸.

Пры гэтым не ўлічваецца, што войска было кааліцыйным. Войска ВКЛ падпрадкоўвалася ў першую чаргу Вітаўту, у той час як польскае рыцарства павінна было падпрадкоўвацца Ягайле. Ні адна з кропініц не згадвае, што гэтыя палкаводцы падпрадкоўваліся адзін другому. Вітаўт і Ягайла фактычна разглядаюцца як роўныя і крэйжакамі. Пра гэта сведчыць эпізод з двумя мечамі, якія магістр даслаў вялікаму князю і каралю, правакуючы іх на бітву¹⁰⁹. Польскае і літоўскае крылы кааліцыйных войскі пачалі бой паасобку, у розны час, і дзеянічалі ў бітве несікардынальна¹¹⁰. Пазней Вітаўт па сваёй волі пакідае абложаны саюзнымі войскамі Мальбэрк і вяртаецца на Літву, а Ягайла застаецца пад сталіцай Ордэна яшчэ на пэўны час. Болей таго, пайшлі з-пад Мальбарку і мазавецкія князі Януш і Земявіт, што паказвае на феадальны харугвы узаемадносінаў у польска-літоўскіх войсках¹¹¹.

Варта пры гэтым заўважыць, што польскае рыцарства кіравалася каралём не толькі юнацтвам, але і фактычна. Перад бітвой менавіта Ягайла аддаў загад павязаць воям павязкі з саломы, каб адрознівацца ад праціўніка, і ўсталяваў баявы кліч для палякаў (“Кракаў”), для літоўцаў (“Вільня”). Ён жа расстаўляў харугвы польска-га крыла ў баявыя парадкі¹¹², а напрыканцы бітвы аддаў загад аб пераследзе ворага¹¹³. Такім чынам супраць ордэнскай арміі змагаліся два саюзных, але не падпрадкоўваваных адно другому войскі, якія мелі кожнае сваё камандзіра¹¹⁴. Длугаш таксама прызнае такое становішча, калі дае сваю ацэнку Таруньскаму дагавору, які паклаў канец Вялікай вайне.

Грунвальдская бітва

15 ліпеня 1410 г. саюзныя войскі сустрэліся з арміяй крэйжакоў на Грунвальдскім полі. Верагодна, ордэнскія харугвы прыбылі на месца бітвы яшчэ да

¹⁰⁷ Зутис Я. Грюнвальд – конец могущества Тевтонского ордена. С. 79.

¹⁰⁸ Гагуа Р. О тактическом ходе сражения при Грюнвальде. С. 93.

¹⁰⁹ List Władysława Jagiełyły do królowej Anny // Grunwald 550 lat chwały. Warszawa, 1960. S. 57-59.

¹¹⁰ Гагуа Р. О тактическом ходе сражения при Грюнвальде. С. 94.

¹¹¹ Длугош Ян. Грюнвальдская битва. С. 128.

¹¹² Cronica conflictus Vladislai regni Poloniae cum Cruciferis. Poznac, 1911. S. 20-25.

¹¹³ Длугош Ян. Грюнвальдская битва. С. 109.

¹¹⁴ Тамсама. С. 153-154.

падыходу кааліцыйных войскаў, на што ўказвае як паведамленне Длугаша¹¹⁵, так і тое, што крыжакам патрабаваўся пэўны час для пабудовы “воўчых пастак” і разгортвання артылерыі¹¹⁶. Апісваючы сутыкненне польскіх і ордэнскіх атрадаў, Длугаш узгадвае, што крыжакі перад боем паспелі зрабіць як мінімум два залпы з бамбардаў, але нічога не паведамляе аб выкарыстанні артылерыі саюзнікамі. Гэта можа быць растлумачана тым, што харугвы Ордэна ўжо знаходзіліся на месцы, пастроеныя для бітвы, у той час, як саюзным войскам прыходзілася спешна разварочвацца ў баявы парадак па меры падыходу атрадаў, а артылерыя знаходзілася недзе ззаду, у абозах.

Ліцвіны пачалі бой раней, чым палякі, якія адцягвалі сутыкненне столькі, колькі гэта было магчыма, нягледзячы на просьбы і ўгаворы Вітаўта. Калі адкінуць як непераканаўчую прычыну празмерную рэлігійнасць Ягайлы, як гэта паспрабаваў паказаць Длугаш, то найбольш верагодным будзе меркаванне, што кароль чакаў падыходу ўсяго свайго войска. Тады становішча зразумелым і хваляванне вялікага князя, які, магчыма, баяўся, што крыжакі нападуць на непадрыхтаваныя да бітвы атрады саюзнікаў. Адсюль іягонае імкненне першым пачаць бой¹¹⁷. Атака перадавымі харугвамі дазволіла б выйграць час для падыходу і пастраення астатнія часткі рыцарства.

Пераход дадам бітвы да месца бітвы (10 км) павінен быў заняць па меншай меры 5-6 гадзін. Наўрад ці рух войскаў мог пачацца раней, чым праз паўтары-дзве гадзіны пасля світанку. Выступіўшы каля 6 гадзіны раніцы, перадавыя атрады толькі а восьмай ці дзевятай гадзіні малі дасягнуць поля і адшукаць там варожую армію, якая размясцілася недзе на абшары паміж Таненбергам і Грунвальдам. Рухаючыся далей ад Людзівікаў направа і налева паралельна размяшчэнню крыжакоў, саюзнікі пачалі ствараць баявое пастраенне, займаючы пазіцыі на абшары ў 2,5 кіламетры паміж двумя лясамі, пра што сведчаць “Хроніка канфлікту” і Длугаш¹¹⁸. Верагодна, ліцвіны, якія стваралі правае крыло, прыбылі на месца бою раней, чым палякі, і раней закончылі пастраенне.

Грунвальдская бітва магла працякаць наступным чынам. Магістр прывёў свае войскі раней, чым Вітаўт і Ягайла. Пабудаваўшы і ўмацаваўшы вайсковы лагер, Ульрых фон Юнгінген ранічай 15 ліпеня паставіў 35 харугваў рысай ад Таненберга да Грунвальда. Наперадзе былі размешчаны бамбарды і арбалетыкі з лучнікамі. Перад стралкамі і находзіліся замаскіраваныя воўчыя пастакі¹¹⁹. Левым крылом конніцы камандаваў Фрыдрых фон Валенрод, правым – Куна фон Ліхтэнштайн. Астатнія 16 харугваў на чале з вялікім магістрам стаялі ў рэзерве. Разглед-

¹¹⁵ Тамсама. С. 86-87.

¹¹⁶ Хроніка Быховца. 1975. С. 150.

¹¹⁷ Длугош Ян. Грунвальдская бітва. С. 87, 101.

¹¹⁸ Cronica conflictus Vladislai regni Poloniae cum Cruciferis. S. 22; Длугош Ян. Грунвальдская бітва. С. 86.

¹¹⁹ Хроніка Быховца. С. 150-151.

зейшы пастроенне крыжакоў, можна прыйсці да высновы, што стратэгічны план фон Юнгінгена заключаўся ў наступным: прымусіць праціўніка атакаваць і, калі першыя шэрагі варожай кавалерыі трапяць у воўчыя пасткі, расстраляць ворага, які змяшаў строй, пасля чаго правесці таранную атаку цяжкай конніцай і канчатковая разграміць яго. Зразумела, чаму магістр дасылаў мечы Ягайле з Вітаўтам, правакуючы іх да нападу.

Саюзныя войскі, якія падышлі да вёскі Людзвікава каля 8 ці 9 гадзіны раніцы, выявілі праціўніка і пачалі спешна разварочвацца ў баявы строй. Ліцвіны стварылі правае крыло, палякі – левае¹²⁰. Пастроенне да бітвы зацягвалася, саюзнікі не атакавалі, што не адпавядала планам вялікага магістра. Таму крыжакі, правакуючы атаку, даслалі Вітаўту і Ягайле два мечы, паказваючы тым самым, што бітва непазбежна. Каб пазбегнуць нападу крыжакоў, калі саюзныя войскі яшчэ не былі пастроены, некалькі харугваў на чале з князем Іванам Жэдзевідам па загаду Вітаўта правялі атаку атрадаў фон Валенрода. Але ўдар не дасягнуў тэўтонскай кавалерыі – частка вершнікаў трапіла ў воўчыя ямы. Частка ўвязла ў лініі артылерыі і стралкоў. Загінуў Іван Жэдзевід. Атака не атрымалася¹²¹.

Адказ Ордэна быў імклівым. Левае крыло крыжакага войска рушыла ў контратаку. Сталёвы клін харугваў фон Валенрода ўрэзаўся ў левую частку баявой лініі Вітаўта. Некаторыя ліцвінскія харугвы былі цалкам знішчаны. Длугаш, які карыстаўся ў сваёй працы сведчаніемі відавочцаў, паведамляе, што ліцвіны не вытрымалі атакі і пабеглі. Некаторыя ж палкі, напрыклад, смаленскія, былі адціснутыя да польскага крыла. Вымушаная была адысці цяжкаўзброеная харугва Святога Георгія, што складалася з наймітаў і размяшчалася на стыку правага і левага крылаў саюзнікаў. Паводле іншых дадзеных ліцвінскія войскі выканалі манеўр – удаванае адступленне. Такім чынам, яны расстроілі шэрагі крыжакоў, а потым нечакана зноў ударылі на ворага.

З-за таго, што палякі працягвалі бяздзейнічаць, а на ліцвінскім флангу ўжо ва ўсю кіпела бітва, вымушаны быў рушыць да бою Куні фон Ліхгэнштэйн. Зрабіўшы два залпы з бамбардаў, крыжакі пачалі атаку цяжкаўзброенай кавалерыі Палякі заспявалі “Багародзіцу”, пасля чаго рушылі на сустрач. Сутыкненне з неверагоднай паэтыкай апісаў Длугаш: “Калі шэрагі зышліся, то падняўся такі гоман і грукат паламаных дзідаў і ўдараў аб даспехі, быццам руйнаваўся нейкі велізарны будынак, і такое рэзкае лязгацение мечаў, што яго выразна чулі людзі на адлегласці некалькіх міляў¹²².

Наступіў найбольш крэтычны момант бітвы. На дапамогу Конраду фон Ліхгэнштэйну прыйшоў Валенрод, разграміўшы левую частку ліцвінскіх войск. Ён ударыў на правы фланг польскіх лініяў. Бойка наблізілася да месца знаходжання Ягайлы. Упаў вялікі каралеўскі сцяг, які нёс кракаўскі харунжы, і крыжакі ўжо

¹²⁰ Длугош Ян. Грэнвальдская бітва. С. 102.

¹²¹ Хроніка Быховца. С. 150-151.

¹²² Длугош Ян. Грэнвальдская бітва. С. 101, 102, 103.

спявалі пераможны спеў: “Christ ist erstenden”¹²³. Магістр павёў у бой рэзервовыя харугвы і “трайчы прабіваўся са сваімі сіламі” у самы гушчар біты, дасягуючы месца, дзе знаходзіўся польскі кароль¹²⁴. Ягайла нават быў заатакаваны рыцарами Дыпольдам Кокерыцам і на ягоную абарону вымушшаны быў прыйсці Збігнёў Алесьніцкі, які зломкам дзіды збіў нападаўшага з каня, пасля чаго той быў адразу забіты¹²⁵. Але тэўтоны не змаглі перамагчы польскія харугвы, якія, магчыма, працягвалі прыбываць і адразу рушлі да бою. Акрамя гэтага, атакуючы палякаў, рыцары фон Валенрода дазволілі ацалелай частцы войска Вітаўта атакаваць сябе з тылу. Ордэнская армія трапіла ў кleşchy. Адбыўся пералом у бітве. Пасільге наступным чынам апісвае яе канец: “І прыйшлі тады госці і найміты ягоныя і напалі на крыжакоў з аднаго боку, а паганцы з другога, і ablажылі іх і забілі магістра і вялікіх радцаў і амаль усіх братоў Ордэна. І палі сцягі магістра і сцягі Ордэна”¹²⁶. Армія крыжакоў была разгромлена. Лагер тэўтонскіх рыцараў быў захоплены і разрабаваны¹²⁷.

Такога паражэння Ордэн яшчэ не ведаў. Саюзнікі захапілі 51 варожы сцяг¹²⁸. На полі бую загінуў амаль цалкам камандны склад крыжакоў. Сярод іх вялікі магістр Ульрых фон Юнгінген, маршал Фрыдрых фон Валенрод, вялікі комтур Куна фон Ліхтэнштэйн, торуньскі комтур Ёхан фон Зэйк, граф ліўскі Ёхан фон Вендэ і іншыя¹²⁹. Агульная лічба братоў-рыцараў Ордэна, якія палі ў той дзень, магла складаць 203 чалавекі – як гэта запісана ў некралогу комтурства Маастрыхт (ципер тэрэторыя Бельгіі)¹³⁰. Агульную лічбу загінуўшых як з польска-ліцвінскага, так і з супрацьлеглага боку падлічыць фактычна немагчыма. Верагодна, страты склалі не менш чым па некалькі тысячам забітых у абодвух арміях – толькі Эльблонг страціў 550 чалавек¹³¹. Аднак у крыжакоў яны павінны быць большымі, чым у саюзнікаў, што выцякае з ліста Ягайлы да сваёй жонкі, напісанага ў наступны дзень пасля бітвы: “Пасля чаго <...> пачалі бой, у якім сярод незлічоных забітых, самі вельмі нязначныя маючы страты <...> вялікага магістра і маршала, Шварцбурга і эльблонскага і многіх іншых комтураў крыжацкіх пасяклі, другіх да ўцёкаў прымусілі і асабіста праследаваць начальнікаў”¹³². Невядома нам і дакладная колькасць палонных. Большасць узятых у палон была вызвалена пад рыцарскае слова ўжо 16 ліпеня, а прускія рыцары і мяшчане становіліся падданымі Ягайлы. Напрыканцы 1411 г. венгерскі і ордэнскі бакі давалі інфармацыю аб 600 палонных, якія яшчэ

¹²³ Possilge J. Chronik des Landes Preussen. S. 316.

¹²⁴ Тамсама. S. 316.

¹²⁵ Длугош Ян. Грюнвальдская бітва. С. 105-107.

¹²⁶ Possilge J. Chronik des Landes Preussen. S. 316.

¹²⁷ Длугош Ян. Грюнвальдская бітва. С. 109.

¹²⁸ Dlugosz J. Banderia Pruthenorum.

¹²⁹ Длугош Ян. Грюнвальдская бітва. С. 113.

¹³⁰ Biskup M. Grunwaldzka bitwa. S. 108.

¹³¹ Zapiska z г.1417 z «Kroniki miasta Elbląga» // Grunwald. 550 lat chwały. S. 64-65.

¹³² List Władysława Jagiełły do królowej Anny // Grunwald. 550 lat chwały. S. 57-59.

знаходзіліся ў няволі ў Ягайлы і аб 300 – у Вітаута. У дадзеным выпадку могуць прымасца да ўвагі толькі тыя асобы, якія яшчэ не выплатілі свой выкуп. Таму 900 палонных можа трактавацца толькі як мінімальная лічба¹³³.

Заканчэнне вайны

Паражэнне ў Грунвалдской бітве істотна падарвала моц Тэўтонскага ордэна, а ягонае лепшае рыцарства засталося ляжаць на полі бою. Але смерць вялікага магістра не прынесла канчатковай перамогі саюзнікам. Спачатку паспяховае рушанне па Прусіі скончылася няўдачай пад Мальбаркам. Прыйшы 25 ліпеня да сталіцы Ордэна, польска-ліцвінскія войскі началі яе аблогу. Абаронай Мальбарка кіраваў комтур Свецэ Генрых фон Плауэн, які пазней стаў вялікім магістром. Прад-прынятая ім спроба заключыць мірную дамову не прынесла поспеху. Аднак саюзнікі не здолелі захапіць Мальбарк. На прыканцы верасня, не атрымаўшы станоўчых вынікаў, Ягайла спыніў аблогу і вярнуўся дамоў. Гэта дазволіла фон Плауэну правесці вярбоўку наймітаў і працягваць вайну з Каронай. Вайсковыя дзеянні скончыліся заключэннем перамір'я ў Рацэнжы ў снежні 1410 г., калі крыжакі здолелі вярнуць сабе большую частку ўладанняў у Прусіі. У лютым 1411 г. паміж Ягайлам і Вітаутам з аднаго боку і Генрыхам фон Плауэнам з другога быў падпісаны мірны дагавор у Торуні. Згодна з ягонымі ўмовамі кароль польскі вяртаў магістру і Ордэну ўсе захопленыя па праву вайны землі Прусіі, кароль вызваліаў таксама і адпускаў на волю ўсіх паддэй магістра і Ордэна, захопленых бітвах. Магістр і Ордэн выплачваў Ягайле ў тры тэрміны (24.06, 29.09 і 11.11) сто тысячай копаў шырокіх пражскіх грошаў (6 000 000 грошаў). Жамойць павінна была заставацца ў складзе ВКЛ, але пасля смерці Ягайлы і Вітаута мела вярнуцца да Ордэна. Добжыньская зямля застаўлася ў Польшчы, Памор'е, Міхалоўская і Хелмская землі ў крыжакоў. Пытанне аб спрэчных памежных замках Санток і Дрэздэнка перадавалася на разгляд камісіі з 12 чалавек, абраных каралём і магістрамі ці на суд папы рымскага¹³⁴.

Заключэнне

Вялікая вайна і Грунвалдская бітва выклікалі вялікі рэзананс у Еўропе. Ян Гус у лісце да Ягайлы пісаў: “Калі пасол вашай вялікасці Онеш з Гворкі прынёс звесткі аб перамозе і славнымі міры – такая вялікая радасць аб’яла маё сэрца, што ні пяром апісаць яе немагчыма, ні словамі выказаць <..> Дзе ж іхня мячы, коні, людзі панцырныя, ўзброеные, у якіх яны так верылі? Дзе незлічоныя флорыны і скарбы? Усё страцілі <..>¹³⁵. Перамогай у Вялікай вайне фактычна быў пакладзены канец агрэсіі Ордэна ў Прыбалтыцы. Пасля Грунвалдской бітвы нага крыжака, як заваёўніка, ніколі не ступала ні на польскую зямлю, ні ва ўладанні ВКЛ. Хаця немагчыма дакладна аднавіць усе аспекты гэтай знакамітай бітвы, і ўсе нашыя меркаванні ма-

¹³³ Biskup M. Grunwaldzka bitwa. S. 108.

¹³⁴ Длугош Ян. Грюнвалдская битва. С. 120, 124-125, 128-129, 132, 153-154, 206-207.

¹³⁵ Z listu Jana Husa do Jagieły o zwycięstwie grunwaldzkim // Grunwald. 550 lat chwały. S. 60-61.

юць гіпатэтычны харктар, можна з упэўненасцю сказаць, што па свайму размаху і вынікам яна з'яўлялася адным з буйнейшых і найболыш значных падзеяў у гісторыі сярэднявечнай Еўропы. Моц Ордэна была канчаткова страчана, і яго вайсковы патэнцыял цяпер значна саступаў польскаму і літвінскаму.

Умовы Торуньскага міру не маглі задаволіць усіх жаданняў саюзікаў, што выклікала працяг барацьбы, як дыпламатычнай, так і ваеннай. У 1414 г. адбылося яшчэ адно польска-літвінскае ўварванне ў Прусію, яое таксама не прынесла вырашэння спречных пытанняў. Адносіны паміж бакамі працягвалі заставацца напружанымі, што вылілася ў вайну, якую Польшча і ВКЛ аб'явілі Ордэну ў 1422 г. Тэўтонны пазбягаль бітваў у адкрытым полі і адышилі пад абарону муроў сваіх замкаў. Значна саступаючы ў мілітарным плане працёўніку і, пазбаўленыя дыпламатычнай падрымкі імператара Свяшчэннай Рымскай імперыі Жыгімонтам, які быў заняты ў гэты час барацьбой з гусітамі, крыжакі вымушаны былі пайсці на падпісанне пагаднення ў Мельне. Мельненскім мірам скончылася барацьба ВКЛ з Тэўтонскім ордэнам за Жамойць. Згодна дамовы пры вызначэнні мяжаў паміж Літвой і Ордэнам асноўная частка Жамойці і Судзвія канчаткова злучылася з княствам¹³⁶.

Гэтая вайна па сутнасці была апошній вайной ВКЛ з крыжакамі. Пасля смерці Вітаўта ў 1430 г., Літва не прадпрымала актыўных крокau для змены ўмоў вайны пагаднення ў Мельне¹³⁷. Пасля 1422 г. барацьбу з Ордэнам вяла толькі Польшча. Выкарыстаўшы канчатковы ўнутраны развал дзяржавы крыжакоў, які адбыўся пасля стварэння ў 1440 г. Прускага антыордэнскага саюзу, яна пачала ў 1454 г. так званую Трынаццатгадовую вайну. У выніку вайсковых дзеянняў Польшча вярнула сабе некаторыя землі і канчаткова падпрадакавала Тэўтонскі орден, які ў 1466 г. прыняў у дачыненні да Кароны васальныя абавязкі¹³⁸.

Саюзікам патрабавалася прыкладсці шмат дыпламатычныхіх вайсковых выслілкаў для атрымання рэальных вынікаў перамогі над Грунвальдам. ВКЛ дасягнула сваіх мэтаў праз 12, а Карапеўства Польскае праз 56 гадоў. Аднак поспех ва ўсіх войнах, якія вяліся палякамі і літвінамі ў 1414-1466 г., з'яўляўся прымым наступствам перамогі на Грунвальдскім полі.

Гагуа Руслан

Аспірант Гарадзенскага дзяржуніверсітету імя Янкі Купалы
e-mail: klegium@belpak.brest.by

¹³⁶ Дундулис Б.И. Дипломатическая и вооруженная борьба Литвы против Тевтонского ордена и ее союз с гуситами в 1410-1422 гг. Автореф. дис. канд. ист. наук. Вильнюс, 1955. С. 11.

¹³⁷ Тамсама. С. 13.

¹³⁸ Biskup M. Wojna Trzynastoletnia i powrót Polski nad Bałtyk w 15 wieku. Kraków, 1990.

Гістарычна постаць Вітаўта ў сучаснай беларускай гістарыяграфіі і навукова-папулярнай літаратуры

Эпоха Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага (далей ВКЛ) – надзвычай цікавы і важны перыяд не толькі летувіскай, беларускай але і украінскай мінуўшчыны. У астатнія часы яна стала аб'ектам узмоцненай увагі перш за ёсё беларускай гістарыяграфіі. Падобна да нашай украінскай гістарычнай навукі, пераадольваючы рудыменты марксісцкай гістарычнай парадыгмы, беларуская гістарыяграфія, здаецца, вяртаецца да сваіх вытокуў пачатку 20 ст., калі яна стала ўласна нацыянальнай гістарыяграфіяй. Прайшоўшы доўгі гістарычны шлях, запачаткованы яшчэ ў 20-я гады 16 ст., перажыўшы стварэнне мітаў у духу “захонднерусізму” Міхала Каяловіча і інш., беларуская гістарыяграфія на прыканцы 18 ст.– пачатку 19 ст. пераважна “шляхецкая” сваім сацыяльным профілем, “краёвая” предметам даследавання, “білінгвічна” тыпам гістарычнай свядомасці, на мяжы 19–20 ст. набыла рысы нацыянальнай гістарычнай навукі ў сістэме ўсходнеўрапейскіх гістарыяграфіяў¹.

На сучасным этапе – даволі складаным і неакрэсленым у перспектыве дзяржаўна-палітычнага развіцця Рэспублікі Беларусь, праблемы нацыянальнай гісторыі набылі не толькі навукова-праблемны характар, але нясуць значныя ідэалагічныя напластаванні. Аднак, нягледзячы на руйнуючыя нацыянальны нігілізм рэжыму Лукашэнкі, гістарычна спадчына ВКЛ ўсё ж адназначна трактуеца як уvasабленне ў першую чаргу беларускай дзяржаўнасці. Навуковая дыскусія па праблемахутварэння ВКЛ ды мейсца Беларусі ў гісторыі гэтай дзяржавы пачалася яшчэ ў 1989 г. і пасля працяглых тэрміналагічных дэбатаў прывяла да таго, што ВКЛ тэрміналагічна было прызнана “Беларуска-Літоўскай дзяржавай”², дзе ва ўмовах палітычнага, эканамічнага ды культурнага супрацоўніцтва адбылося становленне трох народаў, менавіта, беларускага, летувіскага і украінскага, якія высіступаюць спадкамі гэтай феадальнай поліэтнічнай дзяржавы. Не зважаючы

¹ Карев Д. Белорусская историография в 16 – начале 20 в. // Украина: культурна спадчина, національна свідомост, державність / ПРОСТОНМА. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчу академіка Ярослава Ісаевича Лівів, 1998. Вип. 5. С. 298.

² Яковенко Н. У пошуках витоків: проблеми беларускій історіографіі Великого князівства Літоўскага з перспектыві 1991-1992 рр. // Історія, історіософія, джералознавство / Статті, розвідкі, замітки, есе. Кіев, 1996. С. 119; Шевченко Н.В. Беларусько-Літоўска держава: нові концептуальны засады сучаснай беларускай історіографіі // Украінскій історычны журнал. 1997. №2. С. 56, 65.

на досыць значную запалітыванасць некаторых падыходаў беларускай гісторыяграфіі, актыўнасць пошуку ўласных гісторычных карэнняў, выхад гісторыкаў-прафесіоналаў да масавай чытацкай аўдыторыі, які абудзіў цікавасць да беларускай мінуўшчыны, прывяла да краху многіх гісторычных міфаў, урэшце – зліквідавала манаполію на гісторычную прафіду³. У гэтым ракурсе гісторыяграфічнае адчытанне сучасным і беларускім даследчыкамі ды папулярызатарамі навукі як эпохі, так і самай гісторычнай постачі князя Вітаўта (1350–1430) надзвычай дакладна адлюстроўвае агульныя тэндэнцыі ды асаблівасці развіцця гісторычнай навукі Беларусі.

Вялікі князь літоўскі Вітаўт (Вітаўтас) Кейстутавіч ды час яго кіравання (1392 – 1430) займае адно з галоўных месцаў у гісторычных працах беларускіх гісторыкаў. Якраз пад кіраваннем Вітаўта Вялікага, як яго гучна называе летувіская традыцыя, ВКЛ амаль на сорак гадоў пераўтварылася з даволі аморфнага федэратыўнага аб'яднання ў моцную цэнтралізаваную дзяржаву.

Да самай смерці (у 1430 г.) сваёй дзяржаўнаю воліяй Вітаўт прыдушваў любыя сепаратысцкія дзеянні ўзельных князёў і такім чынам трymаў дзяржаўную стабільнасць. Пакідаючы па-за ўвагай старую беларускую гісторыяграфію 19 ст., запыніюся на навейшай беларускай гісторычнай навуцы, у працах якой знайшлі месца высвятленне, аналіз і ацэнка таго важнага перыяду.

Гісторык і публіцыст Вацлаў Ластоўскі (Власт) (1882 – 1938) быў адным з ініцыятараў нацыянальнага і культурнага адраджэння, дзеячам Беларускай Народнай Рэспублікі. Пойстагодзя трэба было чакаць яго рэабілітацыі і столькі ж напісанай ім і ўпершыню выданай у 1910 г. працы, якая захоўвалася ў закрытых спецыфонадах дзяржаўных бібліятэкаў⁴. Яго “Кароткая гісторыя Беларусі” падобна да “Ілюстрованої історії Украіні” (1911) Міхайла Грушэўскага ці “Історії Украіні-Русі” (1908) Міколы Аркаса стала ў першых дзесяцігоддзях 20 ст. адным з першых сунтэрмаваных выкладаў шматвяковага гісторычнага працэсу на беларускіх землях з пазіцый уласнага нацыянальнага гісторыяпісання. Безумоўна, спецыфіка адлюстравання агульных працэсаў мінулага была апасрэдаваная светапогляднай парадыгмай эпохі, яе запытамі і патрэбамі, сыштэмаю маральных і сацыяльных каштоўнасцяў ды арыентацыяў⁵, урэшце, нават пэўнымі ідэалагічнымі ды палітычнымі замовамі, бо якраз у часе нацыянальна-культурнага, а за ім і дзяржаўна-палітычнага адраджэння беларусам надзвычай патрэбная была ўласная напісана папулярна гісторыя.

³ Карев Д. Проблемы истории Великого княжества Литовского и Беларуси нового времени в современной белорусской историографии // Центральна і Східна Європа в 15-18 століттях: питання соціяльно-економічнай і політичнай історії. До 100-річчя від дня народження проф. Дмитра Похілевіча. Львів, 1998. С. 257.

⁴ Грыцкевіч А. Пасляслоўе (Вацлаў Ластоўскі (Власт) і яго “Кароткая гісторыя Беларусі”) // Ластоўскі В.Ю. Кароткая гісторыя Беларусі. Мінск, 1993. С. 111.

⁵ Алпееva Т. Специфика исторического знания и мифоистория // Метадалагічныя праблемы гісторычнай навукі. Мінск, 1993. С. 32.

Цікава, што ў перыядызацыі беларускай гісторыі В.Ластоўскі выдзеліў як адну з рубежных датай смерць Вітаўта 27 лістапада 1430 г.⁶ Характарызуючы перыяд гаспадарання Вітаўта, аўтар высока ацаніў ягоны палітычны талент і аўтарытэт. Дынастычныя шлюбы, спыненне княскіх міжусобіцаў, рэформы, прывілеі местам ды месцікам, ліквідацыя пагрозы з боку суседніх дзяржаў прывялі да стабілізацыі дзяржавы, калі “Беларусь лягчай уздыхнула”⁷.

Апісваючы знешнепалітычную дзеянасць Вітаўта, Власт звярнуў увагу і на арганізацыю князем у 1429 г. з'езду єўрапейскіх манафраў у Луцку. Гэты свайго роду дыпламатычны каралеўскі кангрэс меў на мэце разгледзець некалькі наспелых праблемаў. Іхнае вырашэнне нават на ўзорні міждзяржаўных кансультаций і нарадаў магло б спрыяць адчuvальному паляпшэнню геапалітычнага становішча, якое зблыталася ў цэлую нізку пытанняў, менавіта: пруская праблема, гусіцкія войны ў Чэхіі ды іх наступствы (дарэчы, пасля спалення Яна Гуса ў 1415 г. Вітаўт прыняў прапанову гусітаў стаць іхным каралём і накіраваў на некалькі гадоў у Чехію свайго намесніка з пяццісечным ліцвінскім войскам). Звязанае з валошскай спраўаю, магчымы, самае галоўнае пытанне пра турэцкую пагрозу, якое абгаворвалася на з'ездзе, паставіла на парадак дня стварэнне антымусульманскай, антытурэцкай кааліцыі. І, відавочна, найважнейшай пракэдурай для ініцыятараў з'езду была каранація самога Вітаўта на караля Літвы. Для таго, каб замацаваць сваю ўладу ў ВКЛ Вітаўт падуплыў на мянецкага імператара Жыгімonta вырашыў прыняць карону ў другім па значэнню горадзе пасля Вільні – “столечным месце” Луцку, які за час свайго кіравання моцна разбудаваў і ўзмацніў. Найперш тое будаўніцтва датычылася Верхняга (Вишиньго) і Ніжняга (Окольного) замкаў, хоць рамантычная традыцыя 19 ст. прыпісала гэта выключна ягонаму папярэдніку – Любарту Гедымінавічу. На падставе “Кронікі” Мацея Стрыйкоўскага В.Ластоўскі праплічыў нават відавочна перабольшшаныя штодзённыя расходы на сямітыднёвае ўтырыманне єўрапейскіх манафраў ды іх шматлікіх двароў: па 700 бочак віна, мёду і піва; 700 быкоў і кароў, 1400 баранаў, 100 зуброў, 100 дзвікоў і 100 ласёў⁸.

Адзін з найбольш вядомых сучасных даследчыкаў сярэднявечнай гісторыі Беларусі праф. Анатоль Грыцкевіч таксама шмат увагі прысвяціў аналізу знешнепалітычнага курсу ВКЛ часоў Вітаўта. Акрамя таго ён зрабіў акцэнты на баражыбе групы летувіскай, беларускай ды украінскай арыстакратыі начале з Вітаўтам у 1389 – 1392 г. супраць Крэўскай уніі, удакладніў склад саюзнага войска ў Грунвальдской бітве падчас “Вялікай вайны” 1409 – 1411 г. У войску Вітаўта 15 ліпеня 1410 г. па падліку А.Грыцкевіча было восем украінскіх харугваў⁹, менавіта

⁶ Ластоўскі В.Ю. Кароткая гісторыя Беларусі. С. 12, 31, 120.

⁷ Тамсама. С. 24-, 27, 30.

⁸ Ластоўскі В.Ю. Кароткая гісторыя Беларусі. С. 29.

⁹ Грыцкевіч А. Барацьба Вялікага Княства Літоўскага і Рускага (Беларуска-Літоўскай дзяржавы) з Тэўтонскім ордэнам у канцы 14 – першай палове 15 ст. // Адраджэнне. Гістарычны альманах. Мінск, 1995. Вып. 1. С. 40, 45.

Берасцейская, Кіеўская, Крэмянецкая, Луцкая, Ноўгарад-Северская, Пінская*, Ратненская і Старадубская. Абапіраючыся на звесткі М. Стрыйкоўскага ды працу польскага даследчыка Людвіка Калянкоўскага, А. Грыцкевіч таксама ўдакладніў некаторыя факты са з'езду манархаў у Луцку, напрыклад, у пераліку гасцей назваў яшчэ імя вялікага магістра Тэўтонскага ордэна Паўля фон Руддорфа¹⁰.

Даволі дэталёвую біографію Вітаўта падае новая шасцітамовая энцыклапедыя гісторыі Беларусі¹¹. У прадмове да выдання Літоўскага Статута 1588 г., характарызуючы агульнагісторычныя ўмовы ягона газ'яўлення, І. Хаўратовіч падкрэсліў значэнне барацьбы гарадзенскага князя Вітаўта супраць цэнтрализатарскай палітыкі Ягайлы ды спробаў польскай магнацка-шляхецкай вярхушкі інкарпараваць у Польшчу беларускія, літоўскія ды украінскія землі¹².

У сучаснай беларускай гісторыяграфіі асаблівае ізнакаве месца займаюць працы Міколы Ермаловіча, якога часам называюць пачынальнікам школы інтуітивістаў у нацыянальнай гісторыяграфіі¹³. Для інтуітыўізму, які ўвогуле сведчыць пра пэўныя крызіс у гісторычнай навуцы, характэрная першаснасць пабудовы ўласнай канцепцыі, на якую потым назіваюцца гісторычныя факты. У гэтым плане характэрны з'яўлецца новая кніга М. Ермаловіча “Беларуская дзяржава Вялікае Княства Літоўскае”. Час Вітаўта аўтар разглядае на пачатку г.зв. “крэўскага” (1385 – 1569) перыяду беларускай гісторыі¹⁴. На думку М. Ермаловіча 38-гадо-вае кіраванне Вітаўта (1392 – 1430) было часам найвышэйшага дзяржаўнага ўзды-му ВКЛ, яго вайсковай магутнасці, тэрытарыяльнага дамінавання і палітычнай стабільнасці ў беларускіх нацыянальных формах¹⁵.

Біографічныя дадзеныя ды дзяржаўная дзеянасць Вітаўта асобна разглядаюцца ў новых падручніках і навучальных дапаможніках па беларускай гісторыі. Амаль усе іх аўтары падкрэсліваюць галоўны здабытак палітычнай кар'еры Вітаўта – дасягненне найвялікшай магутнасці ВКЛ, якое тады раскінулася ад “мора да мора” і спрыяла пераўтварэнню вялікага князя ў фактычнага палітычнага лідэра ўсіх Усходніх Еўропы¹⁶.

Постаць Вітаўта атрымала даволі шырокое адлюстраванне і ў літаратуры навукова-папулярнага жанру. У першую чаргу гэта датычыцца беларускіх пісьменнікаў, перш за ёсё сучаснага папулярнага беларускага пісьменніка Каастуся Тарасава, аўтара гісторычнага раману “Пагоня на Грунвальд”. У мастацкай форме,

* Залічэнне берасцейскай ды пінскай харугваў да украінскіх супярэчыць беларускай навуковай традыцыі (Рэд.).

¹⁰ Грыцкевіч А. Барацьба Вялікага Княства ... С. 52.

¹¹ Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Мінск, 1994. Т. 2. С. 304-305, 390-398.

¹² Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 г. Тэксты. Даведнік. Каментары. Мінск, 1989. С. 7.

¹³ Кіштымаў А. Можа быць, нам уда囊ца прагаварыць традыцыю // Літаратура і мастацтва. 1994. №27 (8 ліпеня). С. 5, 12.

¹⁴ Ермаловіч М. Беларуская дзяржава Вялікае Княства Літоўскае. Мінск, 2000. С. 231-235.

¹⁵ Тамсама. С. 258.

¹⁶ Шарова Н.С. Гісторыя Беларусі. Мінск, 1999. С. 24.

даволі дакладна, паводле існуючых крыніц, тут адлюстраваны ходзнакамітай Грунвальдской бітвы, у якой аб'яднаныя сілы палякаў, летувісаў, беларусаў і украінцаў разгромілі войскі Тэўтонскага ордэна. Сярод галерэі гісторычных асабаў, прадстаўленых аўтарскім уяўленнем, у рамане выдзяляецца вялікі князь Вітаўт. Вартасцю гэтага гісторычнага раману з'яўляецца тое, што на пачатку кнігі змешчаны пералік харугваў ВКЛ, якія браўлі ўздел у бітве, а ў канцы – тлумачэнні да асабовых гісторычных іменаў ды тэрмінаў, а таксама аўтарскае пасляслоўе, дзе на падставе гісторычных крыніц на прафесійным узроўні коратка прааналізавана сама хода і ўплыў бітвы на лёс еўрапейскіх нароўдаў¹⁷.

Другое дапоўненне выданне збору мастацка-гісторычных эсе таго ж аўтара “Памяць пра легенды” таксама ўтрым лівае нарыс пра Грунвальдскую бітву. Вялікі ўклад ВКЛ у разгром Ордэна, на думку К. Таракава, даў магчымасць Вітаўту ў 1413 г. прыняць Гарадзельскую польска-літоўскую унію, умовы якой забяспечвалі поўную самастойнасць княства. Такім чынам Грунвальдская перамога паспрыяла разрыву нераўнапраўнай для ВКЛ Віленскай уніі 1401 г., якую Польшча навязала Вітаўту пасля разгрому яго войска мангола-татарамі на рэчцы Ворскле ў жніўні 1399 г.¹⁸

Дыпламатычныя разлікі і дзяржайнае разуменне значэння дынастычных сувязяў праслежваеца і ў наўкукова-папулярным нарысе пра ягоную дачку – Сафію Вітаўчанку (1369 – 1453), якая ў 1386 г. была заручаная ў Луцку з княжычам, а пазней вялікім князем маскоўскім Васілем Дзмітравічам, сынам Дзмітрыя Данскога, а ў 1390 г. узяла з ім шлюб і стала вялікай княгініяй маскоўскай¹⁹.

Панарамнасцю бачання свету беларускага сярэднявечча і ўсведамленнем ролі асобы ў гісторычных падзеях выдзяляецца наўкукова-папулярны нарыс прафесійнага гісторыка Алеся (Аляксандра) Краўцэвіча “Вялікі князь Вітаўт”. Зразумела, што такі жанр літаратуры, або дакладней сказаць “дзіцячай” ці “школьнай” гісторыі, вымагаў ад аўтара адпаведнага стылю выкладу і пэўнага ідэалізаванага набору геройка-патрыятычных прыкладаў з біяграфіі князя. Аднак гэта не змяншае вартасць выдання, якое пабачыла свет у спецыялізаваным для такіх кнігай менскім выдавецтве “Юнацтва”.

Аўтар цалкам спрэвядліва заўважыў, што Вітаўт быў надзвычай яскравай асобай і прывёў ВКЛ да зеніту дзяржайнай велічы ды магутнасці. А. Краўцэвіч падаў малавядомыя звесткі пра арганізацыю Вітаўтам паходу 1399 г. з Кіева на р. Ворсклу супраць татараў, у канцы кнігі змясціў храналагічную табліцу асноўных падзеяў з жыцця Вітаўта²⁰.

Вялікі князь добра выпісаны Алесем Краўцэвічам таксама і ў наўкукова-папулярным нарысе, прысвечаным гісторыі Гарадзенскага замку. Аўтар звярнуў

¹⁷ Тарасов К. Погоня на Грюнвальд: Истор. роман. Минск, 1991. С. 2, 272 – 286.

¹⁸ Тарасаў К. Памяць пра легенды: Постаці беларускай мінуўшчыны. Мінск, 1995. С. 125.

¹⁹ Масляніціна І.А., Багадзяж М.К. Слава і несласце. Мінск, 1995. С. 125.

²⁰ Краўцэвіч А. Вялікі князь Вітаўт: Нарыс. Мінск, 1998. С. 3, 30 – 31, 47.

увагу на той факт, што якраз у Гародні, Верхні і Ніжні замкі якой сталі галоўнай апорай у вайне за вялікакняскую карону супраць Ягайлы, у 1389 г. Вітаўт збіраў сваіх прыхальнікаў сярод беларускай шляхты²¹. Не абмінуў А.Краўцэвіч гісторычнага факту падпісання міру з Тэўтонскім ордэнам 23 траўня 1398 г. у Гародні ўжо пасля замірэння між Вітаўтам і Ягайлам, а таксама зрабіў цікавую аўтарскую рэканструкцыю фартыфікацыйных збудаванняў замку Вітаўта над Нёманам.

На гісторычнай асобе Вітаўта А.Краўцэвіч спыніўся і ў іншым навукова-папулярным нарыйсе “Тэўтонскі орден: ад Ерусаліма да Грунвальда”, асабліва пад час апісання падрыхтоўкі ды ходу самой Грунвальдской бітвы, дзе Вітаўт як адна з ключавых фігураў “вялікай бітвы” арганізаваў удалы вайсковы манеўр з імітацыяй адступлення сваіх палкоў, большасць якіх складалі беларусы ды украінцы²².

Прыроджаным дзяржаўным дзеячам і дыпламатам у “Вялікім Княстве Літоўска-Беларускім” паўстае “славуты Кейстутавіч” у гісторычных эсэ “Паратунак” беларускага пісьменніка з Беластоку Міколы Гайдука. Аўтар згадвае пра Вітаўтаў двор у Луцку на Валыні, няўдалую бітву на Ворскле 12 жніўня 1399 г., калі татары захапілі ўесь абоз Вітаўта і дайшлі, рабуючы ваколіцы, да самога Кіева і Луцка²³. На аснове “Хронікі Быхаўца” у кнізе добра паказаныя 40 харугваў войска Вітаўта пад Грунвальдам. Адносна эсэ М.Гайдука ўдалай і своечасовай аказалася рэцэнзія Алесі Краўцэвіча на старонках “ЛіМа”, у якой гісторык слушна паказаў некаторыя “ляпы”, якія вынікаюць з далікатнасці і складанасці працэсу аднаўлення літаратарам “жывой тканины гісторыі”. Рэцэнзент прывёў удалы прыклад з практикі класіка беларускай гісторычнай прозы Уладзіміра Каараткевіча, які на аснове аднаго, але рэальнага летапіснага радка мог напісаць раман, дзе быў таленавіта адноўлены своеасаблівы дух эпохі, на грунце скрупулёзнай апрацоўкі гісторычных крыніц ды дакладнай інтэрпрэтацыі фактаграфіі²⁴.

Пра Вітаўта як дзяржаўнага мужа, які акрамя іншага, сабраў з'езд еўрапейскіх манархаў у Луцку, вядзецца гаворка ў навукова-папулярнай кнізе Вітаўта Чаропкі “Імя ў летапісе”²⁵. Уладзімір Арлоў таксама пераконвае чытачоў, што ў часы князя Вітаўта ВКЛ дасягнула найвышэйшай палітычнай магутнасці²⁶. Дыпламатычныя інтырыгі Вітаўта з Залатой Ардой асветлены ў навукова-папулярнай кнізе Святаслава Асіноўскага²⁷.

Гісторычна публіцыстыка ў Беларусі на старонках газет, падобна да украінскай, дзе Вітаўт названы “палітычным канатаходцам Сярэднявечча”²⁸, звычайна

²¹ Краўцэвіч А. Гродзенскі замак: Нарыс. Мінск, 1993. С. 29.

²² Краўцэвіч А. Тэўтонскі орден: Ад Ерусаліма да Грунвальда. Мінск, 1993. С. 35–41.

²³ Гайдук М. Паратунак: Гісторычныя эсэ. Мінск, 1993. С. 238, 263, 309, 315, 317.

²⁴ Краўцэвіч А. Творца ці раб гісторыі? // Літаратура і мастацтва. 1994. №1 (7 студзеня). С. 6–7.

²⁵ Чаропка В. Імя ў летапісе. Мінск, 1994. С. 265–416, 417–420.

²⁶ Арлоў У. Таямніцы Полацкай гісторыі. Мінск, 2000. С. 136; Гл. яго ж у сааўтарстве: Арлоў У., Сагановіч Г. Дзесяць вялоў беларускай гісторыі (862 – 1918). Вільня, 1999.

²⁷ Асіноўскі С. Поль памяці: постасці і падзеі беларускай мінуўшчыны. Мінск, 1999. С. 54–60.

²⁸ Сюндюков I. Вітовт – “король літоўців і русінів” // День. 2000. №102 (9 чэрвня). С. 8.

схільна трохі перабольщаць бяспрэчныя заслугі вялікага князя, які пашырыў граніцы “адной з магутнейшых Еўропе дзяржаў” ад Пскоўскай зямлі да Чорнага мора, ад ракі Акі да Галіччыны і Падляшша²⁹.

Такім чынам сучасная беларуская гісторыяграфія, а асабліва навукова-папулярная літаратура робяць Вітаўту сапраўдным нацыянальным героям. Бо як раз пры яго кіраванні адбывалася пэўная палітычная, эканамічна і культурная стабілізацыя Беларуска-Літоўскай дзяржавы, як зараз беларускія гісторыкі называюць ВКЛ. Такая інтэнсіўная міфатворчасць адносна гэтай няпростай княскай асабовасці,магчыма, апраўданая з пункту гледжання пазбыўвання комплексу не-паўнавартасці³⁰, фармавання нормальных нацыянальных пачуццяў беларусаў, абгрунтавання першавытокай нацыянальнай дзяржаўнай ідэі ў няпростых умовах, здавалася б, бясконцай нівызначанасці будучага Беларусі. З іншага боку, цалкам зразумела, што Вітаўт Кейстутавіч быў ўсё ж такі перш за ўсё прадстаўніком летувіскай кіруючай дынастыі Гедымінавічаў, нарадзіўся і памёр у летувіскіх Троках(Тракай).

Без сумніву, кожны з сюжэтаў, які пралівае святло хоця б на нязначны эпізод шматбаковай палітычнай дзеянасці Вітаўта, заслугоўвае на ўвагу сучаснай акадэмічнай ды навукова-папулярнай літаратуры ў Беларусі. З міфалагемамі і без іх Вітаўт навечна застаўся ў гісторыі – князем і некараанаваным каралём Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага, якое тады дамінавала на просторах ад Балтыкі да Чарнамор’я і шмат у чым вызначыла далейшы гісторычны лёс усіх народаў Цэнтральна-Усходняй Еўропы.

Уладзімір Прышляк

кандыдат гісторычных навук,
дацент кафедры старажытнай і новай гісторыі Украіны Валынскага
дзяржаўнага універсітета імя Лесі Українкі

Адрес: пр-кт Молоді, 8-а/603

м. Луцьк – 24

43024 Україна

т.пр. 4-93-47

e-mail: mb@univer.lutsk.ua

²⁹ Бадун В. Зноў пра Ворсклу // Наша Ніва. 1999. №30 (8 лістапада). С. 8; Рубашевский Ю. В Европу нас ввел Витовт // Вечерний Брест. 2000. 27 октября. С. 4.

³⁰ Гошко Т. Сучасны погляд на історію Полоцька на фоні національної історіі Білорусі [Рец. на книгу: Арлоў У. Таямніцы Полацкай гісторыі. Мінск, 1994] // Україна в минулому. Київ, Львів, 1994. Вип. 7. С. 195.

Перыяд існавання і прычыны ліквідацыі Літоўска-Беларускай ССР: дыскусійныя пытанні

Перыяд існавання Літбел і прычыны ліквідацыі аб'яднанай рэспублікі належыць да найважнейшых у гісторыі Літоўска-Беларускай ССР. З пачатку 20-хг. пытанні, вынесеныя ў загаловак артыкула, з'яўляюцца предметам бесперапынных дыскусій. Агульнапрынятага адказу ў колах беларускіх гісторыкаў няма і сёння. Між тым, як справядліва заўважыў Вадзім Круталевіч, з навукова аргументаваным вызначэннем перыяду існавання Літбелы размежаванне этапаў нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва ў Беларусі і Літве ў 1919 – 1920 г., тлумачэнне дыпламатычных актый РСФСР, накіраваных на ўстанаўлэнне мірных адносінаў з Польшчай і Літоўскай рэспублікай¹. Са свайго боку адзначым, што вызначэнне тэрміну існавання Літоўска-Беларускай ССР мае прынцыпова важнае значэнне не толькі для перыядызацыі гісторыі беларускай рэспублікі на этапе яе дзяржаўнага станаўлення, але і для глыбокага і ўсебаковага яе даследавання і выкладання ў сярэдняй і вышэйшай школе.

Адным з першых гісторыкаў Каstryчніцкай рэвалюцыі ў Беларусі, актыўным яе арганізаторам і ўдзельнікам нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва на савецкай аснове быў Вільгельм Кнорын. Яго пяту належыць шэраг публікацый па гэтай тэматыцы, якія былі напісаны па свежых слядах адбыўшыхся падзеяў. Так, у артыкуле “Восемьмесяці Советской Белоруссии”, які быў напісаны ў верасні каstryчніку 1919 г. і надрукаваны ў газете “Звезда”² і зборніку дакументаў і ўспамінаў³, кіраунік беларускіх камуністаў у агульнай форме выказаў свае меркаванні аб прычынах аб'яднання Беларусі і Літвы і асноўных этапах існавання адзінай рэспублікі. На яго погляд, Літбел у першы, віленскі перыяд свайго існавання, меў сапраўдныя прыкметы самастойнага дзяржаўнага жыцця, а ў другім менскім перыядзе Літоўска-Беларуская ССР “падпарадкоўваючы ўсю свою работу задачам вайны і абароны, у сувязі з абвешчанай цэнтралізацыяй ваеннага камандавання і ваеннага ўпраўлення, губляла свою прытворную незалежнасць”

¹ Круталевич В.А. История Беларуси: Становление национальной государственности (1917-1922 гг.). Минск, 1999. С. 156.

² Звезда. 1919. 17, 24 сентябрь; 18, 19 октября.

³ Каstryчнік на Беларусі. Зборнік дакументаў і ўспамінаў. Мінск, 1927. С. 280-294. Гэты артыкул надрукаваны ў кнізе выбраных твораў В.Г.Кнорына (Избранные статьи и речи. Минск, 1990. С. 42-63).

(вылучана аўт. – Л.М.) і становілася фактычна часткай РСФСР, адміністрацыйна падпарадкованай Маскве нароўні з астатнімі губернямі”⁴.

З кантэксту разважання В.Г.Кнорына выходзіла, што Літбел перастаў існаваць ужо летам 1919 г. Гэта была першая гісторыяграфічная ацэнка тэрміну існавання савецкай рэспублікі Літвы і Беларусі.

Па сутнасці яна была падтрымана і ў гісторычным нарысе аб БССР, які надрукованы ў калектыўнай працы, выдадзенай да дзесяцігоддзя Кастрычніцкай рэвалюцыі⁵. У ім адзначалася, што “27 лютага 1919 г. у Вільні на ўрачыстым пасядженні ЦВК Літвы і Беларусі была абвешчана Літоўска-Беларуская Савецкая Рэспубліка <...> Аднак перыяд незалежнай Савецкай Беларусі і аб'яднанай Літоўска-Беларускай Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі быў вельмі непрацяглы”⁶.

Але з сярэдзіны 20-х гадоў у навуковай літаратуры ўсталёўваецца новы погляд на тэрмін існавання Літбел. Аналіз артыкула Усевалада Ігнатоўскага дазваляе сцвярджаць, што аўтар звязваў факт ліквідацыі Літоўска-Беларускай рэспублікі з другім абвяшчэннем БССР 31 ліпеня 1920 г.⁷

У каментарыях да рэзалацый Другой канферэнцыі Кампартыі Літвы і Заходняй Беларусі (2-4 лютага 1919 г.), апублікованых у зборніку дакументаў Кампартыі (бальшавікоў) Беларусі, які выйшаў у свет у 1934 г., адзначалася, што Літоўска-Беларуская ССР існавала да сярэдзіны 1920 г.⁸ Гэта і паклала пачатак шматгадовай дыскусіі аб тэрміне існавання Літбел ССР і прычынах яе ліквідацыі.

Другім з навукоўцаў, хто вызначаў час існавання Літоўска-Беларускай ССР да восені 1919 г. і паспрабаваў называць прычыны яе ліквідацыі, быў Мікалай Карнатоўскі⁹. У назве вельмі грунтоўнага па тых часах артыкуула пазначаны тэрмін існавання Літбела – 1919 г. Але больш дакладнай даты, якая завяршыла непрацяглее існаванне адзінай дзяржавы двухнародаў, аўтар не назваў. Толькі аналіз тэксту артыкула і тых фактаў і падзеяў, якія ў ім прыведзены, дазваляе канкрэтнай тэрмін ліквідацыі Літоўска-Беларускай ССР летам 1919 г. У заключэнні свайго артыкула М.А.Карнатоўскі зрабіў наступную высьнову: “Літоўска-Беларуская рэспубліка пала пад націскам узброеных сіл буржуазна-памешчыцкай Польшчы, падтрыманай англо-французкім імперыялізмам і ўсімі ўнутранымі контррэвалюцыйнымі элементамі”¹⁰. Такім чынам, прычыну ліквідацыі Літбела гісторык бачыў у захопе яе тэрыторыі польскімі акупантамі.

⁴ Кнорин В.Г. Избранные статьи и речи. С. 47.

⁵ Белорусская Советская Социалистическая Республика. Минск, 1927.

⁶ Тамсама. С. 40.

⁷ Ігнатоўскі У. Камуністычнай партыя Беларусі і беларускае нацыянальнае пытанне // Беларусь: Нарсы гісторыі, эканомікі, культуры і рэвалюцыйнага руху. Мінск, 1924. С. 229-242.

⁸ КП(б)у рэзалацыйах. Ч. 1 (1903-1921 гг.) / Падрыхт. да друку Ю.Майзэль; рэдактар А.Зюзькоў. Мінск, 1934. С. 131.

⁹ Корнатовский Н.А. Литовско-Белорусская ССР (1919 г.) // Учёные записки ЛГУ. 1940. Вып. 7. № 67. С.139-174.

¹⁰ Тамсама. С. 172.

Гэтую, хоць і не зусім выразную, даціроўку з цягам часу гісторыкі пачалі ўдакладняць. Так, у рэдакцыйным артыкуле аб Літоўска-Беларускай рэспубліцы, змешчаным у “Большой Советской Энциклопедии”, гаварылася наступнае: “Пасля заняцця белапалаякамі ў ліпені 1919 г. Мінска і акупацыяй імі тэрыторыі Беларусі Літоўска-Беларуская рэспубліка спыніла сваё існаванне”¹¹.

Цікава адзначыць, што некаторыя гісторыкі, у тым ліку і спецыялісты па гісторыі дзяржавы і права (Аляксандр Андрэеў, Ніна Каменская, Сцяпан Маргунскі інш.), сутыкнуўшыся з супярэчным і вызначэннямі тэрміна існавання Літоўска-Беларускай ССР і прычынамі яе ліквідацыі, у сваіх працах увогуле абыишлі гэтыя пытанні¹². Такая пазіцыя тым больш не зразумелая, што даследчыкі ўзялілі значную ўвагу раскрыццю прычынаў і механізма абавязчэння Літбелы, увялі ў навуковы ўжытак новыя фактагалічныя звесткі і ў цэльм больш поўна аднавілі карціну існавання аб’яднанай рэспублікі.

У пачатку 60-х гадоў беларускія даследчыкі выдалі абагульняючыя працы па гісторыі Беларусі і Камуністычнай партыі рэспублікі, у якіх былі акамуліраваны дасягненні айчыннай гісторыяграфіі на той час. У кнізе па гісторыі Кампартыі Беларусі апошняя дата існавання Літбелы пазначана 19 ліпеня 1919 г., гэта дзень, калі адбылося пасяджэнне ўрада Літвы і Беларусі, на якім было прынята рашэнне “передаць усю паўнатау ўлады на свабоднай ад акупантай частцы БССР Менскаму губернскому ваенна-рэвалюцыйнаму камітэту”¹³.

У другім томе “Істории Белорусской ССР” тэрмін існавання Літоўска-Беларускай рэспублікі аблежаваны 17 ліпеня 1919 г., калі на аб’яднаным пасяджэнні ЦВКЛітбел і Менскага Савета было прынята рашэнне аб ліквідацыі Савета абароны ЛітBel ССР. У главе абагульняючай працы, аўтарам якой з’яўлялася Н.В.Каменская, адзначалася, што ў выніку акупацыі польскімі войскамі Літвы і Беларусі ўрад Літбел спыніў сваю дзейнасць. Улада на незанятай польскімі войскамі тэрыторыі Беларусі перайшла да Менскага губернскага ваенна-рэвалюцыйнага камітэта¹⁴.

¹¹БСЭ. 2-е изд. Москва, 1954. Т. 25. С. 278. Адзначым, што ў энцыклапедычным артыкуле не дакладна ўказана дата захопу польскімі войскамі Менска. Ён быў акупаваны 8 жніўня 1919 г.

Таксама была зроблена памылка і ў даціроўцы аб’яднанага пасяджэння ЦВК Беларусі і Літвы.

¹²Каменская Н.В. Утворэнне Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі. Мінск, 1946; яна ж. Образование Белорусского Советского государства. Минск, 1948; яна ж. Вялікая Каstryчніцкая сацыялістычнай рэвалюцыя і ўтворэнне БССР. Минск, 1954; яна ж. Первые социалистические преобразования в Белоруссии (25 октября 1917 г.-июль 1918 г.). Минск, 1957; Андреев А.М. Борьба литовского народа за Советскую власть 1918-1919 гг. Москва, 1954; Маргунский С.П. Государственное строительство Белорусской ССР на первом этапе её развития. Минск, 1953; ён жа. Создание и упрочение белорусской государственности (1917-1925). Минск, 1958; Гісторыя Беларускай ССР. Т. 2. Мінск, 1958 (аўтар павы Н.В.Каменская).

¹³Очерки истории Коммунистической партии Белоруссии. Ч.1 (1883-1920 гг.). Минск, 1961. С. 370. Гэтае палажэнне было замацавана і ў другім выданні першай часткі “Очерков”(Мінск, 1968).

¹⁴Істория Белорусской ССР. Т. 2. Минск, 1961. С. 141.

Гэтыя палажэнні і высновы паспрабавала абвергнуць Яўгенія Шкляр у специяльнай манаграфіі, у якой для пачатку 60-х г. грунтоўна і ўсебакова, на новым фактычным матэрыяле раскрывалася гісторыя Літбелы¹⁵. Сама назва кнігі вызначала храналогію існавання Літбелы – 1919-1920 г. Аўтар адзначыла, што ў працах М.А.Карнатоўскага і А.М.Андрэева былі “дапушчаны сур’ёзныя скажэнні гісторыі барацьбы працоўных Літоўска-Беларускай ССР з замежнымі інтэрвентамі і ўнутранай контрреволюцыяй. У гэтых і іншых работах сцвярджалася, што Літоўска-Беларуская ССР існавала да ліпеня 1919 г.”¹⁶ Я.Н.Шкляр паширыла час існавання Літбел ССР да ліпеня 1920 г.¹⁷ У манаграфіі яна прывяла некаторыя факты-аргументы на карысць таго, калі бы існаванне Літбелы да ліпеня 1920 г. пацвярджаюць такія дакументы, як справаздача ЦБ КП(б)Б Трэцяму з’езду Кампартыі Беларусі (22-25 лістапада 1920 г.), кароткая справаздача аб дзеянніасці загранічнага бюро ЦК Камуністычнай партыі Літвы і Беларусі і некаторыя іншыя дакументы і матэрыялы, якія яна прывяла ў сваёй манаграфіі. Гэтыя разважанні Я.Н.Шкляр актыўна падтрымалі ў разгорнутай і станоўчай рэцэнзіі на яе манаграфію вядучы навуковы супрацоўнік Інстытута марксізма-ленізма пры ЦК КПСС Міхаіл Іскраў¹⁸. Больш таго, па قولікі Я.Н.Шкляр не называла “дакладнай даты”, то за яе гэта зрабіў рэцэнзент. “Нам здаецца, - пісаў М.В.Іскраў, - што гэтай датай з’яўляецца 31 ліпеня 1920 г., калі была прынята “Дэкларацыя аб абвяшчэнні незалежнасці Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі Беларусі”. Улічваючы тое, – працягваў рэцэнзент, – што існуюць дакumentы аб утварэнні Літоўска-Беларускай ССР ад 27 лютага 1919 г.¹⁹, а другім абвяшчэнні БССР ад 31 ліпеня 1920 г. і адсутнічае дакумент аб ліквідацыі Літбелы ў ліпені 1919 г. (наадварот, ёсць дакumentы аб несвоечасовасці гэтай ліквідацыі ў ліпені 1919 г.), застаецца адна выснова: Літоўска-Беларуская рэспубліка існавала з лютага 1919 г. да 31 ліпеня 1920 г.”, – заключыў М.В.Іскраў²⁰. Такі пункт гледжання быў зафіксаваны таксама ў артыкуле Я.Н.Шкляр ў томе 8 Савецкай гісторычнай энцыклапедыі²¹.

Але з довадамі Я.Н.Шкляр і М.В.Іскрава не ўсе даследчыкі літбелайскай тэматыкі пагадзіліся. Першым, хто ўступіў у публічную палеміку з Я.Н.Шкляр, быў

¹⁵ Шкляр Е.Н. Борьба трудащихся Литовско-Белорусской ССР с иностранными интервентами и внутренней контрреволюцией (1919-1920 гг.). Минск, 1962.

¹⁶ Тамсама. С. 9.

¹⁷ Тамсама.

¹⁸ Искров М.В. Исследование по истории Литовско-Белорусской ССР // Вопросы истории КПСС. 1962. № 6. С. 187-191.

¹⁹ Документаў “аб утварэнні Літбелы” ад 27 лютага 1919 г. не існуе. У той дзень, як вядома, адбылося сумеснае пасяджэнне ЦВК БССР і ЦВК ЛітССР і былі абраны ЦВК Літоўска-Беларускай рэспублікі і яе ўрад. Гэта памылка паўтараеца і ў наступных публікацыях гісторыкаў, на што мы яшчэ звернем увагу.

²⁰ Искров М.В. Исследование по истории Литовско-Белорусской ССР. С. 190.

²¹ Литовско-Белорусская Советская Социалистическая Республика // Советская историческая энциклопедия. Т. 8. Москва, 1965. С. 736.

літоўскі даследчык К.Навіцкас. У сваёй доктарскай дысертацыі ён сцвярджаў, што Лігбел існаваў толькі да канца лета 1919 г., гзн. “да падаўлення пралетарскай рэвалюцыі ў Літве”²². Моцным аргументам, які пацвярджаў яго выснову, быў факт прапановы Савецкай Расіі ўраду Літвы 11 верасня пачаць мірныя перамовы²³. На яго думку, гэтая прапанова азначала, што савецкі ўрад ўжо фактычна прызнаў дзяржайнасць Літвы. “Тым больш не можа быць і гаворкі аб існаванні Лігбела да канца ліпеня 1920 г., асабліва пасля таго, як 12 ліпеня 1920 г. урад РСФСР падпісаў савецка-літоўскі мірны дагавор і гэтым дакументам юрыдычна прызнаў буржуазную Літву”, - пісаў К.Навіцкас²⁴.

Да высновы пра тое, што Лігбел ССР спыніла існаванне ў ліпені 1919 г. прыйшлоў і беларускі гісторык дзяржавы і права Вадзім Круталевіч²⁵. Гэты факт ён звязаў з tym, што ў той час “большая частка тэрыторыі рэспублікі была занята польскімі войскамі і яна “самаліквідавалася”. Цэнтральныя органы былі распушчаны, адзначаў ён, - улада на неакупаванай тэрыторыі была перададзена Менскаму губернскуму рэйку. У верасні быў ліквідаваны і Менгубрэйком, а яго аддзелы сталі аддзеламі ліквідацыйнай камісіі Лігбела, якая знаходзілася ў Смаленску²⁶.

Тэзіс аб tym, што Літоўска-Беларусская ССР спыніла існаванне ў ліпені 1919 г. В.А.Круталевіч пацвердзіў значна пазней, калі выдаў другую грунтоўную кнігу аб нараджэнні Беларускай ССР²⁷. Які ў вышэйназваным артыкуле ён паўтарыў выснову, што “Лігбел самаліквідавалася ў ліпені 1919 г., большая частка тэрыторыі якой была захоплена Польшчай”²⁸. У адрозненне ад іншых даследчыкаў В.А.-Круталевіч свядома акцэнтаваў увагу на “самаліквідацыі” рэспублікі, а не спыненні яе дзеянасці ў ліпені 1919 г. Гэта быў новы аспект у трактоўцы тэрміна і прычын ліквідацыі Лігбела.

Такім чынам, М.А.Карнатоўскі, Н.В.Каменская, В.А.Круталевіч, К.Навіцкас і іншыя даследчыкі пры вызначэнні тэрміну існавання Літоўска-Беларускай ССР

²² Навіцкас К. Роль Советского Союза в деле защиты жизненно национальных интересов литовского народа в 1917-1940 гг. Автограф. докт. дис. Вильнюс, 1965. С. 9.

²³ У аўтарэфэрце К.Навіцкаса прапанова ўраду РСФСР ураду Літвы пачаць мірныя перамовы памылкова датіравана 13 верасня 1919 г. Раашнне прапанаваць падпісанне міра Літве і Латвіі Палітбюро ЦК РКП(б) прыняло 6 верасня 1919 г., а 11 верасня яшчэ раз вярнулася да яго. (Гл.: Політбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б). Повесткі дня заседаний. 1919-1952. Каталог. Т. 1 (1919-1929). Москва, 2000. С. 40). Датай 13 верасня 1919 г. памылкова пазначанаnota савецкага ўрада Літве з прапановай пачаць мірныя перамовы, якая надрукавана ў зборніку дакументаў “Борьба за Советскую власть в Литве (1918 – 1920 гг.)” (Вильнюс, 1967. С. 329).

²⁴ Навіцкас К. Роль Советского Союза... С. 9.

²⁵ Круталевич В.А. Становление национальной государственности белорусского народа // Советское государство и право. 1967. № 12. С. 49-57.

²⁶ Тамсама. С. 52. Дакладная назва камісіі – “Ліквідацыйная камісія эвакуіраваных установаў Літоўска-Беларускай ССР”.

²⁷ Круталевич В.А. Рождение Белорусской Советской Республики: Провозглашение республики. Развёртывание национально-государственного строительства. (Ноябрь 1918 г. – февраль 1919 г.). Минск, 1979.

²⁸ Тамсама. С. 326.

зыходзілі з факта акупацыі яе тэрыторыі. “Аднак падобная выснова не стасуецца з сучаснай міжнароднаправавой тэорыяй і практыкай”, – уступі ў палеміку беларускі гісторык права Ю.П.Броўка²⁹, які вельмі актыўна падтрымаў пазіцыю Я.Н.Шкляра.

Абвяргаючы аргументы сваіхапанентаў, ён заявіў, што акупацыя нават усёй тэрыторыі дзяржавы не вядзе аўтаматычна да ліквідацыі самой дзяржавы. Гэтае палажэнне не выклікае сумненняў не толькі ў прадстаўнікоў савецкай дактрины міжнароднага права, але і ў большасці замежныххатарап. Так, вядомы аўстрыйскі юрыст-міжнароднік А.Фердрос пісаў: “Нават захоп праціўнікам усёй яе (дзяржавы – Л.М.) тэрыторыі (“devellatio”) сам па сябе не спыняе існавання пераможнай дзяржавы, калі яе працягваюць абараняць саюзнікі ці перамогшая краіна не мае намеру анексіраваць пераможаную”³⁰.

Народы акупаванай Літоўска-Беларускай ССР – працягваў свае разважанні Ю.Броўка, – вялі гераічную барацьбу з захопнікамі. Паўсюдна ўзнікалі партызанская атрады. Баявыя часці рэспублікі, якія аб'ядналіся з войскамі незалежных савецкіх рэспублік у адзіную Чырвоную Армію, адступілі на тэрыторыю саюзнай РСФСР, “адкуль працягвалі наносіць сакрушальныя ўдары праціўніку”. “Якраз таму акупацыю тэрыторый Беларусі і Літвы, – зрабіў выснову даследчык, – нельга разглядаць у якасці факта, роўназначнага спыненню існавання Літоўска-Беларускай ССР”³¹.

Цікавым і заслугоўваючым і ўвагі ўяўляюцца нам і іншыя разважанні і аргументацыя Ю.П.Броўкі на гэты конт. Што ж тычыцца г.зв. “самаліквідацыі” урада Літоўска-Беларускай ССР, то, - на думку даследчыка, - “разглядаючы яго ў свеце асноўных прынцыпаў канстытуцыйнага права ЛітBel ССР³², неабходна прызнаць, што ў ліпені 1919 г. быў зліквідаваны не ўрад Літоўска-Беларускай ССР, а толькі ўрадавы апарат, існаванне якога аказалася немагчымым у сувязі з вострым неда-

²⁹Бровка Ю.П. Международная правосубъектность БССР. Минск, 1967. С. 19.

³⁰Фердрос А. Международное право. Москва, 1959. С. 233. Такую ж думку выказваў і Л.Опенгейм: “Нават захоп усёй непрыяцельскай тэрыторыі не ававязкова азначае пакарэнне, таму што ў вайне, у якой удзельнічаюць больш двух ваюючых дзяржаваў, войскі адной з іх могуць эвакуіравацца са сваёй уласнай краіны і далучыцца да арміі саюзніка. Узброеная барацьба, такім чынам, будзе працягвацца, нягледзячы на тое, што тэрыторыя аднаго з саюзникаў поўнасцю заваявана” (Опенгейм Л. Международное право / Под ред. Г.Лаутерпахта. Т.2. Полутом 2. Москва, 1950. С. 138).

³¹Бровка Ю.П. Международная правосубъектность БССР. С. 20.

³²Трэба адзначыць, што Літоўска-Беларуская ССР не мела сваёй Канстытуцыі. Падрыхтаваны праект яе не быў прыняты. У вельмі складанай ваенна-палітычнай абстаноўцы таго часу аказалася немагчымы склікаць і правесці Надзвычайні з’езд Саветаў Літоўска-Беларускай ССР, які быў прызначаны на 25 мая 1919 г. у Менску. Тэкст праекта Канстытуцыі рэспублікі захоўваецца ў аддзеле рукапісаў Цэнтральнай бібліятэki Акадэміі наук Літвы. Ён быў надрукаваны ў выданні: Маргунский С.П. Государственное строительство Белорусской ССР на первом этапе её развития. С. 98-108.

³³Бровка Ю.П. Международная правосубъектность БССР. С. 20.

хопам кадраў і неабходнасцю сканцэнтрацаць усе сілы для абароны рэспублікі”³³. Урадавыя функцыі часова былі перададзены Менскаму губрэйкому, які з’яўляўся дзяржаўным органам Літоўска-Беларускай ССР і падпараткуюваўся ЦК КП(б)ЛіБ. Больш таго, на думку Ю.П.Броўкі, нікакай фармальнаі дэкларацыі аб самароспуску ўрада ці аб адстаўцы асобных яго членаў не было зроблена. Старшыня СНК і асобныя наркомы, знаходзячыся на розных камандных пастах у дзеючай Чырвонай Арміі, захоўвалі свае паўнамоцтвы. І пры паляпшэнні абстаноўкі на фронце дзеянасць урада магла быць адноўлена без выдання якіх-небудзь асобных канстытуцыйных актаў³⁴.

Мы так поўна і падрабязна выкладлі погляды і разважанні Ю.П.Броўкі па пытанняхаб часе існавання Літоўска-Беларускай ССР і прычынах яго спынення таму, што ў навуковай літаратуры яны, нягледзячы на сваю фармальна-лагічную і абстрактна-юрыдычную доказнасць і знешнюю пераканаўчасць, большасцю даследчыкаў былі праігнараваны. І перш за ўсё гэта датычыла гісторыкаў.

Аўтары фундаментальнай працы па гісторыі савецкай дзяржавы і права ліквідацыю Літбела непасрэдна звязвалі з заключэннем расійска-літоўскага дагавора. “Урад РСФСР, – пісалі беларускія гісторыкі права Г.І.Літвінава і С.П.Маргунскі, – быў вымушшаны пайсці на перамовы з буржуазным літоўскім урадам. Перамовы скончыліся падпісаннем 12 ліпеня 1920 г. мірнага дагавора паміж Расеяй і буржуазнай Літвой. Літоўска-Беларуская Рэспубліка **фактычна** (вылучана мною – Л.М.) спыніла сваё існаванне”³⁵.

Факту ліквідацыі Літбела С.П.Маргунскі надаваў прынцыпова важнае значэнне ў сувязі з прапанаванай ім перыядызацыяй дзяржаўнага будаўніцтва ў Беларусі ў 1918–1922 г. У ста наўленні беларускай савецкай дзяржаўнасці ад яе зараджэння да ўтварэння Саюза ССР ён выдзяліў тры этапы: 1) ад моманту абвяшчэння БССР да зліцця яе з Літоўскай ССР у адзіную рэспубліку; 2) Літбелаўскі перыяд з лютага 1919 г. да другога абвяшчэння БССР у канцы ліпеня 1920 г. і 3) ад аднаўлення Беларускай ССР у жніўні 1920 г. да яе ўступлення ў Саюз ССР у канцы снежня 1922 г.³⁶

Прынцыпова іншую пазіцыю па гэтых пытаннях займалі літоўскія гісторыкі. Бронюс Вайткявічус, напрыклад, сцвярджаў, што Літоўска-Беларуская рэспубліка спыніла сваё існаванне ў пачатку верасня 1919 г. У якасці аргумента ён спасылаўся на зварот ЦВК ЛітBel ССР ад 1 верасня 1919 г. да працоўных гарадоў і вёсак рэспублікі, у якім канстатаўвалася паражэнне Савецкай улады. На яго думку, гэта быў апошні афіцыйны дакумент рэспублікі³⁷. Урад Савецкай Расіі 11 верасня 1919 г. прапанаваў буржуазнаму ўраду Літвы пачаць мірныя перамовы і тым самым

³⁴ Тамсама.

³⁵ История Советского государства и права (1917-1920 гг.). Кн. 1. Москва, 1968. С. 496.

³⁶ Маргунский С.П. Создание и развитие белорусской государственности 1917-1925 гг. Автограф. докт. дис. Минск, 1969. С. 7.

³⁷ Vaitkevicius B. Socialistine revoliucija Lietuvoje 1918-1919 metais. Vilnius, 1967. P. 657.

фактычна прызнаў Літоўскую буржуазную дзяржаву. Як бачым, гэтую падзею Б.Ю.Вайткявічус, як і К.Навіцкас, лічыць пацвярдженнем таго, што Лібелда таго часу спыніў сваё існаванне³⁸.

Літоўскі гісторык Павілас Віткаўскас, які спецыялізуваўся на вывучэнні праблем станаўлення літоўской нацыянальнай дзяржаўнасці, даказваў, што “Літоўска-Беларуская ССР фактычна (вылучана мною – Л.М.) перастала існаваць ужо 25 ліпеня 1919 г., гэта значыць у дзень самароспуска ўрада рэспублікі, а ў верасні 1919 г. яна спыніла сваё існаванне і юрыдычна”³⁹.

Прааналізуваўшы за ключэнні і высыновы сваіх калег-даследчыкаў пра тэрмін існавання ЛітBel ССР і прычынах яе ліквідацыі, літоўскі даследчык М.В.Тамашунас с рэзюміраваў: “Пры ўсебаковым уліку наяўнага гісторычнага матэрыялу стано віцца ясным, што Літоўска-Беларуская ССР спыніла сваё існаванне не ў 1920 г., а ўжо ў верасні 1919 г.”⁴⁰ Пры гэтым, як сцвярджаў М.В.Тамашунас, даследаваннямі літоўскіх савецкіх гісторыкаў даказана, што савецкую ўладу ў Літве ў 1919 г. падаўлі на тхняемыя імперыялістамі Антанты інтэрвенцыянісцкія войскі Германіі і Польшчы⁴¹.

Пры аналітычным разглядзе заключэнняў і ацэнак, якія зрабілі літоўскія гісторыкі ў канцы 70-х гадоў адносна тэрміну існавання Літоўска-Беларускай ССР і прычын яе ліквідацыі, нельга не звярнуць увагу і на тое, што ў гісторычную навуку яны ўяўлі або, дакладней, замацавалі ў ёй паніці “фактычнай” і “юрыдычнай” ліквідацыі дзяржавы. І як ні парадаксальна, такія навукова-прававыя ўдакладненні не дапамаглі даследчыкам канчаткова высветліць складаныя і заблытаныя пытанні, а наадварот, падлілі алею ў полымя новых дыскусій.

Трэба адзначыць, што меркаванні літоўскіх даследчыкаў Б.Ю.Вайткявічуса, П.В.Віткаўскаса, К.Навіцкаса і М.В.Тамашунаса ўвайшлі ў абагульняючыя працы па гісторыі Літвы і Камуністычнай партыі рэспублікі⁴². Напрыклад, у “Очерках истории Коммунистической партии Литвы” азначалася, што да верасня 1919 г. савецкая ўлада на тэрыторыі ЛітBel ССР была падаўлена. “Восенню 1919 г. у сілу склаўшыхся абставін, – чытаем у першым томе кнігі па гісторыі КПЛ, – Літоўска-Беларуская ССР спыніла існаванне”⁴³. Спіненне дзейнасці ЛіБ ССР восенню 1919 г. улічвалася і ў міжнародных адносінах. Нота ўрада РСФСР літоўскому ўраду ад 11 верасня з пропановай пачаць перамовы аб міры, якія аўтары “Очерков”,

³⁸ Тамсама.

³⁹ Vitkauskas P. Lietuvos Tarybu Respublikos sukurimas 1918-1919 metais. Vilnius, 1978. P. 208-214.

⁴⁰ Тамашунас М.В. Исследование проблем по истории социалистической революции 1918-1919 гг. в Литве (обзор литературы за 1967-1978 гг.) // Великий Октябрь в судьбах белорусского и литовского народов: Мат. межреспубл. науч. конф., посвящ. 60-летию образования Литовско-Белорусской ССР. Минск, 1981. С. 87.

⁴¹ Тамсама.

⁴² Очерки истории Коммунистической партии Литвы. Т.1 (1887-1920 гг.). Вильнюс, 1973; История Литовской ССР (с древнейших времён до наших дней). Вильнюс, 1978.

⁴³ Очерки истории Коммунистической партии Литвы. С. 499-500.

⁴⁴ Тамсама.

з'явілася дакументам аб прызнанні de facto Літвы⁴⁴. Сцвярджэнне, што да восені 1919 г. савецкая ўлада была зліквідавана на ўсёй тэрыторыі Літоўска-Беларускай рэспублікі, і апошняя спыніла сваё існаванне, замацавалася таксама ў абагульня-ючых працах па гісторыі Літвы⁴⁵.

Беларускія гісторыкі, якія ў ацэнцы складаных і супярэчлівых з'яваў і падзеяў заўсёды былі надзвычай асцярожнымі, у калектыўных абагульняючых працах ста-раліся абысці спрэчныя і вострыя пытанні з гісторыі Літбелы, каб не нанесці “шкоды” непарушнай брацкай дружбе суседніх савецкіх народоў. Дакладнага ад-казу на пытанні аб часе існавання Літбелы і прычынах яго спынення няма ні ў другім выданні першай часткі “Очерков истории Коммунистической партии Бе-лоруссии” (аўтар параграфа Н.В.Каменская), ні ў пяцітомнай працы “Гісторыя Беларускай ССР” (аўтар параграфа таксама Н.В.Каменская)⁴⁶. Калі ў гісторыка-парцыйным выданні пра час існавання ўвогуле не гаворыцца, то ў “Гісторыі Бела-рускай ССР” на гэтае пытанне дадзены “дыпламатычны” адказ: “Спыніў сваю дзейнасць Савет абароны Літоўска-Беларускай ССР <...>, народны камісарыяты рэспублікі былі перайменаваны ў аддзелы Менскага губернскага ваенна-рэвалю-цыйнага камітэта... Юрыдычна рэспубліка Літбел ССР працягвала існаваць”.⁴⁷ Аўтара раздзела абагульняючай працы трэба разумець так, што **фактычна** (вы-лучана мною – Л.М.) яе гісторыя спынілася летам 1919 г.

У сувязі з гэтым адзначым цікавы гісторыяграфічны факт. Я.Н.Шкляр, якая ў сваіх ранейшых публікацыях актыўна і настойліва праводзіла думку пра тое, што Літоўска-Беларуская ССР спыніла існаванне летам 1920 г. пасля падпісання расійска-літоўскага дагавора і другога абвяшчэння Беларускай Савецкай Рэспублікі, пазней па сутнасці адмовілася ад яе. Пра гэта сведчыць артыкул даследчыцы ў шостым томе Беларускай Савецкай Энцыклапедый, у якім пытанні аб прычынах і часе ліквідацыі ЛітBel ССР абыйдзены⁴⁸.

У кнізе беларускіх дзяржавазнаўцаў С.П.Маргунскага і Ларысы Кукреш га-ворыцца пра тое, што падпісанне мірнага дагавора паміж Савецкай Расіяй і Літвой завяршилася “прызнаннем яе дзяржаўных межаў”. Менавіта ў гэты момант, па-водле аўтарау, “Літоўска-Беларуская Савецкая Рэспубліка **фактычна** (вылучана мною – Л.М.) спыніла сваё існаванне”⁴⁹.

У 1983 г. навуковы супрацоўнік Інстытута філасофіі, сацыялогіі і права АН Літоўскай ССР З.В.Пятраўскас у маскоўскім часопісе “Правоведение” апубліка-

⁴⁵ Напр., История Литовской ССР. С. 329.

⁴⁶ Очерки истории Коммунистической партии Белоруссии. Ч. 1 (1883-1920 гг.). Изд. 2-е. Минск, 1968; Гісторыя Беларускай ССР. Т. 3 (1917-1937 гг.). Мінск, 1973.

⁴⁷ Гісторыя Беларускай ССР. Т. 3. С. 151.

⁴⁸ Літоўска-Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка // БелСЭ. Т. 6. Мінск, 1972. С. 396-397.

⁴⁹ Маргунский С.П., Кукреш Л.И. Интернациональное и национальное в государственном строительстве Белоруссии (1917-1922 гг.). Минск, 1978. С. 86.

ваў спецыяльны артыкул, у якім паспрабаваў разабрацца з гэтымі няпростымі пытаннямі⁵⁰. Ён катэгарычна не пагадзіўся з высновамі Б.Ю. Вайткявічуса, П.В. Віткаўскаса, В.А. Круталевіча і К. Навіцкага, палічыўшы іх не аргументаванымі⁵¹. Па перакананні З.В. Пятраўскага, саму па сябе прапанову адной дзяржавы другой “уступіць з ёю ў пераговоры нельга лічыць юрыдычным прызнаннем нават *de facto*”. “Гісторыкі тлумачаць гэты тэрмін (*de facto* - Л.М.) не ў юрыдычным, а ў літаральным сэнсе, - пісаў З.В. Пятраўскас. - Між тым тэорыя і практика міжнародных адносін прапанову ўступіць у перамовы, якаяне мела ніякіх юрыдычных наступстваў, не лічыць юрыдычным прызнаннем *de facto* ні дзяржавы, ні ўрада. Такім чынам, няма падставаў лічыць гэты факт адкліканнем з боку Савецкай Расіі прызнання Літоўска-Беларускай ССР *de jure*, якое заставалася ў сіле аж да падпісання 12 ліпеня 1920 г. мірнага дагавора з буржуазнаю Літвой”⁵².

Абвяргаючы палажэнне П.В. Віткаўскага аб тым, што “быццам бы рэспубліка фактычна спыніла існаванне 25 ліпеня 1919 г., але фармальна працягвала існаваць да 11 верасня 1919 г.”, З.В. Пятраўскас заявіў, што “Тэорыя дзяржавы і права і міжнароднае права не ведаюць нікага “фармальнага” існавання дзяржавы”⁵³. Да таго ж факты, - пісаў літоўскі гісторык-юрист, - што ўрад не функцыянуе або не існуе, ці дзяржава поўнасцю страціла тэрыторыю, не азначаюць, быццам бы дзяржава перастала існаваць юрыдычна. Так, у час Другой сусветнай вайны некаторыя дзяржавы страцілі свае тэрыторыі іх урады нейкі час увогуле не існавалі, аднак ніхто (акрамя Германіі) не сцвярджаў, што гэтыя дзяржавы не існуюць”⁵⁴.

На думку З.В. Пятраўскага той факт, што большая частка тэрыторыі рэспублікі была акупавана Польшчай з юрыдычнага пункту гледжання “не азначаў пераходу суверэнітата над яе тэрыторыяй да Польшчы”⁵⁵. Са спасылкай на курс міжнароднага права ён адзначыў: “Ваенная акупацыя – незаконны прававы акт і яна не змяніе суверэна”⁵⁶. Для аргументацыі свайго пункту гледжання З.В. Пятраўскас назваў некаторыя іншыя, але не істотныя факты. Напрыклад, са спасылкай на тагачасны ЦДАКР ССР аўтар прывёў сведчанне аб тым, што 19 мая 1920 г. Усерасійскі ЦВК, а 20 мая Наркамат па справах нацыянальнасцей у сувязі са змяненнемі міжнароднай абстаноўкі прынялі рашэнне ліквідаваць (да 1 ліпеня 1920 г.) Наркамат па справах Літвы і Беларусі. Аўтар рэзюміраваў: “Такім чынам, канчатковым моман-

⁵⁰ Пятраўскас З.В. О хронологических рамках существования Литовско-Белорусской ССР // Правоведение. 1983. № 5. С. 88-92.

⁵¹ Тамсама. С. 91.

⁵² Тамсама. У падмацаванне сваёй высновы З.В. Пятраўскас спасылаўся на аўтарытэт спецыялістаў па міжнароднаму праву. (Гл.: Фельдман Д.И. Признание правительств в международном праве. Казань, 1961. С. 53; Херцег И. Признание государств и правительств // Проблемы международного права. Москва, 1961. С. 320).

⁵³ Пятраўскас З.В. О хронологических рамках... С. 91.

⁵⁴ Тамсама. Пры гэтым аўтар ізноў спасылаўся на заключэнне спецыяліста па міжнароднаму праву (Гл.: Chen Ti-Chiang. The International Law of Recognition. London, 1951. P. 291).

⁵⁵ Пятраўскас З.В. О хронологических рамках... С. 91.

⁵⁶ Курс международного права. Т. 5. Москва, 1969. С. 350.

там існавання Літоўска-Беларускай ССР можна лічыць толькі ліпень 1920 г. – момант падпісання Маскоўскага дагавора паміж Савецкай Расіяй і буржуазнай Літвой і абвяшчэнне незалежнасці Беларускай ССР⁵⁷. Такое ж сцвярджэнне па сутнасці без якіх-небудзь аргументаў падрымаў і беларускі гісторык Эмануіл Іоффэ⁵⁸. Па меркаванні Язэпа Юхса, Савецкая Расія прызнала ўрад Літвы “фактычна і юрыдычна” 19 лістапада 1919 г., калі паміж гэтымі рэспублікамі быў падпісаны дагавор аб абмене закладнікамі⁵⁹.

Да высноваў З.В.Пятраўскага прыслухаліся не ўсе беларускія, як, напэўна, і літоўскія гісторыкі. У грунтоўнай працы аб дзяржаўным самавызначэнні Беларусі акадэмік Ларыён Гінаценка зрабіў цікавае заключэнне – з падпісаннем расійска-літоўскага дагавора 12 ліпеня 1920 г. адбылося “юрыдычнае афармленне ліквідацыі Літоўска-Беларускай ССР, якая фактычна перастала існаваць у ліпені 1919 г.”⁶⁰ Па сутнасці гэтая думка, хоць і менш выразна сформуляваная, прыведзена І.М.Гінаценкам у другой частцы “Нарысаў гісторыі Беларусі”, падрыхтаваных калектывам Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі науку Беларусі⁶¹. Яна ж утрымліваецца ў артыкуле Аляксандра Ціхамірава ў томе 4 “Энцыклапедыі гісторыі Беларусі”⁶².

Пра юрыдычную ліквідацыю Літоўска-Беларускай ССР і аднаўленне незалежнай Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі Беларусі 31 ліпеня 1920 г. гаворыцца і ў калектывай працы, якая выйшла ў свет у канцы 90-х гадоў мінулага стагоддзя⁶³. Але ў гэтым навуковым даследаванні “юрыдычнае спыненне” дзейнасці Літоўска-Беларускай ССР пазначана толькі датай другога абвяшчэння Беларускай Савецкай Рэспублікі.

У навейшых публікацыях беларускіх гісторыкаў з’явіліся новыя матывы і тлумачэнні факта і часу юрыдычнага спынення існавання Літоўска-Беларускай

⁵⁷ Пятраўскас З.В. О хронологических рамках... С. 91.

⁵⁸ Иоффе Э. Из истории Литвы // Неман. 1988. № 11. С. 168-169.

⁵⁹ Юхса Я. Фармаванне тэртыорыі беларусаў // Спадчына. 1991. № 6. С. 10.

⁶⁰ Игнатенко И.М. Октябрьская революция и самоопределение Белоруссии. Минск, 1992. С. 199. Гэту выснову падтрымліваюць некаторыя беларускія гісторыкі ў сваіх навейшых публікацыях. (Гл.: Рамановіч П.С. Палітычна-прававы статус ССРБ у 1920-1922 гг. // Государственность на Беларуси: Генезис и перспективы. Сб. мат. республ. научно-практ. конф. 30 января 2002 г. В 2-х ч. Ч.1. Брест, 2002. С. 140-141).

⁶¹ Нарысы гісторыі Беларусі. У 2-х ч. Ч.2 / М.П.Касцюк, І.М.Ігнаценка, У.І.Вышынскі і інш. Мінск, 1995. С. 70. У вучэбным дапаможніку пад рэдакцыяй Я.К.Новіка і Г.С.Марцуля (Гісторыя Беларусі: У 2-х ч. - Ч.2. Літыя 1917 г. - 1997 г. Мінск, 1998) адзначана, што ў сувязі з падпісаннем расійска-літоўскага дагавора “юрыдычна перастала існаваць Літоўска-Беларуская ССР” (С. 96). У дапаможніку І.Коўкеля і Э.С.Ярмусіка (Історыя Беларусі с древнейших времён до нашого времени. Мінск, 1998) пытанні пра прычыны абвяшчэння, час існавання і ліквідацыю Літвы ўвогуле прайгнараваны.

⁶² Літоўска-Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка // ЭГБ. Т. 4. Мінск, 1997. С. 383. У энцыклапедычным артыкуле, прысвечаным дэкларацыі ад 31 ліпеня 1920 г., аўтарам якога з’яўляецца М.Ф.Шумейка, гаворыцца наступнае: “Прыняцце Дэкларацыі было абумоўлена вызваленiem Беларусі ад польскіх акупантав і фактычнага (так у тэксле – Л.М.) скасавання Літоўска-Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі” (ЭГБ. Т. 3. Мінск, 1996. С. 336).

⁶³ Государственность Беларуси: Проблемы формирования в программах политических партий / В.К.Коршук, Р.П.Платонов, И.Ф.Романовский, Е.Г.Богданович. Мінск, 1999. С. 73.

ССР. Наталля Глушакова ў артыкуле пра знешнепалітычную арыентацыю партыі беларускіх эсэраў напісала літаральна наступнае: “Пасля падпісання 12 ліпеня 1920 г. дагавора ў сувязі з абвяшчэннем Літоўскай рэспублікі Літоўска-Беларусская Рэспубліка юрыдычна спыніла сваё існаванне”⁶⁴.

Спрэччныя пытанні з гісторыі нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва Беларусі ў 1917–1922 г., у тым ліку і Літбелы, найбольш грунтоўна раскрыў В.А. Круталевіч⁶⁵. Праблемы гісторыі Літоўска-Беларускай ССР аўтар разглядаў у чатырох главах – “Паварот у дзяржаўным будаўніцтве. Утварэнне Літоўска-Беларускай Савецкай Рэспублікі”; “Абарона Літоўска-Беларускай Рэспублікі”; “Кіраванне, прававорчасць, палітычная сістэма ў Літоўска-Беларускай Рэспубліцы” і “Самаліквідацыя Літоўска-Беларускай Рэспублікі”. Паколькі ў папярэдніх працах В.А. Круталевіч па сутнасці мала ўдзяляў увагі аргументацыі сваёй пазіцыі пра тэрмін існавання Літоўска-Беларускай ССР, то ў апошняй манаграфіі ён прывёў сістэму доказаў, пацвярджаючых пункт гледжання, які ўпершыню быў выказаны даследчыкам больш трошкі гадоў таму⁶⁶.

Трэба адзначыць, што ў 90-я г. мінулага стагоддзя ў беларускай і літоўскай гісторыяграфіі з'явіліся публікацыі, у якіх назіраўся адыход адтрадыцыйнай схемы, давалася новая інтэрпрэтацыя, нават прынцыпова новая харектарыстыка як прычынаў імэтаў аб'яднання Беларусі Літвы ў лютым 1919 г., так і матываў яе ліквідацыі значэння ў гісторыі нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва ў Беларусі і Літве⁶⁷.

Найбольш арыгінальная палажэнні і ацэнкі выказаў беларускі гісторык Юры Туранак. Ён пісаў аб tym, што 16 ліпеня 1919 г. ЦК Кампартыі Літвы і Беларусі прыняў рашэнне пра распуск урада Літбел, “што адправядала фактычнай ліквідацыі гэтай рэспублікі”. Даследчык падкрэсліў, што гэтае пытанне “вырашала Москва, а не мясцовыя органы Савецкай улады ці tym больш народ”⁶⁸. Адначасова ён выказаў меркаванне, што ўлады РСФСР не мелі магчымасці спыніць наступленне палякаў і загадзя рыхтаваліся перадаць ім тыя часткі беларускай і літоўской тэрыторый, якія ўваходзілі ў склад Літбелы. Больш того, гісторык перакананы, што

⁶⁴ Глушакова Н. Знешнепалітычныя арыентацыі Беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыонераў (1918–1924 гг.) // Беларускі гістарычны часопіс. 1998. № 3. С. 30.

⁶⁵ Круталевіч В.А. История Беларуси: Становление национальной державности (1917-1922 гг.). Минск, 1999.

⁶⁶ Круталевіч В.А. Становление национальной государственности белорусского народа // Советское государство и право. 1967. № 12. С. 49-57.

⁶⁷ Туранак Ю. Нежаданая рэспубліка // Кантакт. 1990. № 1. С. 14-21; Платонов Р.П., Сташкевич Н.С. Терністы путь к свободе... Образование БССР // Октябрь и судьбы политической оппозиции: совместное российско-белорусское исследование. В 3-х ч. Ч.2. Гомель, 1993. С. 126-191; Лойка Л., Лойка Т. Сучасны погляд на гісторыю Беларусі // Крыжковы шлях. Дапаможнік для вывуучаючых гісторыю Беларусі. Мінск, 1993. С. 3-56; Таўкачоў В. Цяжкі студзень 1919-га... Да пытання аб стварэнні Літоўска-Беларускай ССР // Беларуская думка. 1994. № 1. С. 67-69; Грыцкевіч А. Беларуска-літоўская дачыненіі // Спадчына. 1994. № 5. С. 58-63; Ладысеў У.Ф., Брыгадзін П.І. На пераломе эпох: станаўленне беларускай дзяржаўнасці (1917-1920 гг.). Мінск, 1999.

⁶⁸ Туранак Ю. Нежаданая рэспубліка. С. 15.

ўключэнне Віцебскай, Смаленскай і Магілёўскай губерніяў у склад РСФСР у адпаведнасці з рашэннем ЦК РКП(б) ад 16 студзеня 1919 г. “адпостройвала намер Леніна аб раздзеле Беларусі паміж Польшчай і РСФСР”⁶⁹. Ліквідацыя распублікі павінна была аблегчыць перамовы прадстаўніка У.І.Леніна Юліяна Мархлеўскага з польскім бокам, якія пачаліся ў Белавежы і працягваліся ў Мікашэвічах⁷⁰.

Калі Літоўска-Беларуская рэспубліка знікла з палітычнай карты Еўропы, то Ю.Мархлеўскі ад імя ўрада РСФСР мог свабодна дамаўляцца з прадстаўнікамі Польшчы аб лёсце Беларусі і Літвы не як суверэннай дзяржавы ці самастойных рэспублік, а як тэртырый з неакрэсленым дзяржавным статусам. 4 красавіка 1920 г., пісаў далей Ю.Туранак, урад РСФСР **юрыдычна** (вылучана мною – Л.М.) прызнаў Літоўскую рэспубліку, “такім чынам адмаўляючыся ад канцепцыі літоўскай савецкай дзяржавы наасці.” Пры гэтым урад РСФСР, ліквідуючы Літбел, прызнаў дзяржавы наасць Літвы і не прызнаў беларускую нацыянальную дзяржавы наасць ні ў форме БССР, ні ў форме БНР⁷¹.

Аналіз розных пунктаў пледжання на праблему тэрміна існавання Літоўска-Беларускай ССР і прычынаў яе ліквідацыі дазваляе падвесці некаторыя асноўныя вынікі шматгадовым даследчыцкім дыскусіям.

Першае. Вызначэнне тэрміну існавання Літоўска-Беларускай ССР з’яўляецца важнай метадалагічнай праблемай айчыннай і літоўскай гісторыяграфіі. Яе навуковае вырашэнне дазваляе даследчыкам вызначыць этапы гісторыі станаўлення нацыянальнай дзяржавы беларускага і літоўскага народаў і садзейнічае паглыбленному і ўсебаковому вывучэнню праблемы. Менавіта гэтыя абставіны і абумовілі гарачыя, а часам і непрымірымыя навуковыя спрэчкі, якія патрабавалі адапанентаў выяўлення і аналізу новых фактаў, прывядзення больш дасканальных і пераканаўчых аргументаў і доказаў. Даследчыцкія дыскусіі, дзякуючы канструктыўным навуковым пошукам гісторыкаў, спецыялістаў па гісторыі права і дзяржавы аказаліся плённымі.

Другое. Пры вызначэнні тэрміну існавання Літоўска-Беларускай ССР і прычыніяе ліквідацыі савецкія беларускія і літоўскія гісторыкі ў сваіх ацэнках і высновах былі абмежаваны ідэалагічнымі ўмовамі свайго часу. Яны не моглі крытыкаваць палітычныя рашэнні і заключэнні вышэйшых органаў Камуністычнай партыі і савецкай дзяржавы, у прыватнасці, па пытаннях гісторыі ЛітBel ССР. Неаспречнай пасылкай такой пазіцыі гісторыкаў з’яўлялася ідэалагічная і палітычная догма, сут-

⁶⁹ Тамсама. С. 16.

⁷⁰ Тайныя перамовы ў Белавежы паміж Ю.Мархлеўскім і прадстаўнікамі Ю.Пілсудскага А.Венцоўскім, Е.Асмалоўскім і М.Касакоўскім пачаліся 29 ліпеня 1919 г. і былі працягам сустреч прадстаўнікоў урадаў Польшчы і Расіі, якія адбыліся ў чэрвені ў Баранавічах. Перагаворы ў Мікашэвічах Ю.Мархлеўскі правёў у каstryчніку-лістападзе 1919 г. (Гл.: Sieradzki J. Białowieża i Mikołajewicze – mity i prawda. Warszawa, 1959; Tajne rokowania polsko-radzieckie. Materiały archiwalne i dokumenty / Oprac. W.Gostyńska. Warszawa, 1986).

⁷¹ Туранак Ю. Нежаданая рэспубліка. С. 16. На самой справе ўрад РСФСР афіцыйна прызнаў незалежнасць Літоўской рэспублікі нотай ад 2 красавіка 1920 г. (Гл.: Документы внешней политики. Москва, 1958. С. 711).

насць якой заключалася ў наступным: што б ні рабіла Камуністычна партыя, усё было гісторычна дальнабачным і адпавядала карэнным інтэрэсам працоўных, іх інтэрнацыянальнаму згуртаванню ў барацьбе за светлу будучыню.

Трэцяе. Даследчыцкія ацэнкі вывучаючых проблем амаль да канца 80-х гадоў былі таксама абмежаваны магчымасцямі выкарыстання архіўных крынічаў. Як-раз таму асноўныя палажэнні і высновы фармуляваліся ў поўнай адпаведнасці з прашэннямі і пастановамі тагачасных партыйных і савецкіх інстанцый.

Чацвертае. Пры агульнасці падыходаў савецкіх беларускіх і літоўскіх гісторыкаў, абу моўленых патрабаваннем кіравацца прынцыпам камуністычнай партыйнасці, іх пазіцыі ў ацэнцы тэрміну і прычын ліквідацыі Літоўска-Беларускай ССР усё ж былі розныя. Літоўскія даследчыкі ўжо ў сярэдзіне 60-х гадоў прыйшлі да высновы, што Лібел спыніў існаванне ў канцы лета – напачатку восені 1919 г. Яны звязвалі гэты факт з поўнай акупацыяй тэрыторыі Літоўска-Беларускай рэспублікі польскімі войскамі і прапановай 11 верасня 1919 г. урада РСФСР ураду Літвы ўступіць у перамовы пра падпісанне мірнага дагавора. Гэтае палажэнне стала агульнапрынятym сярод літоўскіх гісторыкаў і было замацавана ў абагульняючых працах па гісторыі Літвы і гісторыяграфічных публікацыях.

Айчынныя даследчыкі доўгі час хісталіся ў вызначенні тэрміна існавання і прычын ліквідацыі Лібел ССР. Пазіцыю, салідарную з літоўскімі гісторыкамі, выказаў у сярэдзіне 60-х г. толькі Вадзім Круталевіч. Іншыя беларускія навукоўцы ў ацэнцы гэтых падзеі часцей абапіраюцца на два палажэнні: Лібел спыніў свае існаванне фактычна летам – напачатку восені 1919 г., а **юрыдычна** – пасля заключэння расійска-літоўскага дагавора 12 ліпеня 1920 г. і другога абвяшчэння БССР 31 ліпеня 1920 г. Гэтая дуалістычная выснова ўвайшла ў абагульняючыя працы, вучэбныя дапаможнікі для вышэйшай і сярэдняй школы, а таксама ў “Энцыклапедыю гісторыі Беларусі”.

Пятае і апошняе. Аналіз айчыннай і даступнай літоўскай гісторыяграфіі, а таксама надрукаваных дакументаў і матэрыялаў дазваляе зрабіць адназначную выснову, што Літоўска-Беларуская ССР спыніла сваё існаванне **фактычна і юрыдычна** напачатку верасня 1919 г. у сувязі з захопам тэрыторыі рэспублікі польскімі войскамі і фактычным прызнаннем Літвы ўрадам РСФСР, якое ўтрымлівалася ў ноце яе наркамата замежных спраў ад 11 верасня 1919 г. у сувязі з прапановай літоўскому ўраду ўступіць у перамовы пра заключэнне мірнага дагавора.

Людміла Малыхіна

Старшы выкладчык кафедры сацыяльна-палітычных і гісторычных навук
Берасцейскага Дзяржаўнага тэхнічнага ўніверсітэту
Асноўны кірунак даследавання: Гісторыяграфія гісторыі беларускай дзяржаўнасці
Адрес: в. Будзённага д. 65, кв. 38.

224030 Берасце
Тэл. (0162) 20-96-14

Аляксандар Краўчэвіч (Гародня-Беласток)
Да новай гісторыі старажытнай Беларусі

**Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца 18 ст. Мінск,
“Энцыклапедык”, 2001. - 412 с.**

“Нарыс” Генадзя Сагановіча – гэта частка буйнога праекту, які меў на мэце напісанне ўзгодненай гісторыі краінаў-спадкаемцаў першай Рэчы Паспалітай. Ініцыятарам справы выступіў люблінскі асяродак гісторыкаў на чале з праф. Ежы Клачоўскім. Выпрацоўка супольнага погляду на агульнае мінулае дзеля наладжвання сённяшняга і заўтрашняга добрасуседства — ідэя цікавая і прыгожая. На сённяшні дзень праект амаль цалкам рэалізаваны — напісаны і выдрукаваны гісторыі Польшчы і Украіны, кожная ў двух кнігах (украінская на айчыннай і польскай мовах). Затрымаліся летувіская ды беларуская часткі, на польскай і беларускай мовах выйшла вось гэтая праца Г.Сагановіча, другая ж кніга аўтарства праф. Захара Шыбекі выдадзена пакуль толькі па-польску. Такое запазненне на Беларусі выкліканы, верагодна, адсутнасцю зацікаўленасці і дапамогі з боку дзяржаўных структураў і навуковых інстытуцый гэтай краіны. Названы праект рэалізуецца тут цалкам праз грамадскую ініцыятыву, як, дарэчы, амаль усё цікавае ды вартое, што адбываецца сёння ў беларускай гісторычнай навуцы.

Г.Сагановіч сціпла заічыў гэту працу да навукова-папулярных выданняў (як і іншыя свае творы, пабачыўшыя свет у выглядзе кнігаў), хоць у “Нарысе” прысутнічаюць усе неабходныя аtryбуты навуковай кнігі (сінтэзы ці падручніка): бібліографія (заняла 13 старонак), асабовы ды геаграфічны паказальнік і вялікі дадатак (табліцы, дыяграмы, мапы).

Структура кнігі распрацавана паводле храналагічна-тэматычнага прынцыпу, сярод раздзелаў з палітычнай гісторыі ўстаўлены параграфы, прысвечаныя культуры, рэлігіі, дэмографіі, гаспадарцы. Аўтар у адпаведнасці з жанрам “Нарысу” падзяліў аповяд на дзесяць раздзелаў, выбраўшы найбольш, на яго думку, вартыя ўвагі праблемы і аспекты з мінулага краіны да канца 18 ст. Такі падзел выглядае лагічным за адным выключэннем. Раздзел III “Утварэнне Вялікага Княства Літоўскага” ахоплівае ажно два стагоддзі існавання дзяржавы ад Міндоўга да Свідрыгайлы, таму яго назва не цалкам адпавядае зместу. Напэўна, да некаторых раздзелаў прыдалося б указанне іхных храналагічных межаў, як, напрыклад, да раздзелу V “Дзяржава і грамадства”. Толькі ў ходзе ягонага вывучэння высвятае ёнца, пра які перыяд гісторыі ВКЛ ідзе тут гаворка. Назвы раздзелаў (“Першыя дзяржавы Беларусі”, “Цень расійскай гегемоніі” і інш.) выгодна адрозніваюцца ад казённа-сухіх фармулёвак беларускай савецкай гісторыяграфіі і адначасова паказваюць, што “Нарыс” Г.Сагановіча да апошняй не належыць.

Аўтар стараўся адыйсці ад “савецкай” геаграфіі Беларусі і не замыкае гісторыю краіны ў яе сёняшніх палітычных межах. У плыні беларускай гісторыі арганічна ўводзіцца Смаленская зямля. Менш яўна, як бы на другім плане, у тым кантэксце выступае Вільня. Аўтар нідзе не называе Вільню беларускім горадам, месцамі дае зразумець яе беларускасць праз кантэкст, а часам адмяжоўвае гэтае места ад Беларусі, як у пераліку буйнейших гарадоў краіны ў 16 ст. на с. 217.

Кніга напісана добраю яснаю мовай, выклад вядзеца свабодна і цікава, высновы і абагульненні абронтуўваюцца і ілюструюцца прыкладамі, таму чытачу заўсёды зразумелы ход аўтарскай думкі.

Выдаецца, што галоўнай цяжкасцю для Аўтара была амаль поўная адсутнасць беларускай гісторыяграфічнай базы. Дастаткова заглянуць у бібліографію, каб пераканацца, што на Беларусі не створана аніводнай сінтэзы ці манаграфіі па гісторыі ВКЛ, хоць у гэтай дзяржаве праішла палова гісторыі беларусаў. Аўтар быў вымушаны карыстацца пераважна даробкам гісторыкаў іншых краінаў, што непазбежна мусіла накласці на “Нарыс” свой адбітак.

Як кожная наватарская праца “Нарыс” не пазбаўлены памылак і недахопаў. Звяртаючы на іх увагу, хачу падкрэсліць, што шмат якія з заўвагаў маюць суб’ектыўныя характеристы, адлюстроўваюць асабісты падыход рэцэнзента да пэўных праблемаў і ніяк не прэтэндуюць на апошнюю праўду.

Г.Сагановіч лічыць, што невядома наколькі мірным было суіснаванне балтав і славянаў у канцы жалезнага веку і ў раннім сярэднявеччы. Аднак большасць даследчыкаў розных спецыялізацый, у першую чаргу археолагі і мовазнаўцы адзначаюць агульны мірныя характеристары балта-славянскіх контактаў. Сам Аўтар таксама піша пра “сімбіёз балцкай і славянскай культуры” (с. 18).

Праз уесь тэкст працы выкарыстоўваецца назва “Чорная Русь”. Аўтар лічыць, што так ужо ў 14 ст. зваліся землі па левых прытокахі часткова на правым беразе Нёмана з горадамі Гародня, Ваўкавыск, Наваградак, Слонім і Здзітаў. Аднак гэтая назва ў самым ВКЛ не выкарыстоўвалася. На карце венецыянскага манаха Фра Маура з 1460 г. “Rossia negra” змешчана ў Падняпроў¹; Мікалай Улашчык вывеў, што гэты тэрмін быў вандроўным (не ўдалося знайсці яго лакалізацыю на Панямонні), а потым увогуле знік з ужытку². У 14 і наступных стагоддзях Верхнє Панямонне з'яўлялася часткай гісторычнай (уласна) Літвы.

Дарэчы, у тэксце працы цяжка знайсці выразнае акрэсленне тэрыторыі ўласна Літвы (гісторычная Літва). З кантэксту аповяду пра тэрыторыю ВКЛ у 13 – 16 ст. (с. 121) можна зразумець, што яна складалася з этнічна летувіскіх земляў. У іншым месцы Аўтар адзначае: “Ужо ў 14 – 15 ст. Літвою называлі не толькі этнічна літоўскія землі, але і некаторыя землі Беларусі, найперш каланізаванае яшчэ ў 11

¹ Kamal Y. Monumenta cartographica Africae et Aegypti. Leiden, 1951. N. 1496.

² Улащик Н. Белая и Чорная Русь в “Кроніке” Матвея Стрыйковскага // Імя тваё Белая Русь / Уклад. Г.М.Сагановіч. Мінск, 1991. С. 104.

– 12 ст. усходнім іславянамі Верхняе Панямонне (Чорную Русь), заходнюю частку Меншчыны ды Браслаўшчыну” (с. 178).

Між тым у навуковай літаратуры апрацавана даволі дакладная лакалізацыя гістарычнай Літвы. Ужо Мацей Любайскі здзяйсніў, што назвы “зямля Літоўская”, вялікае княства Літоўскае”, “паньства Літоўскае” у дакументах 14 - 16 ст. часта абазначаюць не ўсю дзяржаву, а толькі яе частку, адасобленую ў палітыка-геаграфічных адносінах³. Дэталёвую лакалізацыю гэтай уласна Літвы на 16 ст. (гэты час у адрозненне ад папярэдніх стагоддзяў нашмат лепш прадстаўлены пісьмовымі крыніцамі) апрацавалі польскі гісторык Ежы Ахманьскі і беларускі даследчык Міхал Спрыданоў⁴. У агульных рысах уласна Літва — гістарычнае ядро і важнейшая вобласць ВКЛ, складалася з Віленшчыны, Наваградчыны і Гарадзеншчыны, г.зн. у яе ўваходзілі далёка не ўсе этнічна летувіскія землі, а большую частку займалі землі этнічна беларускія.

Пэўная неакрэсленасць тэрыторыі гістарычнай Літвы ў “Нарысе” перашкаджае дакладнаму ўспрыманню чытачом некаторыхмесцаў тэксту. Напрыклад, з апісання паширэння ВКЛ у часы Гедыміна (с. 66) можна зразумець, што ён стаяў на чале этнічна летувіскай дзяржавы “Літва” і далучаў да яе беларускія землі. У такім апісанні не бярэцца пад увагу, а проста знякае факт беларускасці большай часткі Літвы. Для дакладнага адrozнення гістарычнай вобласці — ядра ВКЛ ад этнічнай тэрыторыі аднаго з балцкіх народаў прыдалося б выкарыстанне асобных тэрмінаў для іх абазначэння, менавіта “Літва” і “Летува”. У тэксце “Нарысу” такое адrozненне не заўжды навідавоку. Напрыклад, у загадцы пра эліту “нелітоўскіх зямель” (с. 88), цяжка здагадацца ці маецца на ўвазе гістарычная Літва ці этнічна летувіскія землі.

Не зусім зразумелае меркаванне Аўтара пра завяршэнне фармавання тэрыторыі ВКЛ у 1520-х гадах (с. 121). На гэты час у выніку войнаў з Маскоўскай дзяржавай ВКЛ страціла каля 1/3 сваёй тэрыторыі. Такая сітуацыя, зафіксаваная перамір'ем 1537 г., трывала толькі каля трох дзесяткаў гадоў да Лівонскай вайны і Люблінскай уніі, калі памеры дзяржавы зноў істотна змяніліся.

Не могу мінуць некаторыхнедакладнасцяў і спрэчнасцяў у блізкай мне праблеме пачатка ВКЛ. На падставе ўласных даследаванняў насмелюся сцвярджаць, у адrozненне ад Аўтара, што аб'яднаныя літоўскія плямёны не змагаліся з Галицка-Валынскім княствам за дамінаванне ў землях Чорнай Русі (с. 38). “Злагоджванне” Аўтарам полацка-інфлянцкага канфлікту ў першых дзесяцігоддзях 13 ст. ды сцвярджэнне пра адсутнасць у гэты час рэальнай агрэсіі з боку нямецкіхрыцараў не зусім стасуецца з пададзеным апісаннем гістарычных выдарэнняў. Хоць По-

³ Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. Москва, 1893. С. 5.

⁴ Ochmacski J. Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku. Poznań, 1981. S. 73; Спрыданов М.Ф. “Літва” и “Русь” в Беларуси в 16 в. // Наш Радавод. Гродна, 1996. Ч. 7. С. 208.

лацкая зямля “ніводнага разу не была пад ударам рыцараў, як і сам Полацак не ажыццяўі ніводнага агульнага паходу на Рыгу” (збіраўся ў 1316 г.), аднак перакрыццё галоўнага гандлёвага шляху Полаччыны (с. 39), спробы палачанаў “спыніць насоўванне рыцараў, адкінуць іх з вусця Дзвіны”, “здабыць ордэнскія ўмацаванні ў вусці Дзвіны”, захоп немцамі ўдзельных цэнтраў полацкіх уладанняў у нізоўях Дзвіны — Кукенойса і Герцыке (с. 40 – 41), здаецца, сведчаць якраз пра рэальнасць нямецкай агрэсіі.

Падзяляю асцярожнасць Аўтара ў акрэсленні саюзу літоўскіх князёў (вядомы з летапіснага запісу 1219 г.) не як дзяржавы, а ваенны арганізацыі, кіраванай “старэйшымі” кунігасамі. Праўда, невядома ці была гэтая арганізацыя агульнолітоўскай, як мяркуе Г. Сагановіч (с. 60). Не згодны, што Міндоўг спачатку захапіў уладу ў літоўскіх землях, а крыху пазней яго ўлада “распаўсюдзілася на сумежныя тэрыторыі Беларусі”. Аналіз пісьмовых крэніцаў прывёў мяне да высновы, што Міндоўг спачатку ўступіў у саюз з Наваградкам, а потым з яго дапамогай падпрадкоўваў Літоўскую зямлю⁵.

Не зусім дакладным выдаецца сцвярджэнне, што недалучэнне праваслаўных да прывілеяў (1387, 1413 г.), гарантаваных каталікам, прывяло да расколу балта-славянскага грамадскага саюзу на Русь і Літву (с. 92). На той час сярод праваслаўнай эліты на Русі было шмат балтаў высокага паходжання (Гедымінавічі і іх атачэнне) і, наадварот, русіны пры двары вялікага князя становіліся каталікамі дзеля кар'еры. Лінія этнічнага і канфесійнага падзелу ў ВКЛ, здаецца, ніколі не супадалі. Як падае сам Аўтар на с. 185: “Рэлігійная прыналежнасць паноў і баярства-шляхты мала залежала ад іх этнічнага паходжання”.

Занадта катэгарычным выглядае выражэнне “рэлігійная нецярпімасць дзяржаўнай улады ВКЛ, галоўныя прынцыпы якой утрымліваліся ў прывілеях 1387 і 1413 г.” (с. 153). Магчыма, больш адекватным будзе казаць пра дзяржаўную пратэкцыю каталіцызму. Дарэчы, і сам Аўтар прыводзіц прыклады верацярпімасці вялікага князя Вітаўта.

Аўтар лічыць, што “значэнне дзяржавы (ВКЛ - A.K.) у фармаванні беларусаў не варта перабольшваць, tym больш адвовдзіць ёй ключавую ролю” (с. 177). На маю думку, якраз функцыянуванне дзяржаўнай арганізацыі ВКЛ стала адным з двух важнейшых фактараў, якія забяспечылі поспех этнагенезу беларусаў. Першы чыннік — працэс балта-славянскіх контактаў стварыў этнічную аснову (трайдційную культуру) беларусаў, а ВКЛ, уgruntаванае на гэтай аснове, аб’ектыўна узмацніла яе, паспрыяла развіццю яе элітарнай часткі, пашырыла на ўсю сацыяльную структуру грамадства ад сялянаў да вялікіх князёў. Дарэчы, некаторыя даследчыкі выказвалі меркаванні адрозненія ад аўтарскага сцвярджэння пра несунападзенне палітычных межаў ВКЛ з этнічным арэалам беларусаў⁶.

⁵ Больш дэталёва пра гэта гл.: Краўцэвіч А.К. Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага. Жэшаў, 2000. С. 146.

⁶ Седов В.В. Славяне Верхнега Поднепровья и Подвинья. Москва, 1970. С. 181; Bednarczuk L. Wokół etnogenezy Białorusinów // Acta Baltico-Slavica. XVI. 1984. S. 47.

Вялікую цікаласць вызлікае этнічна ідэнтыфікацыя феадальнай эліты ВКЛ паводле генеалагічных дадзеных, аснованая на даследаванні Анатоля Грыцкевіча (с. 185 – 187). Выразы “магнаты беларускага, літоўскага, украінскага паходжання” у тэксце чаргуюцца з больш канкрэтнымі акрэсленнямі: “літоўскія, беларускія, украінскія магнаты”. Такім чынам праводзіца прамая роднасная сувязь прадстаўнікоў эліты ВКЛ з сучаснымі народамі. Між тым у выпадку з гэтай сацыяльнай групай (як і ўсяго шляхецкага стану) пра падобную эвалюцыйную сувязь казаць не выпадае. Усе магнацкія роды ВКЛ ужо ў 17 ст. становіцца польскімі, а іх нашчадкі ў навейшыя часы выступаюць і дзеянічаюць у кантэксле гісторыі польскага народа (характэрны прыклад, князь Радзівіл – ад'ютант Юзафа Пілсудскага). А ў 14 – 16 ст. эліта ВКЛ, незалежна ад этнічнага паходжання, жыла і дзеянічала ў кантэксле “русінскай” культуры, менавіта беларускага і ўкраінскага яе варыянтаў, гзн. працавала на культурны патэнцыял сучасных беларускага і ўкраінскага народаў. Добра пра гэта выказалася польскі лінгвіст праф. Зоф’я Кужова: “... рускія інстытуцыі, адміністрацыйныя ўзоры, руская адміністрацыйная мова перанясліся на этнічныя літоўскія землі, перарабляючы іхна рускі капыл у палітычна-праўным сэнсе. Усё гэта пацягнула за сабой раптоўнае звычайвае і моўнае зрушчэнне вышэйшых літоўскіх варстваў, напр. родаў Гальшанскіх, Гедройцяў, Кежгайлаў, а потым сярэдняга шляхецкага слою, які па ўзору рускай назвы *баяр*, *баяры* Летува назвала *bajorija*.⁷

Не зусім дакладная выснова Аўтара пра малое адрозненне дзяржаўнага ладу ВКЛ і Маскоўскай дзяржавы на першую палову 16 ст. (с. 187). Варта ўзгадаць аўтаномію паасобных земляў у ВКЛ імкненне да поўнай ліквідацыі такой у Маскоўскай дзяржаве, прававое становішча феадальнага саслоўя ў ВКЛ (прывілеі, Судзебнік Казіміра) і ў Маскве і да т.п.

Праца не пазбаўлена таксама дробных недакладнасцяў “тэхнічнага” характару. Напрыклад, у Гародні ў 12 ст. было, па ўсёй верагоднасці не трох, а чатыры мураваныя царквы (с. 57), гэта таксама ў 16 ст. у месце мелася не 6, а 10 – 11 праваслаўных цэрквяў (з іх 6 мураваных (с. 235)); знакамітая царква абарончага тыпу размешчана не ў Малым Мажэйкаве, а ў Мураванцы (с. 174); Войшалк, паводле Галіцка-Валынскага летапісу, быў забіты не па загаду, а асабіста князем Ільвом (с. 64); на с. 41, напэўна, павінна быць Хелмінская зямля замест Холмскай; на с. 97 трэба казаць пра вярхоўны сюзэрэнітэт (не суверэнітэт) Ягайлы над Жыгімонтам Кейстутавічам; першая Рэч Паспалітая праіснавала не чатыры стагоддзі (с. 204), а два з чвэрцю.

Як дыскусійныя і часам супярэчлівия можна ахарактарызаваць адносіны Аўтара да Люблінскай уніі, сістэмы шляхецкай дэмакратыі і яе адаптацыі ў ВКЛ. У процілегласць надзвычай негатyўным ацэнкам савецкай гісторыяграфіі, Г.Сагановіч выказвае выразна станоўчае стаўленне да названых з’яваў. Нават у спе-

⁷ Kurzowa Z. O mowie Polaków na Kresach Wschodnich. Kraków, 1993. S. 17.

цыяльным “ацэначным” параграфе “Плосы імінусы аб’яднання з Каронай” цяжка знайсці які-небудзь дакладна акрэслены “мінус”, відочна пераважаюць станоўчыя ацэнкі. Чытаючы пра захаванне самастойнасці ВКЛ у прававой і адміністрацыйнай сістэме, можна заўважыць толькі канстататацыю “адасобленасці Вялікага Княства ад Кароны” і цяжка зразумець аўтарскія адносіны (дэкліраваныя ў назве параграфу) да гэтай справы.

Тэмы Люблінскай уніі, шляхецкай дэмакратыі ў Рэчы Паспалітай беларускімі гісторыкамі амаль не вывучаліся. Затое ў польскай гісторыяграфіі ім заўжды на-давалася асаблівая ўвага. Аўтар актыўна карыстаўся навуковым даробкам суседзяў, пераняўшы таксама ў шэрагу выпадкаў іхняя ацэнкі падзеяў з гісторыі ВКЛ і Рэчы Паспалітай. Пра набліжанасць поглядаў Аўтара да ацэнак Рэчы Паспалітай, выказанных польскімі гісторыкамі, піша адзін з іх у рэцэнзіі на польскамоўны варыянт “Нарысу”⁸.

Аўтар супрацьпастаўляе шляхецкую дэмакратыю ў Кароне “засіллю алігархаў” у ВКЛ (с. 187); парадуннанне атрымліваецца адназначна на карысць першай, з чым можна пасправчацца. Пакінуўшы ў баку значную сацыяльную абмежаванасць шляхецкай дэмакратыі (датычылася каля 10% насельніцтва, але нават дэмакратычныя сістэмы краінаў Захаду яшчэ ў 19 і пачатках 20 ст. ахоплівалі далёка не ўсё грамадства), варта паглядзеце на наступствы, выкліканыя сістэмай шляхецкай дэмакратыі ў гісторыі ВКЛ, ды нароадаў, якія яго насялялі.

Менавіта магнаты, а не шляхта змагаліся супраць інкарпарацыі ВКЛ у Карону, і захаванне аўтаноміі ВКЛ – іх заслуга. Аказалася, што нешматлікая група алігархаў можа хутчэй кансалідавацца і несці ахвяры ў справе служэння агульна-дзяржаўнай справе, чым усё шляхецкае саслоўе. Шляхецкая дэмакратыя прывяла, несумненна, да ўпадку Рэчы Паспалітай. Для беларусаў, летувісаў і ўкраінцаў яна прынесла страту сацыяльнай эліты ў выніку яе актыўнай паланізацыі.

Беларускаму гісторыку ня праста прыняць наступную ацэнку: “Люблінскі акт быў карысны і ў перспектывах эканамічнага ды культурнага развіцця” (с. 349), бо якраз пасля гэтага акту сацыяльны абсяг беларускай культуры пачынае звужвацца да традыцыйна-сляянской. Нельга пагадзіцца з меркаваннемі Аўтара, што шырокія публічныя права свабоднага чалавека ў Рэчы Паспалітай “далёка апя-рэздзілі практику нават больш развітых єўрапейскіх краінаў” (с. 348); што “Гэта была найбольш спелая форма становішча-прадстаўнічай дзяржавы, у якой дасягалася пэўная раўнавага паміж уладай і грамадствам” (с. 300). У заходніх єўрапейскіх краінах пад уладай абсалютных манархаў залежныя сляяне – асноўная маса насельніцтва – мелі значна больш асабістых і эканамічных правоў, чым прыгонныя ў Рэчы Паспалітай. Таксама становішча прадстаўнічасць была непараўнальная большая. Напрыклад, у Швецыі, Нарвегіі, некаторых нямецкіх дзяржаваху сойме акра-

⁸ Dzięgielewski J. Rec. na: Hienadź Sahanowicz, *Historia Białorusi. Od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku* // Biuletyn Historii Pogranicza. Białystok, 2002. N 3. S. 120.

мя шляхты, духавенства і гараджанаў мелі прадстаўніцтва вольныя сяляне (прагэта Аўтар узгадвае на с. 138). А ў сойме Рэчы Паспалітай не было нават прадстаўнікоў мяшчанства (за выключэннем адзінага і гнараванага шляхтай пасла Кракава). Акрамя Рэчы Паспалітай у Еўропе ў той час існавалі і іншыя дзяржавы-рэспублікі, з якіх найважнейшымі былі Нідэрланды і Венецыя.

Ідэнтычнай поглядам польскіх гісторыкаў з'яўляецца ацэнка саюзу Літвы з Польшчай у часы Ягайлы ды ўвядзенне і ўзвышэнне каталіцтва ў ВКЛ. Аўтар следам за польскім калегамі лічыць, што для летувісаў саюз з палякамі і хрысціянства заходняга абраду давалі магчымасць захаваць палітычную дамінацыю ды ўберагчыся ад далейшай рутэнізацыі (с. 80, 153). Мне здаецца, больш адпаведным ацэнываць гэтыя справы у кантэксце выбару цывілізацыйнай арыентацыі. Хрышчэнне паганскай часткі Літвы ў каталіцтва, дзяржаўная пратэकцыя гэтай канфесіі сталася знакавай прайвай, дэкларацыяй далучэння да заходненеўрапейскай цывілізацыі і адначасова дазваляла аслабіць мілітарны націск памежнага атраду гэтай цывілізацыі – Ордэнской дзяржавы.

Несумненна, цяжка ў адной сінтэтычнай працы выпрацаваць і сформуляваць уласна беларускі погляд на ўсе складаныя праблемы айчыннай гісторыі. Для гэтага патрэбна не адно дзесяцігодзінныя працы многіх даследчыкаў. “Нарыс“ Генадзя Сагановіча адзін з першыхіх вельмі важных кроکаў у гэтым кірунку. Літаратурныя вартасці, станоўчы эмацыйны зарад аўтарскага аповяду робяць гэтую кнігу цікавай і пажаданай сапраўды шырокаму колу чытачоў.

Аляксандар Краўцэвіч

Докт. гіст. навук, Старшыня выканкама БГТ
Асноўны кірунак даследавання:

Гісторыя ВКЛ
e-mail:kryvc@grsu.by

Юры Гардзееў (Кракаў)

Черепица В.Н. Гродненский православный некрополь (с древнейших времён до начала XX века). Гродно, 2001. – 230 с.

Аўтар кнігі – Валеры Чарапіца – вядомы даследчык праваслаўнай спадчыны беларускіх земляў. Кніга складаецца з уступу і чатырох раздзелаў. На пачатку змяшчаюцца эсхаталагічныя разважанні Аўтара наконт сутнасці жыцця і смерці ў розных су светных культурах. Першы невялікі па сваіх памерах раздзел распавядае пра гісторыю праваслаўных могілковых комплексаў старынай Гародні. У другім распавядзеце пра мінулае гарадзенскіх праваслаўных могілак, якія існавалі ў часы Расейскай імперыі. У трэцім і чацвёртым раздзелах змяшчаюцца біяграфічныя звесткі пра пахаваных на праваслаўных могілках па вул. Антонава жыхарах горада і вайскоўцаў расейскага войска 19 ст.

У першым раздзеле, выкарыстоўваючы матэрыялы археалагічных раскопак, Аўтар спыняеца на пахаваннях 12 – 14 ст., якія знаходзяцца на тэрыторыі Замка-вай гары ў Гародні. Падрабязна і даволі цікава апісвае іх лакалізацыю, пахавальны інвентар і нават дае краніалагічную характарыстыку пахаванняў. Падсумоўваючы гэты матэрыял, ён прыходзіць да высьновы, якая не мае ніякай сувязі са зместам главы: “Основной вывод, который можно сделать из анализа обнаруженных погребений на Замковой горе, следующий: Гродно – это город-крепость, сохранивший в трудных условиях пограничья тесные духовные связи с остальной Русью, в особенности с Поднепровьем и Волынью” (с. 25). Падставы гэтых разважанняў цікава зразумець. Факт знойдзеных пахаванняў сведчаць толькі, што: папершае, ля Ніжній, а потым і Верхній царквы ў Гародні існавалі могілкі; падругое, царкоўная прастора была таксама месцам апошняга спачынку пераважна прадстаўнікоў прывілеяваных і заможных славёу насельніцтва.

Працягваючы свае высьновы, Аўтар безapelлятыўна сцвярджае, што факт існавання могілак каля Ніжній і Верхній цэркваў вынікае з “приверженности к Православию” ці з’яўляеца “данью древней православной традиции” (с. 25). Падобная форма інтэрпрэтацыі фактаў таксама выклікае здзіўленне. З гэтага тэзісу вынікае, што толькі праваслаўныя засноўвалі свае могілкі ля храмаў. Таму не лішне будзе заўважыць, што звычай пахаванняў у храме ці вакол яго з’явіўся ў Заходній Еўропе ў 8 ст.¹, калі падзел хрысціянскай царквы яшчэ не адбыўся, і праваслаўе афіцыйна не існавала.

Пэўную непаслядоўнасць можна заўважыць на с. 30 і 31, дзе распавядеца пра наяўнасць могілак на тэрыторыі горада. Спынімся на першай цытаце: “К концу 15 – началу 16 столетий в Гродно существовали три православные церкви: Борисо-Глебская 12 века, Воскресенская каменная, находившаяся на горе напротив старого замка на месте Нового замка (13 - начала 14 века); Пречистенская со-

¹ Ariés Ph. Człowiek i śmierć. Warszawa, 1992. S. 50.

борная – и только один костёл (Фара Витовта). К середине 16 века к ним прибавилась – Троицкая церковь, находившаяся на Троицкой улице <...>. При каждой из названных церквей имелись небольшие привилегированные кладбища”. Такім чынам, паволе гэтых дадзеных у сярэдзіне 16 ст. у Гародні існавалі 4 царквы. На наступнай старонцы гэтыя падлікі абвяргаюцца: “Во второй половине 16 века в Гродно к пяти существующим церквям добавились – церковь св. Николы на Городнице<...> и Симеоновская церковь на Купеческой улице <...>]. З гэтага ж фрагмента тэксту можна зразумець, што ў другой палове 16 ст. у горадзе было 7 цэркваў. З чаго вынікае такая відавочная розніца? Паспрабуем у гэтым разабрацца.

Як вядома, логіка працэсу даследавання падлігае пэўным заканамернасцям. Каб вывучыць нейкую праблему, трэба адшукать крыніцы, правесці іх крытычны аналіз і інтэрпрэтацыю. Агаворваючы гісторыю гарадзенскіх культавых аб'ектаў, казаць пра вялікую колькасць крыніцаў не даводзіцца. Аўтар выканану задачу асвялення гісторыі гарадзенскіх праваслаўных могілак, абапіраючыся на наяўную нешmalікую гістарыяграфічную спадчыну. Аднак большасць спецыяльных працаў з найноўшага часу засталіся цалкам па-за яго увагай.

У кнізе маюцца спасылкі выключна на выразна састарэлую кнігу Яўстафія Арлоўскага “Гродненская старина” (1910 г. выдання) і іншаруючца публікацыі аўтараў другой паловы 20 ст. – Алены Квітніцкай, Алесі Краўцэвіча, Алега Труса і інш. даследчыкаў². Каб не абцяжарваць чытача метадалагічнымі разважаннямі, коратка падсумую вынікі апопніх археалагічных раскопак і гістарычных даследаванняў. Яны сведчаць, што ў Гародні 12-13 ст. існавала 5 цэркваў: Барыса-Глебская на Каложы, Прачысценская і Малая на пасадах, Уваскрасенская на вакольным горадзе, Ніжняя на замкавым дзядзінцы, на месцы якой на початку 14 ст. была ўзведзена Верхняя царква³. Крыніцы 16-17 ст. дадаткова згадваюць наступныя праваслаўныя цэрквы: царкву св. Сімяёна, царкву св. Крыжа на Падоле, царкву св. Мікулы ля паўночна-заходняй мяжы горада пры Віленскім гасцінцы, св. Збаўцы (Спаса), св. Іллі Прарока і Траецкую⁴.

У кнізе В.Чарапіцы неабгрунтавана сцвярджжаецца, што Траецкая царква знаходзілася на вул. Траецкай. Як паказваюць крыніцы, у адзначаным месцы ў канцы 15 ст. вялікі князь Аляксандр заснаваў каталіцкі кляштар аўгустыянаў, першая згадка пра які паходзіць з 1494 г.⁵

² Гл. напрэклад: Квітніцкая Е. Планировка Гродно в XVI-XVIII вв. // Архітектурное наследство. 1964. № 17. С. 11-38; Краўцэвіч А.К. Гарады і замкі Беларускага Панямоння XIV-XVIII стст. (планіроўка, культурны слой). Мінск, 1991; Трусаў А., Собаль В., Здановіч Н., Стары Замак у Гродна XI-XVIII ст.ст. Мінск, 1994.

³ Трусаў А., Собаль В., Здановіч Н., Стары Замак... С. 18-20, 23, 24, 26; Краўцэвіч А.К. Гарады... С. 32, 70-71; 47, 248; Чарняўскі І.М. Пречистенская церковь XII в. в Гродно // Древнерусское государство и славяне. Минск, 1983. С. 119-121

⁴ Писцовая книга Гродненской экономии (далей ПКГЭ). Вильно, 1882. Т. 2. С. 48, 87, 189.

⁵ Gozdawa Ė. Augustianie w Brześciu Litewskim // Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie. Wilno, 1910. Т. III. С. 95; Kurczewski J. Biskupstwo wileńskie. Wilno, 1912. С. 253.

Павярхоўна і недакладна апісваецца месца размяшчэння царквы св. Сімяёна, якая згадваецца ў валочнай памеры Гародні 1560-1561 г.⁶ Аўтар, не спрабуючы нават абгрунтаваць сваёй думкі пра яе лакалізацыю, падкрэслівае, што царква стаяла на Купецкай вуліцы (цяпер К.Маркса) (с. 31). Варта нагадаць, што загадку гэтай царквы спрабаваў раскрыць Яўстафі Арлоўскі, які на падставе медзярыту Адрель-гаўзера/Цюнда 1567-1568 г. выказаў здагадку аб яе размяшчэнні на паўночна-усходнім баку Рынку⁷. Алеана Квітніцкая паставіла пад сумніў гэтую версію, мяркуючы, што царква св. Сімяёна магла знаходзіцца ў іншым месцы горада. Адначасова, абапіраючыся на метад “argumentum ex silentio”, яна выказала меркаванне, што царква св. Сімяёна магла стаяць ў паўднёва-усходніх часцях Рынку⁸.

Слушным падаецца меркаванне Аўтара пратое, што ў сярэдзіне 18 ст. Сімяёнаўская царква ў крыніцах не згадваецца. Прычына гэтага надзвычай простая. У гэтым стагоддзі, а гэта к жа ў папярэднім 17-м, яна ўжо не існавала! Аднак на старонкахнігі без ўсялякіх доказаў гаворыцца пра існаванне ў 18 ст. могілак на яе тэрыторыі.

Пляц, на якім паводле думкі Аўтара кнігі стаяла царква св. Сімяёна, ужо ў 17 ст. знаходзіўся ў валоданні кляштара езуітаў. У камісарскай рэвізіі Гародні 1680 г., якую можна без проблемаў знайсці ў гарадзенскіх бібліятэках, на Азёрскай вуліцы (у 19 ст. Купецкая, цяпер К. Маркса) упамінаецца: “пляц аа. езуітаў, на якім камяніца, забудованы. Пляцы тых жа, на каторых дамоў пяць забудаваных”⁹. Гэтыя дадзеныя пацвярджают таксама спіс нерухомай уласнасці горада 1726 г.¹⁰ У 1775 г. тым участкам, забудаваным камяніцай і пяццю дамамі, валодаў гарадзенскі земскі суддзя Казімір Вольмэр¹¹.

Падобным сумніўным способам тлумачыцца прычына ўзнікнення праваслаўных могілак каля сучаснай вул. Антонава (с. 32). Паводле Аўтара, рашэнне аб іх закладанні менавіта ў гэтым месцы была абумоўлена тым, што непадалёку на вул. Падольнай некалі існавалі “две праваславные церкви” (!). Сапраўды, у старожытнай Гародні над Нёманам знаходзілася царква св. Крыжа. Каля яе былі спачатку праваслаўныя, а потым уніяцкія могілкі з капліцай. Згадку пра іхсустракаем у документах другой паловы 17 – сярэдзіны 18 ст.¹² Аднак праваслаўныя храмы існа-

⁶ ПКГЭ. Т. 2. С. 87.

⁷ Niewodniczański T. Grodno-bemerkungen zur panorama-vedute von Adelhauser/Zündt 1568 // Lüneburger beiträge zur vedutenforschung. Lüneburg, 1983. S. 109.

⁸ Квітніцкая Е. Планировка... С. 22-23; яна ж, Центры горадов Беларуссии в XVI-первой половине XIX в. // Архітектурное наследство. 1982. № 31. С. 29-50, 30-31.

⁹ ПКГЭ. Т. 2. С. 87.

¹⁰ Літоўскі Дзяржаўны гістарычны архіў (далей ЛДГА) Ф. 1274, вол. 1, адз. 61, арк. 94.

¹¹ Расейскі Дзяржаўны ваенна-гістарычны архіў у Маскве (далей РДВГА у Маскве) Ф. 846, вол. 16, адз. 21872; Інстытут Мастацтва Польскай АН у Варшаве № 51093; Szymański S. Urbanistyczno-śródmiejskie formowanie się Grodna w okresie od XIV do XVIII wieku // Rocznik Białostocki. 1970. S. 259; ЛДГА. Ф. 11, вол. 1, адз. 18584, арк. 2.

¹² НГАБ у Менску. Ф. 1761, вол. 1, адз. 11, арк. 242; Ф. 1800, вол. 1, адз. 1, арк. 565; НГАБ у Гародні. Ф. 14, вол. 1, адз. 566, арк. 69 адв.

валі ва ўсіх раёнах с таражытнай Гародні. Чаму ж новыя праваслаўныя могілкі не былі заснаваныя, напрыклад, каля царквы на Каложы ці каля Уваскрасенскай царквы?

У сапраўднасці, прычыны размяшчэння могілак па-за гарадской мяжой былі іншыя і не мелі ніякай сувязі з лакалізацыяй культавых пабудоваў наднёманскай часткі горада. Уладкаванне могілак “ex urbe” было часткай плану гарадскіх пераўтварэнняў, запачаткованых Рэчы Паспалітай яшчэ ў часы караля Станіслава Аўгуста Панятоўскага. Паводле рашэння Камісіі Паліцыі Абодвух Народаў Рэчы Паспалітай у 1791 г. могілкі в усіх буйных гарадскіх асяродках краіны пераносіліся па-за горад¹³. У выніку гэтага рашэння ў 1792 г. ля ўсходняга ўскрайку Гародні былі заснаваныя новыя фарныя каталіцкія могілкі. Пазней, як можна меркаваць, на пачатку 19 ст., каля іх пачалі развівацца праваслаўныя.

Як не дзіўна, у іншым месцы кнігі можна знайсці абсалютна іншы адказ на папярэднє пытанне. На с. 14 пішацца а б росце гарадоў у савецкі перыяд, які абузовіў пашырэнне іх межаў, павелічэнне колькасці насельніцтва. Запоўненыя пахаваннямі старыя гарадскія могілкі не былі ў стане выконваць сваёй традыцыйнай функцыі. Неабходнасць пераносу могілак вынікала таксама з санітарна-тэхнічных нормаў, паводле якіх гэтыя аб’екты не магілі знаходзіцца ў межах шчыльнай забудовы і пераносіліся па-за мяжу горада. Тыя самыя прычыны абузовілі перанос з цэнтра горада напрыканцы 18 ст. старых фарных могілак, а пазней і заснаванне новых праваслаўных.

Аўтар заўважае, што не знайшоў ніякіх архіўных сведчанняў пра час уладкавання старых гарадзенскіх праваслаўных могілак. Аднак гэта не перашкодзіла ў пачатку другога раздзела сцвердзіць факт заснавання могілак у канцы 18 ст. Сваё меркаванне ён аргументуе тым, што на праваслаўных могілках дагэтуль захаваліся “округлыя и квадратныя обелиски-колонны”. На думку Аўтара, аналагічныя “по времени и архитектуре” надмагілля былі ўзведзены на суседніх каталіцкіх могілках. Акрамя таго, абаپіраючыся не на архіўныя крыніцы, а на ўспаміны старажылаў, ён схільны бачыць падімі пахаванні расейскіх жаўнероў, якія ў дзельнічалі ў падаўленні антырасейскіх паўстанняў 1794, 1830 і 1863 г. (с. 34).

Апісаныя і зафіксаваныя на с. 210 надмагіллі з праваслаўных могілак з’яўляюцца не абеліскамі, а калонамі, якія былі ўзведзены не ў канцы 18 ст. (аналагічныя помнікі, якія датуюцца 1799-1801 г., сапраўды ёсць на суседніх каталіцкіх могілках.), але ў 30-я гады 19 ст. Тому метад параўнання помнікаў мемарыяльнай пластыкі двух могілковых комплексаў у дадзеным выпадку не вырашае пастаўленае пытання, але ўносіць блытаніну.

Калі ж былі заснаваны праваслаўныя могілкі? У кнізе не даецца канкрэтнага адказу на гэтае пытанне па прычыне недахопу дакументальных матэрыялаў. Выс-

¹³ Політэія у перакладзе з грэцкай мовы - дзяржаўнасць, грамадзянская правы. Камісія Паліцыі выконвала ў канцы 18 ст. функцыі міністэрства адміністрацыі і правапарадку.

новы пра пачаткі могілак грунтуюцца на хісткіх дапушчэніх павярхойных пасылках. Як бачна, парадайны метад у такой сітуацыі не спрабоўвае, а ўспамінны старажылаў не могуць сягаяць мяжы 18 і 19 ст. Старэйшыя жыхары горада, на вялікі жаль, часта блытаюцца, расказываючы нават пра Гародню міжваеннага перыяду 20 ст.

Аднак высветліць гэта пытанне можна праз пошук усёсных дакументальных звестак. Па-першае, ролю істотнай падказкі ў гэтым выпадку выконвае час заснавання ў Гародні Сафійскага сабору і ўтварэнне пры ім гарадскога прыходу, якое адбылося ў 1804 г. Па-другое, згодна з назіраннямі самога Аўтара на праваслаўных могілках знаходзяцца пахаванні з 1814-1818 г. (с. 36). Па-трэцяе, дадаткова асвятліць гэту проблему могуць найстарэйшыя метрыкі пахаванняў гарадзенскага праваслаўнага прыходу 19 ст. Урэшце, надзвычай важнымі крыніцамі з'яўляюцца картаграфічныя матэрыялы пачатку 19 ст., у першую чаргу складзены французамі дакладны план забудовы Гародні 1812 г.¹⁴

Можна пагадзіцца, што найстарэйшы фрагмент праваслаўных могілак размяшчаўся паміж магілай генерал-лейтэнанта Сяргея Ланскуга і пабудаванай у сярэдзіне 19 ст. капліцай (с. 35-36). У першай палове 19 ст. праваслаўныя могілкі займалі яшчэ невялікую прастору, прымыкаючы з захаду да каталіцкіх могілак.

Цяпер некалькі слоў пра могілкі, размешчаныя ў занёманская частцы Гародні, у завулку Перамогі. Аўтар інфармуе без указання крыніцаў, што праваслаўныя і каталіцкія могілкі ў занёманская частцы горада былі заснаваны ў другой палове 60-х – пачатку 70-х гадоў 19 ст. Таму нагадаем, што на падставе метрык пахаванняў францішканскага касцёла можна з ўпэўненасцю казаць пра факт пе-раносу каталіцкіх могілак з-пад муроў францішканскага кляштара па-за гарадскую мяжу ўжо перад 1798 г. У 1854 г. тут была ўзведзена капліца, фундатарам якой стаў уладальнік м. Румёйка Якаў Румель¹⁵. “Некий Стецкевич”, пра якога згадваеца на с. 66 кнігі, у 70-80-х гадах 19 ст. быў прафесаром гарадзенскага францішканскага касцёла. А крамя таго, недакладным з'яўляецца вызнаванне В. Чарапіцы пра тое, што “из сохранившихся к настоящему времени надгробий на католическом кладбище самое старое датируется 1876 годом” (с. 66). Найстарэйшы помнік, правільней было бы казаць эпітафія, знаходзіцца на могіле Антаніны Кушалеўскай, якая памерла ў 1865 г. Падобнае некрытычнае стаўленне да працэсу пошуку крыніцаў і падання фактаў цяжка вытлумачыць у рамках логікі навуковага даследавання.

Захаваліся таксама крыніцы пра праваслаўныя занёманская могілкі. Пытанне пра іх заснаванне ўпершыню было ўзнята ў 1897 г. Праз год улады вызна-

¹⁴ РДВГА у Маскве. Ф. 349, вол. 12, ад.з. 1485.

¹⁵ ЛДГА Ф. 604, вол. 46, ад.з. 1, арк. 128-159; вол. 10, ад.з. 97, арк. 186, 192; НДГА у Гародні. Ф. 886, вол. 1, ад.з. 308, арк. 17; Гардзееў Ю. З гісторыі помнікаў францішканскай парафіі / / Краязнаўчыя запіскі. Гродна, 1997. Вып. 4. С. 66-75.

чылі пад іх закладку адну дзесяціну зямлі каля паўночнага боку францішканскіх каталіцкіх могілак¹⁶. Можна сцвярджаць, што праваслаўныя могілкі за Нёманам на гарадской карце з'явіліся не ў 60-70-я гады 19 ст., але значна пазней пад канец 19 ст.

Фармаванне вайсковых могілак у кнізе датуеца на 80-я гады 19 ст. Сапраўды, участакна іхузвяздзенне быў выдзелены ўладамі гораду ў 1888г.¹⁷ Паўднёвая частка могілак была лютэранская, у паўночнай хаваліся вайсковыя чыны іншых хрысціянскіх канфесій. Менавіта ў паўднёвой іх частцы пахаваны генерал-маёр расейскай арміі Аляксандар Русаў, які быў лютэранінам¹⁸. Аднак родавая капліца Русаў чамусыці названая В.Чарапіцам праваслаўным храмам ці праваслаўным надмагілем, хоць вядома, што на плане Гародні 1912 г. капліца Русаў афрасленая як “капліца лютэранская”¹⁹. У гэтym выпадку, як і раней, Аўтар выразна скажае факты (павяданні ці свядома?), называючы вайсковыя могілкі праваслаўнымі, нягледзячы на тое, што тут знаходзілі спачын вайсковыя чыны розных хрысціянскіх канфесій.

Мае рацыю Аўтар, гаворачы пра тое, што “ни в одном из документов прошлого и настоящего нам не встречалось упоминания о “белорусских” кладбищах”. Хачу запэўніць, што падобныя ўпамінанні сустрэць у крыніцах немагчыма. Прычына таму надзвычай простая. Культура кожнага гораду Цэнтральнай і Усходняй Еўропы хараکтэрныя завалася по літнічнасцю і шматканфесійнасцю. У старажытныя часы могілкі засновваліся не па нацыянальнай, а канфесійной прыкмете, г. зн. існавалі могілкі праваслаўныя, лютэранскія ці каталіцкія, дзе хаваліся людзі розных нацыянальнасцяў. Аўтар (кандыdat гістарычных наўку!?) як быццам не разумее пра пісной ісціны, а бяздоказна сцвярджае факт існавання “рускіх” (“рускі-праваславных”) ці “польскіх” (“польско-католіческих”) могілак.

У публікацыі аргументуючаеца меркаванне пра тое, што беларусы былі цесна звязаны з рускай цывілізацыяй (с. 14). З гэтай ідэалагічнай, а не навуковай пасылкі вынікае, што крытэрый культурных сувязяў суседніх народаў, а дакладней неабсяжнае жаданне аднаго народа падпарадковаваць сабе свайго суседа, вызначае нацыянальныя характары могілак. Іншымі словамі, далучэнне беларускіх земляў да Расейскай імперыі выключае магчымасць існавання беларускай культурнай спадчыны. Развіваючы гэтае адкрыццё можна зрабіць падобную выснову пра тое, што ў Балгарыі ці Каталоніі ніколі не было адпаведна балгарскіх ці каталонскіх могілак. Тому што першая краіна доўгі час была акупавана туркамі, а другая дагэтуль знаходзіцца ў складзе Іспаніі. Логіку падобных разважанняў цяжка зразумець. Што рабіць з праваслаўнымі могілкамі і ва ўсіх беларускіх гарадах і

¹⁶ НГАБ У Гародні. Ф. 2, воп. 21, адз. 1629, арк. 1, 16.

¹⁷ Тамсама. Ф. 8, воп. 2, адз. 595, арк. 6, 10.

¹⁸ Тамсама. Ф. 2, воп. 37, адз. 2353, арк. 56-69 адв.

¹⁹ Тамсама. Ф. 2, воп. 37, адз. 2353, арк. 59-65; адз. 2340, арк. 202-203; Ф. 11, воп. 16, адз. 16, арк. 2.

вёсках, якія функцыянувалі тут да ўвядзення унії ў канцы 16 ст.? Ці яны таксама былі рускімі, нягледзячы на тое, што на тэрыторыі ВКЛ не жылі расіяне? З дапамогай высновы пра “рускасць” праваслаўных могілак 19 ст. В.Чарапіца спрабуе даказаць, што тут хавалі пераважна расейцаў, а беларусы складалі меншасць насельніцтва этнічна беларускіх земляў і ці ўвогуле былі неўміручымі. Паспрабуем у гэтым разабрацца.

Як вядома, статыстыка ў Расейскай імперыі ў 19 ст. была на высокім ўзроўні. Штогод ў кожныя закутку імперыі чыноўнікі складалі вялізныя справаўздачы аб стане справаў у адпаведным павеце і губерні. Значная ўвага ўдзялялася канфесійнай статыстыцы. У 1824 г. земскі спраўнік Гарадзенскага павету і гараднічы Гарадні правялі збор матэрыялаў пра веравызнанні насельніцтва. Паводле гэтых дадзеных, сярод 619 230 насельніцтва Гарадзенскай губ. у 1824 г. было толькі 667 праваслаўных. Каля 68% жыхароў горада складалі жыды, 24% католікі, няпоўныя 4% – праваслаўныя (дакладна 271 асоба на 7-тысячную Гарадню). У Гарадзенскім павеце канфесійная раскладка выглядала па-іншаму. Тут выразна дамінувалі дзве групы: каля 60% католікі і 20% уніяты. Праваслаўных адзначана 6 чалавек (каля 0,009%). У Пружанскім, Ваўкавыскім і Слонімскім пав., дзе выразна дамінуала ўніяцкае насельніцтва, праваслаўных увогуле не было. У Лідзе адзначана 7 чалавек гэтага вyzнання, а ў Наваградку – ²⁰.

Не менш цікавымі па дающея вынікі этнаканфесійнага складу насельніцтва 12 785 валасныхходаў Гарадзенскай губ. 1909 г. Укладальнікі спісу назначылі ў Гарадзенскай губ. 9478 беларускіх праваслаўных сходаў, 2943 беларускіх каталіцкіх, 282 польскіх каталіцкіх і толькі адзін (!) праваслаўны “великорусскій”. У Гарадзенскім павеце ўлады зарэгістравалі 2017 сходаў, з якіх 1994 былі беларускімі (1417 праваслаўных і 599 каталіцкіх)²¹, г.з.н. каля 2/3 беларусаў былі праваслаўнымі, 1/3 католікамі. Няцяжка здагадацца, што падобны этнічны расклад меў адпострэванне ў статыстыцы пахаванняў. Матэрыялы па этнаканфесійнай структуры Гарадзеншчыны ніякім чынам не ўпісваюцца ў канцептуальныя палажэнні рэцэнзуемай кнігі.

У некаторых месцах сваіх нарыйсаў Аўтар цалкам забывае пра тое, што кніга акрэслена як “навуковыя выданне”. Месца навуковыхметадаў разумення і тлумачэння фактаў займаюць аўтарскія асабістыя погляды і перакананні пра выключную місію расейскай цывілізацыі і расейскага праваслаўя. Аўтар хутчэй піша пра тое, што ён хацеў бы бачыць, а не тое, што было на самой справе. Свае выказванні ён не спрабуе нават давесці.

В.Чарапіца захапляеца працамі Я.Арлоўскага (ігнаруючы навуковы даробак навейшых аўтараў), сцвярджаючы, што ягоная “Гродненская старина” “есть лучшее из того, что было написано о городе до него, да и после смерти историка”

²⁰ Тамсама. Ф. 1, вол. 2, адз. 518, арк. 32, 37, 56 адв-57.

²¹ Тамсама. Ф. 17, вол. 1, адз. 342, арк. 385-388.

(стр. 136). Такое меркаванне не можа не здзіўляць. Кніга Я.Арлоўскага адпостроўвае ўзровень гістарычных ведаў 19 ст. Канструкцыя ягонай “Гродненскай старины” абмяжоўвалася фіксацияй у храналагічнай паслядоўнасці пэўных фактав. Значная ўвага акцэнтувалася на аповядзе пра побыт і дзеянасці славутых асобаў у горадзе. Высновы рабіліся без аналізу ўзаемных сувязей паміж фактамі. З пункту гледжання сучасных метадалаўчых прынцыпаў гістарычнага даследавання кнігу Я.Арлоўскага трэба аднесці да апісальнага-прагматычнага накірунку гісторыяграфіі, які сягае сваімі каранямі сярэднявечча. Я.Арлоўскі не займаўся архіўнымі пошукамі, не спрабаваў аналізаваць прычынна-выніковую сувязь і аб’екты ўмовы гістарычнага развицця гораду. Таму з пункту гледжання сучаснай гістарычнай навукі значная частка публікацыі Я.Арлоўскага мела не навуковы, а папулярна-факталагічны характар. Даследаванні апошніх дзесяцігоддзяў, яскрава паказваюць памылковасць некаторых гіпотэз і меркаванняў Я.Арлоўскага, у чым, зрешты, яго нельга вінаваць.

Пасля азнямлення са зместам кнігі В.Чарапіцы застаецца ўражанне, што праца напісана расейскім гісторыкам увараўскіх часоў і прысвечана расейскай гісторыі і культуры. У ёй цытуюцца выключна расейскія паэты, пісьменнікі і філосафы. Напрыклад, на с. 6 пасля распovяду пра адносіны да смерці ў ісламскай, кітайскай, індуісцкай, жыдоўскай і хрысціянской культуры, чытаем: “Вся жизнь русского человека <...> Русский человек достаточно спокойно относится к смерти”. На с. 11 працяг: “Как кладбищенский жанр эпитафия в России появилась во времена Петра Великого”. На с. 12 чытаем: “В России кладбища создавались при монастырях, городских и сельских церквях”. Далей ідзе распovяд пра тое, як вырашаецца праблема захавання могілак у Рasei. Звяртаецца ўвага на стаўленне да гэтай праблемы расейскага патрыярхата, расейскіх навукоўцаў ці дзяржаўнай Думы Рasei (с. 16). У кнізе нічога не пішацца пра могілкавую справу на Беларусі – краіны, грамадзянінам якой з’яўляецца Аўтар. У чытача непазбежна ўзнікаюць пытанні: якое дачынне ўсе гэтыя звесткі маюць да Гародні і ўвогуле да Беларусі? Ці беларускі праваслаўны клір апатычна ставіцца да праблемы гісторыка-культурнай спадчыны? Урэшце, у адным сказе апошняга абзацу згадана, што падобныя працэсы адбываюцца таксама на Беларусі.

Нагадаю, што яшчэ ў 1986 г. паводле рашэння Гарадзенскага аблвыканкому старыя гарадзенскія каталіцкія могілкі атрымалі статус помніка абласнога значэння. Мастацтвазнаўчым і гісторыка-біяграфічнымі даследаваннямі гарадзенскіх могілкавых комплексаў у 80-90-я г. 20 ст. займаліся Людміла Зорына, Ігар Трусаў, Вячаслаў Швед і Алесь Госцеў, група беластоцкіх гісторыкаў на чале з Юзафам Марошкам, а таксама аўтар гэтых радкоў. Інвентарызацыю фарных каталіцкіх могілак у 1993 г. правялі супрацоўнікі гарадзенскага інстытуту “Грамадзяніпроект”.

Падсумоўяючы сказанае, трэба заўважыць, што праблематыка гісторыі гарадзенскіх могілак падаецца вельмі актуальнай. Нераскрытым застаецца, на-

прыклад, мінулае жыдоўскіх, лютэранскіх могілак і інш. могілкавых комплексаў, знишчаных у савецкія часы. З'яўленне працаў пра іх належыць толькі вітаць, зразумела, калі яны абапіраюцца на гістарычныя крыніцы і аргументаваныя высновы. Рэцэнзуемая кніга патрабуе істотнай метадалагічна-навуковай дапрацоўкі.

Юры Гардзееў

Доктар гісторыі.

Старшы бібліятэкар Навуковай бібліятэкі Польскай Акадэміі Навук
і Акадэміі Мастацтваў у Кракаве.

Асноўны кірунак даследаванняյ: Гарады ВКЛ

e-mail:gordziejev@interia.pl

Іван Сінчук (Менск)

**Гісторыка-культурная спадчына Кобрыншчыны / Склад. Ю.А.Барысюк.
Баранавічы, 2001 – 32 с., 38 іл.**

Брашура складаецца з 10 раздзелаў – *Помнікі археалогіі* (10/1*), *Стара-жытныя пахаванні, валуны з выявамі і надпісамі* (8/1), *Помнікі архітэктуры* (20/7), *Помнікі прыроды, палаца-паркавыя ансамблі* (9/1), *Крыніцы* (2/0), *Помнікі гісторыі 1812 года* (2/2), *Помнікі гісторыі часоў першай сусветнай і савецка-польскай вайны* (6/1), *Помнікі гісторыі часоў уваходжання Заходняй Беларусі ў склад Польшчы* (2/0), *Помнікі Вялікай Айчыннай вайны* (83/31), *Помнікі знакамітым землякам і дзяржэсаўным дзеячам* (5/1).

Каліровая брашура накладам 500 асобнікаў выдадзена не толькі за грошы спонсараў, але і на сродкі яе складальніка. У продаж яна не трапіла.

Вялікую цікавасць выклікае невялікая аўтарская прадмова, у якой падаюцца звесткі пра першыя ўзгадванні вёсак Кобрынскага раёна ў гістарычных крыніцах. Аўтар вельмі ўдала выкарыстаў веданне мясцовых гаворак для тлумачэння паходжання назваў населеных пунктаў. Здаецца, прыдаўся б аналіз “антрапанічных” геаграфічных назваў у параўнанні з прозвішчамі тапанімічнага паходжання. Недахопам можна лічыць следаванне за дакументамі, бо для чытача было б зручней мець храналагічна-алфавітны альбо алфавітна-храналагічны спіс вёсак з паданнем крыніцы звесткі.

Вылучаны змест у брашуры, на жаль, адсутнічае. Таксама няма тлумачэння, што нумарацыя помнікаў не скразная, а асобная па кожнаму раздзелу, і што нумары на фотаздымках – гэта не скразныя нумары фотаздымкаў, а адпаведныя пазыцыі помнікаў у раздзеле. Не адразу чытач зразумеет, што выданне ахоплівае толькі сельскія помнікі, тым больш, што ў анататыўнай гаворыцца пра Кобрынскіраён, а г.зн., што пры прынятых адміністрацыйных падзелеях яно павінна ахопліваць і горад як раённы цэнтр. Толькі з паданай колькасцю жыхароў у 42 тыс. можна зразумець, што размова ідзе аб сельскай мясцовасці, бо сам горад налічвае 52 тыс. Са сказанаага вышэй ужо відавочна, што выданню не хапае навуковага рэдактара і рэцэнзентаў.

Усяго ў тэксце змешчана 45 ілюстрацый, у тым ліку 34 каліровыя. Да перыяду савецка-германскай вайны адносяцца 2/3 усіх фотаздымкаў. Да таго ж, уласна помнікаў гісторыі ў гэтым раздзеле няшмат. Ёсьць толькі манументы на могілкахабо на кенатафах. Да добра забяспечаных ілюстрацыямі раздзелаў адносяцца раздзелы *Помнікі архітэктуры* (35% пазыцый забеспечана ілюстрацыямі) і *Помнікі Вялікай Айчыннай вайны* (37%). Для ілюстрацый ужыты арыгінальныя фотаздымкі, зробленыя спецыяльна для гэтага выдання. Яны перадаюць сучасны стан помнікаў.

У *Зборы помнікаў гісторыі і культуры Беларусі* (Мінск, 1990) у Кобрынскім раёне апісана 136 помнікаў, з якіх сельскую мясцовасць прыходзіцца 101. У бра-

* у дужках падаецца колькасць апісаных помнікаў і колькасць ілюстрацый па раздзелу (зад作文 Aym.)

шуры Барысюка Ю.А. пералічана 145 помнікаў, якія знаходзяцца ў сельскай мясцовасці Кобрыйскага раёна.

Паданыя звесткі часам разыходзяцца з інфармацыяй Збору. Напрыклад, адрозніваюцца звесткі па двух курганных могільніках каля в. Засімы (колькасць 14 замест 12 і 7 замест 10, у абодвух выпадках не супадае адлегласць ад вёскі), кургану ў в. Залессе (падана адлегласць 35 м ад вёскі замест 350 м). Паколькі ў прадмове ні слова не сказана аб абраўленні дадзеных на стан сённяшняга дня, чытач не можа вырашыць, ці рэч ідзе аб памылках, ці аб будакладненнях. З'явілася два новыя помнікі – курган каля в. Закросніца і курган каля в. Ляжыцы. Замчышча каля в. Запруды аднесена да 14 – 17 ст. згодна з яго першаадкрыўальнікам Ткачовым М.А. (у Зборы падаецца як гарадзішча). Шкада, што не найшлося спосабу адзначыць, што некаторыя помнікі ўжо загінулі, як, напрыклад, адзін з помнікаў каля в. Дзівін.

Як відаць, брашура адностроўвае не толькі аўтарскі падыход, але і агульна-дзяржаўны. Паказальнай з'яўляецца колькасць помнікаў-манументаў савецка-германскай вайны 1941–1945 г. і адсутнасць абарончых збудаванняў таго часу. Таксама відавочна, што ўжыты неўласцівы падыход як да помнікаў гісторыі, так і да сучасных манументаў на могілках. Уласна помнікамі гісторыі з'яўляюцца збудаванні, а не мемарыяльныя дошкі і самі могілкі, а не абеліскі на іх, таксама як курганы, а не ахойныя знакі каля іх. У лік помнікаў пры неідэалагізаваным падыходзе павінны былі б трапіць таксама пахаванні саксонцаў (“французаў”) часоў вайны 1812 г. і нямецкіх салдат апошняй вайны. Але іх акурат няма ў пераліку помнікаў.

Не найшлося ў выданні месца кобрыйскім скарбам (згодна з сучасным законам скарбы трактуюцца як рухомыя помнікі), якія ўжо ў савецкі час “афіцыйна” сталі помнікамі гісторыі пасля выхаду серыі энцыклапедычных даведнікаў па абласных цэнтрах Беларусі. Напрыклад, даведнік *Брэст* (Мінск, 1987) па стану на 1965 г. падае на тэрыторыі раёна скарбы 17 ст. ў вёсках Буховічы, Быстрыца, Дзевяткі, Кустовічы, Ліцвінкі, Перкі, Ушковіца, Хідры, да якіх пры адпаведнай працы можна было б дадаць яшчэ з дзесятак тых, што былі адкрытыя за апошнія 15 гадоў (тры з якіх нават трапілі ў Кобрыйскі ваяенна-гісторычны музей імя А.В. Суворава), ды высветліць лёс каля дзесятка скарабаў з папярэдняга дваццатігоддзя, што не трапілі ў вышэйшы пералік. Была нагода паправіць памылку, а менавіта “перадаць” славуты скарб заходнегурапейскіх дэнарыяў другой паловы 11 ст. з хутара Людвішча нібыта Кобрыйскага раёна вёсцы Людвінава Драгічынскага раёна (былы маёнтак Людвінава Кобрыйскага павета, якім некалі валодаў муж пісьменніцы Элізы Ажэшка). Гэты з'яўляецца ключавым пры вызначэнні межаў паміж перыядамі дэнарыяў і безманетным у перыядызацыі грошовага абарачэння беларускіх земляў.

Адсутнічаюць у выданні таксама сельскія могілкі, на шэрагу з якіх захаваліся надмагільныя помнікі канца 19 – пачатку 20 ст. (напрыклад, неардынарны помнік – кенатаф са слупком-абеліскам на могілках у в. Барысава ў гонар загінуўшых у расейска-японскую вайну 1904–1905 г.).

Устаноўкі *Збору помнікаў* сталі базавымі пры падрыхтоўцы брашуры. Відаць, доўгі яшчэ нам будзе перашкаджаць блытаніна, звязаная з акрэсленнем навуковым тэрмінам “помнікі” старажытных артэфактаў і бытавым словам “помнікі” манументаў і абеліскіяў. Будзе сумленным шчыра прызнаць, што гэтыя два адолькавыя слова з’яўляюцца толькі амонімамі.

На маю думку, класіфікацыя *Збору помнікаў* з падзелам на помнікі археалогіі, помнікі гісторыі і помнікі архітэктуры была памылковай. Трэба казаць пра помнікі гісторыі як вышэйшай адзінцы таксанамічнага шэрагу з падзелам на археалагічныя помнікі каменнага, бронзавага і жалезнага веку, сярэднявячча і новага часу, помнікі падзеяў навейшага часу (можа нязвыклі адносіць пахаванні I і II сусветных вайнаў да помнікаў археалогіі, але ўвядзенне ў апошнія гады штатных пасадаў ротных і батальённага археолагаў у Пошукавым бытальёне пры Упраўленні па ўвекавечанню памяці абаронцаў Айчыны і ахвяраў вайны Міністэрства абароны РБ гаворыць само за сябе). Варта вылучаць сярод помнікаў гісторыі архітэктурныя помнікі сярэднявячча, новага і навейшага часу (у адрозненіі ад археалагічных помнікаў архітэктурныя помнікі – гэта наземныя збудаванні і не патрабуюць раскопак для іх вывучэння). Часам розніца паміж помнікамі археалогіі і помнікамі архітэктуры даволі ўмоўная, напр., планіровачная структура паселішча, адноўленая археалагічнымі сродкамі, напэўна мае дачыненне да архітэктуры, а выразна бачнае ва ўсёй сваёй канструкцыі акальцаванае ірвамі гарадзішча, аточанае зямельнымі валамі, адносіцца да помнікаў археалогіі.

Падсумоўваючы можна сказаць, што калі б калегі галоўнага спецыяліста па захаванню гісторыка-культурнай спадчыны аддзела культуры Кобрынскага райвыканкама Ю.А.Барысюка, які на момант выдання кнігі адказваў за помнікі ў сельскай мясцовасці, падхапілі б ягоную ініцыятыву (ці не першую ў краіне), то гэта трэба было б толькі вітаць. Можа тады, нарэшце, мы адчуем карысыць ад арміі (дакладна – штатнай армейскай роты) непатрэбных чыноўнікаў ад культуры. Сёння інспектараў па зберажэнню гісторыка-культурнай спадчыны ў Беларусі больш, чым даследчыкаў саміх гэтых помнікаў. Не хочацца і парадуновоўваць агульны фонд заробку армады інспектараў і сукупныя выдаткі аддзелаў культуры на даследаванне помнікаў, выдаткі дзяржавы на іх утрыманне і рэальныя вынікі іх працы. Сумным атрымаецца вынік падлікаў. Цяжка паверыць, але за гэтыя сродкі штогод можна было б выдаваць дзве сотні такіх кніжак. Дзяржава павінна, нарэшце, зварнуць увагу на існуючую ситуацыю.

Іван Сінчук

гісторык

Асноўны кірунак даследавання:

Гісторыя грашовага абарачэння, гісторыя матэрыяльнай культуры,

антрапаніміка Беларусі

e-mail: vpetrovski@bntu.by

Алеся Саўчук(Гародня)

Кніга Станіслава Аўгуста Панятоўскага

Гісторыя кніг, якія захоўваюцца ў Гарадзенскім дзяржаўным гісторыка-археалагічным музеі (ГДГАМ), налічвае не адно стагоддзе. За гэты час кнігі змянілі шмат уладальнікаў. Прозвішчы адных з іх нічога не гавораць даследчыкам. Магчыма, уладальніцкія надпісы на кнізе – гэта адзіны след, які пакінуў гэтыя людзі пасля сябе. Імёны іншых вядомыя не толькі бібліяфілам.

Асобнае месца ў кнігазборы аддзела рэдкай кнігі старадрукаў ГДГАМ займае кніга, якая належала апошняму каролю Рэчы Паспалітай Станіславу Аўгусту Панятоўскаму. Кніга дрэздэнскага гісторыка Фрыдрыха Аўгуста Шмідта (? – 1807) *Dzieje Królestwa Polskiego krótko lat porządkiem opisane, na język polski przełożone, poprawione i przydatkiem panowania Augusta III powięzione. Warszawa. Nakładem Michała Grela J.K.Mci Komisarza i Bibliopole, 1766 (in 8°)*, прысвечаная гісторыі Польшчы Аўтар кнігі пэўны час жыў у Варшаве і працаваў над гісторыяй Польшчы. Дзеля гэтага ён збіраў матэрыялы і знаёміўся з польскімі гісторыкамі. У выніку ў 1763 г. у Варшаве і Дрэздене была выдадзена на французскай мове *Abrégé chronologique de l'histoire de Pologne*, якая мела поспех¹. Ян Альберtrandзі пераклаў яе на польскую мову, дапрацаваў і дапоўніў уласным апісаннем панавання Аўгуста III. У 1766 г. пераклад пад называй *Гісторыі Польска-га каралеўства выйшаў у Варшаве*². Асобнік выдання быў набыты для кнігазбору караля Станіслава Аўгуста.

Выданне 1766 г. мела два варыянты, якія адразніваліся звесткамі пра выдаўцу. У адным – *Nakładem Michała Grela J.K.Mci Komisarza i Bibliopole* (як у нашым асобніку). У іншым – *Komisarza J.Kr.M.YRzeczypospolitey w Kolleg. Soc. Jesu*. Карабль Эстрайхэр адзначыў адразненні таксама напрыканцы кніжнага тэкstu³.

Тытульны аркуш кнігі быў надрукаваны ў два колеры – чырвоны і чорны. Яго аздабляў гравіраваны друкарскі знак Міхала Грэля з выявай земляроба, які капае грады. Аўтарам быў М.Кейл. Яшчэ адна яго гравюра змешчана перадпрысвячэннем Адаму Чартарыйскаму. На ёй апроч подпісу гравёра (*M.Keyl sc:*, што значыць *M.Keyl выгравіраў*) стаіць імя перакладчыка – *Albertrandi inv: et del:*, што значыць *Альберtrandзі задумуў і намаляваў*). Атрымліваецца, што Ян Альберtrandzі прычыніўся таксама да стварэння гравюры, на якой змешчана выява абеліска з прысвячэннем. Побач з ім багіня Афіна абапіраецца на шчыт з Пагоняй, а вакол – анёлы і розныя вайсковыя аtrybutы.

¹ Encyklopedia powszechna. T. 23. Warszawa, 1866. S. 113.

² Polski słownik biograficzny. T. 1. S. 45-46.

³ Estreicher K. Bibliografia Polską. T. XXVII. Kraków, 1929. S. 224.

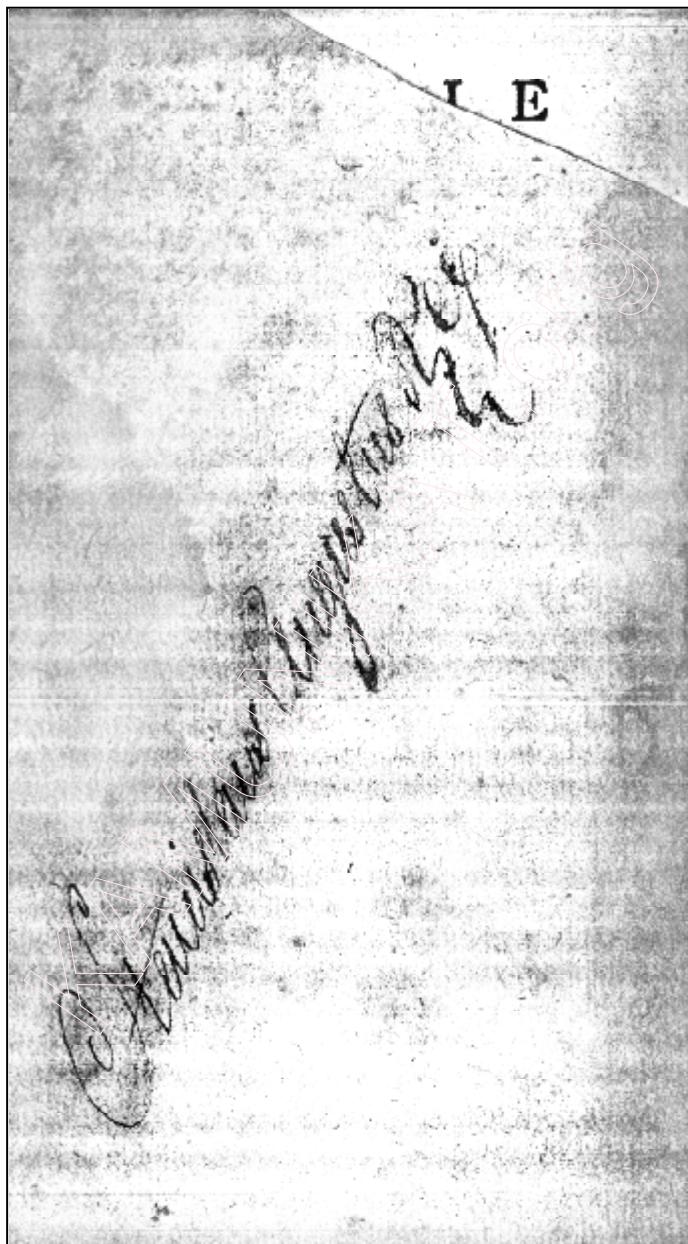
9438
D99 D Z I E I E
 KROLESTWA
 POLSKIEGO
 KROTKO
 LAT PORZĄDKIEM OPISANE,
Na język Polski przelożone, poprawione i przydzielone
Panowania AUGUSTA III, pomnożone.

z pozwoleniem Zacierchności
 CUM LEGE S. M. REG NE QUIS FALS. ETI.
 MUZEUM
w GRODNIĘ
 L. inv. 12634

w WARSZAWIE, 1766.
 NAKŁADEM Michała Grela J. K. Mci Komilatza
 i Bibliopole.

strona 54.
 9065

Гэтае выданне захавалася даволі добра. Адзін толькі К.Эстрайхер падае месца знаходжання 10 асобнікаў⁴. Яшчэ адной асаблівасцю нашага асобніка з'яўляецца каталог кнігарні Міхала Грэля, надрукаваны ў канцы выдання. Магчыма, ён быў змешчаны не ва ўсіх экземплярах ці незадаведы захоўваўся пры пераплёце. Эстрайхер азначае яго наяўнасць толькі ў асобніку з Ягелонскай бібліятэкі⁵.

На асабу перакладчыка Яна Альбертрандзі (1731 – 1808), які быў адным з бібліятэкараў Станіслава Аўгуста Панятоўскага, цікава звярнуць увагу. У 1773 г. Станіслаў Аўгуст даручыў яму нагляд над уласнай бібліятэкай і зборам гравюр. Некалькі год спатрэблялся Альбертрандзі, каб упародкаваць і ўлічыць кнігазбор. Пазней ён склаў 11-томны каталог, у якім коратка пераказаў змест кожнай кнігі і зрабіў яе крытычны разгляд⁶.

Менавіта Альбертрандзі звярнуў увагу караля на тое, што ў бібліятэцы не хапае шмат якіх прац па гісторыі Рэчы Паспалітай. Станіслаў Аўгуст вырашыў дапоўніць свой кнігазбор і таму адправіў Альбертрандзі ў Італію для пошукаў у ватыканскай і іншых буйных бібліятэках усяго, што мае дачыненне да польскай гісторыі. На працягу трохгод, з 1782 па 1785 г. Я.Альбертрандзі не толькі адшукваў важныя для гісторыі Рэчы Паспалітай крыніцы, але і карпатліва рабіў выпіскі, якія склалі 110 тамоў. За гэту працу кароль узнагародзіў яго медалём *Merentibus*. У 1789 г. Я.Альбертрандзі адправіўся з гэтай жа мэтай у Швецыю. У выніку працы ў бібліятэках Стакгольма ды іншых шведскіх гарадоў было перапісаны некалькі дзесяткаў тамоў дакументаў. Станіслаў Аўгуст высока адзначыў даследчыцкую працу. Ян Альбертрандзі атрымаў шляхецтва, орден Святога Станіслава і пасаду біскупа⁷. У 1790 г. даследчык займаў пасаду кірауніка каралеўскай бібліятэкі і дазорцы над зборамі нумізматыкі і старожытнасцяй⁸.

Кнігі па гісторыі Рэчы Паспалітай займалі асобае месца ў бібліятэцы Станіслава Аўгуста Панятоўскага. Яны былі выдзелены ў асобны аддзел. Пры пазнейшай сістэматyzациі ён быў названы *Bibliotheca Polona*. У гэтым вялізным аддзеле былі прадстаўлены працы як польскіх, так і замежных навукоўцаў па гісторыі Рэчы Паспалітай⁹.

Сваю бібліятэку Станіслаў Аўгуст Панятоўскі пачаў збіраць яшчэ да абрання яго на трон. Пасля абрання мажлівасці папаўнення значна павялічыліся. Усяго пасля смерці караля кнігазбор налічваў каля 20 тысяч тамоў. На падбор твораў, відавочна, упльывалі інтарэсы і густ караля, а таксама дух эпохі Асветніцтва. У бібліятэку паступалі справаўдачы Акадэміі Навук, энцыклапедычныя выданні,

⁴ Тамсама.

⁵ Тамсама.

⁶ Słownik pracowniców książek polskiej (SPKP). Warszawa-Łódź, 1972. S. 3-4; Bentkowski F. Historia literatury polskiej. T. 2. Warszawa-Wilno, 1814. S. 606.

⁷ Encyklopedia powszechna. T. 1. Warszawa, 1859. S. 332.

⁸ SPKP. S. 3-4 .

⁹ Тамсама. S. 846-847.

твory Мантэнія, Дэкарта, Лейбніца, Лока, Вальтэра, Русо ды інш. выданні. Для папаўнення кнігазбору каралеўскія бібліятэкары закуплялі цэлыя кнігазборы, вялі перапіску з рознымі выдавецтвамі Еўропы¹⁰.

Кнігі з каралеўскага кнігазбору мелі скураную вокладку і выціснуты на ёй суперэкслібрис з гербам караля: два арлы, дзве Пагоні і пасярэдзіне цялё – галоўны атрыбут родавага герба Панятоўскіх¹¹. Менавіта такі суперэкслібрис упрыгожвае наш асобнік.

Наша кніга апранута ў вокладку з авечай скуры карычневага колеру. На карэнчыку выціснуты раслінны арнамент і назва твора. Абрэз пафарбаваны ў чырвоны колер. Фарзыцы падвойныя. Знешнія выраблены з фіялетавай мармуроўтай паперы, унутраныя – з белай. Суперэкслібрисы толькі на верхнім пераплётным вечку, памерам 66 x 47 мм. Літоўскі даследчык Вінцас Кісараўскас падае шэсць варыянтаў суперэкслібрисаў Станіслава Аўгуста Панятоўскага, якія адразніваюцца памерамі і некаторымі дэталямі. Суперэкслібрис на нашым асобніку адпавядае № 506¹².

На пярэднім унутраным фарзыцы нашай кнігі наўскос па-лацінску падпісана “Stanislaus Augustus Rex”. Напісана гэта чорным чарнілам, цвёрдым, буйным почыркам. Мы з упэўненасцю можам сцвярджаць, што гэта ўласнаручны подпіс караля, паколькі ён падобны на каралеўскія подпісы на дакументах, што захоўваюцца ў фондах ГДГАМ. Да таго ж, цяжка ўяўіць, каб нехта іншы мог падпісвацца імем караля на кнізе з яго бібліятэкі.

Якім чынам ікалі гэта кніга трапіла ў Гародню? Амаль уся каралеўская бібліятэка мясцілася ў Каралеўскім замку ў Варшаве. Яе часткі знаходзіліся ў Лазенках і Казеніцах¹³. Зразумела, што пэўныя кнігі кароль браў з сабой падчас падарожжаў. Магчыма, што наш асобнік трапіў у Гародню ў час прыезду караля на чарговы сейм або пазней, калі Станіслаў Аўгуст прыехаў на сталае пражыванне ў Новы замак па загаду Кацярыны ІІ. Пра тое, што кароль меў у Новым замку кнігі сведчаныя запісы ў вядомым *Дзённіку знаходжання караля ў Гародні*, дзе часта адзначаецца, што “Яго Вялікасць праводзіў час у чытанні кніг”¹⁴. Якія кнігі чытаў кароль, мы не ведаем. Але цалкам магчыма, што сярод іх была таксама *Гісторыя Польскага каралеўства*. Няцяжка ўяўіць, што адчуваў экс-кароль, калі перагортваў старонкі з якіх падстаўвалі славутыя падзеі часоў кіравання яго папярэднікаў.

Як наш асобнік трапіў да наступнага ўладальніка, адказаць цяжка. Магчыма кароль падараўваў *Гісторыю* каму-небудзь або даў пачытаць, а яе не паспелі ці забыліся аддаць. Магчыма праста пакінуў у Новым замку, бо не меў магчымасці

¹⁰ Тамсама.

¹¹ Тамсама.

¹² Kisarauskas V. Lietuvos knygos ženklai 1518-1918. Vilnius, 1984. S. 118.

¹³ SPKP. S. 846-847.

¹⁴ Безбородко И.А. Журнал пребывания Его Величества короля польского Станислава Августа Понятовского в Гродно 1795-1796 г. Москва, 1850.

усе рэчы забраць з сабой у Пецярбург. Малаверагодна, каб кніга была вывезена, а пасля зноў вернута ў Гародню. Можна выказаць таксама іншое меркаванне. Карабельская бібліятэка з самага пачатку была даступнай для прыдворных і вучоных. Сярод чытачоў былі Адам Нарушэвіч, Станіслаў Трэмбіцкі ды інш. Не ўсе чытачы вярталі кнігі. С. Трэмбіцкаму з гэтай нагоды нават забаранілі карыстацца кнігазборам¹⁵. Можа якраз такім шляхам наш асобнік трапіў да новага гаспадара, які пазней прывёз кнігу ў Гародню?

На тытульным аркушы дробнымі літарамі пазначана *A.Brunet*. Гэтае прозвішча паўтараецца яшчэ раз у пааркушавым запісу (адна літара на старонку) на с. 5-17: *A: B: r. u. n. e. t...* Магчыма, гэта быў наступны ўладальнік. Прозвішча Брунет мы сустракаем сярод камердынераў караля падчас яго знаходжання ў Гародні ў 1795-1796 г.¹⁶, але толькі прозвішча, без імя і нават ініцыяла. Нічога дакладнага сказаць пра чалавека, які падпісаў сваё імя на кнізе, мы не можам.

Адзначым, што нехта вельмі ўважліва чытаў пазней гісторыю і пакінуў свае дапаўненні. У канцы кнігі ідзе храналагічны спіс каралёў Польшчы ад Мешкі II да Аўгуста III. У пачатку чорнымі чарніламі вельмі дробнымі почыркамі упісаныя польскія князі, якія правілі да Мешкі II. Почыркі падобны на подпіс на тытульным лісце, але не будзем сцвярджаць, што гэта тая самая рука. Напрыканцы спіса пасля Аўгуста III напісана *Stanisław August i nijęcy byczcam, padwodzacy rysu pad gistoriyai Rechy Paspalitay: A potym Amen Polski*.

Каму яшчэ, акрамя Брунета, належала кніга, колькі ўладальнікаў змяніў наш асобнік за амаль 150 гадоў? Ні водны з іх не пакінуў уладальніцкіх адзнакаў.

У міжваенны час гэта кніга трапіла ў Гарадзенскі музей, дзе была зайнвентарызавана пад № 12634. На тытульным аркушы і на пярэднім знешнім фарзацы стаяць штампы *Muzeum w Grodnie. L. inw: 12634*.

Колькі кніг з бібліятэкі апошняга караля малю трапіць ў Гародню? Пасля трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай, калі Станіслаў Аўгуст Панятоўскі знаходзіўся ў Гародні, ён спрабаваў прадаць сваю бібліятэку. Перамовы пра гэта вёў, дарэчы, таксама Ян Альбертрандзі. Пасля смерці караля больш за 15 тыс. тамоў набыў Тадэвуш Чацкі для бібліятэкі Крамянечкага галіея. Яны пазней трапілі ў Кіеў і зараз захоўваюцца ў Бібліятэцы АН Украіны. Рэшткі карабельскага кнігазбору былі прададзены гуртам у 1824 г. Рукапісы з бібліятэкі Станіслава Аўгуста і яго архівы захоўваюцца ў розных бібліятэках Польшчы¹⁷. Такім чынам, нават частка кнігазбору не трапіла ў Гародню.

Польскі даследчык Эдвард Хвалевік прыводзіц звесткі, што ў Гарадзенскім музеі ў 20-я г. мінулага стагоддзя было “некалькі соцен кніг з прыватнай бібліятэкі Станіслава Аўгуста”¹⁸. Але ў працах дырэктара музея Юзафа Ядкоўскага гэтыя

¹⁵ SPKP. S. 847.

¹⁶ Tyszkiewicz E. Króla Stanisława Augusta ostatni pobyt w Grodnie. Poznań, 1878. S. 30.

¹⁷ SPKP. S. 847.

¹⁸ Chwalewik E. Zbiory polskie. T. 1. Kraków, 1991. S. 114.

звесткі не сустракаюцца. На сённяшні дзень мы можам дакладна сцвярждаць, што ў ГДГАМ захоўваецца адна кніга з суперэклібрывам і подпісам апошняга караля Рэчы Паспалітай.

12 лютага 1797 г. Станіслаў Аўгуст Панятоўскі назаў сёды пакінуў Гародню. Скончылася “каraleўская” эпоха ў гісторыі горада. Новы замак страціў статус каралеўскай рэзідэнцыі. З тых “каraleўскіх часоў” засталося няшмат рэчаў, і сярод іх *Гісторыя Польскага каралеўства* з бібліятэкі апошняга караля Рэчы Паспалітай.

Алеся Саўчук

Навуковы супр. аддзела рэдкай кнігі і старадрукаў Гарадзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музею
Асноўны кірунак даследаванняў:

Гісторыя кніжнай культуры Беларусі.

Адрес: Гарадзенскі гісторыка археалагічны музей

в. Замкавая 22

230023 Гародня

Тэл. (0152) 44-40-82

РАЗГРОМ “ГРАМАДЫ”

За кулісамі палітычнага скандалу

Беларуская Сялянска-Работніцкая Грамада стала легендай нашай гісторыі. Імклівы рост яе шэрагаў напрыканцы восені 1926 г. не мае аналагаў у палітычных дзеях Беларусі 20 ст. А сабліва ён уражвае сёння, калі “партафобія” (выраз А. Сіда-рэвіча) сталася характэрнай рысай грамадска-палітычнага жыцця краіны.

Прычыны поспеху Грамады даследчыкі звязваюць з настроемі, якія панавалі сярод беларускай грамадскасці II Польскай Рэспублікі ў міжваенні час (“Гора нарадзіла Грамаду”, - казаў на судзе Браніслаў Тарашкевіч¹), а таксама з пэўнай інерцыйяй мясцовай адміністрацыі пасля майскага перавароту 1926 г. Адміністрацыя баялася праяўляць ініцыятыву, каб не ўступаць у супярэчнасць з цэнтральнымі ўладамі. Гэта паспрыяла разгортванню арганізацыйнай працы і ўтварэнню грамадаўскіх арганізацый амаль ва ўсіх паветах Заходніяй Беларусі.

Напрыканцы 1926 г. Грамада ператварылася ў масавую палітычную партыю. Колькасць яе сябrou перавысіла 100 тыс., і рост шэрагаў не спыняўся. Можна цалкам пагадзіцца з Алегам Латышонкам і Яўгенам Мірановічам, якія сцвярджают, што “для пераважнай большасці беларусаў Грамада была надзеяй на перамены, сілай, што нагадвала беларусам пра іх чалавечыя і грамадзянскія права, партыйя, якая ўголосіла польскім уладам, што думаюць пра іх беларусы. Гэта была арганізаваная форма пратэсту супраць крэсовай рэчаіснасці².

Аднак “выбух” Грамады не закончыўся ператварэннем партыі ў реальнью палітычную сілу на палітычнай сцэне міжваеннай Польшчы. Яна зінкла таксама імгненна, як і нарадзілася. У студзені 1927 г. адбыліся масавыя арышты грамадаўскіх дзеячаў, у т.л. партыйнага кіраўніцтва, да якога належалі паслы сейму Браніслав Тарашкевіч, Сымон Рак-Міхайлоўскі, Павел Валожын і Пётр Мятла. Разам з імі быў арыштаваны пасол сейму ад Незалежнай сялянскай партыі Фёдар Галавач. Арышт паслоў без санкцыі сейма быў сапраўдным палітычным скандалам, непасрэднае дачыненне да якога мелі вышэйшыя службовыя асобы II Польскай Рэспублікі.

Успаміны міністра юстыцыі Аляксандра Мэйштovіча і тэкст ягонага выступу ў сеймавай камісіі па рэгламенту дазваляюць зазірнуць за кулісы разгрому Грамады. Гэтыя матэрыялы захоўваюцца ў аддзеле рукапісаў Нацыянальнай бібліятэкі імя Асалінскіх у Вроцлаве. Раней дакументы не друкаваліся. Між тым успаміны і тэкст выступу А.Мэйштovіча ў спалученні з дзённікамі запісамі

¹ Цыт. па: Бергман А. Слова пра Браніслава Тарашкевіча. Гістарычны жыццяпіс. Мінск, 1996, с. 97.

² Łatyszonek O., Mironowicz E. Historia Białorusi od połowy XVIII do końca XX wieku. Białystok, [b.r.], s. 178.

маршалка сейма Мікалая Ратая (Rataj M. Pamiatniki. Warszawa, 1965) значна паглыбляючы разуменне матываў і механізмай ліквідацыі польскімі ўладамі адной з самых папулярных беларускіх партый 20 ст.

Успаміны і тэкст выступу А.Мэйштова, а таксама дзённікавыя запісы М.Ратая друкуюцца ў перакладзе на беларускую мову. Документы публікуюцца з невялікімі скарачэннямі, якія не ўпłyваюць на змест.

Алесь Смалянчук (Гародня)

Аляксандр Мэйштovіч. Прычыны маёй адстаўкі*

Сітуацыя ў паўночна-ўсходніх ваяводствах

Ішоў час, і сітуацыя пагаршалася з дня на дзень. Камуністычнае дзейнасць, якая разгортвалася пад прыкрыццём Грамады, ахоплівала ўсё больш шырокія колы. Колькасць гурткоў, якія былі органамі Грамады, павялічылася з 350 у верасні да 800 напрыканцы лістапада. Агітатары за кілакі не плаціць падаткі, змагацца з паліцыяй і не выконваць распараджэнняў уладаў. А дкрыта гаварылася пра вясновае паўстанне і пра адарваннне Беларусі ад Польшчы. Сцвярджалася, што зброю перададуць Саветы падчас лясных працоў. Што датычыць дзяржаўных хінвестыцый, то раздаваліся галасы з дзіўленнем: “Навошта ўсе гэтыя выдаткі, калі ўвесну тут ужо не будзе Польшчы?” Гурткі кіравалі гмінамі, загадвалі і выдавалі пропускі на пераход бальшавіцкай мяжы, узяўшы на сябе функцыі органаў улады. Дэзыентаўванае насельніцтва не ведала, ці падпарадкоўвацца польскай уладзе, ці гурткам, а беспакаранасць апошніх дэм аралізавала паліцыю, якая бяздзейнічала, баючыся перакрочыць свае паўнамоцтвы.

Наступствы агітациі былі ўсё больш небяспечнымі. У Карэлічах Наваградскага ваяводства былі вывешаныя траспартанты з заклікамі да дзяржаўнага перавороту, знішчаны тэлеграфны провад, абыўся напад на паліцыю. У Беняконах таго ж ваяводства напад на паліцыю абыўся пасля масавай антыдзяржаўнай дэманстрацыі. У Косаўскім пав. у вёсцы Акулец і ў лясах Ражанскаага надляснічаства былі вывешаныя плакаты з а比亚ннем рэвалюцыі. У Ваўкавыскім пав. быў забіты агент Ганчароў. У Туніловічах Дзісенскага пав. забілі супрацоўніка паліцыі Івашкевіча. Падчас выбараў у Берасці камуністычнае “рабочае адзінства” заклікала да адзінага фронту і да нацыянальнага самавызначэння аж да адарвання ад Польшчы ды інш.

Пракуратура сабрала доказы таго, што гроши на дзеянні Грамады ідуць з Бальшэвікі праз Беларускі банк у Вільні і яго філіялы ў Паставах і Пінску. Гэта пацвердзілі паказанні Ясінскага і забітага потым Горына.

* Сыгнатурা 15555 //2, с. 120-134.

Прашэнне пра адстаўку

Усё гэта я выклай у кароткім мемарандуме, дзе сцвярджаў, што прокуратура імкненца высветліць і нейтралізаваць кіраўнікоў і выкананіцаў антыдзяржайной дзейнасці. Быў пэўны, што рэпрэсіі трэба прыспешыць. Патрабаваў супрацоўніцтва адміністрацыйных органаў, цеснага контакта ўладаў з правінцыйнымі і організацыямі Падзвінскага аддзела Штаба. Я збіраўся паўторна звязрнуцца да сейма з просьбай дазволіць арышт дэпутатаў, якія кіравалі Грамадой. У сувязі з набліжэннем перапынку ў працы сейма я тлумачыў, што паводле артыкула 21 Канстытуцыі арышт дэпутатаў без дазволу сейма дапушчальны толькі ў выпадку затрымання з палічным, гэта значыць у момант здзяйснення злачынства і ў сітуацыі, калі затрыманне з'яўляецца неабходным для забеспечэння правасуддзя альбо для нейтралізацыі наступстваў злачынства. Пры гэтым пра арышт трэба неадкладна завядоміць Маршалку сейма, а па яго патрабаванню арыштаваны дэпутат павінен быць адразу вызвалены.

Маршал Пілсудскі выслухаў мае аргументы і прыняў рашэнне адкасці пачатак рэпрэсій да моманту абмена палякаў, арыштаваных Бальшэвікі, на бальшавікоў, што сядзелі ў польскіх турмах <...> [А.Мейштовіч не пагадзіўся з гэтым рашэннем і падаў прашэнне пра адстаўку. – А.С.]. Адразу ўсё змянілася. Мая адстаўка не была прынятая, і я атрымаў дазвол неадкладна распачаць рэпрэсіі пры поўнай падтрымцы ўсіх уладаў.

Цяпер ролі змяніліся. Міністэрства ўнутраных справаў патрабавала як найхутчэй прыступіць да ліквідацыі Грамады, а прокурору Пшыбыльскаму быў патрэбны час для падрыхтоўкі цлага шэрагу вобыскаў і арыштаў, якія павінны былі адбыцца на працягу аднаго дня.

У рэшце рэшт было вызначана, што рэпрэсіі распачнуща паміж 9 і 15 студзеня ў дзень, якія вызначу асабістая я. У гэты самы дзень, а гэта падчас сеймовых канікул, павінны былі адбыцца арышты дэпутатаў сейма, якія належылі да змовы. Я згадвіўся на гэта, хоць выдатна разумеў, што арышт дэпутатаў без згоды сейма, створыць для мяне цэлы шэраг проблемаў, якіх можна было пазбегнуць. Я ведаў, што на гэтай справе вельмі лёгка магу “страціць галаву”, але таксама разумеў, што час патрабуе рашучых дзеянняў, і што я павінен скарыстаць з сітуацыі, калі маю развязаныя руکі.

На карысць арышту дэпутатаў падчас святочных канікул сведчыў яшчэ адзін сур’ёзны аргумент. Дэпутаты мелі на сумленні шмат спрадаваў, якія б не патрапілі ў афіцыйны зварот да сейма пра іх выдачу ў сувязі з дзейнасцю Грамады. Афіцыйны зварот мог напалохаць кіраўнікоў і выкананіцаў Грамады, справакаваць іх пабег і ўкрыццё матэрыялаў, якія можна было здабыць шляхам нечаканых вобыскаў.

Вобыскі і арышты

Уначы з 14 на 15 студзеня 1927 г. адбыліся шматлікія вобыскі ў Вільні і ў правінцыі, між іншым у Беларускім банку, было арыштавана некалькі кіраўнікоў

Грамады, у т.л. беларускіх паслоў Тарашкевіча, Валожына і Рак-Міхайлоўскага. 16 студзеня быў арыштаваны беларускі пасол Мяцла і пасолад Незалежнай сялянскай партыі Галавач. Усім арыштаваным следчы суддзя на падставе сабраных доказаў адразу прад'явіў абвінавачванне. Агульная колькасць арыштаваных скла-ла 50 чалавек, а пазней вырасла да 55.

Адразу пасля арышту трох першых паслоў у друку з'явілася невялікае паведамленне пра іх злачынную дэйнасць, якая фінансавалася з-за мяжы, пра іх арышт з папярэджаннем, што ўрад не дапусціць пропаганды анархіі сярод насельніцтва, і што прыналежнасць да арганізацыі, на чале якой стаялі арыштаваныя паслы, будзе пераследавацца з усёй паслядоўнасцю. Адначасна ваявода Рачкевіч выступіў са зваротам да насельніцтва, якое ўтрымлівала аналогічнае папярэджанне. Грамада, якая дзейнічала на падставе легкадумна зацверджанага статусу, нарэшце была прызнана нелегальнаю арганізацыяй, а прыналежнасць да яе – злачынствам. Трохі пазней была спыненая дзейнасць Беларускага банка і яго філіялаў.

Вобыскі, арышты і звароты працаўверазлі насельніцтва, спынілі агітацыю і перапынілі злачынную дзейнасць Грамады. Яна яшчэ працягвалася падшыльдай Таварыства беларускай школы ў Вільні, а некалькі падвучаных гурткоў прыслалі свае пратэсты ў сувязі з арыштамі, спасылаючыся на Канстытуцыю, Версал'кі і Рыжскія трактаты, але гэта былі толькі слабыя водгукі знішчанай агітацыі.

Эфект быў бы значна меншым, калі б сейм запатрабаваў выпусціць дэпута-тай, а ўрад падпрадкаваўся сейму. Паслы, атрымаўшы свабоду, па-ранейшым кіравалі б змовай, а разагітаваныя элементы паверылі б у беспакараннасць паслоў, у мом сейма і ў тое, што знайдуць у ім падтрымку. Надзеі інтрыгі змоўшчы-каў накіраваліся ў бок сейма.

Перапіска з Маршалкам сейма

Пра арышт паслоў я паведаміў маршалку сейма, патлумачыўшы, што іх затрыманне было неабходным для забеспечэння правасуддзя і нейтралізацыі на-ступстваў злачынства. Пры гэтым я дадаў, што ў бліжэйшы час прадстаўлюю аргу-ментаваныя прашэнні пра перадачу паслоў судам. Маршалак Ратай адказаў, што абапіраючыся на маю інфармацыю ён не знайшоў дастатковых падставаў для патрабавання вызвалення паслоў і ўзяцця на сябе адказнасці за гэтае вызваленне. Пры гэтым ён прасіў адказаць на пытанне, ці былі паслы арыштаваныя з паліч-ным у момант здзяйснення дзяржаўнага злачынства.

Аб тым, што паслоў трэба арыштаваць з палічным яшчэ раней я дамовіўся з пракурорам Пішылускім. Прааналізаваўшы, што значыць “з палічным” і што значыць “дзяржаўнае злачынства”, я ўжо ў першым дакладзе маршалку сейма хацеў сцвердзіць, што паслы былі арыштаваныя пры менавіта такіхабставінах. Але пра-курор Мольдэнгавер парай змяніць рэдакцыю даклада, бо мы яшчэ не мелі дэ-тальна распрацаванай матывацыі, што сабой уяўляў арышт “з палічным” і здзяй-сненне дзяржаўнага злачынства, а справа здача пра арышт паслоў, якая сведчыла,

што былі скопленыя “з палічным” пры здзяйсненні дзяржаўнага злачынства патрабавала юрыдычнай трактоўкі. Такім чынам, справа здача была падрыхтаваная са спазненнем. Яна не змяніта рашэння маршалка сейма, а дыскусія вакол яго адбылася на пасяджэнні сеймавай камісіі.

Затое просьбу пра дазвол на арышт паслоў мы падалі адразу. Яна ўтрымлівала гісторыю Грамады і распавядала пра паходжанне тых фондаў, якімі Грамада карысталася. Пераказаю ўсё гэта ў скрачэнні, бо гэты матэрыял сведчыць пра крыніцу антыдзяржаўных дзеянняў у Польшчы.

Гісторыя змовы

У верасні 1923 г. у Маскве адбылася канферэнцыя, арганізаваная Камуністычным Інтэрнацыоналам (г.зв. Камінтэрнам). На канферэнцыю прыехалі прадстаўнікі радыкальных сялянскіх арганізацый з розных краінаў, у т.л. з Польшчы. Сярод іх быў дэпутат Галавач. У Маскве быў створаны Камуністычны сялянскі інтэрнацыонал пад назвай “Крестинтер”, мэтай якога было кіраванне сялянскімі выступленнямі па ўсюму свету.

Пасля ліквідацыі ў Польшчы крайне левых палітычных партый вышэйзгаданы Крестинтерн вырашыў ствараць новыя легальныя арганізацыі пад кіраўніцтвам заканспіраваных камуністычных групаў. Такім чынам і былі ўтвораныя Незалежная сялянская партыя і Беларуская сялянска-работніцкая Грамада. Іх узнікненне было адзначана прывітальнымі тэлеграмамі з Камінтэрну. У ліпені 1925 на пашыраным Пленуме Камінтэрну было прынятае рашэнне прызначыць кіраўніком Грамады Тарашкевіча.

У tym жа 1925 г. дэпутат Тарашкевіч разам з дэпутатам Рак-Міхайлоўскім ужо ад імя Грамады правялі ў Гданьску канферэнцыю з удзелам прадстаўніка сумежнай дзяржавы работніка савецкага пасольства ў Варшаве сп. Ульянава і прадстаўнікоў Камінтэрна, КПП і КПЗБ. На гэтай канферэнцыі Грамада падпрадкавалася партыйным камітэтам, за што атрымала абяцанне яе пастаяннага фінансавання з боку чужых элементаў. Узгадненне пра ўзаемныя абавязкі і пратакол канферэнцыі былі накіраваны ў Камінтэрн.

Кіраўнікі Грамады абавязаліся ў асобе Тарашкевіча падтрымачь сумежную дзяржаву ў выпадку яе вайны супраць Польшчы шляхам арганізацыі ў паўночна-усходніх ваяводствах узброенага паўстання, калі гэта будзе адпавядзяць мэтам гэтай дзяржавы, нягледзячы нават на перспектывы гэтага бунту.

Дзеля рэалізацыі гэтых намераў паслы Тарашкевіч, Валожын, Рак-Міхайлоўскі, Мятла як кіраўнікі Грамады, і сябра Незалежнай сялянскай партыі Галавач, які пераважна дзеянічаў сярод польскага насельніцтва, стварылі ячэйкі камуністычных баевікоў на аснове легальных арганізацый і камуністычныя ячэйкі ў войску, праводзячы гэтую акцыю ў адпаведнасці з дырэктывамі агентаў сумежнай дзяржавы і пры дапамозе фінансавых сродкаў, прадстаўленых той жа самай

дзяржавай. Паслы накіроўвалі сяброў сваіхарганізацый у камуністычны юнітарскія ваянныя школы, якія знаходзіліся ў сумежнай дзяржаве. Таксама існавалі апасенны, што арганізацыі, якімі кіравалі азначаныя дэпутаты, займаліся шпіянажам на карысць сумежнай дзяржавы.

На канферэнцыі ў Гданьску было вырашана арганізація Банка для фінансавання ўсёй гэтай дзеінасці. Гэты банк быў створаны як Беларускі кааператыўны банк у Вільні з філіямі ў Пінску і Глыбокім. На рахункі гэтага банка паступілі вельмі значныя капіталы Камінтэрна. Кіравалі банкам паслы, якія належалі да Грамады.

Бягучыя рахункі паслоў Тарашкевіча, Валожына, Рак-Міхайлоўскага і Мятлы, знайдзеныя пры іх долары і лісты выплаты ў цэламу шэрагу арыштаваных асобаў, сярод якіх некалькі прызналіся ў атрыманні сродкаў ад чужых элементаў, выразна засведчылі незаконнае паходжанне гэтых фондаў. Характэрна, што Тарашкевіч, Галавач і Мятла атрымалі долары выкарыстоўвалі як на патрэбы вышэйзгаданай дзеінасці, так і на асабістыя мэты. Фінансавыя сувязі гэтых спадароў з сумежнай дзяржавай ажыццяўляліся праз пасрэдніцтва Банка via Рыга.

Пералічаныя факты былі пацверджаны рашэннямі з'ездаў камуністычнай партыі, партыйнымі інструкцыямі, выразкамі з газет, рэчавымі доказамі, доказамі са следчай справы і паказаннямі абвінавачаных і сведкаў.

Усе абвінавачаныя паслы працавалі па ініцыятыве і пад кіраўніцтвам Камінтарну і арганізацый сумежнай дзяржавы, атрымоўваючы ад яе грошы як на саому дзеінасць, так і на ўласную карысць як платныя служачыя іншай дзяржавы.

Просьба пра выдачу паслоў утрымлівала даныя пра забойствы, пра пакушэнні на забойствы і гвалт, пра тэрарызванне насельніцтва і шпіёнскія афэры, якія былі вынікам распальвання антыдзяржаўных настроў сярод насельніцтва, і абвінавачванні, якія тычыліся злачыннай дзеінасці асобных паслоў.

Сеймавая камісія

Сабраўся сейм, і 24 студзеня павінна было адбыцца пасяджэнне камісіі па пэгламенту.

На пасяджэнні камісіі я выступаў першым. У прамове распавёў пра гісторыю Грамады і яе арганізацій. Пры гэтым імкнуўся не выклікаць раздражнення беларускага насельніцтва. Поступ агітацыі сярод гэтага насельніцтва я тлумачыў тым, што яно было тэрарызавана арганізацыямі са злачыннымі мэтамі. Заўважыў, што агітацыя Грамады занепакоіла шмат не толькі польскіх, але і беларускіх грамадзянаў, якія выказвалі непакой у журнالісцкіх картыках, у шматлікіх выданнях і прашэннях адрасу польскіх уладаў. Нарэшце я падкрэсліў, рыхтуючы сабе глебу для далейшай дыскусіі, што дзеінасць арыштаваных паслоў заўсёды была дзеінасцю на шкоду Польшчы, прасякнутай атмасферай шпіянажу на карысць сумежнай дзяржавы і вялася на грошы гэтай дзяржавы.

Я выказваўся адкрыта, бо на пачатку дамогся правядзення тайнага абмеркаваня на падставе артыкула 31 рэгламента. Мая просьба грунтавалася на неабходнасці разглашэння некаторых фактаў следчай справы.

Тэкст свайго выступу я захаваў. Імкнуўся прамаўляць павольна, захоўваючы спакой і пазбягаючы якіх бы ні было рытарычных эфектаў, каб не выклікаць раздражнення паслоў. Падобная тактыка дала добры вынік.

Пасля нападкаў з боку паслоў Ільініча і Санойцы, на якія я адказваў вельмі канкрэтна, бо меў спецыяльна падрыхтаваныя да дыскусіі матэрыялы, выступіў пракурор Пішыбыльскі. Ён абапіраўся на даныя следства і цытаваў доказы, узятыя з яго матэрыялаў. Пракурор прамаўляў 4 гадзіны перад перапынкам і пасля абеду і стаміў аўдыторыю, што мела пазытыўныя наступствы, бо спрыяла адтоку энергіі і пашырэнню апатель, калі не сярод праціўнікаў, то сярод слухачоў.

Аднак пасыпаліся новыя пытанні і адвінавачванні як з зацікаўленага боку (беларусаў і Незалежнай сялянскай партыі), так і з боку ППС. Першыя былі не складаныя для адказаў. Другія аказаліся больш небяспечнымі, бо належалі вядомым юристам на чале з паслом Ліберманам. Яны выступілі ў абарону папулярнага ў сейме прынцыпа пасольскай недатыкальнасці, сцвярджалі, што арышт паслоў стане небяспечным прэцедэнтам і адвінавачвалі ў парушэнні 21 артыкула Канстытуцыі.

На гэта я адказаў, што спадары паслы былі затрыманыя без парушэння артыкула 21 Канстытуцыі, распавёўшы пра абставіны арыштаў кожнага з іх. Адзначыў, што паняцці “з палічным” і “дзяржаўнага злачынства” не вызначаюцца дакладна ў заканадаўстве.

Што датычыць “з палічным” то, здаецца, бяспрэчным, што арышту сувязіса здзеисненым учынкам альбо адразу пасля здзеиснення з’яўляеца арыштам “з палічным”, і што пры працяглых злачынствах (*Dauerverbrechen*) арышт на падставе аднаго зпраяваў працяглагал злачынства таксама з’яўляеца арыштам “з палічным”. Што датычыць “дзяржаўнага злачынства”, то для яго вызначэння трэба шукаць падказкі ў міжнародных дамовах, якія датычыць экстрадыцыі злачынцаў, у расправадзянях пра турэмныя ільготы і ў сферы дзейнасці судоў прысяжных. Аднак гэтыя матэрыялы не з’яўляюцца бяспрэчнымі. Вядомы таксама запыты паслоў у справе мешаных злачынстваў (*delits komplexes*), калі дзяржаўнае злачынства пепраплятаецца з палітычным. Дакладна ўстаноўлена толькі тое, што анархічнае злачынства і шпіянаж у час вайны з’яўляюцца “дзяржаўным злачынствам”. На мой погляд, пра характеристку злачынства сведчыць яго мать. Тоэ, што антыдзяржаўныя выступы рабіліся за чужыя гроши, адзначана адношу да “дзяржаўнага злачынства”.

Спадары паслы былі затрыманыя “на гарачым учынку” пры адным з прайавай антыдзяржаўнай здрады. Яны адвінавачваюцца на падставе артыкула 110, якія ў Кодэксе пакаранняў знаходзіцца паміж артыкулам пра дзяржаўнае злачынства. Спадары паслы былі затрыманыя дзеля падтрымкі законнасці і для нейтралізацыі наступстваў злачынства. Дзе тут знявага артыкула 21 Канстытуцыі?

Мае высновы зацікаўлі паслоў-юрыстаў, і мы перайшлі на глебу спакойнай тэарэтычнай дыскусіі. Пасяджэнне было працягнутае і на наступны дзень, у які я атрымаў вельмі важны аргумент на карысць працягуту арышту паслоў. У гэты дзень акружны суд у Вільні адхіліў скаргу паслоў Рак-Міхайлоўскага, Мятлы і Галавача на рашэнне следчага суддзі адносна “меры затрымання”. Сп. паслы засталіся ў турме на падставе рашэння суда і вызваленне іх рашэннем Сейма супярэчыла артыкулу 77 Канстытуцыі, які сцвярджаў, што судовыя рашэнні не могуць быць аспрэчаныя і змененыя ні заканадаўчай, ні выкананаўчай уладамі.

Такім чынам, мы перамаглі ў Камісіі па рэгламенту, а хутка пасля гэтага і ў сейме. Надзеі змоўшчыкаў, што сейм вызваліць паслоў аказаліся марнымі <...>

Слуханне справы ў акружным судзе

Падрыхтоўка суда працягвалася вельмі доўга. Я імкнуўся яе прыспешыць, аднак акружны суддзя пан Паўлюць, які вёў следства, меў шмат працы. Яму дапамагалі вельмі здольны следчы суддзя пан Падоскі і маладыя практиканты пан Коркуць і пан Адынец. Матэрыялы да акта абвінавачвання ўтрымлівалі больш за 30 тоўстых тамоў.

Слуханне распачалося ў Акружным Віленскім судзе 23 лютага і працягвала-ся да 22 траўня 1928 г. Яно было вельмі сур'ёзным не з прычыны колькасці арыштаваных (не болей 53 чалавек), а з прычыны стварэння вобразу арганізацыі і падхджяння самой камуністычнай інтрыгі ў Польшчы. Суд складаўся са старшыні Аўсянкі і суддзяў Ёдзевіча, Барэйкі і Бжазоўскага. Сакратарамі былі паны Коркуць і Адынец. Абвінаваўцамі выступалі здольныя Калабскі і Раўэрэ. Сярод аба-ронцаў трэба згадаць імёны Бабянскага і Петрусеўчы, якога зусім нядаўна збіра-ліся вылучыць на пасаду старшыні Апеляцыйнага суда ў Вільні.

Інтрыгі

На з'ездзе камуністычнай партыі ў Москве, які распачаўся 20 траўня 1927 г., было прынятае рашэнне, што Таварыства беларускай школы стане пераймальнікам справы Грамады. Забарона дзейнасці гэтага Таварыства здавалася абавязко-вой. Тым часам пасля ліквідацыі Грамады ў Таварыстве пачалася барацьба паміж уплывамі радыкальнага клуба дэпутатаў і упливамі пана Астроўскага, які займаў адносна памяркоўнае становішча. З забаронай Таварыства цыгнулі доўга. Пасля працяглых ваганняў яно ўсё ж такі было забароненае, але амаль адразу забарона была знятая, дзякуючы намаганням группы палякаў, якія падтрымлівалі беларускі рух, і сцвярджалі, што былыя грамадоўцы падзяліліся на левіцу і правіцу, што Таварыства беларускай школы будзе аўтадаўца правіцу і яго можна будзе выкарыстаць для змагання з левымі. Што датычыць мяне, то я быў перакананы, што пану Астроўскаму нельга давераць, а “вылячэнне” Таварыства беларускай школы здавалася мне хімерай.

Акружны суд у Вільні прызнаў вінаватымі 37 абвінавачаных, сцвердзіў не-вінаватасць рэшты, у т.л. Луцкевіча і Астроўскага, які быў старшинёю Таварыства беларускай школы. Апошні абараняўся вельмі спрытна, да таго ж яму дапамагла смерць сведкі Горына, які па загаду з Масквы быў забіты яшчэ да пачатку судовага працэсу. Усе асуджаныя падалі апеляцыю. У той жа час моцны ціск аказваўся на пракуратуру, каб яна не падавала апеляцыі з нагоды апраўдання Луцкевіча і Астроўскага. Гэты ціск грунтаваўся на перакананні, што апраўданыя могуць быць прыдатнымі для палітыкі польскай дзяржавы. Аднак пракуратура падала апеляцыю і не адклікала яе, бо не верыла ў змяненні пазыцыі апраўданых. Да таго ж пракуратура не жадала даць магчымасць абароне перакрэсліць некаторыя вынікі следства. Хутка ўсе пераканаўся, што толькі пагроза пакарання можа стрымашыць Луцкевіча і Астроўскага ад антыдзяржаўнай дзеяйнасці, а адсутнасць такой пагрозы толькі заахвоціць іх да падобнай працы.

Потым з'явіўся праект амністыі кіраунікоў Грамады, асуджаных судом першай інстанцыі, і зноў жа ў мэтах выкарыстання іхдля інтарэсаў дзяржаўнай палітыкі. Амністыя павінна была наступіць у сувязі з 10-й гадавінай незалежнасці Польшчы. Я пратэставаў, але абверг гэты праект толькі аргумент, што амністыя не можа быць выкарыстана, бо прысуд яшчэ не ўступіў у сілу.

Пасол Ян Пілсудскі нарэшце зварнуўся да пракуора Пышлускага, а потым і да мяне за дазволам для пана Акуліча сустрэцца з арыштаванымі з мэтай паразумення з імі дзеля абыяння іх лаяльнасці ўзамен за вызваленне з турмы. Гэтае паразуменне магло адбыцца дзякуючы распараджэнням Міністэрства ўнутраных спраў.

Каліпан міністар Складюўскі падтрымаў просьбу Яна Пілсудскага, я не лічыў магчымым супрацьставіцца перамовам са зняволенымі, каб не перашкодзіць ініцыятывам міністэрства.

Што датычыць агаворанага вышэй прэвентыўнага сродка, то я папярэдзіў, што заўсёды буду супраць такіх пераменаў і патрабаваў, каб у перамовах удзельнічаў прадстаўнік міністэрства. Выбар паў на спадара Некраша, служачага Віленскага ваяводства. Спадары Некраш і Акуліч размаўлялі толькі з Тарашкевічам, Мятлой, Рак-Міхайлоўскім і Бурцэвічам. Заявы гэтых спадароў нічога не абыцалі. Яны не жадалі браць на сябе адказнасць за іншых зняволеных, а некаторыя нават не жадалі даваць пісьмове пацвярджэнне перамены свайго стаўлення да польскай дзяржавы, аблежаваўшыся абыяннем, што спыняць варожую дзеяйнасць толькі на перыяд да ўступлення прысуду ў сілу.

Выступ А.Мэйштовіча ў сеймовай камісіі па рэгламенту*.

Усходняя крэсы – гэта ахоўны вал Рэчы Паспалітай, яе пярэдні мур. Шмат разоў адбывалася так, што той, хто захапіў Вільню, потым лёгка даходзіў да сценаў Варшавы.

* Сыгнатурা 15555 //3, с. 25-27.

Якраз гэтыя крэсы ў апошні час сталі арэнай злачыннай прапаганды, якая захоплівала ўсё больш шырокія колы і вынікі якой становіліся ўсё больш небяспечнымі. Пад уплывам агітацыі ў друку і жывым словам, пад уплывам пастаянных пагрозаў, спакойнае насельніцтва крэсаў пачало байкатаў школы, дэмантрытаўна не плаціц падаткаў і аказваць супраціў польскім уладам. Насельніцтва пачало верыць, што апроч польскіх уладаў ёсьць яшчэ і іншыя, якім трэба падпрадкоўвацца. Гэтую веру пацвярджаала мажлівасць свабоднага пераходу мяжы адной з суседніх дзяржаваў пры дапамозе дакументаў, падпісаных кіраўнікамі агітацыі. Агітатары перапісвалі зброю, якая знаходзілася ў валоданні мясцовага насельніцтва і ладзілі вучэнні моладзі зачастую са зброяй. Пра зброю казалі, што ў рашаючу хвіліну яна будзе выдавацца ў азначаных пунктах на мяжы адной з суседніх дзяржаваў. Разыходзіліся чуткі, што хутка “тут болей не будзе Польшчы”. Ладзіліся дэмантрыцыі, на якіх чуліся заклікі: “Преч з Польшчай, хай жыве адна з суседніх дзяржаваў!” Справа дайшла да знішчэння тэлефоннай сувязі і забойства некалькіх служачых паліцыі. Таксама былі спробы падбухторвання ў войску.

Поспехі гэтай агітацыі сярод спакойнага народу, які са страхам згадвае кароткачасовае панаванне чужых дзяржаваў і які са спакоем перанёс эканамічныя няўдачы, якія ў апошні час наведалі нашу Айчыну, можна растлумачыць толькі тэрарызаваннем насельніцтва арганізаванымі падонкамі.

Такое становішча выклікала непакой польскіх і беларускіх абывацеляў, адданых польскай дзяржаве, якія выказвалі ўласны непакой у артыкулах і шматлікіх лістах і прашэннях, якія накіроўваліся польскім уладам.

Пасля апошніх падзеяў, выкліканых гэтай агітацыяй, пасля дэмантрыацый у Карэлічах, Беняконях, Докшыцах, Святой Волі, Вільні і г.д., пасля забойстваў не-калькіх дзяржаўных служачых, улады былі вымушаныя прыбегнуць да рэпресіяў. Выступы і злачынствы множыліся з дня на дзень. У выніку быў распачаты цэлы шэраг адміністрацыйных і судовых справаў, якія супрадаваліся арыштам больш чым 100 злачынцаў. Аднак гэта не дало пажаданых вынікаў, бо адзінным сродкам нармалізацыі сітуацыі было выяўленне і нейтралізацыя кіраўнікоў.

Следства давала ўсё больш матэрыялаў. Стала відавочным, што ў краіне існујуць актыўныя і ўзорна сканструяваныя арганізацыі, якія кіруюць цэльым рухам. Гэтыя арганізацыі былі створаныя па ініцыятыве адной з суседніх дзяржаваў пасля шэрагу ліквідацый ячэяк КПП. Мэтай суседніх дзяржавы была дзейнасць сярод беларусаў і польскага насельніцтва на крэсах пры дапамозе гэтых новых легальных арганізацый. Агенты гэтай дзяржавы трymалі ў сваіх руках кіраўніцтва некаторых арганізацыяў, а ў іншых мелі сур'ёзныя ўплывы, бо дзейнічалі праз найбольш уплывовых сяброў.

Дзеля працы сярод беларусаў была створаная Беларуская Грамада з цэнтральнай управай у Вільні. Кіраўніцтва склалі паслы, якія адначасова былі сябрамі кіраўніцтва КПЗБ. Цэнтральная управе падпарадкоўваліся павятовыя управы, а

павітовым – кіраўнікі г.зв. гурткоў, якія дзейнічалі ў правінцыі. Можна налічыць каля 2 000 гурткоў, да якіх належала амаль 50 000 сяброву.

Арганізацыйная структура Грамады моцна нагадвала структуры пэўных арганізацый у адной з суседніх дзяржаваў. Вясковае насельніцтва падманутае і затэрарызаванае пачало слепа падпрадкоўвацца загадам управаў, выконваючы распараджэнні польскіх уладаў толькі пасля дазволу кіраўнікоў гурткоў.

Сярод польскага насельніцтва ў цеснай супрацы з Грамадой дзейнічаў пасол, які меў значныя ўплывы як сярод польскага, так і сярод беларускага насельніцтва, кіраўнік управы Незалежнай сялянскай партыі і КПЗБ, вядомы сваёй рэнейшай злачыннай дзеянасцю, які яшчэ ў 1920 г. заклікаў насельніцтва да ўступлення ў варожыя войскі, а ў 1924 г. стварыў дыверсійную банду ў Наваградскім ваяводстве. Апошнім часам ён падтрымліваў пастаянныя адносіны з суседнім дзяржавай, нелегальна перасякаючы мяжу і робячы палётку іншым у яе перасячэнні.

Якія ж мэты былі ў гэтых актыўных і шырокага разглінаваных арганізацый і з якіх крыніцаў пакрываліся іх выдаткі?

Мэтай было адварванне крэсаў ад Польшчы, арганізацыя ўзброеных выступаў (няхай нават няўдалых) у той момант, калі гэтага будучы патрабаваць агенты іншай дзяржавы.

Значныя сродкі на створаныя арганізацыі ішлі з адной з суседніх дзяржаваў праз Рыгу на раункі спецыяльна заснаванага банка альбо з Варшавы праз дэпутатаў, якія ўносілі значныя сумы на раункі гэтага банка і адначасна самі распрадаўжаліся значнымі сумамі, пакладзенымі ў банк на асабістую раункі. Пасля затрымання яны не здолелі раствумачыць крыніцу паступлення грошай.

Агітацыя становілася ўсё больш небяспечнай. Хто ведаў, якім чынам падобная агітацыя пашыралася ў адной з суседніх дзяржаваў, той павінен быў зразумець, якія наступствы яна будзе мець.

Гэта была пастаянная злачынная дзеянасць на школу польскай дзяржаве, аточаная атмасферай шпіянажа на карысць суседніх дзяржав, якая праводзілася за гроши гэтай дзяржавы праз яе платных функцыянеру. Гэтая дзеянасць была накіраваная супраць усіх тых элементаў, што грунтаваліся на падмурку дзяржавы. Галоўным чынам яе праводзілі паслы, дазволу на затрыманне якіх неаднаразова прасілі судовыя ўлады у Высокага сейма. Пасля раскрыція гэтай дзеянасці нельга было з ёй мірыцца і цягнуць з яе ліквідацыяй.

Шуйскі казаў, што Польшча ў пэўную эпоху была заезным домам чужой палітыкі. Заяўляю, што ў адроджанай Польшчы так не будзе.

Паслы былі арыштаваныя. Гэтага патрабавалі дзяржаўныя інтарэсы, бяспека краіны. Урад Рэчы Паспалітай просіць сейм дазволіць далейшы крыміналны пераслед затрыманых паслоў.

Фрагменты дзённікаўых запісаў Маршалка сейма Мікалая Ратая.

Студзень 1927 г.*

14, 15, 17 студзеня.

Уноч з 14 на 15 студзеня шматлікія арышты ў Варшаве і ў правінцыі сярод камуністаў і іх прыхальнікаў. Між іншымі ў Вільні былі арыштаваныя паслы сейма Тарашкевіч, Рак-Міхайлоўскі і Валожын, пазней быў арыштаваны дэпутат Гала-вач з групы Ваявудскага, былога партыі “Вызваленне”.

Усё гэта не было для мяне нечаканасцю. Пілсудскі, Бартэль і Мэйштовіч шмат разоў скардзіліся на дзейнасць гэтых паслоў і задавалі пытанні, як бы я сябе паводзіў у выпадку іх арышту. “Схапіце з палічным на месцы здзяйснення дзяржаўнага злачынства <...>, — адказваў ім, — і я не буду перашкаджаць <...> пайду насустроч, робячыя зрешты ўсё тое, што выцякае з маіх абавязкаў як маршалка сейма <...>”.

Даведаўшыся пра арышты, у першай палове дня 15 студзеня накіраваў пану Мэйштовічу ліст наступнага зместу:

“Атрымаў прыватную інфармацыю нібыта гэтай ноччу па загаду мясцовага прокурора быў арыштаваны паслы Тарашкевіч, Рак-Міхайлоўскі і Валожын.

Прашу Пана Міністра паведаміць, ці гэтая інфармацыя адпавядае рэчаіснасці? Калі так, то на якой падставе і па якіх прычынах адбыўся арышт паслоў? Прашу Пана Міністра адказаць як мага хутчэй”.

Пан Мэйштовіч адразу даслаў мне праз служачага цалкам непрадуманы і дрэн-на сфермуляваны адказ, у якім якраз адсутнічала сцвярджэнне, што арыштаваныя былі схопленыя “з палічным на месцы здзяйснення дзяржаўнага злачынства”.

Я не прыняў ліста і падказаў, як яго трэба скласці. Увечары прыйшоў сам пан Мэйштовіч з новым лістом і вуснай інфармацыяй. Я быў вымушаны рэдагаваць і яго. Нарэшце, атрымалася наступнае:

“У адказе на ліст ад 15 студзеня гэтага года маю гонар паведаміць Пану Маршалку, што паводле тэлефоннай справаўдзячы, па загаду падпрокурора Апеляцыйнага суда ў Вільні сёння былі затрыманыя паслы сейма Браніслаў Тарашкевіч, Павел Валожын і Сымон Рак-Міхайлоўскі па факту здзяйснення злачыннай дзейнасці, накіраванай супраць бясспекі і адзінства дзяржавы, якая праводзілася пад кіраўніцтвам чужаземных элементаў і за гроши, што прыходзілі з-за мяжы.

Затрыманне было неабходным для забеспечэння правасуддзя і абясшчэння наступстваў злачынства. Хадайніцтва пра сеймавы дазвол на выдачу судам вышэйзгаданых паслоў з адпаведным абгрунтаваннем буду мець гонар прыслучаць Пану Маршалку ў найбліжэйшым часе.

У момант атрымання ліста Пана Маршалка якраз збіраўся завядоміць яго ў адпаведнасці з патрабаваннямі 21 артыкула Канстытуцыі. Мэйштовіч”.

Гэтыя фармуліроўкі дапамаглі вытрымаць ту ю навальніцу, якую зрабілі ле-вия з нагоды арыштату. Зрэшты, абурэнне выказвалі толькі некалькі паслоў,

* Rataj M. Pamietniki. Do druku przygotowali J. Dkbski. Warszawa, 1965, s. 453-457.

прыватнасці, Ліберман, Тугут. Большасць прыняла факт арыштаў наогул спакойна, а ў цэнтры і сярод правыхнават з энтузіязмам, у якім артыкул 21 Канстытуцыі, гарантуючы недатыкальнасць паслоў сейма цалкам раствараваўся.

Што больш важна, так гэта тое, што прыведзеныя фармуліроўкі стваралі ўражанне, што артыкул 21 не быў парушаны. На жаль, так было толькі на першы погляд. З інфармацыі пана Мэйштовіча, а потым са справаздачы віленскага падпракурора і тых матэрыялаў, якія ён перадаў, было відаць, што тыя найважнейшыя пункты (“арышт з палічным на месцы здзяйснення дзяржаўнага злачынства”), якія найбольш хвалявалі, былі надзвычай слаба аргументаваныя. Відавочным і не выклікаючым сумненняў было тое, што мела месца велізарная антыдзяржаўная дзеянасць, у цэнтры якой знаходзіўся ў першую чаргу Б. Тарашкевіч, і што пэўныя ініцыятывы гэтай дзеянасці трапілі ў рукі наших уладаў. Аднак было відаць і тое, што гэтыя ўлады, і асабліва падпракурор, яшчэ не дараслі да вырашэння такой задачы, што не здолелі ўзяць справу ў свае рукі адпаведным спосабам і ў адпаведным месцы. Пан Мэйштовіч дзеянічаў хутчэй як палітык, што імкнецца як мага хутчэй прадэмманстраваць крэсовым палякам уласную энергію, накіраваную супраць спробы перавароту, чым як міністр юстыцыі, які павінен кіраваць справай такім чынам, каб арышт дэпутатаў не парушаў 21 артыкула Канстытуцыі.

Промахам Мэйштовіча было тое, што толькі праз 24 гадзіны пасля Тарашкевіча, Валожына і Рак-Міхайлоўскага адбыліся арышты Галавача і Мятлы. Пры гэтым Галавач, здаецца, быў арыштаваны ва ўласнай хаце падчас працы на жывёльным двары. Доказ, што дэпутаты былі арыштаваныя “з палічным”, становіўся даволі складанай справай. Праўда, была распрацавана тэорыя, што пры «працяглым злачынстве» (так, здаецца, гучыць гэты тэрмін) арыштам “з палічным” можна лічыць затрыманне на працягу ўсяго злачыннага перыяду. Тым не менш, ситуацыя становілася ўсё больш складанай, а дзеянні праукратуры ўсё цяжэй было апраўдаць.

17 студзеня адбылася мая сустрэча з Пілсудскім, падчас якой я заявіў, што досьціць ужо арыштаў, што працяг такія палітыкі я не могу апраўдываць ні перад самім сабою, ні перад сеймам. У той жа дзень 17 студзеня выслаў да пана Мэйштовіча наступны ліст:

“Грунтуючыся на лісце ад 15 студзеня гэтага года і на інфармацыі Пана Міністра, якія датычыліся абставін, пры якіх паслы сейма Тарашкевіч, Рак-Міхайлоўскі і Валожын былі пазбаўленыя свабоды, так і дзеяння, за якія дэпутаты былі арыштаваныя, я да гэтага часу не знайшоў падставаў, каб патрабаваць вызвалення паслоў і ўзяць на сябе адказнасць за наступствы гэтага.

Даведаўшыся, аднак, што на працягу наступнага дня быў затрыманы паслы Галавач і Мятла, не могу выказаць меркавання, ці адбылося гэта ў сувязі са справай затрымання трох вышэйзгаданых паслоў, ці гэта асобная справа.

Прашу тэрмінова прыслаць тлумачэнне, пры чым прашу выразна адказаць на пытанне, ці паслы Галавач і Мятла былі арыштаваныя “з палічным і на месцы здзяйснення дзяржаўнага злачынства”. Не маючы магчымасці дакладна і самас-

тойна даследаваць справу ва ўсіх яе падрабязнасцях, вымушаны абапіраца на тлумачніе і інфармацыю Пана Міністра. Хачу адзначыць толькі, што ў выпадку, калі пазбаўленне свабоды дэпутатаў Галавача і Мятлы звязана са справай трох дэпутатаў, то факт, што яно наступіла амаль на 24 гадзіны пазней выклікае сумненні, што дэпутаты былі арыштаваныя “з палічным”.

Прыведзены ліст, выкліканы фактам арышту Галавача і Мятлы, аказаўся на годай для акрэслення ролі маршалка сейму ў падобнай сітуацыі. Маршалак не мае магчымасці зрабіць самастойную і грунтоўную выснову наконт таго, ці мей месца арышт “з палічным”, асабліва ў складаных справах. Ён павінен правесці ўласнае даследаванне, следства пры дапамозе апарату служачых, даведаца пра ўсе падрабязнасці. Ці атрымлівалі арыштаваныя гроши ад бальшавікоў? Ці атрымлівалі іх на пэўныя дзеянні, ці за пэўныя дзеянні? Ці сведкі з палітычнай паліцыі і агенты не з’яўляюцца правакатарамі (як сцвярджалася)? На гэтыя пытанні можа адказаць толькі суд! Маршалак павінен наогул абапіраца на сцвярджэнні і інфармацыю міністра юстыцыі, генеральнага праクурора. Маршалак можа патрабаваць вызвалення арыштаваных і ўзяць адказнасць на сябе за наступствы ў тым выпадку, калі наступіла адкрытае парушэнне артыкула 21 Канстытуцыі або калі адбываецца відавочны пераслед дэпутатаў уладамі па палітычных матывах.

У дадзеным выпадку я мей аж занадта глыбокае перакананне, што арыштаваныя, асабліва Тарашкевіч, зімаліся антыдзяржаўнай дзеянасцю. Гэта, дарэчы, пацвердзіў таксама суд.

Артыкул 21 аказаўся нежыццяздольным. Пасол знаходзіць у ім дастатковую абарону ад злоўживання ўыканайчай улады, але інтэрэсы дзяржавы, грамадскія інтэрэсы не заўсёды абароненыя ад верагоднай злачыннай дзеянасці пасла. Як заўсёды ў такіх выпадках паларажэнні заюна рэдагуюцца жыщём і палітыкай, а іншым разам проста парушаюцца пры tacitus consensus (маўклівай згодзе) грамадскага меркавання. У дадзеным выпадку трэба прызнаць, што грамадскае меркаванне вельмі актыўна падтрымала міністра юстыцыі і ўрад, калі бы я ці хто іншы на май месцы выступіў бы супраць арыштавання і патрабаваў бы вызвалення паслоў, то ўрад мог бы смела ісці на канфлікт з заканадаўчай уладай, бо мей падтрымку пераважней большасці польскага грамадства і нават большасці самога сейма.

18 студзеня атрымаў адказ пана Мэйштовіча:

“Маю гонар завядоміць Пана Маршалка, што паслы Пётр Мятла і Фёдар Галавач былі арыштаваныя, першы ў Глыбокім, а другі ў Валожыне па факту здзяйснення антыдзяржаўнага злачынства, якое інспіравалася чужымі элементамі і за гроши, што прыходзілі з-за мяжы.

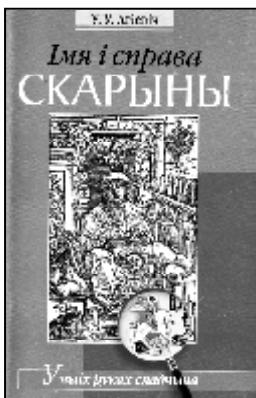
Арышты адбыліся па загаду падпракурора Апеляцыйнага суда ў Вільні, які быў аддадзены адначасова з загадам пра арышт паслоў Тарашкевіча, Валожына і Рак-Міхайлоўскага і тлумачыўся неабходнасцю здзейснення правасуддзя і нейтралізацыі наступстваў злачыннай дзеянасці”.

Я моўчкі прыняў гэтую інфармацыю.

Навуковыя выданні:

Айчынныя

Агіевіч У.У. **Імя і справа Скарыны: У чыліх руках спадчына.** Мінск: Бел. навука, 2002. – 319 с.

Кніга з'яўляецца навуковым выданнем з немалым для сённяшняга дня накладам у 1000 экз. У анатацыі да яе гаворыцца пра кардынальна новую ацэнку духоўнай спадчыны Скарыны ды пра змену ўсёй канцепцыі Скарыніяны.

Звяртае на сябе ўвагу жывы і эмацыйны, часам палемічны аўтарскі стыль выкладу, што часам складае ўражанне публістычнага тэксту.

Цікавыя назвы раздзелаў:

- *Лес імя Скарыны як сімвал лёсу Беларусі*
- *Nomen est omen*
- *Віленская выданні Георгія (Францыска) Скарыны ў дыялогу з Москвой*
- *Волевыя ўленне Скарыны адносна сваіх імёнаў: дакументальныя сведчанні і проблема перакладу*

– *Скарынаў прафесіонім "доктар Францыск"*

– *Ці варты "Дыспут" дыспуту?*

– *Ініцыялы Скарынавых выданняў – сімвалагізацыя культуры хрысціянскага гуманізму*

– *Сімвалогія светла і алегорыі пазнання*

– *Закон, запісаны ў сэрцы, і геліяцэнтрызм*

Шматувагі надаецца высвяленню праўдзівага імя (імёнаў) Вялікага Беларуса. Аўтар ужывае напісанне "Георгі(Францыск) Скарына". Менавіта такую чарговасць імёнаў Аўтар прачытаў на чорнай плакетцы ў ніжній частцы знакамітага аўтапартрэту Скарыны.

Бардах Ю. Штудыі з гісторыі Вялікага Княства Літоўскага / пер. М.Раманоўскага/ А.Істоміна; Прадм. Г.Сагановіча. Мінск, 2002 -459 с., (Бібліятэка часопіса "Беларускі Гістарычны Агляд") (Наклад не паказаны).

Кніга складаецца з 9 працаў вядомага польскага гісторыка праф. Юліуша Бардаха, напісаных у розныя часы ад пачатку 70-х да сярэдзіны 90-х гадоў мінулага стагоддзя: *Крэва і Люблін. З проблемаў польска-літоўскае уніі; Лад местаў на магдэбургскім праве ў ВКЛ*

да сяр. 17 ст.; Аб практыцы літоўскай канцылярыі часоў Жыгімонта I Старога; Звычэвае шлюбнае права русінаў ВКЛ (15 - 17 ст.); Дацьненіі паміж ка-
талькамі і праваслаўнымі ў ВКЛ (канец 14 - 17 ст.); Шмату зроўневая нацыя-
нальная свядомасць на літоўска-рускіх землях Рэчы Паспалітай у 17 - 20 ст.;
Ад палітычных да этнічных народаў у Цэнтральнай-Усходняй Еўропе; Літоўс-
кія палякі і іншыя народы гісторычнве Літвы. Спраба сістэмнага аналізу; Кан-
стытуцыя 3 мая і "Ўзаемныя заручыны Абодвух Народаў" 1791 г.;

Кніга пачынаецца прадмовай Генадзя Сагановіча, інтэрв’ю з Аўтарам і за-
канчваецца бібліографіяй ягоных публікаций. У інтэрв’ю заўважана, што Аўтар у
Беларусі "займеў папулярнасць аднаго з самых аб'ектыўных польскіх гісторы-
каў". Тым не менш, у працах Ю.Бардаха выяўляеца традыцыйнае польскае стаў-
ленне да ВКЛ як да гісторычнай формы летувіскай дзяржаўнасці.

**Радзік Р. Беларусы (Погляд з Польшчы): Манаграфія /
Пер. з польск.; Рэд. Я.Іваноў; ГА МТ "Брама". Мінск:
Энцыклапедыкс, 2002. - 132 с. (Наклад - 150 экз.)**

Артыкулы вядомага люблінскага сацыёлага, аб'яднаныя беларускай тэматыкай, арганічна склалі гэтую кнігу. Найбольшую цікавасць выклікае менавіта "погляд з Польшчы", які дазваляе нам парыўнаць уласную самаацэнку з успрыманнем беларускага нацыятворчага практэсу кампетэнтнымі навукоўцамі з-за граніцы. Пра цікавасць зместу працы гавораць назвы яе раздзе-
лаў: *Прычыны слабасці нацыятворчага практэсу беларусаў у 19 і 20 ст.; Погляд на Польшчу і Расію ў "Кароткай гісторыі Беларусі" Вацлава Ластоўскага; Паляк, літвін, беларус (Эва-
люцыйя крытэрыяў нацыянальна-культурнай прыналежнасці ў два апошнія стагоддзі); Паміж Расіяй і Польшчай (Нацыянальна-культурная эвалюцыйя беларус-
кага грамадства на працягу двух апошніх стагоддзяў); Беларусь і Сярэдне-Ус-
ходняя Еўропа (Культурныя перадумовы палітычна-эка-
номічных ператварэнняў); Хто такія беларусы?; Бела-
рускі час; Мовы Беларусі ў 19 і 20 стагоддзях.*

**Бохан Ю.М. Узбраенне войска ВКЛ другой паловы XIV - канца XVI ст. Мінск: Экаперспектыва, 2002. - 336 с. з
іл. (Наклад - 300 экз.)**

Кніга дзеліцца на пяць раздзелаў, якія ахопліваюць увесы комплекс узбраення ВКЛ пазначанага перыяду:

- Засцерагальнае ўзбраенне
- Зброю блізкага бою
- Зброя далёкага бою

– Рыштунак вершніка і верхавога каня

– Упты́у зобраення на выдзяленне катэгорый ваяроў

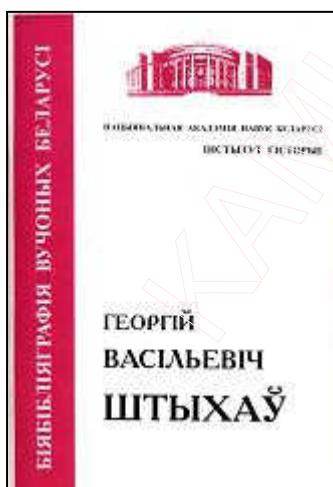
Паводле сцісласці і адначасовай інфармацый-
най насычанасці выкладу, дакладнасці аўтарскіх
дэфініцый і фармулёвак тэксткнігі блізкі да энцык-
лапедычнага.

**Котлярчук А. Шведы ў гісторыі й культуры бела-
русаў. Мінск: Энцыклапедыкс, 2002. - 296 с. іл.
(Наклад 2000 экз.)**

Кніга фундаваная Шведскім інстытутам і адэр-
цэн заванана я шведскімі навукоўцамі, прадстаўляе
гісторыю беларуска-шведскіх узаемадносінаў ад
ранняга сярэднявячча да найноўшага часу. Выклад
вядзеца паводле храналагічнага прынцыпу, асоб-
ным разделам вылучаны Вобраз шведа ў беларус-
кай культуры. Да працы далучаныя спіс крыніцай і бібліяграфія, асабовы ды геаг-
рафічны паказальнік, рэзюмэ на ангельскай мове.

Аляксандар Краўцэвіч

**Біябіліяграфія вучоных Беларусі: Георгій Васільевіч Штыхав (Да 75-годдзя з
дня нараджэння). Мінск, 2002 - 89 с.**

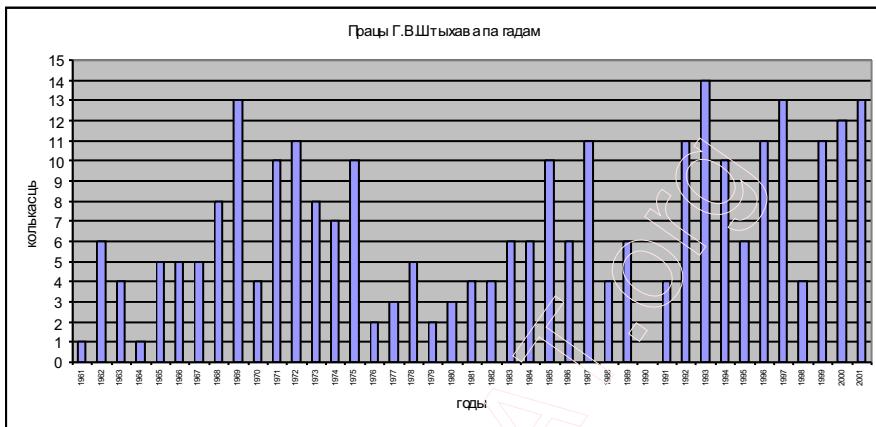

Да 75-годдзя з дня нараджэння выйшла асоб-
ным выданнем бібліяграфія праца Г.В.Штыхава
(другой кнігай у серыі "Біябіліяграфія вучоных
Беларусі") вялікім як для Інстытута гісторыі Нацы-
янальнай Акадэміі навук Беларусі накладам у 300
асобнікаў.

Нарыс навуковай дзейнасці Г.В.Штыхава на-
писаны Сяргеем Тарасавым, Леанідам Калядзінскім,
Генадзем Семянчуком, храналагічны паказальнік
працаў - Алай Ільюцік. Ёсьць пералік справаздачаў
юбіляра аб археалагічных раскопках, спіс працаў,
якія выйшлі пад рэдакцыей Г.В.Штыхава, спіс аба-
роненых пры яго кіраўніцтве і кансультатацыях ды-
сертацый, імянны і геаграфічны паказальнік, рэ-
зюмэ на рускай і ангельскай мовах.

Вынікі дзейнасці шаноўнага Георгія Васілье-
віча на працягу 1960-2001 г. ўражваюць - 280 навуковых і навукова-папулярных
працаў (сярод іх каля паўтара дзесятка навукова-папулярных), 295 артыкулаў у
энцыклапедыях, 103 - у "Збору помнікаў", 47 газетных артыкулаў, 32 археалагіч-

ныя справа здачы, 36 рэдагаваныя працы, 2 кансультаваныя абароненныя доктарскія, 16 абароненых пад кіраўніцтвам вучонага кандыдацкіх дысертаций.

У паказальніку 324 пазіцыі, у кожным годзе ўжываецца алфавітны прынцып апісання (зрэшты, не вельмі паслядоўна), энцыклапедычныя выданні апісваюцца пад адным нумарам з распісваннем у алфавітным парадку артыкулаў аўтарства Г.В.Шчтыхава з паданнем старонак.

Дробныя пропускі (напрыклад, не занатаваны артыкул "Пломба" у 5-м томе "Энцыклапедыі гісторыі Беларусі") пры такой колькасці працаў юбіляра можна і не заўважаць. Карыснае выданне – адно бяда, невядома дзе яго можна набыць.

Берасцейскі хранограф: Зборнік навуковых прац. Вып.3. Брэст, 2002 – 404 с.

У Берасці выйшаў ужо трэці за апошнія некалькі гадоў выпуск "Берасцейскага хранографа", які падрыхтаваны да выдання кафедрай усеагульнай гісторыі і гісторыі сусветнай культуры Берасцейскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.С.Пушкіна пад кіраўніцтвам У.І.Нікіценкава.

Наклад невялікі - ўсяго 100 экз., але гэта не памяншае значнасці выдання, якое даказвае, што дэцэнтралізацыя беларускай гісторычнай науки – рэальны факт.

У зборніку прынялі ўдзел 48 аўтараў з Масквы, Санкт-Пецярбурга, Менску, Гомелю, Гародні, Вільні, Стайбцоў і Берасця. Вядома, большасць – супрацоунікі БрДУ. Складальнікам і вылучаныя наступныя тэматычныя раздзелы: "духоўная спадчына", "гісторыя рэлігіі", "гісторыя адукцыі і куль-

туры", "гісторыя нацыянальных меншасцяў", "памежжа", "гісторыя заходніх абласцей Беларусі", "тэндэрныя праблемы ў славянскай культуры" "эканаамічная гісторыя", "гісторыя партый і рухаў", "беларусы ў свеце", "усеагульная гісторыя", "археалогія і этнаграфія", "дэмографія, міграцыя, статыстыка", "нумізматыка", "гісторыяграфія і крыніцаўства", "архівы і публікацыі". На беларускай мове напісаныя 16 з 45 артыкулаў.

Няма магчымасці пераказаць змест нават выbraneхарты кулаў. Вось толькі некаторыя з іх. Артыкул А. У. Ерашэвіча аб Берасцейскім павеце ў часы напалеонаўскіх войнаў сярод іншага гаворыць і пра адносіны насељніцтва да вызваліцеляў - яно разбеглася па лясах, што стварыла перашкоды ў пошуках харчавання для рускіх войскай. В. Г. Швайко звяртае ўвагу на розніцу ў статусе рускіх эмігрантаў і мясцовых рускіх ў міжваенны Польскай рэспубліцы, на відавочныя праблемы фіксацыі колькасці рускіх падчас перапісу 1931 г., які, верагодна, аўяднаў у адной графе розныя катэгорыі з-за амоніміі "рускій" як велікарос і "рускій" як веравызначэнне (кшталту касцельных "палякаў"). В. Смільнічус аналізуе суадносіны вобразу і реаліі пры ўжыванні грашовых тэрм іншай у творчасці Адама Міцкевіча. А. Ю. Бодак расказвае аб арганізаваных міграцыйных пракцесаху БССР у 1945-1955 г., якія вяліда памяшэння долі карэннага насельніцтва ў рэспубліцы.

Вялікія прэтэнзіі можна выказаць да фармату і вёрсткі кнігі (берасцейскае выдавецтва Сяргея Лаўрова). У дзесятках падкаў гады, кіламетры, стагоддзі і г.д. аказаліся "адарванымі" ад саміх лічбаў і перанесеныя ў наступны радок, іншыя ялы - ад прозвішчаў, пачатак сказа ў выглядзе адной літары - ад самага сказу, частка устойлівага скарачэння - ад другой яго часткі, табліцы адступаюць ад патрабаванняў ДАСТА, ёсць адхіленні ад агульна прынятых скарачэнняў (кшталту "ру." замест "руб."), у англійскіх рэзюме адсутнічаюць пераносы. Пералік можна было бы працягваць. Між тым, тэкставы рэдактар Word for Windows (здаецца, што кніга вярсталася ў гэтым рэдактары) дазваляе ўсе гэтыя праблемы лёгка вырашаць. Але ёсць паказчык, па якому выдавецтва С. Лаўрова пакідае далёка ззаду шэраг іншых - рэкордна ніzkі кошт паліграфіі (напрыклад, у парыўненні з менскім выдавецтвам "Тэхналогія" кніга абыходзіцца танней прыблізна разоў у пяць).

Зборнік належыць да тых, якія ёсць жаданне перачытваць.

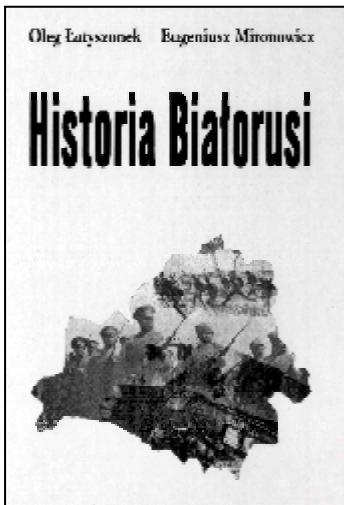
Шкада, што сістэма агульнарэспубліканскага кнігагандлю распалася і кнігу нельга пабачыць ў іншых гаратах, больш того, нават у кнігарнях Берасця. Сённяшні мізэрны выбар кніг у крамах не з'яўляецца віной беларускіх даследчыкаў, яны працуяць, пішучы і, бывае, нават знаходзяць сродкі для выданняў. Але гандаль у межах свайго разумення вырашае, што патрэбна пакупніку. Здаецца, адзінай у краіне кнігарнія з нармальным асартыментам выданняў, у тым ліку і некаторых беларускіх рэгіональных, застаецца менская "Акадэмкніга".

Выйсце, здаецца, адно – налажванне планавага абмену паміж навуковымі цэнтрамі сваімі выданнямі і высылка поштай па індывідуальному заказу.

Ivan Сінчук

Замежныя

Latyszonok O., Mironowicz E. Historia Białorusi od połowy XVIII do końca XX wieku. Białystok, 2002 – 330 s. (Наклад не паказаны)

Кніга азначана Аўтарамі як падручнік у першую чаргу для польскіхнастайнікаў, а таксама студэнтаў, ліцэюстаў ды ўсіх зацікаўленых. Аўтары перанеслі адзін з прынятых храналагічных рубяжоў – апошні падзел Рэчы Паспалітай (1795 г.) да першага падзелу ў 1772 г., калі Расея забрала першы ладны кавалак Беларусі.

Кніга падзелена на 33 невялікія раздзелы (памерам ад 5 да 25 старонак), якія апісваюць палітычную, эканамічную, культурную гісторыю краіны, а таксама беларускага насельніцтва ў Польшчы. Першыя 4 раздзелы ці 24 старонкі прысвячаныя 18 ст., наступныя 13 раздзелаў на 83 стар. прадстаўляюць падзеі 19 ст., нарэшце раздзелы 18 – 33 (191 стар.) апісваюць гісторыю Беларусі і беларускай нацыянальнай меншасці ў Польшчы ў 20 ст.

У самой Беларусі да сёння не напісаны такі дэталёвы падручнік па новай і навейшай гісторыі краіны. Алех Латышонак і Яўген Мірановіч – гісторыкі, вядомыя не толькі ў Польшчы сваімі арыгінальнымі працамі, таму новая кніга выклікае цікавасць адразу пасля прачытання прозвішчаў аўтараў на вокладцы.

Аляксандар Краўцэвіч

Бурков В.Г. Фалеристика: Учебное пособие. Москва, 2000 – 168 с.

Пра кнігу санкт-пецярбургскага даследчыка У.Г.Буркова спецыялісты ведалі задоўга да яе з'яўлення ў друку. Яна выдадзеная падгрыфам Расейскага дзяржаўнага гуманітарнага універсітэта накладам 1000 экз.

Чакалі яе з-за таго, што аказаўся ў другой "главе" з называю "Змест і структура фалерыстыкі". Паколькі фалерыстыка дысцыпліна даволі маладая, то дагэтуль ёсьць розныя думкі пра тое, што адносіцца да самой дысцыпліны і аб уласна класіфікацыі ўзнагародаў. Аўтар вядомы знаўца ў гэтых пытаннях.

У кнізе ёсьць гістарыяграфічны агляд, табліца вышэйшых узнагародаў дарэвалюцыйнай Расеi, СССР і дзяржаўных узнагародаў Расейскай Федерацыі разглядаецца значэнне узнагародна га комплексу, і сам тэрмін "фалерыстыка". Самастойнае значэнне мае спіс асноўных працаў па фалерыстыцы Расейскай імперыі і СССР на 11 стар. (толькі працаў самога аўтара пералічана два дзесятка). Тэрмін "фалеронім", які прапанаваны аўтарам як агульная назва узнагародаў даволі даўно, у наўковым побыце не жадае прыжывацца, але іншыя прапановы і ўдзельнікі аўтара аказваюць ўплыў на развіццё дысцыпліны.

Асноўнага тэксту ў кнізе толькі 90 старонак, што дазваляе ёй рэальна карыстацца як падручнікам ў ВНУ пры невялікай колькасці гадзінай фалерыстыкі. Але кніга мае "манаграфічны" даведачны апарат - можа так і павінны выглядаць падручнікі будучыні, па якіх рыхтуюць сапраўдных спецыялістаў.

Кальцин А.М. Торговля древней Москвы (XII- середина XV в.). Москва, 2001 -278 с.

Бездакорна падрыхтаваная да друку кніга маскоўскага даследчыка Александра Калызіна выйшла накладам 500 экз. У манаграфіі акрамя асноўнага тэксту шэсць вялікіх дадаткаў і ў асобным блоку 60 малюнкаў (графічных і фотавывіаў).

Структура кнігі прапрыстая і лагічная. Яна складаецца з трох частак: 1) Гандаль Москвы па пісьмовых крыніцах, 2) Гандаль Москвы па археалагічных дадзеных, 3) Гандаль Москвы па нумізматычных дадзеных.

Беларускім чытачам найбольш цікавымі будуть звесткі пра супольныя рэчы матэрыяльнай культуры - шкляныя бранзалеты і срэбныя плацёжныя зліткі. Аўтар прытырмліваецца думкі, што слова "рубель" пашодзіць ад практикі рассячэння злітку на две часткі - палціны, у адрозненне ад старога попіяду што "рубель" - палова злітку. Аднак рэаліі нават сённяшній беларускай мовы даюць "рубель" як жэрдку з зарубкамі на канцах для прыціскання капны сена на возе, што можа быць указаннем на сувязь зарубак на літоўскіх палачкападобных злітках з этымалогій грашовага тэрміна "рубель". Нельга забыць, што апошнім часам залатаардынскія манеты з агульнымі надпісамі "Святой Софии" і "Святой Троицы" адрозніваюцца ад сучасных беларускіх манетаў тым, што на іх аверсе ўжываецца агульны надпіс "Святой Софии" і "Святой Троицы" і на реверсе - агульны надпіс "Святой Софии" і "Святой Троицы".

Даследаванне выканана на стыку традыцыйнай гісторыі пісьмовых крынічаў, археалогіі і нумізматыкі. Можна лічыць, што ўсе гэтыя накірункі гісторычнай навукі сталі багацей на адну вельмі дабротна зробленую манаграфію. Шкада толькі што аўтару давялося выдаваць кнігу сваім коштам. З другога боку, гэта паказвае А.М.Калызіна як энтузіяста сваёй справы і дадае да яго павагі.

Компьютер и историческая демография: Сборник научных трудов. Барнаул, 2000 - 210 с.

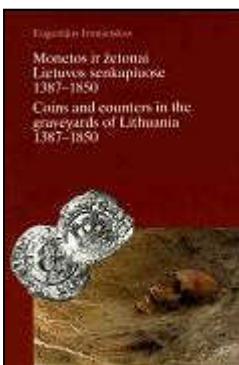
Зборнікнавуковыхпрацаў працягвае шэраг падобных практична штогадовых (з 1994 г.) выданняў Алтайскага дзяржаўнага універсітэту, якія тычыліся гісторычных ведаў, эканамічнай гісторыі, статыстыкі, крыніц, методыкі археалогіі, картаграфіі, інтэрнету як новай сферы інфармацыйнага асяроддзя гісторычнай навукі. Усе выданні з'яўляюцца падпіранажам расейскай асацыяцыі "Гісторыя і камп'ютэр". Наклад кнігі невялікі - 300 экз., надрукавана пры падтрымцы Расейскага фонду фундаментальных даследаванняў, спасылкі на дапамогу якога ўсё часцей можна знайсці на старонках расейскіх гісторычных выданняў.

Адметнай рысай серыі з'яўляецца шырокая геаграфія аўтараў і даволі вялікі тэртыярыйны ахоп. У дадзеным зборніку знайшлося месца 11 артыкулам па дэмографіі 18-20 ст. Рәсей, Казахстану, Беларусі навукоўцаў з Астаны, Санкт-Пецербурга, Тулы, Петразаводска і іншых цэнтраў.

Беларусь прадстаўлена вялікім артыкулам Насевіча В.Л. "Дэмографічныя паказчыкі беларускага сялянства ў другой палове 18 – першай палове 19 ст." Даследчык прапануе пры адсутнасці агрэгатавых паказчакаў па вялікіх тэртыорыяхрабіць даследаванні на мікраўзроўні з пазнейшай экстрапалацыйай дадзеных на больш шырокую тэрторыю. Даследаваліся сёллы ўладання Корэнь непадалёк ад Менску па інвентарах, метрычнымі кнігах, рэвізскімі сказках. Між іншым, можна даведацца, чаго каштавала насељніцтву руска-французская вайна 1812 г. - страціў жыццё кожны шосты жыхар гэтай мясцовасці. Вынікі даследавання прыводзяцца не толькі ў аналітычнай частцы, але і ў падрабязных пагадавых табліцах, што робіць прыемнае ўражанне.

Ivanauskas E. Monetos ir zetonai Lietuvos senkapiuose 1387-1850 = Coins and counters in the graveyards of Lithuania 1387-1850. Vilnius, 2001 - 228 p.

Чартовая кніга летувіскага даследчака Эўгеніюша Іванаускаса прысвеченая манетам і жетонам у летувіскіх магільніках канца 14 - сярэдзіны 19 ст. Пасля выданенага ім у 1995 г. інвентара скарбаў Літвы падобнай працы можна было чакаць і

яна з'явілася. Алфавітны пералік населеныхпунктаў адна-часова з'яўляеца і зместам кнігі, усяго названыя 470 мяс-цовасцяў.

Знаходкі апісваюцца наступным чынам: мясцовасць - год, кароткае апісанне археалагічных працаў, агульная датыроўка магільніка, нумары магілаў, іх датыроўка, двар-жава - уладар - дата - колькасць - археалагічна справазда-ча - акт прыёму - публікацыя. Часамі ёсць фотаздымкі, але ніколі ні словамі, ні графічна не фіксуецца палажэнне манет адносна касцяка.

Сфармульянаныя ва ўступе пастулаты аўтара выкліка-юць жаданне зрабіць іх аб'ектам дыскусіі. Навуковая грамадскасць Летувы па рознаму аднеслася да гэтай працы, бо меліся ўжо даўнія два манаграфічныя артыкулы пра манеты ў пахаваннях. Най-больш канструктыўнымі былі выступленні ў друку з дапаўненнямі.

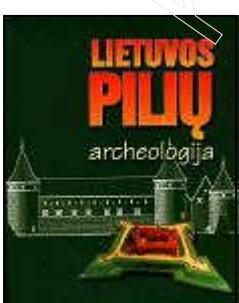
Што да мяне, то праца выклікае павагу і добрую зайдрасць – аўтар змог атрымаць дазвол на вывучэнне знаходак з заўжды арыентаванымі на аўтаркію археолагамі, атрымаў доступ да калекцыі 23 музеяў, знайшоў сродкі спачатку на даследчыцкую працу, а потым і на выданне патрэбнай кнігі накладам 500 экз. На Беларусі нічога падобнага не з'яўлялася, хоць час даўно наспеў.

Lietuvos pilių archeologija. Klaipėda, 2001 – 260 р.

Зборнік працаў летувіскіх даследчыкаў аб летувіскіх замках, які выдадзены на крэйдавай паперы са спрэс каляровымі фатаграфіямі і да таго ж у цвёрдай вокладцы, накладам 500 экз. уражвае, бо нельга зразумець як такое шыкоўнае выданне мае такі нават па беларускіх мерках невялікі кошт. Міжволі пытаеш сябе: "Можа будучыня за каляровай навуковай фотаілюстрацыяй у навуковым выданні?"

Кніга ўтрымлівае 11 артыкулаў, сярод аўтараў Г. Забела, В. Жулкус, А. Кунцэвічус, Н. Кіткаўскас, Д. Степанавічэні і іншыя. У верхнім каланіце на кожнай старонцы месціцца невялічкая фотазастаўка, асобная да кожнага артыкула, ча-сам калярова, знешнія палі "па-багатаму" шырокія – каля 45 мм. Рэзюмэ да ўсіх артыкулаў падаецца на ня-мецкай мове.

Увагу беларускага чытача напэўна прыцягнуць працы, дзе можна знайсці аналагі здабыткам матэрыяльнай культуры з беларускай тэрыторыі. У артыкуле аб знаход-каху Біржы ёсць фотаздымкі кафляў 17 ст. з выявамі фам-ільнага герба Радзівілаў – арол з трыма рабкамі ў шыце на грудзях, здзвіляе сваёй датыроўкаю паліхромная безра-мачная кафля з лічбам і "1682". Апісанне знаходак у Віленскім замку ўтрымлівае шэраг здымкаў керамічных

вырабаў (скарбонкі, місы, паўмісы, біклагі, збана, рынкі, больш тузіну разнастайных гаршкоў), некалькіх касцяных і металічных рэчаў і двух адмысловых кашалькоў. Той, хто задасць сабе працу не толькі паглядзець малюнкі, але і прачытаць тэкст, даведаецца аб нязвычайных абставінах выяўлення гэтых рэчаў на Віленскім замку.

Іван Сінчук

Aleksey Martyniuk. Die Mongolen im Bild. Orientalische, westeuropäische und russische Bildquellen zur Geschichte des Mongolischen Weltreiches und seiner Nachfolgestaaten im 13.– 16. Jahrhundert. Гамбург: Verlag Dr. Kovau, 2002 – 217 S. III. (Манголы ў выяўленчым мастацтве. Усходнія, заходнія єўрапейскія і рускія выяўленчыя крыніцы па гісторыі Мангольскай імперыі і дзяржаваў – яе спадкаемцаў у 13 – 16 ст.) (Наклад не паказаны)

Важнай і да сёння недастатковая выкарыстанай групай гісторычных крыніцаў па мангольскай праблеме з'яўляюцца выявы манголаў у помніках сярэднявечнай кніжнай мініяцюры. Гэта праца прысвячана вывучэнню мініяцюраў з выявамі манголаў, паўстаўшых у розных культурна-гісторычных рэгіёнах такіх як мусульманская Пярэдняя Азія, каталіцкая Еўропа і праваслаўная Русь. Праца была абаронена ў якасці дысертациі ў Пурскім універсітэце горада Бохума.

Многія мініяцюры ўтрымліваюць надзвычай каштоўную, часам унікальную інфармацыю па сярэднявечнай мангольскай геральдыцы, прыдворнаму цырыманіялу і функцыянаванню стаўкі мангольскіх ханаў і імператарав, убраенню і тактыцы войскаў, дэталі побыту і гаспадарчай дзейнасці качэўнікаў і г.д. З 40 змешчаных у кнізе гравюраў каля паловы ўпершыню ўводзяцца ў навуковы зварот.

Аляксей Мартынюк

КРАЯ ЗНАЎЧЫЯ ІЛ-ГАРАГУРНА-ГІСТАРЫЧНЫЯ ВЫДАННІ 2002 Г.

Дубатоўка В. Архіпелаг Сапегаў: Гісторычныя нарысы. Мінск: Беларускі кніга збор, 2002. – 172 с. іл. (Наклад – 500 экз.)

Краязнаўчы альманах “Горад святога Губерта”. Вып. 1. Гісторыя Гародні XX ст. у вусных успамінах / Пад рэд. А.Ф. Смаленчука. Сейны: Fundacja „Pogranicze”, 2002. – 96 с. іл. (Наклад – 100 экз.)

Талерчык А. Парэчча: Гіст.-краязн. нарыс пра в. Парэчча Слонім. р-на. Гродна: Ратуша, 2002. – 160 с. іл. (Наклад не паказаны).

Чобат А. Зямля св. Луکі. Крынікі, 2002. – 211 с. (Наклад не паказаны)

ПАМЯТКА аўтарам “Гістарычнага Альманаху”

Шаноўныя калегі! У нашым часопісе прыняты наступныя нормы публікацыі і афармлення тэкстаў:

Максімальны памер артыкулаў - да 30 старонак.

Тэкст на беларускай мове падаецца на дыскцеце або электроннай поштай (**(smolenchuk_A_F@mail.ru; kryve@grsu.by)** набраны ў Word з расшырэннем .doc ці ў фармаце .rtf).

Ілюстрацыі і мапы павінны быць прыдатныя да сканіравання.

Спасылкі маюць скразную нумарацыю і змяшчаюцца ў нізе старонкі (просім іх уважліва правяраць, бо рэдакцыя не мае такой магчымасці).

У самым тэксле:

Стагодзі аабазначаюцца арабскімі літарамі.

Пры першым упамінанні нейкай асобы падаецца яе імя, а не ініцыялы (пры наступных узгадках той самай асобы магчыма пакідаць ініцыялы).

Тапонімы пішуцца ў іхбеларускім вымаўленні: Менск, Гародня, Наваградак, Бярэзцы, Палацак і г.д.

Просім пазбягаць яўных калек з расейскай мовы, напрыклад, пісаць “сябры” замест “члены”, “жыды” замест “яўрэяў” ці “габрэяў” і г.д.

Просім выкарыстоўваць поўныя формы беларускіх словаў, напрыклад, пісаць “краінаў”, не “краін”, “адносінаў”, не “адносін”, “зробленыя”, не “зроблены” і г.д.

Выкананне гэтых правілаў значна зменшыць час падрыхтоўкі тэксту да публікацыі, якая адбываецца галоўным чынам на грамадскіх пачатках.

Нагадваем таксама, што навуковыя артыкулы рэцэнзуюцца. Акрамя таго, перавагу ў публікацыі маюць сябры Беларускага Гістарычнага Таварыства, а сярод жанраў першынство аддаецца рэцэнзіям.

Рэдакцыя